

માન રા

સર્જન અને ચિન્તનની ગ્રંથશ્રેણી

વર્ષ ૮ : અંક ૧

માર્ચ ૧૯૪૩

પૂર્ણસંખ્યા ૨૯

સંચાલક

મા. વિજયરાય કલ્યાણુરાય વૈદ્ય

પ્રકાશનસ્થાન : આર્નલ્ડ પ્રેસ : સેશનરોડ : ભાવનગર.

લાંબું આયુષ્ય
મુંદર સ્મરણશક્તિ
બાલ તેજ અને
ચેતન મેળવવા

ઝંડુ કેસરી જીવન

વાપરે
જામાં

કેસરી, કેસરી
સ્મરણશક્તિ, અગ્રક
તથા બીજાં પૌષ્ટિક
ઔષધો મેળવેલાં છે.

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લી.

મુંબઈ નં. ૧૪

બાવનગર એજન્ટ

મેસર્સ જયંતીલાલ અમૃતલાલની ફા. આંબાચાંક

મરાતા જન, માલ અને
મિલકતની સલામતી માટે
'ઈન્ડિઅન ગ્લોબ'ની
વીમાની પોલિસી સંપૂર્ણ
પ્રકારની ગેરંટી છે.

વીમાનું તમામ

પ્રકારનું કામકાજ

૧૦૦% સ્વદેશી

અને

સ ૬ ૨

ધી ઈન્ડિઅન ગ્લોબ ઈન્સ્યુરન્સ કું. લી.

મુરત પ્રાંચ ૩૧૫ ૩૨૧ દોનંબી રોડ અમદાવાદ પ્રાંચ
અમદાવાદ, મુરત ૧૧૮, મુખર્જી દેવડી બીલ્ડીંગ નિલાચા રોડ
શાખા અને એજન્ટ્સી આદીસો અગત્યના કેન્દ્ર સ્થળોએ છે.

ધ ડોનાલ્ડઝ ટ્રાન્સપોર્ટ કું.

ટેંકરવિલ, ગોવાળીઆ તળાવ રોડ

મુંબઈ.

ટેલીફોન નં. ૪૨૪૭૭ અને ૨૨૮૮૧

નારનું સરનામું : “ દાયાસ ”

કલ્યાણની ઊંચી જાતની ટેબલ છંટો

અને સાત પાટીનો ઊંચા પ્રકારનો

ચુનો મોટા પ્રમાણમાં પૂરો પાડનારા

ઓરીયેન્ટલ હોલિજ એન્ડ

કન્સ્ટ્રક્શન કંપની

‘ સી ’ બ્લોક, ગોવાલિયા ટેન્ક બીલ્ડીંગ,

ગોવાલિયા ટેન્ક રોડ.

ટેલીફોન નં. ૪૨૭૩૯

લાલ માટી-ખત-રબલ સ્ટોન્સ-મુરમ

ખડી-રેતી વગેરે દિકાયત ભાવે ઉત્તમ

માલ સમયસર પૂરો પાડનાર

અમારી સ્પેશીયાલીટી

લાલ માટી-ખત-રોડ કટીંગ અને એક્સકેવેશન.

શ્રી ધનસુખલાલ મહેતાનાં સર્જનો

છેલ્લો ફાલ

▲ પ્રવાહી નેટલી જ પહેલવાર શૈલીમાં
કુશળ શબ્દશિક્ષણીની કસમે લખાયલી
રસ, રસરચ અને રંગભરી વૈવિધ્ય
અને વાર્તાવિસ્તારથી છલકાતી ત્રીસ
વાર્તાઓ અને બાર નાટિકાઓ

આકર્ષક રૂપરંગ

મૂલ્ય રૂ. ત્રણ

મીઠી નજરે

▲ સાહિત્ય અને ચિત્રકલા : રંગભૂમિ અને નૃત્યકલા
વિષયક વિશદ વિવેચનો, સાહિત્ય અને કલા છવનનાં
સંસ્મરણો અને પ્રાસંગિક કાવ્યોનો સંગ્રહ

સંપાદક : શ્રી. વિ. ક. વૈદ્યાના

'દળથી કસમે' શીર્ષક આશુખ સાથે

કલામય મુદ્રણ

મૂલ્ય રૂ. બે

રંગલીલા

શ્રી નટવરલાલ પંડ્યા, રમણભાઈ નીલકંઠ, ભગીરદાસ
ઝવેરભાઈ દવે, ધનસુખલાલ મહેતા અને ચન્દ્રવદન મહેતા

આ ૭ લેખકોનાં દાસ્યરસિદ્ધ લખાણોમાંથી
સુંદર પ્રસંગો ઊંચકી લઈ તેમની એક
બીજા સાથે બાલીગળ મૂંઝણી કરેલું
રમેલું દાસ્યરસથી છલકાતું પ્રદર્શન :

સુંદર રૂપરંગ

મૂલ્ય ચૌદ આના

એન.એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબઈ ૨

વિજયરાયનાં એ વિશિષ્ટ પુસ્તક

લીલાંસૂકાં પાન

નર્મદયુગ વિશેના આ નીસ નિબંધોમાં ગુજરાતનો એ મહાપુરુષ ને એના સમર્થ સગાકાલીનો પુનર્જીવિત થાય છે. એમાં તમે એ ગ્રમ્યની વિવિધ સાંસ્કૃતિક પ્રજ્વલિતો નિઃકર પરિચય રસાળ શૈલીમાં પામશો.

ઋગ્વેદકાલનાં

જીવન અને સંસ્કૃતિ

પ્રો. ડાહ્યારાય રં. માંડલ :

“વિદ્વત્ત્રિપુટીના મનનું વિવેકપૂર્ણ સંહોદન...

આપણું એ વિષયનું પહેલું પુસ્તક...રીતિમાં અભિનવ પ્રસાદ સાર્થતિક છે વિશિષ્ટ વિષયને વિશિષ્ટ રીતિમાં મળિત કરતો આ ગ્રન્થ સર્વથા આવશ્યક છે.”

કિંમત : ફરેકના રૂપિયા બે

એન.એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની મુંબઈ નં. ૨

‘માનસી’ની શાખાઓ

માનસી ગ્રંથશ્રેણી : સંચાલક વિજયરાય ક. વેલ, દરજી મહેલોનાં ;
નાનપરા : સૂરત. લવાજમ રા. ૫૫; દેસાવર રા. ૬૫; છટક, રા. ૧૧.
શાખાઓ : (૧) મુંબઈ, મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, (૨) સૂરત : પ્રતાપ પ્રેસ, કમ્પીટ, (૩) વડોદરા : સાધના
પ્રેસ, રાવપુરા. (૪) પૌરબંદર : રા. દામોદર કે. બટ; રામટેકરી.
(૫) ભાવનગર : આનંદ પ્રેસ, સ્ટેશન રોડ.

શ્રી. કિશનસિંહ આવડાએ સાધના પ્રેસ રાવપુરા વડોદરામાં આખી પ્રત્યેક કરી.

મિસ્ત્રી રશીદ ગફુર

ઇમારતને લગતા લોખંડના સામાન જેવા
કે, એંગલ, ટીઝ, રોલરટીલપીમ
ગેલવેનાઈઝડ અને પ્લેનશીટસ
વગેરે માલ પૂરો પાડવાના અને
તે બેસાડી આપવાના
કંટ્રાક્ટર

નં. ૧૨૭. ટેકરટ્રીટ : ————— મુંબઈ ૮.

“ ધી હોમિઓપેથિક આઉટલુક ”

બોમ્બે હોમિઓપેથિક એસોસિયેશનનું સુઅપત્ર
તંત્રી : એન. સી. વકીલ

અવંત પ્રાણકોપ પર સખલ અસર કરતી નવીન ચિકિત્સાપદ્ધતિ. હોમિઓપેથિનું પશ્ચિમ દિશનું પ્રથમ અંગ્રેજી માસિક. જેમાં અત્યક્ષીન માર્ગદર્શના વિચારો પુનઃ પ્રકટ છે, તથા સમકાલીન વિદ્વાનોની સ્ફુરણાઓ ખોલે છે. યુરોપ તથા અમેરિકાના આચાર્યોનાં બુદ્ધિશ્રદ્ધ વિભાવ છે; તેમજ ભરતખંડના વિદ્વાનોના ઉત્તમ લેખોનું દર્શન થાય છે. વિચાર, આચાર તથા પ્રવૃત્તિનું તાદૃશ સ્વરૂપ રહ્યું, ફરતું વિશુદ્ધ હોમિઓપેથિનું આ સામયિક પ્રાચેક ગ્રંથમાં કોયું બેઠ્યું.

વાર્ષિક રૂ. ર૧૧ માસિક આના ૪ નમૂનાની નકલ મળી શકશે.

લખો : શ્રી. મનોહર રોય

બહ્યા બિરડોંગ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ, ૨.

વિષયદર્શન

વ. ૮, અં. ૧ : પૂર્ણસંખ્યા ૨૯

માર્ચ ૧૯૪૩ (પ્રકટ, એપ્રિલ '૪૩)

સર્જન અને નિબંધો

પ્રા. વામનરાવની વાર્તાકલા (ગરાહી પરથી)... ૧

શ્રીઅરવિંદનું લાવિદર્શન (પર્ણયામનું વ્યય)

અખાસાત બા પુરાણી ... ૩

અરેત અને ઉદય (તપસિસ)

ફિગનસિદ્ધ વાવડા ... ૧૧

નિગૂઢ માનથી (' ગનુપ્યનું વિજ્ઞાન ')

ડો. બટમુખ ક પેઘી ... ૧૬

ખાસ-ગતમુક્ત (કૃત્યમાંથી તપસિસ)

પ્રા. અનન્તરાય ૨. ડાયા ... ૨૬

નૂતન ઠંઠરે-વ્યાખ્યાનો : ૩ (આધુનિક નૃત્ય. કવિતા)

જા. શ્રી સંજીવના : ગંગા ૬ દેવે ... ૩૮

આયમતે અજવાળે : પ્ર પમું (આત્મકથા)

ધનમુખસાસ ૬ મહેતા ... ૫૮

મીરાંબાઈ (કવિચરિત્ર)

શ્રી પદ્માબહેન દેસાઈ ... ૬૬

વાસ્તવિકતા : ૧ (ગ્રન્થચર્ચા, શિષ્ટાશિષ્ટ-મયાંદા પંચે)

વિ. ક. વે. ... ૭૧

નેપથ્યે નર્તિકાને (કાવ્ય)

કમાશંકર જી. ત્રેવી ... ૭૮

નિકપ

બુદ્ધિપ્રધાન નાટક (ઘરઠકા)

પ્રા. હીરાલાલ ગાદીવાળા ... ૮૨

અનોખું પુસ્તક (પ્રસંગ)

બાલકાલ દેસાઈ ... ૮૩

મિતાસરી મતદર્શન (દસ પુસ્તકો વિશે)

વિ. ક. વે. ... ૮૮

સત્યોગામીઓ (વિ. ક. વે.)

... ૯૩

મા ન સી

પૃષ્ઠ ૮, અંક ૧] [માર્ચ ૧૯૪૩]

પ્રા. વામનરાવની વાર્તાકલા

[શ્રી નાથીબાઈ મહિલા-વિદ્યાપીઠના પ્રાધ્યાપક રા. વામનરાવ મ. જોષીની પદ્મચન્દ્રપૂર્તિ (સાઠમી જયન્તી) બન્યુઆરીમાં પૂતામાં ઉજવાઈ હતી. એ પ્રસંગને અનુલક્ષી, નીચેનું લખાણ હમણાં ફેબ્રુઆરીમાં જ અવસાન પામેલા, વરોદરાવાળા રા. નેને-પ્રકાશિત સાહિત્યેતિહાસના અન્ય અર્વાચીન મરાઠી સાહિત્ય (૧૯૩૫)-માંથી (પૃ. ૧૦૩) ઉતાર્યું છે, તે રસપ્રદ થશે. આ ઉતારો, જેને અન્તે આગેલી ટીપમાંની માહિતી તથા આ અંકના 'ધ્વનિ'માંના આ વિષય પરનો લેખ, પ્રા. જોષી જેવા સમર્થ ચિન્તનપરાયણ નવલકથાકારની કૃતિઓ તરફ ગુજરાતી વાચકને અધિક આકર્ષશે એવી આશા રાખીએ છીએ. —સ. માનસી]

વામનરાવની જગત બહી જોવાની દૃષ્ટિ અન્તર્મુગ હોવાથી તેમની નવલકથાઓમાં પાત્રોના પહેરવેશ, તેમનાં સ્વરૂપવર્ણન, દીવાનખાનાનાં વર્ણન, પાત્રો સંભાષણ કદે ત્યારના તેમના હાવબાવ, સૃષ્ટિવર્ણન ઇત્યાદિ બાળતો આપણે જોતા નથી..... એવી બાહ્ય વસ્તુઓ તરફ ટુલ્કા હોવાથી વામનરાવ પાત્રોનું વર્ણન બહુધા એ પ્રત્યક્ષના સ્વભાવને વળગી રહીને કરે છે. પ્રા. ફરકે પ્રમાણે ઝીણી ઝીણી બાળનેના વર્ણનથી તે કથાનકને તથા પાત્રોનાં સંભાષણને સલાભાસનો હાથ આપતા નથી. તો પણ આ ઊણપ પાત્રની કોઈ વિશિષ્ટ લક્ષણના ઉદ્ભવથી અને સ્વભાવ-સ્વભાવ વચ્ચેના ફરક વડે પૂરવાનો તે ચત્ન કરે છે. વામનરાવને પુરુષ પાત્રો કરતાં સ્ત્રીપાત્રો આલેખવા બધારે ફાવે છે એમ દેખાઈ આવે છે. મનની સફેદ ઇશા ચીતરવામાં તે કુશળ છે. તેમની નવલોમાં છુદ્ધિગમ્ય વિનોદ સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. તેમની ચિકિત્સક છુદ્ધિ, તર્કબદ્ધિ, તત્ત્વજિજ્ઞાસા, સત્યશોધ માટિની કાંકડા અને વિચારવિશાસને લીધે એમની કૃતિઓએ મરાઠી વાઙ્મયમાં સ્વતંત્ર સ્થાન મેળવ્યું છે. શોકેટીસે સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી પર આણેલું તત્ત્વજ્ઞાન ઓડિસને પોતાના નિબંધો દ્વારા ઈંગ્લંડમાં ઘેરેઘેર પ્રસાર્યું એમ કહેવાય છે; એ જ પ્રમાણે વામનરાવે પશ્ચિમ તથા પૂર્વનું તત્ત્વજ્ઞાન પોતાની નવલકથાઓ દ્વારા મરાઠી વાચકવર્ગને તો સુલભ કરી આપ્યું છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. સત્ય સુલભ, સહેલું ને સરળ છે એવી ધણાં મનુષ્યોની માન્યતા હોવાથી સામાન્ય લોકોને એવી મધ્ય રહે છે કે પ્રત્યેક પ્રસનો એક જ નિર્ણાયક ઉત્તર નિઃસંદિગ્ધ ભાષામાં મેળવાય. પરંતુ સત્યના કંટકો આટપટું આ જગતમાં ખીલું કશું પણ નહિ હોવાથી, વામનરાવ જેવા તત્ત્વજિજ્ઞાસુ મનુષ્ય તરફથી કોઈ પણ બહન પ્રસનો નિર્ણાયક ઉત્તર આપવામાં આવે નહિ એ હકીકત તેમના પ્રામાણિકપણાની દ્યોતક છે એમ માનવું જ હાથપાળવું જોઈએ.

૧ રા વામન મહાર જોયી કૃત પાત્રમાંથી ત્રણ (રાગિણી, આશ્રમહરિણી, સુશીલાવે દેવ) નવલ ગુનરાનીમાં મળી રાકે છે. એ છેલ્લીની પ્રા હકારે લખેલી સમીક્ષા ને પ્રા. જોયીનું જ એક ભાષાન્તરરૂપ લખાણ 'ગૌમુદી'માં (જુલાઈ ને સપ્ટે. ૧૯૩૦) આવેલાં; 'માનસી' માના પ્રા. પાળેના લેખમાં (માર્ચ'૩૬) તથા એ જ વર્ષના ડિસે.-અંકમાં બે સ્થળે ટુકડા ઉદ્ભવ છે; 'આ. હ. ડ.' પ્રા. રામનારાયણના સંગ્રહ 'સાહિત્ય-વિમર્શ'માંનું અવલોકન ને બગિનીખાયા-સાહિત્ય-પ્રવાહવિષયક (૧૨મું સા. સમેલન, અમદાવાદ) દિગ્દર્શન પણ ઉપયોગી બન્યો.

શ્રી અરવિંદનું

ભાવિદર્શન

આ ઓગસ્ટ માસની ૧૫મી નારીએ શ્રી અરવિંદનો જન્મદિવસ હોવાથી એમના જીવનસંદેશના વિશાળ પ્રદેશમાંથી એકાદને વિશદતાથી રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન સર્વથા હિચિત લાગે છે. એમના જીવન-સંદેશના સર્વ પ્રદેશોમાંથી આપણા—આજના માનવના હૃદયનું સૌથી વધારે સંજ્ઞતાથી આકર્ષણ કરનાર વસ્તુ માનવમાંથી અતિ-માનવનો વિદાસ યશો એવી તેમની ભવિષ્યવાણી છે.

નીતીશોનો અતિમાનવ

માનવથી અધિયાની ગતિની કલ્પના એમ તો સર્વ દેશોના અને સર્વકાલના સાહિત્યમાં મળી આવે છે,—કદાચ તે માનવ જેટલી જ પ્રાચીન છે. પરંતુ : “અતિ-માનવ” (સુપરમેન) શબ્દનો પ્રથમ પ્રયોગ કરવાનું માન જર્મન તત્ત્વચિંતક નીતીશો બાગે વાચ છે. તે કહે છે કે “માનવ એ તો ઉલ્લંઘી જવાનો નમૂનો છે,” વળી તેણે એમ પણ કહ્યું છે કે “માનવની મહત્તા એ છે કે તે પોતે અંત-છેદો-નથી પરંતુ સેતુ છે.” પોતાના માનીતા ક્ષ્પ્ટા ઋચુચ્ચના મુખમાં તેણે આ શબ્દો પણ મૂક્યા છે :

૧. આ અનુલક્ષણ એમની ૭૦ મી જયન્તીના (૧૫-૮-'૪૨) દિવસનું છે. જેમ શ્રી અરવિંદ તથા પૃથ્વીયોગના સમર્થ અધ્યાત્મી, બનારસ હિંદુ યુનિ.વાળા ડો. શિશિરકુમાર મેત્રનો, ફેબ્રુ. '૪૩ ના 'આર્યનપાથ'માં છે. એના તંત્રીની તથા જેમની સંગતિથી એ અહીં છાપતાં આનંદ પ્રાય છે. તેનું આ બાપાન્તર અમારી વિનંતિથી 'માનસી' માટે ડા. અ'બાલાલ પુરાણીએ કરી આપ્યું છે.—સ'. માનમી.

દર સુદર સ્વર્ગમાં રહેલ કોઈ આનંદ કે સુખને ખાતર નહિ પરંતુ જેઓ પોતાની નતને પાર્થિવ ભૂમિકાને અર્પણ કરે છે, એટલે કે પૃથ્વી ઉપર અતિ-માનવનું પ્રભુત્વ પ્રગટાવવા માટે જેઓ પોતાનું સર્વાંગ હોમે છે, તેઓને હું 'આહું' છું. આ પાર્થિવ સદન અતિ-માનવને માટે તૈયાર થાય, અખિલ પૃથ્વી, પ્રાણીઓ, અને વનસ્પતિ તેનું સન્માન કરે, તેનાં જ યની રહે, એટલા ખાતર જે વ્યક્તિ કાર્ય કરે છે તથા લાગણી ધરાવે છે તેને હું 'આહું' છું કારણ કે પોતાનો (માનવ તરીકે) અંત આને એવી અભાષા તે સેવી રહ્યો છે.

અતિ-માનવ (સુપરમેન) શબ્દનો પ્રથમ પ્રયોગ કરવાનો યશ આપણે નીતીને આપીએ તો સામી બાજુ અતિ-માનવતાના આદર્શને હક્કમાં પાડવાની, આશુરી અને રાક્ષસી માનવતાને સાચી અતિ-માનવતા તરીકે સ્થાપન કરવાની જવાબદારી પણ તેની છે. તેની દૃષ્ટિથી અતિ-માનવમતિ માનવ કરતાં કદાચ ઘણી ઘણી વધારે સમર્થ અને પરાક્રમી હશે પરંતુ આજની માનવમતિ કરતાં તે શ્રેષ્ઠ કે ચડિયાતી તો નથી એ નક્કી છે. ખરું જોતાં, એ અતિ-માનવમતિ વધારે દયાહીન અને ક્રૂર છે. નીતી અતિ-માનવતાના જે ગુણો દૃષ્ટે છે તેની નોંધ તપાસતાં આ મુદ્દો સ્પષ્ટપણે તરી આવે છે. અતિ-માનવની નીતિના ધોરણને તે "પ્રભુની નીતિ"—સમર્થની નીતિ કહી તેમાં હિંમત, સાહસ, વિજિગીશ, પ્રભુત્વ વગેરે ગુણો ગણાવે છે. પરંતુ સદાનુબ્રુતિ, ઉદારતા, પરાયણતા, દયા, ક્ષમા વગેરે જે ગુણો આપણે માનવ તરીકે સૌથી વધારે અગત્યના ગણીએ તેમને અતિ-માનવને માટે અધર્મિત ગણીને તેણે જાનત્ર કરેલા છે.

—અને શ્રી અરવિંદને।

પરંતુ શ્રી અરવિંદ જે અતિ-માનવ દૃષ્ટે છે તે દિવ્ય-માનવ છે,—વિજ્ઞાનમય ચેતનાવાળો માનવ છે. એ પણ આજકાલના માનવથી ચડિયાતો હશે ખરો પણ તે શારીરિક જગમાં કે પરાક્રમમાં નહિ પરંતુ આધ્યાત્મિક સંપત્તિમાં. શ્રી. અરવિંદ અને નીતીએ એ જન્મે વચ્ચે સામાન્ય માનવતા એ છે કે એ જન્મે બારપૂર્યક પ્રતિપાદન કરે છે કે જગતને તે અત્યારે છે તેનાથી ઉચ્ચતર ભૂમિકા પર સાચેસાચ ઊર્ધ્વારોહણ કરવું હશે તો તે કાર્ય વ્યક્તિગત મુક્તિ સાધવાથી નહિ પરંતુ માનવમતિમાંથી પ્રગટેલી કોઈ નવનર અને ઉચ્ચતર જ્ઞાતિના પ્રાકટ્ય—અતિ-માનવમતિ—વડે જ સાધી શકાશે. આપણા પ્રાચીન ઋષિમુનિઓ વ્યક્તિની મુક્તિના માર્ગના

પણપાની હતા. વળી એ પણ નિઃશંકપણે સાચું છે કે સૈદ્ધાંતો સુધી હમરો લોકોએ એ માર્ગનો આશય લઈને તેની વ્યવસ્થિત સાધના—પ્રણાલિનું અનુસરણ કરેલું હોવાથી સમસ્ત માનવજાતિમાં માનવતાથી કીર્ણતર એતનાના વિદાસ મોટે અનુકૂળ આધ્યાત્મિક વાતાવરણ તૈયાર થઈ શક્યું છે. પરંતુ શ્રી અરવિંદ માને છે કે એટલું બસ નથી કારણ કે એટલેથી ક્રમવિદાસની પ્રક્રિયાના અંતિમ ઉદ્દેશની, એટલે કે પ્રકૃતિના આ મૂળ રૂપાંતરની, વિશ્વમાં એક પ્રકારના મૌલિક પ્રસ્થાનના આરંભની,—સિદ્ધિ શક્ય નથી.

ત્યારે શ્રી અરવિંદનો અતિ-માનવ કેવો છે? શ્રી અરવિંદ માને છે કે અતિ-માનવનો ઉદ્દગમ એ ક્રમવિદાસની પ્રક્રિયાની જ એક આવશ્યકતા છે. અએતનામાંથી આરંભાયેલો આ પાર્થિવ જૂમિકા ઉપરનો ક્રમવિદાસ એક પ્રકારની આરોહણની ક્રિયા છે. એ આરોહણ વડે આત્મા પોતાના અસલ સ્વરૂપ પ્રત્યે શક્તિ કરે છે, જેમ આરંભમાં પૂર્ણ જ્ઞાન, પૂર્ણ એતના અને પૂર્ણ આનંદમાંથી તેણે ક્રમેક્રમે અધોલોદ્ધરે પોતાનો વિસર્ગ કરીને પોતાના સ્વરૂપને તિરોભૂત કર્યું હતું. એટલે અવરોહણનું પ્રત્યેક પગથિયું ક્રમવિદાસના પુનરારોહણના પ્રત્યેક પગથિયા સાથે અંધએસનું હોય છે. જેટલે અંશે આત્મતત્ત્વે પાર્થિવતામાં અવતરણ કર્યું છે તેટલે અંશે તે ક્રમવિદાસ સાધીને કીર્ણરોહણ કરી શકે છે. આત્મતત્ત્વે છેક પાર્થિવ તત્ત્વમાં તિરોભૂત થઈ અએતનામાં ઊતર્યું છે એટલે પાર્થિવતામાંથી પ્રાણનો ઉદ્દગમ શક્ય છે. તે જ પ્રમાણે મનોમય એતનાનો વિદાસ પણ આવશ્યક બને છે, કારણ કે જે જે પગલે આત્માએ સ્વરૂપને તિરોભૂત કર્યું છે તે તે પગલાની ક્રમવિદાસની ક્રિયા દરમ્યાન તે ક્રિસ્ટા ક્રમમાં પુનરુક્તિ કરે એ જ સ્વાભાવિક ગણાય. અને જ્યાં સુધી અવએતનાના પડમાંથી મુક્ત થઈ આત્મા પોતાના અસલ પૂર્ણ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે નહિ ત્યાં સુધી ક્રમવિદાસની એ ક્રિયા અટકી શકે નહિ. આથી સુધી ક્રમવિદાસ યાને ઉત્ક્રાંતિને પરિણામે ચાર તરફે પ્રગટ થઈ શક્યાં છે :

૧. પદાર્થ તત્ત્વ. ૨. પ્રાણ. ૩. અંતરહતા યાને ચૈત્ય પુરુષ. ૪. મન. હવે પછી મોટે પડેલો પણ સમય આવેલો જ જેઠાંએ જ્યારે મનોમય એતનાથી ઉપરની વિજ્ઞાનમય—અતિ-માનસ—એતના પ્રગટ થશે.

આ રીતે જોનાં અતિ-માનસનું પ્રાદટ્વ પણ સમૂહક્રાંતિની પ્રક્રિયાની

એક આવશ્યકતા ગણી શકાય. દારણ કે અતિ-માનવ એટલે તે અકિ
ત્વનામાં અતિ-માનસ ચેતનાનું અવતરણ થયું હોય. પરંતુ અતિ-માનસ
ચેતનાનું એ અવતરણ કેવળ અતિ-માનવતાવાળી વ્યક્તિનું નહિ પરંતુ
અતિ-માનવતાવાળી જાતિનું પ્રાકૃત્ય સાધશે. એ પ્રમાણે નથી અતિ-માનવ-
જાતિનો ઉદય થતાં વિચિત્રી સમગ્ર પ્રકૃતિમાં—એટલે કે સ્થૂલ પ્રાણુમય તથા
સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિમાં—આમલ રૂપાંતર થઈ જાય. ખરું જોતાં જડતત્ત્વ, પ્રાણ,
અતરાદમા અને મનોમય ચેતનામાં સમગ્ર રૂપાંતર થશે નહિ ત્યાં સુધી
અતિ-માનવ પ્રગટ થઈ શકશે નહિ એમ કહેવું વધારે ઉપયુક્ત છે.
શ્રી અરવિંદ ને સમુદ્ધાનિવાદનું પ્રતિપાદન કરે છે તે ઉપરથી એ પરિણામ
આપોઆપ ફલિત થાય છે. પ્રકૃતિ ત્યારે ક્રમવિદાસનું એક પગથિયું
મૂકીને તેની ઉપરનું પગથિયું સાધે છે ત્યારે પૂર્વે સિદ્ધ થયેલ ઉત્ક્રાંતિના
પગથિયાનો લોપ થઈ જાય છે એમ સમજવાનું નથી; તેનું ફક્ત રૂપાંતર
થઈ જાય છે. હિસાબરણ તરીકે ત્યારે પ્રકૃતિના ક્રમવિદાસમાં મનસ્તત્ત્વનો
ઉદય થાય છે ત્યારે તેની પૂર્વે પ્રગટ થયેલ પ્રાણ અને સ્થૂલ પદાર્થનો
નિષ્કર્ષ તરવો નાશ નથી પામી જતાં પરંતુ રૂપાંતરિત થઈ જાય છે.
એટલે કે મનનો વિકાસ થયા પૂર્વે એ તરવોની ને રિથિતિ હતી તેમાં સંપૂર્ણ
ફેરફાર થઈ જાય છે. નવવિકસિત એ મનનું તત્ત્વ તેનાથી નિષ્ક્રિય પ્રાણ અને
અધનાં તરવોમાં અવતરણ કરે છે, અને તેમની સાથે સમન્વિત-એકરૂપ-
થઈ જાય છે. જેથી કરીને મનોમય ચેતનાની જ્ઞાનજ્યોતિનો લાભ તેમને
પણ મળે છે. એ રીતે એમની પ્રકૃતિમાં આંશિક રૂપાંતર પણ થાય છે.
આ પ્રક્રિયાને શ્રી અરવિંદ સંયોગીકરણ કહે છે.

દિવ્ય જીવનની અભીપ્સા

પરંતુ કોઈ એમ કહે કે વિરાટમાં અતિ-માનવનું પ્રાકૃત્ય આવશ્યક
છે એમ સ્વીકારતાં પણ ન માનવી ચેતનામાં પ્રગટ થશે એમ માનવાને
શું દારણ છે? માનવ સિવાય કોઈ અન્ય પ્રાણીમાં કે કોઈ નવા જ
પ્રાણીમાં શા માટે અતિ-માનવ ન પ્રગટે? માનવમાં અતિ-માનવના
પ્રાકૃત્યની આવશ્યકતા દર્શાવવા માટે આપણે માનવ ચેતનાનો અભ્યાસ
કરીને તેની અંદર જ માનવતાથી શિર્ષમાં આરોહણ કરવાની ક્રિયાનો
અભિનિર્દેશ છે કે નહિ તે નપાસવું જોઈએ. એ પ્રમાણે નપાસ કરતાં
જાણીય છે કે માનવતા અંતરમાં શિર્ષ અતિ કરવાની ને અદ્ય અભીપ્સા

આદિકાળથી જાગે છે તે અતિ-માનવતાનું પ્રાકૃત્ય તેનામાં થશે એનું મૂલ્ય કહે છે.

એ અભીપ્સા એટલે કે આ બધા પાર્થિવતાવાળી ભૂમિકા ઉપર દિવ્ય-હૃદયનું સર્ગન કરવાની અભીપ્સા. એ નિશ્ચિત રૂપવાળી અભીપ્સા ઉપરાંત પણ માનવમાં આદિકાળથી બીજી એક વિશિષ્ટતા છે, — તે તેનામાં રહેલ પોતાની જાતની મર્યાદાઓ પડાવવાની દુર્ધર્ષ બાવતા છે. શ્રી અરવિંદ એમ માને છે કે જ્યારે માનવ કરતાં હિચ્ચતર ચેતનાનું અવતરણ થશે ત્યારે માનવમાં રહેલી એ બાવતા તેને એ હિચ્ચતર ચેતનાને પોતાનામાં ધારણ કરવાનો અધિકારી બનાવશે. સમગ્ર દુનિયા જેની આતુરતાથી રાહ જોઈ રહી છે એનું એ હિચ્ચતર ચેતનાનું અવતરણ જ્યારે થશે ત્યારે માનવની પ્રકૃતિ અસંયમ, આમૂલ્ય બદલાઈ જશે. પરંતુ એ હિચ્ચતર જાતિને સ્થાન આપવા માટે માનવનો વિનાશ આવશ્યક નહિ બને. ફક્ત, માનવની પ્રકૃતિનું સમૂળ રૂપાંતર થઈ જશે, એટલે કે તેની ચેતના દિવ્ય-માનવતાની ભૂમિકામાં આરોહણ કરશે. કેઈ પૂછશે “શું માનવ દિવ્ય થશે?” તેનો ઉત્તર છે ‘હા’, માનવની બાવિ સાર્થકતા એ જ છે! માનવની અંતિમ પરિણતિ માનવતામાં નહિ પરંતુ કોઈ હિચ્ચતર જાતિમાં રૂપાંતર પામવામાં રહેલી છે. માનવમાં અભીપ્સારૂપે, આ સૃષ્ટારૂપે જે જે વસ્તુઓ અત્યારે આપણે જોઈએ છીએ તે બધાની ચરિતાર્થતા, તેની સંપૂર્ણ સિદ્ધિ, એ દિવ્ય માનવની જાતિના પ્રાકૃત્યમાં રહેલી છે.

અતિ-માનવતાના પ્રાકૃત્યની આ માન્યતા માનવતાવાદથી ‘હુમેનિટેરિયનિઝમ’ થી બિન્ત છે, એ યાદ રાખવું જોઈએ. માનવતાવાદ તો માનવ અને તેના કોષડાએને મીમાંસાના એકમાત્ર ક્ષેત્ર તરીકે સ્વીકારે છે. એટલે કે માનવતાવાદ માનવની અત્યારે જે વિકાસ-દશા છે, તેની સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય, ધાર્મિક વગેરે જે જરૂરિયાતો છે, તેના દૃષ્ટિબિંદુથી જ સર્વ પ્રશ્નોના ઉકેલ વિચારે છે. એ દૃષ્ટિબિંદુમાં માનવતાથી નિમ્ન અને માનવતાથી પર રહેલી સૃષ્ટિઓનો સમાવેશ થતો નથી. દૃઢમાં, એ દૃષ્ટિબિંદુ અતિ સંકુચિત અને અપર્યાપ્ત છે. માનવ તથા તેના કોષડાઓ અસ્પૃશ્ય-પ્રક્રિયાની તાત્કાલિક, પસંદગી, આંતર દશાઓ માત્ર છે. એટલે તેમને એટલી બધી મદદન કરીને જેથી, અન્ય વિશાળ પ્રશ્નોને ડાંટી દે એટલું મદદત્ત તેમને આપવું એ જૂલ છે. મીમાંસાના એકમાત્ર કે પ્રધાન ક્ષેત્ર તરીકે પણ તેમને ગણવામાં ઔચિત્યનો

બંગ છે. આ રીતે વિચારતાં માનવતાવાદની દૃષ્ટિએ જ વિશ્વને જોવાનો આગ્રહ કરનારાઓ પ્રત્યે શ્રી અરવિંદની અસહિષ્ણુતા ખરાબર સમજ શકાય તેવી અને સાચી દેર છે.

અતિ-માનવતાની મીમાંસાનું દૃષ્ટિબિંદુ તદ્દન જુદું જ છે. એમાં સમગ્ર વિશ્વનો તાગ લેવામાં આવે છે,—કેવળ માનવ અને તેની જરૂરિયાતનો નાનો ભાગ કે અંશ માત્ર નહિ. એ મીમાંસા એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે માનવે માનવ કરતાં પોતે કાંઈકે મહાન થઈ શકે તેમ છે એવી શક્તિ અત્યાર મુઢીમાં જનારી છે. એટલે કરીને સમગ્ર વિશ્વ અત્યારે જોનું છે તેના કરતાં તેને મદતર, ઉચ્ચતર, શુદ્ધતર જનાવનાર કોઈ દિવ્ય વ્યોતિનું અવતરણ જ્યારે થશે ત્યારે એ જોના માનવની અંદર અવતરણ કરશે. એવા અવતરણનું પરિણામ એ થશે કે માનવ પોતે અતિમાનવમાં રૂપાંતર પામશે, અને સાથે સાથે તેની પ્રકૃતિ પણ દિવ્ય યાને પણ પ્રકૃતિમાં પરિણવ થઈ જશે. આમ અતિમાનવતા અને પણ પ્રકૃતિના નદૃષ્ટિબિંદુથી શ્રી અરવિંદ વિશ્વને જુલે છે, પરંતુ એ દૃષ્ટિબિંદુ એકું છે કે તેમાં માનવની જરૂરિયાતો અને તેના કાયડાઓનું વિશિષ્ટ મૂલ્ય કાયમ રહેવાને જરૂરે વધારે વિશાળ પ્રશ્નોમાં ને લય પામી જાય છે.

અતિમાનવ અને અવતાર

પરંતુ અતિ-માનવ અને અવતાર બંને એક નથી સમજવાનાં. અવતાર આ જગતમાં વિશિષ્ટ કાર્ય સાધવા માટે જન્મ ધારણ કરે છે. તેનું કાર્ય સિદ્ધ થતાં તે જગતમાંથી પોતાની ગતને પાછી ખેંચી લે છે, અને જગતને તેની પોતાની ધીમી સમુદ્ધાંતિની ગતિના ચક્ષમાં તે પાછું મૂકે છે; તે વિશ્વના જંધારણમાં કે પ્રકૃતિમાં કોઈ પ્રકારનું આચ્છ રૂપાંતર નથી સાધતો. સમુદ્ધાંતિની કોઈ ગતિમાં નહીં કોઈ આધારને તે દૂર કરી દે છે અને પાછીથી તેને તેની પોતાની ધીમી ગતિએ આગળ વધવા દે છે. અવતાર માનવદેહ ધારણ કરે છે એ સાચું છે પરંતુ તે માનવગતિનું દિવ્યીકરણ સાધતો નથી. અવતારનું આગમન કદાચ એટલું જ સિદ્ધ કરે છે કે માનવદેહ પ્રણુતાની દિવ્ય ધાનુને ધારણ કરવાને કામ એવું ઉદાત્ત પાત્ર છે, ઉત્તમ આધાર છે. માનવમાં દિવ્ય થવાની શક્તિ રહેલી છે તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ અવતાર માનવને આપે છે. શ્રી અરવિંદના શબ્દોમાં —

માનવ પ્રકૃતિમાં દિવ્ય પ્રકૃતિના અભિવ્યંજન એ અવતાર આપે છે માનવમાં

રહેલ કાઈરેલવ, ધુલ્લવ, કૃષ્ણવ, નાં દર્શન એટલા માટે કરાવવામાં આવે છે કે તેથી માનવ ચોતાના વિચાર, ભાવ, ક્રિયા, જીવન વગેરેને એમની દિવ્યતાના ટાળામાં ઢાળીને ચોતાની વ્હતનું દિવ્યતામાં રૂપાંતરણથી શકે.

અતિમાનવ એ પ્રભુના અવતારની પેઠે કોઈ ઊર્ધ્વ લોકમાંથી થોડા સમય માટે જીતરી આવતું પ્રાણી નથી. તે કોઈ વિશિષ્ટ કાર્ય સાધવા માટે (અવતારની પેઠે) આવતો નથી, અને તે કાર્ય સિદ્ધ થયે પાછો ઊર્ધ્વલોકમાં જતો રહેતો નથી. અતિ-માનવ પાર્થિવ જગતમાં હમેશ માટે રહેવાને આવે છે, અને તે એ પ્રમાણે રહીને સમસ્ત વિશ્વની ચેતનાને એક પાયરી ઊંચે લઈ જાય છે. તે એક વ્યક્તિ તરીકે નહિ પરંતુ માનવતાથી પર એવી જાતિના પ્રતિનિધિ તરીકે અહીં આવે છે. અતિ-માનવનું પ્રાકૃત્ય થતાં સમુદ્ધાંતિની ક્રિયા અટકી જતી નથી. તેમાં આમૂલ ફેરફાર થઈ જાય છે એટલું જ. અતિ-માનવના પ્રાકૃત્ય પૂર્વે રૂપાંતરની એ ક્રિયા અજ્ઞાનમાં ચાલતી હોય છે; તે ને તે જ તેના પ્રાકૃત્ય પછી જ્ઞાનપૂર્વક ગતિ કરે છે. સચ્ચિદાનંદનો આ જગતમાં આવિર્ભાવ થશે ત્યારે જ એ ક્રિયા અટકશે. મનોમય ચેતનાથી ઊર્ધ્વમાં અતિ-માનસ એટલે ચિન્તાનની ચેતના રહેલી છે. તેનું અવતરણ થતાં અતિ-માનવ પ્રગટ થશે એ ખરું પરંતુ તેનાથીએ ઉપર સચ્ચિદાનંદની ચેતના રહેલી છે, એટલે કે વિશુદ્ધ સત્, ચિત્ અને આનંદની ત્રિદલ છતાં એક એવી ચેતના આવી રહેલી છે.

શ્રી અરવિંદ જે અતિ-માનવતામાં માને છે તેની આ સંક્ષિપ્ત રૂપરેખા છે. પરંતુ તેના પ્રાકૃત્યને માટે માનવની પ્રકૃતિમાં સમૂળ રૂપાંતર થવું જોઈએ એ આવશ્યક શરત હોવાથી અતિ-માનવનો આવિર્ભાવ બાવિમાં દૂર દૂર છે એમ કદાચ આપણને લાગે. પરંતુ એવો બધ પાયા વગરનો છે કારણ કે શ્રી અરવિંદ કહે છે :

એ રૂપાંતરની માનસી એટલે કેવળ દૂર સુદૂર રહેલી (અપ્રાપ્ય) વસ્તુ માટેનો આશ્રય, —આપણી માનવતાને તદ્દન અપરિચિત અને અશક્ય એવી કોઈ વસ્તુ માટેનો આશ્રય—છે એમ સમજવાનું નથી. કારણ કે જે રૂપાંતર આપણે સાધવાનું છે તેનાં બધાં જ તરફો આપણી પ્રકૃતિની અંદર પડેલાં છે, —આપણી બહાર નથી. જરૂર છે તે માનવજાતિના થોડા કે ઘણા મોટા ભાગને એ રૂપાંતરની ઝાંખી યવાની, તેને માટે અદ્ભુત અબીપ્સા સતત જાગ્રત રાખવાની, તે રૂપાંતર સક્ય છે એવી શ્રદ્ધાની, પોતાની અંદર એ રૂપાંતર મૂર્ત થાય તેને માટેની તપઃશક્તિની તથા તે સાધવાનો

માર્ગ શોધવાની તમનાની. એ વસ્તુઓ પણ ગેરહાજર નથી અને માનવજાતિના ભાવિના કંટાકટીના પ્રસંગોના પ્રબળ તંગપણાથી ('ટેન્શન'થી) એ તૈયારી વધતી જતી જોઈએ. અત્યારની માનવતાની મર્યાદાઓમાંથી છુટકારાની, મુક્તિની કે તેના હેઠેલની જરૂર છે, એવી લાગણી ધીમે ધીમે પ્રબળ થતી જતી જોઈએ, તથા કંટાકટીની પરિસ્થિતિમાં આધ્યાત્મિક સિવાય બીજો હેઠેલ છે જ નહિ એવી લાગણી વધારે બળવાન બનતી જશે. માનવના અંતરના એ સાદાને દિવ્ય વાસ્તવિકતામાં અને પ્રકૃતિમાં પ્રત્યુત્તર હોવામાં મજબૂત જ જોઈએ.

સાક્ષાત્કાર વિશે

આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કાર એટલે પાતાની અંદર (અથવા બહાર, પરંતુ એ પ્રદેશમાં એનો અર્થ એક જ થાય છે) ભગવાનના ચેતન્યનો સ્પર્શ; અને સર્વ દેશોમાં, સર્વ જાતોમાં (પ્રજાઓમાં) અને સર્વકાળમાં પણ ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર તો એક સરખો જ હોય છે. ... ... અને છતાં ભેદ ઉપરિચિત થાય છે તેનું કારણ એ છે કે આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કાર અને તેને વાગીમાં રબૂ કરનાર રૂપ યાને ધરતર એ એની વચ્ચે અગાધ કાંડી ખીણ આવી રહેલી હોય છે. જેવો તમને એક આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કાર થયો—(એ અનુભવ તમારી આંતર ચેતનામાં થાય છે) કે તુરત જ તમારું શિદ્ધાણુ, કેળવણી, તમારી માન્યતાઓ, તથા માનસિક વલણોને અનુસાર તે સાક્ષાત્કારનું તમારા બહિર્મુખ ચેતન્યમાં અનુરૂપરૂપ (અનુરૂપ) ખડું થઈ નીચ છે અને એક કે બીજું કે તે આકાર ધારણ કરે છે. સત્ય એક જ છે, તરવ એક જ છે; પરંતુ જે રચણામાં તે પ્રકટ થાય છે તે અસંખ્ય હોઈ શકે છે. (રા. અંબાલાલ પુરાણી દૃત ભાષાન્તર શ્રીમાતાજી સાથે વાર્તાલાપમાંથી; પૃ; ૨૬, ૩૦).

અસ્ત અને ઉદય

ઉદય સુંદર કે અસ્ત ? દાર્જિલિંગના ઊંચામાં ઊંચા શિખર ટાઈગરહીલ પરથી જોએલો ભવ્ય સૂર્યોદય ચડે કે ઝીંડીગલના પહાડ પર આવેલા ટીપુ મુલતાનના મહેલના ખંડેરમાંથી નીરખેલો ઢરણ સૂર્યાસ્ત ! પોતાની પ્રિયતમાની ચિતામાં ભસ્મ થઈ જનાર કોઈ અપાર્થિવ ગાંધર્વ સમો તાડવનની ભુલભુલામણીમાંથી નીકળીને જદના સાગરની ક્ષિતિજમાં ડૂબતો રવિ સુંદર કે ભૂમધ્ય સમુદ્રની પેલેપારથી તરંગો પર સવારી કરીને ઉપાને મળવા આવતો મુઘ્ધાના અંતઃકરણ સમો વિપાદમય રંગભોગી બાનુ સુંદર !

સપનાં બની ગયેલાં આ સંવેદનો આજે પુનર્જન્મ પામે છે. ઉદય અને અસ્તના સૌન્દર્યની આ સમસ્યા કોઈ કુટિલ અને દ્રુપ વેશ્યાના જેવી અળખામણી નહિ પણ મુરખ અને મુભગ મનોરમા જેવી મીઠી લાગે છે.

“ઉદય સુંદર કે અસ્ત ?” હું જ સાંભળી શકું એટલા ધીમા અવાજે મેં મને જ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“હું કહું છું ઉદય અને તમે કહો છો અસ્ત.” સમસ્યાનો ઉત્તર આપીને જાણે અજાણે પોતે જ પાછી સમસ્યા બનીને મારી પાસે બેસી.

“જોસેને, મૂળા કેમ રજા ?”

“અસ્ત વખતે મૌન જ રહેલો.”

“પણ સૂર્યાસ્તને તો હજી વાર છે.”

“આ તો પ્રશ્ન આયમ્યો.”

“ઓહ ! એટલે મૌન કેમ હવે એ હું જૂની ગઈ.”

“હવે તો એ પણ ફાળી ગયું.”

“ક્યાં ?”

“અહીં” કહીને મેં એના હોઠ બણી સંકેત કર્યો.

મારા સંકેતથી પ્રીતિની આંખોમાં અને પછી મુખ પર આછો વિપ્રાદ દેખાયો. મને લાગ્યું કે મારાથી અસંખ્યતા થઈ ગઈ. માફી માગવાની હવેલા થઈ પણ મન ન માન્યું. વાતાવરણમાં શાંતિ હતી. અમે બંને પણ પળવાર એનાં અંગ બની રહ્યાં.

“પણ આ વાદળાં આજે શું કરવા બેઠાં છે ! પૃથ્વી પર જેટલાં છે તેટલાં બધાં તો આજે આ મસૂરીની ખીણોમાં એકલાં નથી થવાનાં ને ?” પ્રીતિનું મૌન ધસમસતાં વાદળાંઓએ તોડ્યું.

“હોય પણ ખરું.” મારાથી બોલાઈ જવાયું.

અમે તો બેઠાં જ રહ્યાં અને વાદળાંઓનું આગમન અવિરત ચાલુ રહ્યું. સમસ્ત મસૂરીનાં ટેકરીઓ અને ખીણોમાં વાદળાંઓ જ વિરતયાં, મકાનો પણ બધાં ધીરે ધીરે ઢંકાઈ જઈને જાણે અવકાશનો જ અંશ બની ગયાં. પ્રકાશ પોતે પણ અંખવાણે થયો. સૂર્યને પણ આ મેઘદ્રોતોએ હતો ન હતો જેવો ફરી તાપ્યો. અમને લાગ્યું કે અમે પણ વાદળાંઓની સોડમાં જ પૃથ્વીથી જોએ પૃથ્વી પરથી લાગતા કોઈ અદ્ભુત દેશમાં છીએ.

“પ્રીતિ, ચાલો ઘર બણી. હું તને મૂકીને પછી જઈશિ, આ તો વરસાદનો ડર લાગે છે.”

“તમે મસૂરી પહેલી વાર આવ્યા છો ને તેથી આવું અશક્ય બોલો છો.” પ્રીતિના મુખમાંથી પહેલા શબ્દો અને પછી સ્મિત બહાર આવ્યું.

“કેમ ?”

“મસૂરીમાં ત્યારે ધુમ્મસ અને વાદળાંઓની આવી ઘટા જામે છે ત્યારે સંધ્યા સામાન્ય નથી હોતી, અસામાન્ય હોય છે. મને ખબર નથી કે આજની સંધ્યા કેવી હશે પણ આતો હું મારો અનુભવ કહું છું.”

આશ્રમમાં ગુરુનું કહેવું શિષ્ય જે શ્રદ્ધાથી સાંભળે તેવી રીતે મેં પ્રીતિનો અનુભવ સાંભળ્યો.

ત્યાં તો દૂર-દૂર પશ્ચિમની ધારે પ્રકાશ રક્તવર્ણી થયો અને ધીરે ધીરે એ રતાશ તેજસ્વી બનતી ગઈ. પહેલાં તો પ્રકાશની એક પગદંડી પડી અને અમારી તરફ ખેંચાતી આવી, પછી એણે વિસ્તરવા માંડ્યું. વાદળાંઓ અને ધુમ્મસ પણ હળવે હળવે વિખરાયાં અને સૂર્યનો અસ્તવેળાનો વલવલાટ માનવીના મૃત્યુ પહેલાંના વલવલાટથી થ વધારે કંપ ઉપગમવાનાર લાગ્યો.

અંતની અણીનો આવો અજાણો દરણોનાં જુથમાંથી ગ્રિકારીની ગોળાથી વિધાયલી નિર્દોષ હરિણી કરતાં ય તથાને કરુણ હતો. પળવારમાં તો પ્રાણ ગયો અને શબ રહ્યું તેમ રવિ આથમ્યો પણ દિવસ રહ્યો. મહત્વાકાંક્ષાએ જાણે મોતપછાડ ખાંધી. પાછળ રહેલાં સૂર્યનાં સ્વજનો જેવાં આકાશના રક્ત રંગાએ પશ્ચિમતા એક ખૂણામાં આપરે દિવસનો અગ્નિસંસ્કાર કર્યો.

ચિનાની મોતેરી ઝાળોમાંથી અતિ રૂપેરી રંગના ગોટા ઊઠ્યાં અને ખીણોના પાતાળમાંથી અંધકારે આવીને એમને પોતાનામાં સમાવી લીધા. પશ્ચિમની સ્થિતિજના ઊંડાણમાંથી તેઓ અજાણે થયો, પૂર્વમાં એનો પડછાયો પડ્યો અને એ પડછાયા પર એસીને મસૂરીના શિખર પર સંધ્યા શિતરી, જાણે શિવતા માથા પર ઊતરેલી જોગણી ગંગા.

વાતાવરણની શાંતિ બેઠરામાં પણ જહાદુરી જોઈએ. પ્રીતિમાં હતી એટલે એ બોલી:

“આજે તો તમને ગમે એવો સૂર્યાસ્ત થયો, નહિ?”

“પ્રીતિ, સૂર્યાસ્ત મને કેમ આટલો ગમ્યો ગમે છે તે જો જાણું તો મારી મસ્કરી કરવાનું તું મક્કી દે.”

“પણ હું જાણું તો ને? તમને મસ્કરી ગમે છે માટે તો તમે મને એ જણાવતા નથી.”

“નાન કઠાવવાની રીત તો સરસ છે.”

“તમારી પાસેથી શીખી છું અને તમારી આગળ અજમાવું છું.”

“હું?”

પ્રીતિ મારો તરફ ન જોતાં જમીન તરફ એના અડધા ખુદ્દા પડેલા પંદજ સમા જમણા પગ તરફ જોઈ રહી, બોલી નહિ.

“જો, ઉદય પછી પ્રકાશ આવે છે અને અસ્ત પછી અંધકાર. મને અંધકાર ગમે છે માટે અસ્ત પણ.” મેં અને એટલા દ્રંદાણમાં હતું.

“એટલે?”

“હું કંઈ જગજાય પંડિત જેવો રસિક બાખ્યકાર નથી.”

“ના, તમે તો ભવજૂતિ છો એ હું જાણું છું. વિવેચન ન કરશો, કવિતામાં જ રહેો ને!”

“ના ના. આજ તો ભવજૂતિના રામના વિપાદનું સૌન્દર્ય રહેવા થોડી પળ માટે જગજનાથ બની શકીશ.”

“પણ પછી સીતાનો વસોપાત કહેલી વખતે ભવભૂતિ જ બની જાતો.”

ગાઠ બનતા જતા અંધકારમાં પણ અમે બન્ને એક બીજાની આકૃતિઓ સ્પષ્ટ જોઈ શકતાં હતાં.

“પ્રીતિ, પાપ ન હોય નો પુણ્યનું મૂલ્ય કેટલું? અંધકાર ન હોય તો પ્રકાશનું મહત્ત્વ શું? અધૂરી મનવતા નહિ હોય તો સંપૂર્ણ દિવ્યતાને કોણ પૂછશે? સાપેક્ષ મનુષ્ય નહિ હોય નો પછી નિરપેક્ષ ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ ક્યાં રહેશે? સોનાને હિસાબે તો પારસમણિ પથ્થર છે પણ એની કિંમત અને મહત્તા તો પોતે પથ્થર રહીને પણ લોખંડને સોનું બનાવવામાં નથી રહી? હું તો માણસ છું અને સુખદુઃખનો બનેલો માણસ જ રહેવા ઇચ્છું છું. મારે માત્ર સુખના ભોગી દેવ નથી બનવું. મારે તો આંસુ અને શિમત બન્ને જોઈએ છે. અને મારા જીવનમાં શિમત કરતાં આંસુ વધારે મૂલ્યવાન અને મહત્ત્વનાં છે. હવે તારાં કે અંધકાર અને કેમ વધારે ગમે છે?”

પ્રીતિ જે મારા કુખ બહારી જોઈને મને સ્તબ્ધ બનીને સાંભળી રહી હતી તેણે આકાશ તરફ જોયું. મને લાગ્યું કે મેં નાદક માડું અંતઃકરણ ઉઘાડીને એને દુઃખી કરી. મેં વાત અને વાતાવરણ બન્ને બદલવાના હેતુથી કહ્યું:

“આલો, અંધારું થઈ ગયું. હવે જતાં જતાં હું તને મૂકતો જઈશ. બેસા તારી વાટ જોતી હશે, અને બેલાના પિતા પણ.”

“બેસોને, તમને તો અંધારું ગમે છે. બેસા અને બેલાના પિતા બન્ને આજે બપોરના દહેરાદૂન ગયાં છે. કાલે સવારે પાછાં આવશે. તમે એક દિવસ સાંજે તમારી એક વાનાં મને સંભળાવી હતી એ યાદ આવે છે?” પ્રીતિની આંખો અંધારામાં પણ ચમકતી હતી.

“ના, ક્યો?”

“પેટી ‘સપનાનું સત્ય’ જેમાં તમે દાર્દરિંગના એક શિખર પર ચાંદની રાતે કાંચનજંઘા નીરખતા તમારી સખી અંગિરા સાથે બેસા હતા. અંગિરાએ મસ્તીમાં આવી જઈને તમને ચુંબન કરી લીધું. એટલામાં કોઈ રૂપવંતી અને સુકુમાર સ્ત્રી આવી ચડી; કિન્નરદેશની એ કવિ નીકળી. અને તમને એનો દેશ જોવા લઈ ગઈ. ત્યાં તમે ઘણાં જીવનતરવાને મૂર્તિ-સ્વરૂપે જોયાં અને રાજસભામાં સૌએ પોતાનું સર્વશ્રેષ્ઠ અર્પણ કરી સંભળાવ્યું. તેમાં છેવટે કવિતાએ કહેલું ચુંબન સર્વોત્તમ ગણાયું અને પેટી

કિન્નરી કવિએ એ સન્માન્યું. પછી એ તમને તમારા શિખર ઉપર પાછા મૂકી ગઈ અને જતાં જતાં તમારા હોઠને પોતાના હોઠથી ચૂમતી ગઈ. એ સ્પર્શથી તમે જાગી ઉઠ્યા ત્યારે તમે તો એટલું જ જોશું કે ચાંદની કાંચનજંઘા સાથે ગેર કરી રહી હતી. ત્યારે તો તમને આ જાણે સપનું આવ્યું હોય એવો આભાસ થયો પણ સપનામાં ય જાણે સત્ય બન્યું હોય એવું તમને લાગેલું નહિ ? ” પ્રીતિ જવાબની વાટ જોઈ રહી.

“હા, હા. તને એ વાતો બહી યાદ રહી. એ તો કલ્પનાની વાતો હતી. જીવન કરતાં સર્ગક કલ્પનામાં વધારે મુક્ત હોય છે. પાર્થિવ મર્યાદાઓ કલ્પનાભોમમાં ઓગળી જાય છે. ”

“ મને તમારી એ વાતો ગમી હતી, એમાં કલ્પનામાં પણ સર્ગક પ્રમાણિક થઈ શક્યો એ સૌથી મોટી વાતે મને આકર્ષી હતી. જીવનમાં પણ જો એ આવો પ્રમાણિક અને તો એની મદત્તા અને માનવતા એ ય ઘણું દોષે. ” પ્રીતિએ સાડી પર ઓરેલી શાક જરાજર ફીક કરી. હું ઘેર જતા અને પ્રીતિને સંભાળપૂર્વક ઘેર પહોંચાડવા આનુર હતો એટલે સુપ રહ્યો. અંધારું સઘન બનતું હતું, ચંચળતા આકરો બનતી જતી હતી અને રજનીનો પ્રભાવ વધારે ને વધારે જામતો હતો.

“ જેમ તમને અંધકાર ગમે છે ને તેમ મને રાત ગમે છે; એટલું જ નહિ પણ રાત ચંચુ ગમે છે. ” પ્રીતિએ પવનના સપાટાથી બચવા શાકની અંદરના પોતાના બંને હાથ વડે પોતાનું શરીર દબાવ્યું. “ મને એમ થાય છે કે હું પણ આમ રાત બની જાઉં તો કેવું ? કે મારા અવસાને પણ કેઈનો ઉદય થાય ! ”

પ્રીતિ થોડીવાર શાંત રહી. શાકને ફરીથી શરીર સાથે જરાજર લપેટીને બેઠી :

“ તમને અંધકાર ગમે છે છતાં તમે મારાથી આટલા દૂર કેમ બેઠા છો ? હું તો રજની છું. ” કહીને પોતાના બંને હાથની બાથે માતા બાળકને છાતી સરસું ચાંપે તેમ મને એવી લીધા. મારી આંખોમાં આંખો પરાવીને પોતાની સમસ્ત શક્તિ વડે મને છાતી સરસો દબાવીને બેઠી, “ પેલી તમારી વાર્તાને તમે સપનાનું સત્ય માન્યું હતું. હવે આ સત્યને સપનું માનીને જીવન જીવજો. ” મારા હોઠ સાથે એના હોઠ ગિડાયાં. અધૂરી બાથ મારાથી પૂરી થઈ ગઈ.

નિગૂઢ માનવી

અમેરિકાનો સમર્થ સર્જક એલેક્સિસ ડેરેલ અર્વાચીન યુગની પ્રતિભાસંપન્ન વ્યક્તિઓમાંની એક છે. મનુષ્યશરીરની રચના અને તેમાં પ્રવર્તતી અનેક સજીવ ક્રિયાઓનો તેનો હોઠો અભ્યાસ નોખેલ પારિનામિક વહે સન્માનિત થયો છે. આ સર્જક એક ક્રાંતિકાર પણ છે. ઉચ્ચ શિખરે જાણી આત્યારની સંસ્કૃતિ તેને કૃત્રિમ અને કુદરતી નિયમોથી વિરુદ્ધ પ્રસરતી ભાસે છે. એ કહે છે કે આધુનિક સંસ્કૃતિએ ઉપરિથત કૌશલ સંચાલો મનુષ્યના માનસિક વિકાસને કુધી નાખે છે. એકલું શારીરિક મ્યાન્સ જળવવામાં કે શરીરને સપ્રમાણ બનાવવામાં ઉન્નતિમાર્ગ નથી. અનેક પ્રકારના ઔપચારી, રમતગમતનાં અખૂટ સાધનોથી, કુદરતી ઋતુ ફેરફારોથી શરીરને કસપાને બદલે તેનાં કૃત્રિમ નિવારણોથી, અનેક વૈજ્ઞાનિક યુક્તિઓથી જીવનને બિનમહેતનું અને સુવાળું કરવાથી, નિર્ધારક ઉદ્યોગોથી જીવનને ચંત્રવત્ કરી મૂકવાથી, નિર્મયાર્દ્રિત જીવન બાળવાથી, મનુષ્ય વિશેના કેવળ અજ્ઞાન ઉપર રચાયેલી આપણી શિક્ષણપ્રણાલિથી, સામાજિક, રાજદ્વારી, પ્રબળીય અને ધાર્મિક સંસ્થાઓના લોભ અને મર્વથી, મનુષ્ય મનુષ્યને બૂકી જઈ અધોગતિ પામી રહ્યો છે. બિયમવિદ્યાની ભિન્ન ભિન્ન શાખાઓ મનુષ્યને પણ રીતે સમજવા પ્રયત્ન કરતી નથી. તેઓ શરીરને સાચું કરવું અને સાબને વધુ બળવાન બનાવવા ઉપરાંત, બુદ્ધિ અને મનના વિકાસ અર્થે, નૈતિક, ચૈતન્યમય અને આધ્યાત્મિક જીવનની ગારું સમજાણ માટે, વધુ અને વધુ અભ્યાસ જરૂરી છે. આધુનિક વિજ્ઞાને શરીરના ભૂતા રોગો મટાડ્યા હશે, નો અર્વાચીન સંસ્કૃતિએ અનેક પ્રકારના નવા માનસિક રોગો ઉત્પન્ન કર્યા છે. આના દર્દાંત રૂપે પ્રતિવર્ષે વધતાં જતાં ઉન્માદ-બૃદ્ધોના સંખ્યા ભોજુદ છે. આ કારણેને લઈને જ, જન્મતેન દોરનાર પ્રતિભાશાળી અને બુદ્ધિમાન માનવીઓની સંખ્યા ઉન્માદનાર ઘટતી ચાલી છે. ફેરલ કહે છે કે આવી સંસ્કૃતિનું ખંડન કરો : બીજા સર્વ વિજ્ઞાનો કરતાં, મનુષ્યના વિજ્ઞાનનાં હોઠ અભ્યાસ કરી તેને સર્વશઃ સમજવા પ્રયત્નો આદરો અને જૂની દુનિયાનાં ખંડેર ઉપર નવી શાખાઓ, નવા સમજા અને નવી પ્રજ્ઞા રચો.

કેદરનાં આ મન્તવ્યો રત્ન કરતા પુસ્તક 'Man the Unknown' ની દર આશ્ચર્યો છેલ્લાં સાત વર્ષોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકી છે. "કેદરને આપું લખવાની જરૂર હતી" તેથી જ આ પુસ્તક લખાયું છે. લેખકના મિત્રો, ફિલસૂફો, વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રીઓ, ધારાશાસ્ત્રીઓ, અને અર્થવિદ્યાના મહારથીઓ, જેઓ સાથે વર્ષો થયાં આધુનિક સમયના મહાપ્રશ્નો લેખકે ચર્ચ્યા છે, તેમના આગ્રહને પરિણામે પણ આ પુસ્તક લખાયું છે. રોકેટ્સ, ઇન્ડિસ્ટ્રીયલ ઓફ મેડિકલ રીસર્ચની પ્રયોગશાળામાં, મનુષ્યનાં અંગ અને મનની દેખાતી પરિસ્થિતિઓ પાછળ ચાલી રહેલી મૂઠકિયાઓનાં અભ્યાસ કરતો કેદર ગરીબ અને તવંગર, રોગી અને નીરોગી, પંડિત અને મૂર્ખ, નિર્બળ મનના તથા ચિત્તજન્ય થઈ ગયેલા, કુશાચલુદ્ધિવાળા અને તુરંગવાસી, સર્વ પ્રકારના માનવીના સંપર્કમાં આવ્યો છે. ખેડૂતો, ગામડિયાઓ, કારકૂનો, દુકાનદારો, સાહુકારો, ઉદ્યોગપતિઓ, રાજદારી પુરુષો, મુત્સદ્દીઓ, લઠ્ઠેયાઓ, પ્રાધ્યાપકો, મહેતાજીઓ, પાદરીઓ, સત્તાધારીઓ અને ઉમરાવો, જનસમાજના આવા અનેક પ્રતિનિધિઓ સાથે કેદરને ઓળખાણ છે. તેના જીવનના પ્રસંગોએ તેને મહાપુદ્ધિમાનો, શીર નરો અને સાધુઓની સંગતિમાં પણ આવ્યા છે. આવી અસાધારણ વ્યક્તિના અનુભવો અને ચિંતનોનો ઉદ્દેશ, તેના મિત્રો અને જવતની સમાજ પ્રત્યે માત્ર નહીં.

—ભ. ક. વૈદ્ય]

આ પુસ્તકનો આગ્રય એક જ છે: અપોઝીત મનુષ્ય વિશે જે વૈજ્ઞાનિક માહિતીઓ મળી છે તેને એકત્રિત કરી જનતા સમક્ષ ધરવી. અત્યારની સંસ્કૃતિની નિર્બળતા આપણને જણાવા લાગી છે. સમાજે રચેલી પ્રણાલિકાઓ તોડ્યા અનેક છવો તત્પર થઈ રહ્યા છે. તેમને માટે, અને જેઓ માત્ર માનસિક, રાજકીય અને સામાજિક પરિવર્તનની જ નહિ, પણ અર્વાચીન ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિના નાશ અને માનવીના ઉદ્ધારના કોઈ નિરાળા જ પંથની આવશ્યકતા જોઈ રહ્યા હોય તેમને માટે પણ, આ પુસ્તક લખાયું છે. 'જાળકોને ઉછેરવાનું જેમનું નિયત્તવ્ય છે, વ્યક્તિત્વને ધરવાનું કે દોરવાનું જેમનું હોય છે તેમને, શિક્ષકોને, સુખાદારી ઇચ્છવાવાળાઓને, બિપજગરનોને, ધર્મશુરઓને, સામાજિક નેતાઓને, પ્રાધ્યાપકોને, ન્યાય-મૂર્તિઓને, સેનાપતિઓને, ઇજનેરોને, અર્થશાસ્ત્રીઓને, મુત્સદ્દીઓને, ઉદ્યોગના માંધાતાઓને, માત્ર આપણા શરીર અને મન વિશે કોઈ જાણવાની ઇચ્છા-વાળાઓને, દૈન્યમાં દરેક પુરુષ અને સ્ત્રીને આ પુસ્તક અર્પણ કર્યું છે. વૈજ્ઞાનિક નિરીક્ષણ વડે જે સત્યોનો ઉદ્દેશ મળ્યો છે, તેના સાદા વૃત્તાંત રૂપે

માત્ર આ એક અંગલિ છે.

આપણી અદ્યક્ષતા

જડ અને ચેતન વસ્તુઓનાં વિજ્ઞાન વચ્ચે કોઈક વિચિત્ર ભેદ છે. ખગોળશાસ્ત્ર, યંત્રવિદ્યા, અને પદાર્થવિજ્ઞાનનાં સર્વ નિરૂપણો ટૂંકી સુંદર ગણિતની બાયામાં આપેખી શકાય. પુરાતન ગ્રીસના સપ્રમાણ અને મુસંબદ્ધ કીર્તિસ્તંભો સમું વિશ્વ તેમણે રચ્યું છે. સાધારણ સમજશક્તિને અગમ્ય તેવા પ્રદેશમાં, શાશ્વત સત્યની શોધમાં તેઓ અચર્જનીય વિચારો ને માત્ર ગણિતચિકીતોનાં સમીકરણ વડે જ મોંઘી શકાય તેને ઉત્પન્ન કરે છે. ચેતનની વિદ્યા આવી નથી. જીવની સૃષ્ટિમાં માર્ગ ખોળનાર સહેલાઈથી ભૂમો પડી જાય છે. અરણ્ય અને માયાળળ સરખા તેના પ્રદેશમાં દરેક પળે સ્થળાંતર અને રૂપાંતર થતાં વૃક્ષો દરધડી હાથતાળી દઈ ભૂલવે છે. તેને જાણાતી સર્વ ઘટના તે જુદી જુદી વર્ણવી શકે, પણ તેમની વચ્ચેનો સંબંધ ખીજગણિતનાં સમીકરણો વડે તે પારખી શકે નહિ. રથૂલ સૃષ્ટિનાં અણુઓ કે તારાઓ, ખડકો કે વાદળાંઓ, ભોખંડ કે પાણી, તે સર્વના ગુણોમાંથી, વજન કે દિશાસૂચક પરિમાણો તારવી શકાય. વિજ્ઞાનની તર્કશક્તિ આવી તારવણી ઉપર જ વિકાસ સાધે છે, ઘટના હંમેશાં ગૌણ સ્થાન ભોગવે છે. વસ્તુઓનું નિરીક્ષણ અને વર્ણન વિજ્ઞાનમાં હંમેશાં નીચી રક્ષાએ હોય છે, વર્ણન ઘટનાઓનું વર્ગીકરણ કરે, પણ રૂપાંતર થતા ગુણોના નિશ્ચય સંબંધો, અથવા તે નૈસર્ગિક નિયમો તો વિજ્ઞાન બ્યારે અપાર્થિવ પરાક્રાણે પહોંચે ત્યારે જ પ્રાપ્ત થઈ શકે. પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયનશાસ્ત્ર આ પ્રકારનાં હોવાથી જ વેગવાન પ્રગતિ કરવામાં સફળ થયાં છે. અનિમ સત્ય તેઓ ન શોધી શકે તો પણ બાવિપ્રસંગો અને તેમનો ઉદ્ભવ પારખવાની શક્તિ તેઓ આપણને આપે છે. રથૂલપદાર્થોની રચના અને તેમના ગુણોનું જ્ઞાન મેળવવાથી પૃથ્વીના પટ ઉપર અસ્તિત્વ ધરાવતી સર્વ કોઈ વસ્તુઓ ઉપર આપણે પ્રભુત્વ મેળવ્યું છે. અને છતાં રથૂલનો સ્વામી મનુષ્ય પોતાની જાત વિશે હજી અજ્ઞાન જ સેવે છે.

ચેતનમય વસ્તુઓનું અને વિશેષે કરીને મનુષ્ય પરત્વેનું વિજ્ઞાન હજી આટલું ખીટું નથી. તે તો હજી વર્ણનાત્મક જ રહ્યું છે. અદ્ભુત મૂંઝવણીઓનો અનેક મનુષ્ય અવિભાજ્ય અને અખંડ છે. કોઈ સાદા

નિરૂપણ વડે તેને ઓળખી શકાય નહિ. એક સાથે તેના પૂર્ણ સ્વરૂપને, તેના બાગેને કે બાહ્ય સંસાર સાથેના તેના સંબંધોને ઓળખવાનો એકે માર્ગ નથી. આપણી જાતનું પૃથક્કરણ કરવા માટે આપણે અનેક સુક્તિઓ અને તેથી અનેક વિજ્ઞાન-શાખાઓની મદદ લેવી જરૂરી છે. કુદરતી રીતે આ દરેક શાખા એક જ આશય માટે જુદાં જુદાં મન્તરો રચી રહે છે. પોતપોતાની ખાસ રીતો વડે જે જે મેળવી શકાય તેવું મનુષ્ય વિશેનું એકતરફી જ્ઞાન તેઓ તારવી કાઢે છે, અને આ બિન્ન બિન્ન તારવણીઓને એકત્રી કરનાં, અનુભવસિદ્ધ સત્ય ધરનામાં કાંઈક ન્યૂનતા રહી જતી જણાય છે. આ ન્યૂનતા ધણા જ મહત્વની છે. અવયવશાસ્ત્ર અને રસાયન, શરીરવિદ્યા અને માનવશાસ્ત્ર, શિક્ષણશાસ્ત્ર અને ઇતિહાસ, સમાજશાસ્ત્ર અને અર્થવિજ્ઞાન, આ સર્વ શાસ્ત્રો મનુષ્ય-વિષય માટે પૂરતાં નથી. નિષ્ખ્યાતોને જાણીતો મનુષ્ય, પ્રત્યક્ષ અને ખરા મનુષ્ય કરતાં જુદો જ છે. દરેક જ્ઞાનશાખા પોતપોતાની યોગ્યતાનુસાર મનુષ્યને કોઈક નવે જ રૂપે ધરી કાઢે છે. અવયવશાસ્ત્રીનાં શસ્ત્રોથી કપાતા મૃતદેહરૂપે, તેમ માનસશાસ્ત્રીના અને આધ્યાત્મિક ઇચ્છનતા પરગળાના સતત નિરીક્ષણ નીચે રહેતી ચૈતન્યપરસ્થાઈરૂપે, માનવી એક સાથે અસ્તિત્વ ખરાવે છે. અનેક રસાયનોથી અનેકાં તંતુઓ અને રસોનો અનેકો, શરીર-વિશારદોનાં અહલુન કોળો અને પોષક તત્ત્વોના રૂપે, સ્વચ્છતા અને શિક્ષણના અનુયાયીઓ જેને કાળમાં વિરનરતા તંતુઓ અને ચૈતન્યતા સંયોજનરૂપે ગળે છે તેવો મનુષ્ય જાણીતો છે. યંત્રોના ગગનગત સતત ચાલુ રાખવા માટે, તેનાથી બનતાં સર્વ સાધનો જેણે દરદર્મેશ વાપર્યાં જ કરવાં જોઈએ, તેવો અર્થશાસ્ત્રીઓએ બનાવેલો યંત્રોનો ગુલામ પણ મનુષ્ય છે. અને છતાં તે કવિ, વીર નર અને મહાત્મા પણ છે. આપણાં વિજ્ઞાનોએ પૃથક્કરણ કરેલી ગૂંથણીઓ સિવાય, મનોવૃત્તિ, દેહપતા અને માનવજાતિની અભિજ્ઞાપાઓ પણ તેનામાં છે. મનુષ્ય વિશેના આપણા ખ્યાલો રિસમુશીથી રંગાયેલા છે. અસંખ્ય અને અનિશ્ચિત લક્ષીકો ઉપર તે રચાયેલા દોષોથી, તેમાંથી આપણને ગમે તે કાંઈ લેવાનું આકર્ષણ જન્ય સંદેહાર્થથી થાય છે. આમ દોષોથી આપણી લાગણીઓ અને માન્યતા પ્રમાણે આપણે મનુષ્ય વિશે જુદા જુદા તર્કો કરીએ છીએ. જાણીતો અને અધ્યાત્મવાદી, શરીરમાં માત્ર યાંત્રિક ક્રિયાઓ જોતો શરીર-

શાસ્ત્રી અને તે જ ક્રિયાઓને ચૈતન્યરૂપ લેખતા તે જ શાસ્ત્રીનો બીજો નિષ્કાંત, માનવીને બિન્ન બિન્ન સ્વરૂપે નિદાણ છે. વૈજ્ઞાનિકો, દર્શિઓ, દ્વિત્વસૂક્ષ્મો ને મુનિવરોએ નોંધેલાં મનુષ્યનાં ચિત્રો આપણી સમક્ષ છે, છતાં આપણે આપણા શરીર અને મનના બધું જ થોડા પ્રદેશોને સમજી શક્યા છીએ. મનુષ્યને આપણે હજી સર્વતઃ ઓળખ્યો નથી. અનેક અંગેથી સંયોજિત થયેલી પ્રતિમા સરખો તે આપણને જણાય છે, અને આ અંગો પણ આપણી અવલોકનપદ્ધતિએ જ ઉત્પન્ન કરેલાં છે. આમ અનેક ભૂતાવલોની હારમાંથી રચાયેલા મનુષ્યની વચમાં જે ચિર-સ્થાયી આકૃતિ તરવરી રહેલી છે તે હજી મનુષ્યશુદ્ધિથી અગમ્ય જ રહી છે. Each one of us is made up of a procession of phantoms, in the midst of which strides an unknowable reality.

અનુત્તર પ્રશ્નો

પરી રીતે આપણું અજ્ઞાન હજી અગાધ છે. મનુષ્યનો અભ્યાસ કરતા અનેક નિષ્કાંતો જે જે પ્રશ્નો પોતાની જાતને પૂછે છે તે સર્વ હજી અનુત્તર જ રહ્યા છે. આપણી અંતરની દુનિયાના વિશાળ પ્રદેશો વિશે હજી આપણને કશું જાન નથી. સજીવ કોષોના અનેક રચાણ અને રૂપાંતર પામતા ભાગોને અસ્તિત્વમાં લાવવા, રાસાયનિક પદાર્થો કેવી રીતે સંયુક્ત થાય છે? સગર્ભ થયેલા અંડના કેન્દ્રમાં રહેલ તરવો (Genes), તે અંડમાંથી જન્મતી વ્યક્તિના શુણ્ણ કેવી રીતે સંપાદિત કરે છે? તંતુઓ અને અંગોને ઘડતા કોષો પોતાના જ પ્રયત્નોથી કેવી રીતે વ્યવસ્થાપક-વૃત્તિ કેળવે છે? આ વ્યવસ્થામાં પોતાને શો ભાગ ભજવવાનો હોય છે તેનું પૂર્વજ્ઞાન, છીડીઓ અને મધમાખોની પેઠે દરેક કોષને હોય છે, અને ગૂઢ ક્રિયાઓ વડે સંકુલ તેમ જ સાદાં અંગો તેઓ ઘડી કાઢે છે. પૃથ્વી ઉપર આપણા અસ્તિત્વનો કાળ, માનસિક કાળ અને શારીરિક કાળ કેવા પ્રકારનો છે? તંતુઓ, અંગો, રસો અને ચૈતન્ય (consciousness)-થી મનુષ્ય ઘડાયેલો છે એમ આપણે જાણીએ છીએ, છતાં ચૈતન્ય અને મસ્તિષ્કઅંગ (Cerebrum) વચ્ચેનો સંબંધ હજી અધિકારમાં છે. કોષોની આંતરવ્યાપારક્રિયાનું આપણને ખિલકુલ જ્ઞાન નથી. કેટલે અંશે ઇચ્છાશક્તિ સંયોગમાં પરિવર્તન કરી શકે છે? અંગોની સ્થિતિ મન

ઉપર શી અસર કરે છે ? અંગો અને મનની લાક્ષણિકતા જે દરેક વ્યક્તિ વારસામાં મેળવે છે, તે રહેણીકરણીથી, ખાષપદાર્થોમાંનાં રસાયનોથી, આબોહવાથી તેમજ શારીરિક અને નૈતિક નિયમોથી કેટલે અંશે ફેરવી શકાય છે ?

હાડપિંજર, રસાયણો, અને અંગો વચ્ચેના તેમ જ માનસિક અને આધ્યાત્મિક ક્રિયાઓ વચ્ચેના સંબંધ હજી આપણા જ્ઞાનથી વેગળા છે. જ્ઞાનતંતુઓ વચ્ચે સમતોલન સાધનાર અને શ્રમ તેમ જ વ્યાધિઓની સામે થતી માનવશક્તિ વિશે આપણને કશું જ્ઞાન નથી. નૈતિક બળ, ન્યાયવૃત્તિ, અને સહજ સાદસપ્રિયતા (amdocity) કેમ વધારી શકાય તે આપણે જાણતા નથી. બુદ્ધિજન્ય, નૈતિક અને ગૂઢ (mystical) પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે કેટલાં પ્રમાણુ સાત્ત્વવાની જરૂર છે ? સૈદ્ધાંતવૃત્તિ અને ધાર્મિક ભાવનાનો હેતુ શો છે ? વિચારપરિવાહન (telepathy) કેવા પ્રકારની શક્તિ ઉપર અવલંબે છે ? સુષ્પ અને દુઃખ, ક્રોધ અને નિષ્ફળતા કોઈ શારીરિક અને માનસિક સંયોગોનું પરિણામ છે તે નિઃસંશય છે, છતાં તે સંયોગો કેવા છે તે આપણે જાણતા નથી. કોઈ વ્યક્તિને સુષ્પ થવાની ઇચ્છા આપણે કૃત્રિમ ઉપાયોથી આપી શકતા નથી. માનવસંસ્કૃતિને પૂર્ણ કળાએ વિકસાવવા કેવા સંયોગો અનુકૂળ છે તે આપણે સમજતા નથી. આપણા શારીરિક અને આધ્યાત્મિક જીવનમાંની મુશ્કેલી, મહાપ્રયાસો અને યાતનાને દાખી દેવાની શક્તિ આપણામાં છે કે નહિ ? આધુનિક સંસ્કૃતિમાં થતી જતી મનુષ્યની અધોગતિ કેમ ખાળી શકાય ? અનેક વિષયો પરત્વે આપણા આવા અત્યંત મદરવના પ્રશ્નો પૂછી શકાય, પણ તે સર્વ અનુત્તર જ રહેશે. મનુષ્યનો અભ્યાસ કરતાં સર્વ શાસ્ત્રોની અત્યાર સુધીની સિદ્ધિઓ હજી અધૂરી જ છે, અને આપણી જ્ઞાન વિશેનું આપણું જ્ઞાન હજી માત્ર પ્રાથમિક છે તેમાં સંશય નથી.

અજ્ઞાનનાં કારણ

આપણા આ અજ્ઞાનનાં કારણ આપણા પૂર્વજોની રહેણીકરણી, આપણો સ્વભાવ અને આપણા મનનાં અંધારણ છે. સર્વથી પહેલું મનુષ્યજીવનને ટકાવી રાખવાનું કાર્ય મદરવનું હતું, અને તેથી બાળક દુનિયાને જીતવી આવશ્યક હતી. ખોરાક અને રહેઠાણ મેળવ્યા વિના તેમ જ જંગલી પ્રાણીઓ અને અન્ય મનુષ્યો જોડે લડ્યા સિવાય ચાલી

શકે તેમ ન હતું. દીર્ઘ કાળ સુધી આપણા પૂર્વજોને પોતાની જાતનો અભ્યાસ કરવા અવકાશ કે આરામ ન હતો. બુદ્ધિનો ઉપયોગ તેઓ અન્ય પ્રવૃત્તિમાં, — હથિયાર અને ઓગરો બનાવવામાં, અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાની બેળમાં, ઢોર અને ઘોડાં કેળવવામાં, ઘેડાંની શોધ કરવામાં અને ખેતરનાં વાવેતર ઉપજાવવામાં — કરતા. તેમના શરીરની રચના સંબંધે કંઈ જાણવા પહેલાં તેઓ, સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, ભરતીઓટ અને ઋતુઓના ફેરફારો વિશે વિચાર કરતા. શરીરશાસ્ત્ર હજી જાણમાં નહોતું, ત્યારે ખગોળશાસ્ત્ર મહત્ત્વની પ્રગતિ કરી રહ્યું હતું. ત્યારે ગેલિલીઓએ દુનિયાના કેન્દ્ર સરખી પૃથ્વીને સૂર્યના માત્ર એક નાનકડા ગ્રહામ તરીકે જાહેર કરી, ત્યારે તેના સમકક્ષીનેાને મગજ, હીવર, અને ‘યાઇરોઈડ’-અંત્રીની પ્રાથમિક ક્રિયાઓ વિશે કશો જ ખ્યાલ નહોતો. જીવનની કુદરતી સ્થિતિમાં મનુષ્યનાં અંગો કશી કાળજી વગર સંતોષપૂર્વક સર્વ ક્રિયાઓ કર્યે જતાં હોવાથી, જે દિશામાં મનુષ્યની કુતૂહલતા વધુ પ્રદીપ્ત થતી તે પંથે, બાહ્ય દુનિયા તરફ, વિજ્ઞાન વળવા લાગ્યું.

સમય જતાં જડવિજ્ઞાનની મદદથી, લોકોને આદ્યજ્ઞાનકે તેમજ તેમનાં સુખ-સગવડ વધારનાર, નિત્યજીવનની મુશ્કેલીઓને ઘટાડનાર, મજૂરીના બોજાને ઓછો કરનાર, વ્યવહારનાં ઝડપી સાધનો વધારનાર અને કદિન જીવનમાં માર્ગ લાવનાર એવી અનેક શોધો થઈ અને તત્કાળ સત્કાર પામી. મનુષ્ય-શરીરના અને એના ચૈતન્યના ગૂંચવણ બધાં પ્રશ્નોના ઉકેલ કરતાં, વ્યાધિ, વેદના, મૃત્યુ અને દસ્ય જગતની પાર કોઈ અસ્પષ્ટ અને ગૂઢ ઝંખનાએ મનુષ્યનું લક્ષ શરીરની આંતરિક સ્થિતિ અને મન તરફ દોર્યું. પ્રથમ તો માત્ર વ્યાધિની અટકણો કરી, માનવીનું દુઃખ ઓછું કરવાના વ્યાવહારિક પ્રશ્નમાં જ બિપદશાસ્ત્ર આવી જતું. આ અભ્યાસથી અવયવશાસ્ત્ર, જીવનરસાયન, શરીરશાસ્ત્ર અને રોગશાસ્ત્ર ખીલવા લાગ્યાં તો પછી મનુષ્યના અસ્તિત્વનો ભેદ, તેનાં માનસિક અને નૈતિક દુઃખો, અજ્ઞાનને જાણવાની આકાંક્ષા અને અપાર્થિવ ઘટનાઓનું રહસ્ય, એ સર્વ આપણા પૂર્વજોને, મનુષ્યશરીરનાં દુઃખ અને વ્યાધિ કરતાં વધુ જાહેરનું જણાયું. આધ્યાત્મિક જીવન અને દ્વિત્વમૂર્તિના પ્રેમમાં બિપદશાસ્ત્રના કરતાં વધુ બુદ્ધિમાન પુરુષો આકર્ષાયા, અને પરિણામે શરીરશાસ્ત્રના નિયમોની પહેલાં, અધ્યાત્મવિદ્યાના નિયમો જણાયા.

મનુષ્યવિજ્ઞાનની ધીમી પ્રગતિનું કારણ એક બીજું પણ છે. 'સારી અને સરળ ઘટનાઓનું' ચિંતન કરવામાં આપણને ઘણો આનંદ મળે છે, અને મનુષ્યરચનાના વિવિધ પ્રશ્નોનો વિચાર કરવા તરફ અરુચિ હોય છે. બર્ગસન કહે છે તે પ્રમાણે જીવનને સમજવા છુદ્ધ કુદરતી રીતે જ અશક્ત છે. વિશ્વના જોડાણમાં ભૂમિતિની સપ્રમાણ આકૃતિઓ શોધવાનો આપણને મોહ હોય છે. આપણાં રમારકોનાં સુધટિત અંગો અને આપણાં યંત્રોની ચોક્કસાઈ ભરેલી કાર્યશક્તિ, તે આપણા મગજની મૂળભૂત રિચતિનું પરિણામ છે. પણ દુનિયાઈ પૃથ્વી ઉપર ભૂમિતિ હોતી નથી; તે આપણા મનમાં જ ઉદ્ભવ પામેલી છે.

કુદરતની રીતિઓ મનુષ્યના નોટલી ચોક્કસ હોતી નથી. મનુષ્યના વિચાર પ્રદેશમાં જે કાળજી અને સ્પષ્ટતા છે તે વિશ્વમાં નથી. આમ હોવાથી કુદરતી ઘટનાઓની ગૂંચમાંથી આપણે અમુક અમુક સરળ ભાસતી ક્રિયાઓ ઉઠેલી તેમની વચ્ચેના સંબંધ ગણિતની સહાયતાથી વર્ણવવા મથીએ છીએ. પદાર્થ-વિજ્ઞાન અને રસાયનમાં થયેલી અદ્ભુત પ્રગતિ આવી સુંદર અને સરળ ક્રિયાઓને ઓળખવાથી થઈ છે. શરીરશાસ્ત્રમાં પણ આ પ્રકારની થોડીઘણી સફળતા મળી છે, અને તેથી જ આપણે જાણીએ છીએ કે જે નિયમો વડે સાગરનાં જળમાં દ્વારનું પ્રમાણ જળવાઈ રહે છે તે જ નિયમો પ્રમાણે પ્રાણી-શરીરમાં થોડી સાથે ફરતા પદાર્થોનું પ્રમાણ સચવાય છે અને રનાયુઓની દલનચલન શક્તિ, ખાણપદાર્થોમાં રહેલી સાકરના રાસાયનિક વિકારથી ઉત્પન્ન થાય છે.

મુશ્કેલીભર્યો અભ્યાસ

પણ શરીરમાં ચાલી રહેલી બીજી મહત્વની ક્રિયાઓનો, સજીવ પદાર્થોના સંયોજનથી થતી ક્રિયાઓનો અભ્યાસ વધુ મુશ્કેલી ભર્યો છે. પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયનવિજ્ઞાનની સાધારણ રીતિઓ શરીરની અત્યંત નાજુક વસ્તુઓના અભ્યાસમાં ઉપયોગની નથી. જાતિકોષ (sexual cells) નું કેન્દ્ર, તેનાં ક્રોમોસોમ્સ અને તેની પણ અંદર રહેલાં જીવનનાં મૂળતરંગો (genes) ની રચના કઈ રીતથી સમજી શકાય? છતાં આ અત્યંત સૂક્ષ્મ પદાર્થો ઘણા મહત્વના છે; કારણ તેમાં દરેક વ્યક્તિનું અને સમગ્ર મનુષ્યજાતિનું ભાવિ હુપાયતું છે. જાતનું સરખી અત્યંત ખારીક ગૂંચણી એટલી નાજુક છે, કે સજીવ શરીરમાં તેનો અભ્યાસ લગભગ અશક્ય છે. મગજરચનાની ગહનતામાં

ઝીતરવા અને તેના કોયોનું તાલબદ્ધ સંયોજન સમજવા આપણી પાસે કોઈ યુક્તિ નથી. ગણિતવિદ્યાના સૌંદર્યમાં રાચતું મગજ, અપરિમિત કોયો અને અનેક પ્રકારના રસોથી ઘેરેલા ચૈતન્યવન્ત મનુષ્યના વિચારમાવડી જ દિગ્મુદ્ધ થઈ જાય છે. જે વિચારશ્રેણી, પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયનમાં તેમ જ દિલસૂઝી-મય અને ધાર્મિક નિયમન કેળવવામાં ઉપયોગી નીવડી છે, તેનાથી મનુષ્ય-રચના સમજવા આપણે પ્રયાસ કરીએ છીએ. આપો પ્રયાસ નિષ્ફળ જાય તેનું એક જ કારણ કે આપણે જડ અને ચેતનના ગુણો દર્શાવતા બિન્ન બિન્ન પદાર્થોના જાતેજા નથી. મનુષ્યવિજ્ઞાનને ખીલવવા જે કે ખીજતું સર્વ વિજ્ઞાનોની સહાયતા લેવી પડે તો પણ તેની સ્વતંત્ર ઉત્ક્રાંતિ આવશ્યક છે, કારણ આણુ, પરમાણુ અને વિદ્યુદ્દણનાં વિજ્ઞાન જેટલું જ તેનું મહત્ત્વ છે.

સંક્ષેપમાં કહેતાં, જે કે જડ પદાર્થના વિજ્ઞાને અદ્ભુત પ્રગતિ સાધી છે, તો પણ, પ્રાણીવિજ્ઞાન હજી પ્રાયશઃ અવસ્થામાં જ રહ્યું છે. સજીવવિદ્યાની આ ધીમી પ્રગતિનાં કારણરૂપ, મનુષ્યજાતિના પૃથ્વી ઉપરના સંયોજો, જીવન સંજોગો પ્રશ્નોની વિપક્ષતા અને માનવબુદ્ધિનો પ્રકાર જે યંત્રની જનાવટો અને ગણિતની સૂક્ષ્મતા નિહાળવામાં રંજન પામે છે, તે છે. વૈજ્ઞાનિક શોધાઓ આપણી સ્થૂળ અને માનસિક દુનિયાને નવો રંગ આપ્યો છે. પણ આ શોધો મનુષ્યસ્વભાવ જોખમ્યા વિના થયેલી હોવાથી તેની અસર કમનસીબે અવગણ થતી જણાય છે. આપણી જાતનો અજ્ઞાનને લઈને, યંત્રવિદ્યા, પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયનશાસ્ત્રે, આપણા જીવનના પૂર્વજૂત પ્રકારને ગમે તે રીતે દોરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરી લીધી છે.

મહાસંકટનું સ્વરૂપ

પણ મનુષ્યની મનુષ્ય તરીકે ગણતરી સૌથી પહેલાં થવી જોઈએ. આને બદલે પોતે જ સર્જેલી સૃષ્ટિમાં મનુષ્ય બુદ્ધાવામાં પડે છે. પોતાના જ સ્વભાવનું તેને વ્યાવહારિક જ્ઞાન નહિ હોવાથી, દુનિયાને વ્યવસ્થિત કરવા તે અશક્ત નીવડ્યો છે. પાછળ પડી ગયેલું પ્રાણીવિજ્ઞાન અને વિરાટ પગલે ચાલતું જડવિજ્ઞાન, એ મનુષ્યજાતિ ઉપર આવી પડેલું મહાસંકટ છે. આપણી બુદ્ધિએ જીભું કરેલું અત્યારનું વાતાવરણ અને આપણી શોધો આપણા ઘડતર માટે બિલકુલ ઉપયોગનાં નથી. આધુનિક જીવનમાં શાંતિ કે એકાંતપાસ નથી. સિનેમા, નાટકો, કુસ્તીના અખાડાઓ, કસબો, સર્વ તરેહની સભાઓ, મહા-વિદ્યાસભો, કારખાનાંઓ, વિક્રમબંદારો અને હોટેલો, તે સર્વેએ લોકોને સમૂહ-

હવન માળવાની ટેવ પાડી દીધી છે. ટેલિફોન, રેડિયો અને ગ્રામોફોન, દરેક ગૃહમાં, સ્ટ્રોકાની હસડી ખાસિયતો, તેમના મુલકક આનંદો અને બ્રહ્મ માનસિક દૃષ્ટિ, એકધારે રેડિયોનાં ગાય છે. આપણી વ્યાકુળતા વધતી ગય છે, આપણે નૈતિક અને માનસિક અધઃપાત ચલા કરે છે. જે સમૂહો અને પ્રગત્યો ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિને શિખરે પહોંચ્યાં છે. તેઓ જ સૌથી પહેલાં ત્રણમાં પડી ગઈ, જંગમી અવસ્થામાં પુનરાવર્તન પામે છે. પણ તેમને આ પસંદાનું બાન હોતું નથી. વિજ્ઞાને રચેલા પ્રતિકૂલ સંયોગો વચ્ચે તેઓ નિઃસહાય થઈ ગયા છે. દુનિયા ઉપરથી નિર્મૂળ થઈ મથેલી અગાડિની સર્વ સંસ્કૃતિઓની માફક, અધ્યાત્મની સંસ્કૃતિએ પણ, કોઈક હજી સુધી અગમ્ય રહેલા કારણસર, એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરી છે કે જેમાં હવન ટકી શકે જ નહિ. અર્વાચીન ગૃહેરનાં વતનીઓની ચિંતા અને દુઃખો, તેઓની રાગદ્વાય, આર્થિક અને સામાજિક સંસ્થાઓએ અને સૌ કરતાં વધુ, તેમની પોતાની જ નિર્બળતાએ જીભાં કરેલાં છે. જરૂર અને ચેતન એ એ પ્રદારનાં વિજ્ઞાનની હોડમાં, પાછળ પડી ગયેલા ચેતનના વિજ્ઞાને આપણું બક્ષિદાન લઈ લીધું છે.

આ પાપનું નિવારણ કરવાની રીત એક જ છે, અને તે એ કે આપણે આપણી જાતનો સંગીત અમ્માસ આદરેલા. આ જ્ઞાનથી આપણે સમગ્ર શરીરનું કે કેવી ક્રિયાઓ પડે અર્વાચીન વાનાવરણની અસર આપણા ચેતન્ય અને શરીર ઉપર થાય છે. સંયોગોને અનુકૂળ થઈને કેમ રહેવું અને જરૂર પડે તો ક્રાંતિ અજમાવીને પણ આ સંયોગોમાં ઘટતા ફેરફારો કેમ કરવા, તે આપણે આ રીતે શીખીશું. આપણા ખરા સ્વભાવને, આપણી શક્તિઓને અને તેના ઉપયોગોને સ્પષ્ટ કરવાથી આ વિજ્ઞાન, આપણી શારીરિક દુર્બળતા અને આપણા નૈતિક તેમ જ શુદ્ધિજન્ય વ્યાધિઓનું નિરાકરણ કરશે. આપણી શારીરિક અને આધ્યાત્મિક ક્રિયાઓના અવિચલ સિદ્ધાંતો સમજવાનો, સારાસાર વચ્ચે વિવેકશુદ્ધિ દાખવવાનો તેમ જ આપણે પોતાની જાતને કે કુદરતી સંયોગોને ધૂન અનુસાર વિકૃત કરવા જરા પણ સ્વતંત્ર નથી તેમ સમજવાનો, આ સિવાય બીજાં એકે માર્ગ નથી. અર્વાચીન સંસ્કૃતિએ મનુષ્યના અસ્તિત્વની કુદરતી પરિસ્થિતિનો સર્વથા નાશ કરેલો હોઈ, મનુષ્યવિજ્ઞાનનું મદત્ત બીજાં સર્વ વિજ્ઞાનોના કરતાં સવિશેષ છે.

—અપૂર્ણ

બાલ-નસૂસ

[આલ્ફ્રેડ હોદે (૧૮૪૦-૧૮૬૭) એટલે ક્રાન્સના સાહિત્યના વારસવ-દર્શી યુગનો એક સમર્થ નવલકથાકાર. ફ્રાંસ અને ઓકાની માફક હોદે પણ અનુભવેલા અગર નિહાળેલા જીવનપ્રસંગોને વણીને જ પોતાની નવલો રચેતા. સાગળના ફરવા જતી વખતે, કોઈ એક વ્યક્તિને તે પકડતો અને પછીથી તેને વિધેની બધી નોંધો તે ટપકાવી લેતો. આની આસંખ્ય નોંધોમાંથી તેની નવલોનો પરિપાક જતરનો.]

છતાં ય ક્રાન્સના સાહિત્યના એ વારસવયુગમાં એક રંગદર્શી નવલકાર તરીકે તેણે જાત પાડી છે. તેના કલ્પનાતરંગો, તેની મર્મવૃત્તિ, તેનું કટાક્ષકૌશલ્ય અને દક્ષિણ ક્રાન્સના પ્રોવાંસ (Provence) પરમણાના આનંદી લહેરીલાલાની ઉન્મા-ભરી આલેખનમયતા, લાવનામયતા અને તરંગવૃત્તિ તેની નવલ અને નવલિકાઓને રંગદર્શી બોલ આપી, સુંદર અને રસમય બનાવે છે.

વિશેષમાં તે ‘ઇમ્પ્રેશનિસ્ટ’ હતો અને તેથી તેની નવલમાં ક્યાંક ક્યાંક આત્મ-લક્ષી તત્ત્વ પણ સહેજે તરી આવે છે. તેની નવલનાં કેટલાં ય પાત્રો અને પ્રસંગો તેના સમયની કેટલી ય વ્યક્તિઓ અને પ્રસંગો સાથે હૂબહૂ મેળ ખાતાં આવે છે. માનવ-હૃદયના લાવોને આલેખની, સહાનુભૂતિ અને કરુણાભરી તથા રસપ્રદ અને રોચક શૈલીમાં લખાયેલી તેની નવલો અને નવલિકાઓ ક્રાન્સમાં બહુ જ આદર પામેલી. ક્રાન્સના હાસ્યરસિક લેખકોમાં તે અગ્રમણ્ય રથાન ધરાવે છે અને તેથી જ તેને ‘ક્રેન્ય ડિકન્સ’નું ઉપનામ આપવામાં આવેલું છે. ડિકન્સની માફક તેને પણ પોતાનાં બાલ્યકાળ તથા કીમારાવરથામાં જીવનની વિષમતાના અને હાડ-મારીના કારમા અને દુઃખદ અનુભવો થયેલા; અને એ અનુભવોને લઈને, ડિકન્સની ગેડે, દીન અતાથો અને રંક અમજીવીઓ પ્રત્યે તેના દિલમાં જાંડી સહાનુભૂતિ, કરુણા અને હમદર્દી વસેલાં હતાં જે ગુણલક્ષણો તેની નવલમાં પણ સહેજે તરી આવે છે.

તેની કામ કરવાની શક્તિ પણ અધાન હતી. ફોર્મના દસખાર ક્ષણે તે તે કહેજે પોતાની લેખન-પ્રવૃત્તિમાં મગ્ન થઈ રહેતો. તેનું જનન-જીવન પણ સુખી નીવડેલું. તેની ચાર નવલો—‘ડીયેરીદાસ’ (Le Petit Chose, લ પેટી રોઝ), ‘ફ્રોમોં અને રીઝલે’ (Fromont Jeune et Risler aine, ફ્રોમોં અને રીઝલે એઈએ), ‘જાક’ (Jack) અને ‘સાફો’ (Sapho) સુંદર કૃતિઓ તરીકે તથાન પામી ચૂકી છે. તદુપરાંત ‘રોમવારની વાર્તાઓ’ (Contes du Lundi, કોંત દ્ય લંદી), અને ‘મારી મિલના પત્રો’ (Lettres de mon moulin, લેત્ર દ મોં મુલે)—એ બંને કૃતિઓ નવલિકા-સાહિત્યમાં ચિરંજીવી સર્જન તરીકે આદર પામેલી છે અને તેની બીજી એક કૃતિ, ‘તાર્તાદે’ દ તારાર્દે તે કંઈ કંઈ ટહેલદખ્યા મારતા, પ્રેવાંસના ફ્રેંચ લહેરીલાલાઓના અસ્તિત્વ સુધી, અમર રહેવાની જ અને તેથી જ એમ કહેવાય છે કે ‘તારાર્દેનો તાર્તાદે’ એટલે ‘ફ્રેંચ પિક્ચર’, તેની એક સુંદર નવલિકા ‘ઉલ્લો પાક’ (લા દેનિયેર લેસોં) થી સમચન્દ્ર શુકલે તેમની ‘પશ્ચિમની ક્લાસિકો’માં પ્રસિદ્ધ કરેલી છે. મૂળ ફ્રેંચ પરથી ક્રોડેરી આ બીજી નવલિકા ‘બાલ ગમસ’ (લાંફાં તેરિપિયોં), એક નિર્દોષ બાળ પાંચમી ક્લારનો કેવો બોમ બને છે અને તેનો ખુદો પિતા, તેના દ્રોહનું કલુ અધુમૂલ પ્રાયશ્ચિન કરે છે તેનો સુંદર ચિતાર આપે છે.]

તેનું નામ હતું સ્તાન, ખરૂં સ્તાન.

તે હતો દેડે દુર્જળ અને ફિક્કો એવો પેરિસનો એક બાળ. તેને યયાં દશે આશરે દસથી પંદર વર્ષ; આવાં ટાજરિયાંની નક્કી ઉંમર સહેજે હતી ચકાતી નથી. તેની માતા શુઝરી ગઈ હતી; તેનો પિતા નિવૃત્તિ પામેલો એક નોકા-ખજાણી હતો. તે તામ્પલ્લ લતામાં આવેલા એક નાના બગીચાનો ચોકિયાન હતો, બાગકો, આયાઓ, મોડીને ટેકે ચાકતી વૃદ્ધાઓ, દીન માતાઓ—દુઃકમાં, માડીઓના ધડપગટમાંથી, પગથીઓથી અંધાયસી આ કૂલ-કપારી-ઓમાં શાંતિ પામવા આવતું આખું ય પગપાળું પેરિસ સ્તાનના પિતાને બોળખતું અને અત્યંત ચાહતું. સર્વને સુવિદિત હતું કે કૃતરાઓ અને બાંકડાઓ પાસે બટકતા રખડુઓના ત્રાસ સમી તેની ક્ષોર મૂછો નીચે રોલાળ અને વદામ્સોયું શિમત વગેરે હતું અને તેનું એ શિમત વેરતું વદન બેવા માટે, તે બક્ષા બોળા બુદ્ધને આટલો જ સવાત અસ હતો :

‘હાં, કેમ છે તારા પોરિયાને કમજામાં છે ને?’

આટલું બધું દેન એ પિતાને પોતાના બાલ-પુત્રને માટે હતું. હમેશાં

સાંઝે નિશાળેથી આવીને સ્તાન પોતાના પિતાને લઈને જ્યારે બગીચે આવેતા અને અહર્નિશ આવતી પરિચિત વ્યક્તિઓને વંદન કરવા તથા તેમની મમતાથી ખુબરુએ સંતોષવા, ઓંકડે ઓંકડે થોભતા થોભતા, અધી ય કૂલકચારીઓનો ચકાવો જ્યારે બન્ને જણા સાથે થેતા ત્યારે સ્તાનનાં પિતાનો હરખ દેવામાં માતો નહોતો.

પરંતુ કાંકા-પ્રશિયન વિગ્રહ પછીથી, કમનસીબે, અધા ય સંજોગો પસંદાઈ ગયા. સ્તાનના પિતાના બગીચાને તાળાં લાગી ગયાં, પુરવઠા માટે પેટ્રોલનો જથ્થો ત્યાં રાખવામાં આવ્યો અને તેની સતત ચોષ્ટી કરવાની કપરી ફરજ તેને માથે આવી પડી. બિચારો પિતા-સ્તાન, તે વેરાન અને ઇન્નબિન્ન થઈ ગયેલાં ઝુંડો વચ્ચે એકબે ને અટૂંકો, બીકીના ઠૂંઠાનો એકાદ ગોટો પણ કાઢ્યા વિના પોતાનું હવન ચિતાવવા લાગ્યો ! કારણ પુત્ર-સ્તાન તો હમેશાં, મોડો મોડો છેક સાંઝે ઘેર આવતો. ખાસ કરીને પિતા-સ્તાન જ્યારે જ્યારે પ્રશિયનોનો ઉશ્કેખ કરતો ત્યારે ત્યારે તેની મૂંછો ખરે જ નેવા જેવા રૂપરંગ ધારણ કરી રહેતી.....પરંતુ તેથી બિલકુલ, આજ સ્તાનને તો આ પસંદાથેલા સંજોગો વિશે કરી ખાસ ફરિયાદ કરવાની હતી નહિ.

ઘેરો ! બાળકોને માટે તે કેવો આનંદભર્યો નીચડો છે ! નહિ નિશાળની પંચાત ! નહિ સવાલવારીની માથાકૂટ ! ખસ, રગ્ન, રગ્ન ને રગ્ન, આખો ય વખત રગ્ન ! ફળીમાં અને મેળાનાં દરેકો બિબા કરતા લતાઓમાં, ખસ રમ્યા જ કરવાનું !

મોડી સાંજ સુધી, ખાસ-સ્તાન બહાર આવથી તેમ બમ્બા કરતો. કિશ્કાનાં મેદાનમાં જતી જુદા જુદા લતામાંની લસકરી ટુકડીઓની સાથે સાથે તે પણ જતો હતો અને તેમ કરવામાં સારું અને તાલબદ્ધ બેન્ડ વગાડતી ટુકડીને, તે પોતાની પહેલી પસંદગી આવતો; અને તે કાર્યમાં, ખરે જ, ખાસ-સ્તાન પ્રાવરણ બની ગયો હતો. તે તમને એક નિષ્ણાનની દબે રહી શકતો કે ઇન્નુમી ટુકડીના બેન્ડમાં કંઈ જ દમ નહોતો પરંતુ પંચાચનમી ટુકડીના બેન્ડનું કામ ખરે જ પહેલા નંબરનું હતું. કોઈ કોઈ વાર વળી, સ્વયંસેવકોને કવાયત કરતાં બેવામાં તેને ઘણો રસ પડતો; વળી તે સિવાય, તેને ગમ્મત પૂરી પાડતી, લસકરી ટુકડીઓની ગોઠવાઈ જતી હારમાળા ... ..

૧. ઈ. સ. ૧૮૭૭ માં કાંકા-પ્રશિયન વિગ્રહ થયેલો તેમાં પેશિસને પણ ઘેરો માલવામાં આવેલો અને કાન્સનો પરાજય થયેલો.

શિયાળાના પ્રભાતના આછા અંધકારમાં, ખાટકી અને બહિયાદાની દુકાનોના લોખંડી દરવાજાઓ આગળ જમા થતી સૈનિકોની એ લાંબી દારમાળાઓમાં, બગલમાં પોતાનું ડાકું (Basket) ઢાલીને, તે પણ બળી નહોતો. ત્યાં દંધ દંધ ઓળખાણો થતી, રાજદારણના પ્રત્નો પણ છેડાતા અને સ્તાનના પુત્ર તરીકે તેનો અભિપ્રાય પણ છૂટથી પૂછવામાં આવતો. પરંતુ તેને સૌથી વધુ આનંદ આપતી વસ્તુ તો હતી ખૂસ-પાવલીની (cork-fartling) રમત—પેરિસના ઘેરા દરમિયાન બ્રિટનીના રમથસેવક-સૈનિકોએ ખૂબ પ્રચલિત બનાવેલી પેલી મશહૂર ‘ઝ દ ગાલોશ’ જેમાં સિલ્કો મૂકેલા ખૂસને દડાથી આંટવામાં બહુ રસ પડતો. બ્યારે સ્તાન કિલ્લાના મેદાનમાં કે બહિયારાને ત્યાં તમને ન મળે ત્યારે નક્કી વાણી લેવું કે ખૂસ-પાવલીની રમત રમાતી જોવામાં એકતાન બનીને શાતો દો (châtea d' Eau) ના ચોકમાં જ તે હોવો જોઈએ. અસખત, તે કદી પણ ત્યાં રમતો તો નહોતો જ; દારણુ તેમ દરવામાં ફીક ફીક નાણું જોઈએ ! પરંતુ ખેલાડીઓને રમતા નિદાણવામાં તે પોતાનું બાન બૂકી જતો અને પોને રમ્યાનો પૂર્ણ સંતોષ ઘડીબર અનુભવી શેતો !

ખાસ કરીને, બૂડું જેકેટ પહેરેલા અને રમતના દાવમાં રૂપિયા સિવાય બે ઘા જ નહોતો કરતો તેવા એક ઊંચા, અડીખમ ખેલાડીએ સ્તાનના ખાસ-માનસ ઉપર ગળત્ર પ્રભાવ પાડેલો. બ્યારે તે ખેલાડીને આમતેમ દોડવું પડતું ત્યારે તેના ખિરસામાંના સિલ્કાઓ ખણખણી ઊડતા ! ... ..

એક દિવસે, છેક સ્તાનના પગ નીચે ગખડી આવેલા સિલ્કાને કિંચકી શેતાં શેતાં ધીમા સ્વરે તેણે સ્તાનને કહ્યું :

‘તને સિલ્કા બહુ ગમે છે એમ ?.....તારે જોઈએ છે એવા સિલ્કા ? તો હું તને બનાડીશ એ મેગવવાની જગ્યા.....બોલ, છે વિચાર ?’

રમત પૂરી થઈ જતાં, સ્તાનને એ ચોકના એક ખૂણા તરફ તે લઈ ગયો અને જર્મનોને અખખારો પહોંચાડવા માટે પોતાની સાથે આવવા સ્તાનને મૂચન કર્યું. વળી લાલચ આપી કે જ્યાં આવવાના ત્રીસ ક્રાંક મળશે. પહેલાં તો તપી જઈને, સ્તાને ના પાડી દીધી; અને તે જ ઘડીથી ત્રણ દિવસ સુધી તો, તે રમત જોવા પણ ફરક્યો નહિ. ત્રણ અસહ્ય દિવસો ! તેણે ન તો દંધ ખાધું, ન તો કાંઈ પીધું. રાતના, પથારીમાં બૂચના ઢગલાઓ ખડકાઈ જતા અને સો સો ‘સૂ’ ના ચગકતા સિલ્કાઓ ઝડપથી સેરવાના, તે જોઈ રહ્યો ! આ આકર્ષણ

તેને માટે જળડું હતું. એથે દિવસે, શાતો દોના એકમાં તે પાછો ગયો, પેલા અડીખમ જેલાડીને મળ્યો અને તેની લાજમાં લપટાઈ ગયો ... ..

એક દિમાળી પ્રભાતે, ખબા ઉપર કમ્પડચેલી નાંખીને તથા કેટલાંક અખખારો પોનાના એવરઓલ નીચે સંતાડીને, તેઓ પોતાના પંથે નીકળી પડ્યા. ત્યારે તેઓ ફક્ત-દરવાગ પાસે આવી પહોંચ્યા ત્યારે હજી પૂરે પડેા પણ કાઢ્યો નહોતો. પેલા અડીખમ જેલાડીએ સ્તાનની આંગળી જાલી લીધી અને સંત્રી-જેને રાતું નાક હતું અને જે દેખાવે ભણે લાગતો, અચ્છા પરંતુ સુસ્ત આદમી હતો-તેની સમીપ જઈ, આર્નતાભર્યા અવાજે કહ્યું :

‘દયા કરીને અમને જવા દો, મારા સાહેબ !.....અમારી માતા બીમાર છે, પિતા મુજરી ગયા છે. મારા નાતાભાઈ સાથે થોડા બટાટાની જરૂરત હોવાથી, ખેતરમાં જઈએ છીએ. આટલી દયા ન કરો, બાઈશાંબ ?’

તે રડવા લાગ્યો. શરમતો માર્યો સ્તાન નીચું જોઈ ગયો. સંત્રી પળવાર તેને નિહાળી રહ્યો અને તે વેરાન અને ધવસ પડે ઉપર તેણે એક વેધક દષ્ટિ ફેંકી.

‘તો પછી સપાટો મારો !’ પોને ખરી જઈને, સંત્રીએ તેમને કહ્યું ; અને તરત જ આ લોહીએ ઓળવવિલિયે ગામની ડેડી પકડી લીધી. પેલા જંચો આદમી હસતો હતો !

સ્વપ્ન-સૃષ્ટિમાં વિચરતો હોય તેમ ચિત્રરથ અને ખાવરી મનોદશામાં, બાળક સ્તાન પસટાપલી પરિચિતિ જોઈ રહ્યો. કારખાનાંઓ બેરેકસમાં પકટો પામ્યાં હતાં ; વેરાન બનેલી બેરીકેડ્ઝ (તારની વાડો) આજે ભીનાં ચીથરાંથી વીંટળાઈ ગયાં હતી ; ધુમ્મસ-પટને વીંધીને જતી, લાંબી ગમનચુખી ચિમનીઓ શન્યવત્ અને ઉજ્જડ દીસતી હતી ! ક્યાંક ક્યાંક, અહીંતહીં, એકાદો સંત્રી દેખાઈ આવતો ; શં તો હૃડ પહેરેલા અને ફીલ્ડ-ગ્લાસથી પેલી બાજુ નિહાળતા લસકરી અફસરો આમનેમ ડોકાઈ આવતા ; અગર તો ઓક્તવાતા અંગારને લઈને, પીગળતા બરફમાં પસળા ગયેલી, નાની નાની રાવડીઓ દષ્ટિગોચર થતી. અધી ડેડીઓ પેલા જંચા આદમીના પગ તળે જ રમતી હતી અને લસકરી થાણાંઓ વટાવવા માટે કરીને, ખેતરોમાંથી આડેધડ જ તે પોતાનો માર્ગ કાપતો હતો. છતાં ય, શાર્પ-શટરોના મુખ્ય થાણે તેઓ આવી પહોંચ્યા ! તેને તે વટાવી ન શક્યો. સવાસોની આખી ય રેલવે-સડકની ધારે ખોદેલી ને આખી ય પાણી-બરેલી ખાઈમાં, પોતાના

સુરખાઓ ઓઢીને, ગાર્પ-સટરો લપાઈ ને બેઠા હતા. આ વેળા, તેના કાકાવાકા વ્યર્થ નીવડ્યા; તેમને ત્યાંથી પસાર થવા દેવામાં આવ્યા નહિ. આર્તતાબરી આજીજીઓ તે કરી રહ્યો હતો ત્યાં યાણાના મુખ્ય યોદ્ધાતની કોટડીમાંથી, બાલ-સ્તાનના પિનાને મળતી આવતી, તદ્દન સફેદ અને કરકાચલીબરી મુખા-કૃતિવાળો એક બુઢો સાર્જન્ટ ત્યાં આવી પહોં.

‘એકા એ છોકરાઓ, રડો નહિ!’ તેણે બન્નેને સંબોધીને કહ્યું: ‘તમે તમારે સુખેથી જાઓ, તમારા બટાટા લેવા મટિ; પરંતુ પહેલાં તમે જરા તાપી લ્યો.....પેત્રો ટાગરિયો કંડીમાં થીજી ગયો લાગે છે! બિચારો હજી બચ્ચું છે ને એટલે!’

અફસોસ! બાલ-સ્તાન કંઈ ટાઢનો માથો થરથરતો નહોતો, તે તો બચ અને શરમનો માથો કંપ અનુભવતો હતો!.....યાણાંની અંદર, કેટલાક સૈનિકોને, જાંખા અંગારના તાપણા પાસે કુંડાળું વળાને બેઠા અને થીજી ગયેલાં બિસ્કુટને, બંદૂકની છરીઓમાં ભરાવીને, તાપણાંની બકીમાં તપાવતા, તેમણે જોયા. આ છોકરાઓને જગ્યા આપવા, અથા એકમેકમાં ભરાઈ ને બેઠા. બાળકોને ગરમાવો આપવા, તેઓએ તેમને થોડુંક પીણું અને કોફી આપ્યાં. તેઓ તે પીતા હતા ત્યાં કોટડીના દ્વાર પાસે એક અફસર આવી પહોંચ્યો અને સાર્જન્ટને બોલાવી, તેના કાનમાં કંઈક ગણગણી, ત્યાંથી વાળેવાજ ચાલ્યો ગયો.

‘સૈનિકો, ખુશખબર!’ આનંદિત ચહેરે સાર્જન્ટ બોલી ઊઠ્યો. ‘આજ રાત્રે ધમાધમી બોલી જવાની છે.....અરિયનો ઉપર ઓચિંતો છાપો મારવાનો છે!.....હું માનું છું કે આ ત્રાલ્લોગા પોકરાવતું બુર્જે (પેરિસનું બંદર) આપણે તેમની પાસેથી આજે દલાય સફળતાથી આંચકી લેશું!’

હોહા અને આનંદની ઘોષણાઓથી કોટડી ઘડીબર ગાજી રહી. સૈનિકો આનંદના આવેશમાં નાચવાં લાગ્યા, ગાવા માંડ્યા અને કેટલાક તો ઉત્સાહના આવેગમાં, તરવારની પટ્ટીને પણ આમથી તેમ ઉઘાળી રહ્યા! અને આ ધમાકનો લાભ લઈ, પેલા ટાગરિયાઓ, મુખમુખ ત્યાંથી સરકી ગયા.

ખાઈ વટાવ્યા પછીથી, માત્ર એક મેદાનનો પટ અને તેને અટલીને આવેલી છોડીઓ પાડેલી (Pierced with loophole) એક લાંબી, મેવેન દીવાલને જ ઓળંગવાનું બાકી રહેતું. હવે તેઓએ આ દીવાલ તરફ જતી કેડીને જ પકડી હતી અને બટાટા વીણી વીણી કાંચકતા જવાનો ડોળ કરવા

માટે, ડગલે ને પગલે, અટકતા અટકતા તેઓ પોતાના માર્ગે ટોપી રજાતા.

‘આલોને પાછા !.....ત્યાં નથી જવું !’ ગાક-સ્તાન આળો વખત ક્યા કરતોતો.

પરંતુ તેનો સાથી પ્રત્યુત્તરમાં માત્ર ખભા દલાવતો અને આગળ ને આગળ ચાલ્યે રાખતોતો. એકાએક તેઓએ, ક્યાંક રાષ્ટ્રિક્ત બરાતી હોવાનો ત્રીકનાકે અવાજ સાંભળ્યો. ‘સ્તાન, સુધ્ધ જ જવડી !’ જમીન ઉપર આગં પડતાં પડતાં તે સાથી બોલી ઊઠ્યો.

સુધ્ધ જમીને તરત જ, તેણે એક સિસકારી મારી. બરફના એ પટ ઉપર, સામી જીંછ એવી સિસકારીએ તેનો પ્રત્યુત્તર વાળ્યો. પેટે દડવડના દડવડના તેઓ આગળ વધ્યા.....દીવાલની આગળ, ધરાની સપાટીમાંથી, ગંદી બારક (Basque) ટોપીઓ નીચે ઢંકાયલી, બે જૂરી મુખાકૃતિઓ ફૂટી નીકળી. તે પ્રશિયનોની સમીપ, ખાઈની અંદર, પેલો ઉઘો સાથી ફૂદા પડ્યો :

‘મારો નાનો બાઈ છે.’ પોતાના સાથીને નિર્દેશીને તેણે કહ્યું.

સ્તાન એટલો નાનો જાગતો હતો કે તેને જોતાંવેંત જ, તે પ્રશિયન ખડખડાટ દસી પડ્યો અને ખાઈની ટોચ સુધી તેને ઉઘો કરવા માટે, સ્તાનને નેડી લેવાની તેને ફરજ પડી.

દીવાલની જીંછ ગાળુએ, માટીના ડગ, પડેલાં જુદા અને બરફમાં તરી આવતાં ક્યામ બોલો (Holes) નગરે પડતાં હતાં અને દરેક બોલુમાંથી તે જ હજુદ ગંદી બારક ટોપી અને પસાર થતા ટાંબરિયાઓને જોઈને ખડખડાટ દસી પડતી, તે જ જૂરી મુખાકૃતિઓ ઉપરી આવતી હતી.

એક ખૂલ્લામાં ઝાડનાં થડોથી મઢાયેલી માળીની મદૂલી આવેલી હતી. તેનો નીચેનો ભાગ, ગંજુદો રમતા અને અંગારબરી બઢી ઉપર, સૂપ થનાવના સેનિકોથી ચિકાર બરાયેલો હતો. કોખીંગ અને બેકનની અચ્છી વાસ આવતી હતી : આર્પ-શટરોની દંગામી છાવણી (Bivouac) અને આમાં, કેટકેટલા તકાવત તરી આવતો હતો ! ઉપલે માથે લસરડી અકસરો હતા. તેઓ પિયાનો વગાડના દેવ અને સામ્યાનનું મદિરાપાન કરતા હોય તેમ રપટ જાગતું હતું.

પેરિઝિયનો ત્યાં આવતાં, તેમને દુડીના આનંદોદ્ગારથી વધાવી લેવામાં આવ્યા. તેમણે પોતાનાં અખમારો એ લોકોને આપી દીધાં : પડીથી તેમને સુરાપાન કરાવવામાં આવ્યું અને પેલો ઊંચા સાથીને વાનોની ચાનકે વળગાડ્યો.

એ ગધા ય અદ્વસરો માની અને હુચ્ચા દેખાઈ આવતા હતા. પરંતુ પોતાની તળપદી બાપા અને તળપદા વિનોદ વડે, તે જીવો સાચી બધાને ધણે આનંદ આપતો હતો. તેની રીખણા વાંતો સાંભળી તે બધા હસી પડતા અને પેરિસલા રાજકારણનું મેકું ચૂંચવામાં ક્યારેક તો તેઓ હસીને ચૂંછળું વળી જતા.

પોતે મૂરખ નથી તેનો પુરાવો આવવા આજ-સ્તાન પણ તે આનંદ-ગોષ્ઠિમાં ભળ્યો હોત; પરંતુ તેમ કરતાં તેને કોઈ રોકવું હતું. પોતાની સન્મુખ, એક બાળુએ, વધારે પ્રૌઢ અને ગંભીર દેખાતો એક પ્રશિયન બેઠેલો હતો, જે સ્તાનના માનસને વાંચી રહ્યો તો અગર તો વાંચવાનો આભાસ આપી રહ્યો તો; દારણુ તેની દષ્ટિ સ્તાન ઉપરથી જરા ય ખસતી નહોતી. આ વેધક દષ્ટિમાં મમતા અને કપડો ભરેલાં હતાં, જાણે કે પોતાની માતૃભૂમિમાં, પોતાને ત્યાં, સ્તાનની ઉમરનો જ બાળક-પુત્ર પોતાને પણ કેમ હોય અને પોને કેમ વિચારી રહ્યો હોય કે 'મારા પુત્રને આવી હીણી પ્રવૃત્તિમાં પડેલો જોવા કરતાં તો હે પ્રભો, હું મોતને વધુ પસંદ કરું' !.....'

તે જ પળથી, પોતાના દિલ ઉપર કેમ જરૂરે એકાએક કોઈ વજ્ર પડે પડ્યો હોય એવું સ્તાન અનુભવી રહ્યો! જાણે કે તે હાથના દબાણે તેના હૃદયના વેગને એકાએક રોકી દીધો હોય !

પોતાની આ અંતરગતિ જાણવા માટે, તેણે સુરાપાન કરવા માંડ્યું. ધડી જે ધડીમાં, તેને પોતાની આસપાસ બધું જ ફરતું લાગ્યું. તેને આંખે અંધારો આવવા માંડ્યાં. રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવકોની કેકડી ઉડાડતો, તેમની કથાયત કરવાની કળની મસ્કરી કરતો, અને કિંકા ઉપરના અણુધાર્યા હુમલાના અગર તો શહેરને ફરતા ચેરાના સામનાની અપાની તાલીમના ઉપહાસગ્નક ગાળા પાડતો ખડખડાટ હારવાના ધ્વનિ વચ્ચેથી આવતો પોતાના સાથીનો અવાજ, જિંડો જિંડો, અસ્પષ્ટ રીતે, તેને કાને અથડતો હતો. એકાએક, ત્યારપછી, તેના સાથીનો અવાજ તદ્દન ધીમે પડી ગયો, અદ્વસરો એકબીજામાં ભરાઈ ભરાઈને ગોડવાઈ ગયા, અને બધી ય સુખાપ્રતિઓ ગંભીર બની ગઈ. પેલો હરામી સાથી, રાતના અણુધાર્યા છાપાની શાર્પ-શ્રેણી ચોગળના, પ્રશિયનો સમીપ ફાડી દેવાની તૈયારીમાં હતો.....

એક પળગર, રોળાના આવેશમાં સ્તાન જીવો ધઈ ગયો અને સ્વસ્થ ચિત્તે બોલી ઊઠ્યો :

'અરે, હાં હાં.....એ ન કહે, એ ન કહે.....હું સાફ ના પાડું છું' !

પરંતુ પેલા સાથીએ તેને હસી કાઢ્યો અને પોતાની વાત આગળ ચલાવે રાખી. તેણે વાત પૂરી કરી, ન કરી ત્યાં તો બધા ય અદસરો ઊભા થઈ ગયા અને તરત જ પ્રવેશદ્વાર તરફ આંગળી ચીંધી, બાળકોને તેમણે કહી દીધું, 'હીક ત્યારે, સાહેબજી !.....હવે રસ્તો માપો !'

અને બીજી જ ક્ષણે, ઝડપથી, જર્મન ભાષામાં, તેઓ આપસઆપસમાં વાત કરવા લાગ્યા. પોતાના સિદ્ધા ખખડાવતો, ગૌરવભર્યો ચહેરો, પેલો ડૉક્ટર સાથી બહાર નીકળી ગયો; શરમનો માર્ગો નીચું જોઈને, રસ્તાન તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યો; અને પોતાની અંતર-વ્યથા જગવનાર પ્રશિયનની પાસેથી પસાર થતાં, એક ધીમે અને કડુણ ધ્વનિ તેના કાન ઉપર અથડાયો, 'આ હીક ન કહેવાય !.....ગિલકુલ હીક ન કહેવાય ! ઘણું જ અઘટિત.....' અને એ ધ્વનિનો રણકો વાગતાં જ, તેની આંખોમાંથી એકદમ આંસુ સરી પડ્યાં.

એક વાર મેદાનમાં આવી ગયા કે તરત જ, તેઓએ ધીમી દોડ મૂકી અને સપાટામાં પાછા ફર્યા; તેમની થેલીઓ બટાટાથી ચિકાર ભરી હતી અને આ બટાટા તેમને પ્રશિયનોએ પૂરા પાડ્યા હતા. બટાટાના બહોળાને લીધે, શાર્પ-શટરોના ચાણાંને તેઓ સહેલાઈથી વટાવી શક્યા. રાતના અણધાર્યા બાપાની ત્યાં તૈયારી થઈ રહી હતી. લસકરી દુકડીઓ ચુપકાદીથી ત્યાં આવે જતી'તી અને દીવાલોની પાછળ ગોડવાયે જતી'તી. પેલો બુટ્ટો સાર્જન્ટ પણ ત્યાં જ હતો અને ખુશમિનજ ચહેરે, સૈનિકોને ગોઠવવામાં તે પરાવાઈ ગયો હતો. પસાર થતા આ ટાપરિયાઓને તેણે તરત જ બોળખી કાઢ્યા અને તેમની તરફ એક રિમ્તભરી દષ્ટિ પણ ફેંકી.

ઓહ ! આ રિમ્તભરી દષ્ટિએ બાલ-સ્તાનના દિલમાં કેવો કાલિલ ડાંખ દાઘો ! એક ક્ષણભર તેના દિલને પોકારી ઊઠવાનું મન થઈ આવ્યું કે 'મહેરબાની કરી ત્યાં આજે છાપો ન મારતા.....દોહી બની અમે બાતમી ફેંડી દીધી છે !..... પરંતુ પેલા સાથીએ રસ્તામાં તેને ડારો દીધેલો કે 'જો તું આ વાત કોઈને કહીશ તો આવી બન્યું જાણજો ! આપણને ગોળાથી દાર કરવામાં આવશે !' અને તેથી બચના એ દ્રારકાએ તેને બોલતાં રોકી દીધો.

ફોર્નવના ગામડામાં આવીને, નાણાંનો બાગ પાડવા, તેઓ એક નિર્જન આવાસમાં પેદા. સત્ય વસ્તુ મને કહેવાની ફરજ પાડે છે કે

પેસાની એ વહેંચણી પ્રમાણિકપણે કરામેલી હતી અને પોતાના ખિસ્સામાં એ ચળકતા સિક્કાઓનો ખણખણાટ સાંભળીને અને પોતાની કંઈપનામાં જોનાથી તે રાખતો તે ખૂચ-પાવણીની રમત હવે શક્ય બનશે તેના વિચારોમાં, બાલ-સ્તાનને ધડીબર પોતાનો યુનો એટલો બધો બચકર ન લાગ્યો.

પરંતુ જ્યારે તે એકલો પકો ત્યારે !.....ખિચારો, લીનબાગી સ્તાન ! પેરિસમાં આવી તેઓ છૂટા પડી ગયા કે તરત જ, સ્તાનને પોતાનાં ખિસ્સાં વધુ ને વધુ બારેખમ લાગવા માંડ્યાં અને અંતરવ્યથા જગવનાર પેલા પ્રશિયનનો પંજો તેના દિલને વધુ ને વધુ આકરી ભીંસમાં ભીંસવા લાગ્યો. રોજબરોજના પેરિસમાં ને આજના પેરિસમાં પકટો આવી ગયેલો તેણે અનુભવ્યો. પસાર થતા લોકો તેની તરફ ફરફી દષ્ટિએ જોતા હતા જાણે કે તે ક્યાંથી આવતો હતો તેની તેમને જાણ થઈ ગઈ હોય ! પેડાંઓના ઘડઘડાટમાં, લસકરી પંથમેના લડાયક શ્વેરોમાં—ટૂંકમાં પોતાની આશુબાશુ ચારેકોર થતા ઘોંઘાટમાં, જનસૂસ, જનમૂસ શબ્દનો જ રણકો તે સાંભળી રહ્યો ! માંડ માંડ તે ઘેર પહોંચ્યો. પિતાજી હજુ ઘેર નહોતા આવી ગયા તે જોઈ કાંડી હાશ અનુભવતો, વાગેવાજ તે ઉપર ચાલ્યો ગયો અને અતિ બારેખમ લાગના તે સિક્કાઓ ઝટપટ ઓશીકા તળે સંતાડી દીધા.

પહેલાં કદી નહિ અનુભવેલો તેવો આનંદ અને ઉત્સાહ, સ્તાનનો પિતા તે દિવસે સાંજના ઘેરે પાછા ફરતાં અનુભવતો હતો. હમણાં જ સારાય દેશની નવાજૂની તેને સાંપડી હતી. દેશની પરિસ્થિતિમાં પણ સારો સુધારો થવા પામ્યો હતો. જમણી વેળાએ, ભીંતે ઝટકની ગંદક સામે, તે ધડીબર જોઈ રહ્યો અને તરત જ, નિખાલસ હાસ્યથી હસતાં હસતાં પોતાના પુત્રને સંબોધીને તેણે કહ્યું : ‘જેટા સ્તાન, તું આજે મોટો હોતો ? કેવો મગરુખીથી પ્રશિયતોની સામે બાથ બોચા તું ગયો હોત !’

સ્તાનના આંસના મુમારે, તોપેલી ધણધણાટી સંભળાવા લાગી.

‘જોગરવિલિયેમાં ફૂટતી લાગે છે.....જુર્જેમાં સખત ઝપાઝપી અત્યારે ચાલી રહી લાગે છે !’ તે બન્ના જોળા જુદાંએ તોપેલી ધણધણાટીનો જવાબ વાળ્યો. કારણ પોતાના વનના દરેક કિસ્સાને તે સારી પેઠે પિઠાવતો હતો. બાલ સ્તાન એકદમ જાંખો થઈ ગયો અને સખત ચાક

પરંતુ પેલા સાથીએ તેને દરી કાઢ્યો અને પોતાની વાન આગળ ચલાવે રાખી. તેણે વાન પૂરી કરી, ન કરી ત્યાં તો અધા ચ અદસરો ડિબા થઈ ગયા અને તરત જ પ્રવેશદ્વાર તરફ આંગળી ચીંધી, આગકોને તેમણે કહી દીધું, 'હીક ત્યારે, સાકેચ્છ !.....દવે રસતો માથો !'

અને બીજી જ દાણે, ઝડપથી, જર્મન ભાષામાં, તેઓ આપસઆપસમાં વાન કરવા લાગ્યા. પોતાના સિલ્કા ખખડાવતો, ગૌરવભર્ય ચહેરે, પેલા કોંસા સાથી બહાર નીકળી ગયો; શરમતો માથો નીચું ઝેંકીને, રનાન તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યો; અને પોતાની અંતર-અથા જગવનાર પ્રશિયનની પાસેથી પસાર થતાં, એક ધીમે અને કંટુણુ ખનિ તેના કાન ઉપર અથડાયો, 'આ હીક ન કહેવાય !.....જિલ્લકુલ હીક ન કહેવાય ! થયું જ અથડિત.....' અને એ ખનિને રણકો પાગતાં જ, તેની આંખોમાંથી એકદમ આંસુ સરી પડ્યાં.

એક વાર મેદાનમાં આવી ગયા કે તરત જ, તેઓએ ધીમી દોટ મૂકી અને સપાટામાં પાછા ફર્યા; તેમની ચેલીઓ ગટાટાથી ચિશાર ભરી હતી અને આ ગટાટા તેમને પ્રશિયનોએ પૂરા પાડ્યા હતા. ગટાટાના બદલાને લીધે, શાર્પ-શટરોના થાણાંને તેઓ સહેલાઈથી વટાવી શક્યા. રાનના અણુધાર્યા છાપાની ત્યાં નૈયારી થઈ રહી હતી. લસકરી કુકડીઓ ચુપકીકીથી ત્યાં આવે જતીંતી અને દીવાસોની પાછળ ગોઠવાને જતીંતી. પેલા છુટ્ટો સાર્જન્ટ પણ ત્યાં જ હતો અને ખુશમિજન ચહેરે, સૈનિકોને ગોઠવવામાં તે પડોવાઈ ગયો હતો. પસાર થતા આ ટાબરિયાઓને તેણે તરત જ એળખી કાઢ્યા અને તેમની તરફ એક રિમનબરી દષ્ટિ પણ ફેંકી.

ઓહ ! આ રિમનબરી દષ્ટિએ આક-રનાનના દિલમાં કેવો કાતિલ ડંખ દાઘો ! એક કણબર તેના દિલને પોકારી જીંદવાનું મન થઈ આવ્યું કે 'મહેરજાની કરી ત્યાં આજે છાપો ન મારતા.....કોવી જતી અને જાનમી ફેડી દીધી છે !..... પરંતુ પેલા સાથીએ રસ્તામાં તેને ડારો દીધેલો કે 'જે તું આ વાન કોઈને કહીશ તો આવી જશું જાણુએ ! આપણને એળખી દાર કરવામાં આવશે !' અને તેથી બચતા એ દ્વારકાએ તેને બોલતાં રોકી દીધો.

કેર્નવના ગામડામાં આવીને, નાણાંનો ભાગ પાડ્યા, તેઓ એક નિર્જન આવાસમાં પેલા સત્ય વસ્તુ અને કહેવાની ફરજ પાડે છે કે

પેસાની એ વહેંચણી પ્રમાણિકપણે કરાયેલી હતી અને પોતાના ખિરસામાં એ ચળકતા સિક્કાઓનો ખણુખણુટ સાંભળીને અને પોતાની દૃષ્ટનામાં જોનાથી તે રાચતો તે ખૂચ-પાવણીની રમત હવે શક્ય જનશે તેના વિચારમાં, ગાક-રતાનને ધડીબર પોતાનો મુનો એટલો બધો બચકર ન લાગ્યો.

પરંતુ બ્યારે તે એકસો પચો ત્યારે ?.....ખિચારો, લીનબાગી રનાન ! પેરિસમાં આવી તેઓ છૂટા પડી ગયા કે તરત જ, રતાનને પોતાનાં ખિરસાં વધુ ને વધુ ભારેખમ લાગવા માંઝાં અને અંતરબ્યથા જગવનાર પેલા પ્રશિયનનો પંગો તેના દિલને વધુ ને વધુ આકરી બીંસમાં બીંસવા લાગ્યો. રાગખરોજના પેરિસમાં ને આજના પેરિસમાં પત્રોટો આવી ગયેલો તેણે અનુભવ્યો. પસાર ચતા લોકો તેની તરફ દરડી દૃષ્ટિએ જોતા હતા જાણે કે તે ક્યાંથી આવતો હતો તેની તેમને જાણ થઈ ગઈ હોય ! પૈડાંઓના ઘડઘડાટમાં, લરકરી પડધગોના લડાયક મૂરોમાં—ટૂંકમાં પોતાની આજુબાજુ ચારેકોર ચેતા ઘોંપાટમાં, જનમૂસ, જનમૂસ શબ્દનો જ રણકો તે સાંભળી રહ્યો ! માંડ માંડ તે ઘેર પહોંચ્યો. પિતાજી હજુ ઘેર નહોતા આવી ગયા તે જોઈ જાંડી હાથ અનુભવતો, વાગ્નેવાજ તે ઉપર આડ્યો ગયો અને અતિ ભારેખમ લાગતા તે સિક્કાઓ ઝટપટ એકીઠા તળે સંતાડી દીધા.

પહેલાં કંડી નહિ અનુભવેલો તેવો આનંદ અને ઉત્સાહ, રતાનનો પિતા તે દિવસે સાંજના ઘેરે પાછા ફરતાં અનુભવતો હતો. હમણાં જ સારા જ દેશની નવાજૂની તેને સાંપડી હતી. દેશની પરિસ્થિતિમાં પણ સારો મુધારો થવા પામ્યો હતો. જમતી વેળાએ, બીંતે લટકતી અંદક સામે, તે ધડીબર જોઈ રહ્યો અને તરત જ, નિખાલસ હારથથી હસતાં હસતાં પોતાના પુત્રને સંજોવીને તેણે કહ્યું : 'જેટા રતાન, તું આજે મોટા હોત તો ! કેવો મગરુખીથી પ્રશિયનોની સામે ગાય બાંડવા તું ગયો હોત !'

રતાના આંહના સુમારે, તોપોની ધણુધણુટી સંભળાવા લાગી.

'જોખરિસિયેમાં ફૂટતી લાગે છે.....જુર્ઝેમાં સખત જયાજખી અત્યારે ચાલી રહી લાગે છે !' તે બક્ષા બોળા બુદ્ધાએ તોપોની ધણુધણુટીનો જવાબ વાળ્યો. કારણ પોતાના વતનના દરેક દિલ્લાને તે સારી પેડે પિછાળતો હતો. ગાક રતાન એકદમ જાંખો થઈ ગયો અને સખત થાક

સાચાનું બહાનું ઠાઠી, તે સૂચા ચાઓ ગયો; પરંતુ તેને ઝીંધ આવી નહિ. તોપોની ધણુધણી સતત ચાલુ જ હતી. પ્રશિયનોની ઉપર અણુધાર્યો દુમસો લઈ જતા શાર્પ-શટરનો, અને તેમ કરવા જતાં પોતે તે બધા જ દુશ્મનોની જળમાં ફસાઈ ગયાનો દુઃખદ ચિતાર તેના માનસ આગળ ખડો થવા લાગ્યો. પોતાને શિખરી વધાવી લેતો પેસો સાર્ગન્ડ તેને સાંભરી આવ્યો અને ખરદના ધવધ-પટ ઉપર ઢળી પડેલા તેના મૂન-દોડને તે કંઈપી રહ્યો ! અહા, કેટકેટલા અન્ય સૈનિકો પોતાના મોતને વધાવી લઈ, ત્યાં ઢળી પડ્યા હશે !.....આટલા નિર્દોષ વિરસાઓના કીમતી રક્તપાતનું મૂલ્ય તેના ઓશીકા નીચે ઢંઢાયેલું પડ્યું હતું અને તે કરાવનાર નાપાક દોષી પણ પોતે જ હતો પોતે જ—સ્તાન-પિતાનો પુત્ર, એક સાચા સિપાહીના ખમીરમાંથી પેદા થયેલો પુત્ર !.....તેનું હૈયું બરોઈ આવ્યું અને ગળે દૂમો આવી ગયો. પડખેના ઓરડામાં પોતાના પિતા આમથી તેમ આંટા મારતા હોય અને ખારી ઉઘાડતા હોય તેમ તેને લાગ્યું. ફર ફર, ઓકમાં આવાહનનાં બમ્બસો વાગતાં હતાં અને સ્વયંસેવકોની એક જાળમાં દુકડી ફૂલ માટે ઉપડ્યા તૈયાર થઈ રહી હતી. ખરે જ, તે રાતની ઝપાઝપી ખૂનખાર નીવડવાની હતી ! બિચારા સ્તાન બરોઈ ગયેલા હૈયાને વધુ વખત સમાવી શક્યો નહિ ! તે કુસકે કુસકે રડવા લાગ્યો.

‘ શું છે સ્તાન, શું થયું ? કેમ આટલું બધું રડે છે ? ’ સ્તાનના પિતાએ ઓરડામાં આવી પૂછ્યું.

જાલ-સ્તાનની મનોવેદના અસલ્બ જની ગઈ હતી. પધારીમાંથી દૂદતોડને પિતાના પગ પાસે ઢળી પડ્યો. તેની આ અણુધારી દિલ્લયાણને પરિણામે, પેલા સિક્કા બધા ય જમીન ઉપર આમતેમ ગળડી પડ્યા.

‘ અરે, આ ક્યાંથી કાઢ્યા ! સ્તાન, તેં ચોરી તો નથી કરીને ! ’ ધ્રુજતે સાદે, છુટ્ટો પિતા તેને પૂછવા લાગ્યો.

તે પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં, પ્રશિયનોની છાવણીમાં ગયાની અને ત્યાં બનેલા પ્રસંગોની આખી ય કથની સ્તાને પિતાને કહી સંબળાવી. જેમ જેમ કથની કહેતા ગયો તેમ તેમ પોતાના દિલ્લેનો બાર ઢળવો થતો જતો લાગ્યો અને તેથી પોતાના શુનાનો નિખાલસ એકદાર કરી, તેણે દિલ્લેને વંદનું સાંત્વન મેળવી લીધું.....બચંદર ખનની જતી મુખમુદ્રાએ

પિતા-સ્તાન પુત્રની ક્યની સાંભળી રહ્યો. ક્યની પૂરી થતાં જ, પોતાના હાથમાં માથું ઢાંકી દઈ, તે ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી પડ્યો.

‘પિતાઈ, પિતાઈ !.....’ બાલ-સ્તાન સાંત્વન દેવાનો ચત્ન કરતો હતો.

પરંતુ છુદ્દા પિતાએ જવાબમાં મીન બળવી, તેને પાછો હડસેલી દીધો અને વેરાઈ ગયેલા સિદ્ધાઓ ભેગા કરી લઈ પૂછ્યું,

‘બસ, આટલા જ છે ને !’

બાલ-સ્તાને ઇશારાથી હકારમાં જવાબ વાળ્યો. છુદ્દા પિતાએ બીંતે સટકવેલી ગંદક અને કારતૂસયેલી હાથમાં લઈ લીધી અને સિદ્ધાઓ ખિરસામાં નાખતાં નાખતાં સ્તાનને કહ્યું ; ‘હીક ત્યારે, હું જાઉં છું ! .....તેમને આ પાછા આપી દેવા !’

અને તરત જ એક શબ્દ પણ બોલ્યા વિના—ડોકું પણ પાછળ ફરીથી એક વાર ફેરવ્યા વિના—ખૂનખાર ઝપાઝપી માટે રાતમાં ઊપડનારી સ્વયંસેવકોની ટુકડીમાં બળવા તે ચાલ્યો ગયો.

પછીથી તે કદીએ પાછો દેખાયો નહિ.

ઈસ્લામી બંધુઓને

[સાહસિક ને કસળી ઈસ્લામી બંધુઓના, મહામદીય વિદ્વાનોના] લાલચ વહેણ સાહિત્યના પ્રદેશમાં હજી વળ્યું નથી. તે દિન પર દિન વર્ધમાન વેગમાં વળે અને ગુસ્સે સાહિત્યનો વેગ અને સત્ત્વ વધારવામાં ઈસ્લામી બંધુઓ મોટા ભાગ લે એવી આપણી સર્વની વાંછના છે. (લાખણો અને લેખો : આ. ૩ જ, પૃ. ૨૮૦)

—અ'બાલાલ સાહેરલાલ

તેથી કલ્પના તથા કિર્મિને ઉત્તેજિત કરનારી કવિતાના રસારવાદ માટે ઓછાં યોગ્ય, બન્યાં છે.

અત્યારની આ કાવ્યવિમુખ ને કવિત્વવિરોધી વૃત્તિને જાણે વધારે સમજ ને વેગવતી બનાવવાને ન હોય એમ આપણા કવિઓ પોતે પણ વિવિધ પ્રકારે પોતાની કવિતાને દુર્બોધ બનાવવાનો બને તેટલો પ્રયાસ કર્યો જાય છે. કાવ્ય-રચના એઓ જાણી જોઈને કંઈક અને કર્ણકંઠોર બનાવે છે, અને વિષય અને રીતિ બંનેમાં ક્ષુદ્રતા ને ગુણકના આણે છે; બહુધા એઓ કવિતા એવી અધરી અને અગમ્ય બનાવે છે કે ઘણાખરા વાચકો તો કંઈ સમજ જ શકતા નથી. કેટલીક વાર તો કવિ, જેને ‘અંગત’ કવિતા કહેવામાં આવે છે તે પ્રકારની કવિતા પણ રચે છે—અર્થાત્ જે કવિતા તે એકલો જ પૂરેપૂરી સમજ શકે, કારણ કે એમાં એ, બહુશ્રુત વાચકને પણ જેનું જ્ઞાન ન હોઈ શકે એવા પોતાના અંગત અનુભવોનું વર્ણન કરે છે અથવા અગ્રેય ને દુર્ગમ બાળકોનો ઉદ્દેશ કરે છે. અને દુકાળમાં અધિક માસઃ કવિતામાં વ્યાકરણ ને વાક્યાનુવચનો કોઈ દેશાણાં હોતાં નથી. અને એ બંનેની રીતસરની વ્યવસ્થા કરવી એ વાચક માટે ભારે મહેનતનું ને મગજમારીનું કામ થઈ પડે છે. આપણાં અત્યારનાં જીવન અને સંયોગોને કારણે સમગ્ર કવિતાનો અંત પાસે આવતો જાય છે એવો નિરાશાવાદી અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવામાં આવે છે તે નિરાધાર નથી લાગતો.

એવી પરિસ્થિતિમાં, ખરી રીતે જેતાં, જે મારી માતૃભાષા નથી એવી ગુજરાતી ભાષામાં રચાયેલી આધુનિક કવિતા વિશે હું કંઈક બોલું એ સાદસ જેનું ગણાય. પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો વારસો પ્રત્યેક સાહિત્યને મળ્યો હોય છે અને તેનાથી કોઈ પણ પ્રગ્નનું સાહિત્ય મુક્ત થઈ શકતું નથી—તેમાં એ મધ્યયુગીન વિચાર ને ભાવનાતાં બંધનથી હજી મુક્તિ થઈ ન હોય શકે, મોટે ભાગે સાંપ્રદાયિક એવું આપણું સાહિત્ય તો નહિ જ. પરંતુ સંસ્કૃતિના તત્ત્વનું ગ્રહણ કરતાં કલ્પનાને ભારે પરિશ્રમ લેવો પડે છે. દાખલા તરીકે કૃષ્ણ-ભક્તિ તથા માતા-દેવીની કૃપા અને તે સાથે સંદર્ભાયેલી સર્વ વસ્તુઓ દ્વારા ગુજરાતી કવિઓને સદીઓ થયાં સૌથી સમજ આવદર્શક વિચારો ને પ્રતીકો સાંપડ્યાં છે ને હજી એ સાંપડે છે. આ કેવળ પરાઈ ભાવનાઓ,—એમાં અંતર્ગત રહેલી મૂર્તિપૂજનને કારણે વધારે પરંપરા લાગતી એવી ભાવનાઓ—નગર આગળ આવતાં ગિનાઈન્દુ મનુષ્ય, સહભાવ અને કલ્પનાને

ગમે તેટલાં કસવા છતાં, સાહિત્યના અપરવાદન માટે જોહામાં જોહા પ્રમાણમાં પણ જેટલો સહભાવ જરૂરનો છે તેટલો પણ પોતાના માનસમાં ભાગ્યે જ પેદા કરી શકે છે. આ પ્રકારની મારી મર્યાદાઓનું મને પૂરેપૂરું ભાન છે અને પ્રારંભમાં જ મારે સ્પષ્ટ રીતે કહી દેવું જોઈએ કે આ વિષય પરત્વે હું જે કંઈ કહું તે માત્ર મારી અંગત રુચિ-અરુચિ અને મારા અંગત અભિપ્રાયોને જ વ્યક્ત કરી શકે, અને એને માત્ર અસુક પ્રકારનાં દષ્ટિબિન્દુ કરતાં વિશેષ લેખવાની જરૂર નથી.

અર્વાચીન આદિકવિ દલપત

નર્મદાશંકરને અર્વાચીન કવિઓમાં આઘ ગણવાની પ્રથા પડી ગઈ છે. પરંતુ નર્મદે પોતે જ સાચી રીતે એ માનના અધિકારી દલપતરામને ગણાવ્યા છે. “એઓ...નવી દળની કવિતા કરનારાઓમાં પહેલા છે.” (નર્મદનું મન્દિર, ગદ્યવિભાગ, પૃ. ૩૧૭). પ્રાચીન કવિઓની અણુધડ, અશ્લિષ્ટ ને નિષપ્રાણ પદ્યરચનાને સ્થાને દૃઢ બંધવાળા હંદો આણીને દલપતરામે ગુજરાતી કવિતાના બાણ દેહને પક્ષટાવી નાખ્યો, એટલું જ નહિ પણ કાવ્યના વિષયો ને અંદરની વસ્તુને પણ એમણે આધુનિક ખનાવ્યાં; અને અંગ્રેજી સાહિત્ય ને જાણના જ્ઞાન વિના પણ એમણે આ સિદ્ધ કર્યું. એઓ કહે છે તેમ દેશના સમગ્ર પાતાયણમાં થયેલા ફેરફારને લીધે જ કવિતામાં પણ આ પ્રકારનો ફેરફાર થવા પામ્યો હતો. આમ આધુનિક ગુજરાતી કવિતામાં જે નવીન રચના દેખાય છે, જે નૂતન દષ્ટિ તેને પ્રાપ્ત થઈ છે અને વિષય ને શૈલી પરત્વે જે અભિનવતા એનામાં આવી છે તે સર્વ ગુજરાતમાં બ્રિટિશ અમલના આગમનની સાથે જ સુદૃઢ રીતે પશ્ચિમની જે અસરો પણ આવી હતી તેને જ આભારી છે. આ હકીકત છે અને એમાં વિરોધ કરવા જેવું કંઈ નથી એમ કોઈને પણ લાગે. પરંતુ ઘણા ગુજરાતી સાક્ષરો આનો પણ વિરોધ કરે છે.

વસ્તુતઃ જે જે વિશિષ્ટ લક્ષણો દ્વારા આપણું અર્વાચીન સાહિત્ય પ્રાચીન સાહિત્ય કરતાં જુદું તરી આવે છે તે સર્વ પશ્ચિમના સંપર્કના ફલરૂપ છે. આપણા તરુણ લેખકવર્ગે આ અનિવાર્ય વિકાસક્રમ વિશે કોઈ પણ જાનતો ઠાંકપિછોડો કરતો નથી. એમાંના આગળ વધેલા લેખકો માર્ક્સના અનુયાયી છે—કંઈ નહિ તો સિદ્ધાંતની બાળતમાં, કારણ કે વ્યવહારના વિષયમાં આપણા ઘણાખરા મુદ્દારકો અને ક્રાન્તિવાદીઓ સ્થિતિરક્ષક હોઈ ન્યાનના

રીતરિવાજો અને પ્રણાલિકાઓનું, જરાય માથું જિંચક્યા વિના, પાલન કરે છે. ઝડપથી ગદ્યના પશ્ચિમમાં સાહિત્ય વિશેની અમુક પ્રચલિત પ્રણાલિકા ગૂની થઈ ગય છે ત્યારે અહીં આપણા લેખકો તેને અપનાવે છે. પણ એ તો ગૌણ વાત છે. મુદ્દાની વાત એ છે કે પાશ્ચાત્ય વિચાર ને સાહિત્યશૈલીની અસર વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં આપણી બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિ પર પડતી ગય છે અને એમ જ થાય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

કવિતા વિશેનો જે સિદ્ધાંત આજે મુજરાતમાં પ્રચલિત છે તે પણ પશ્ચિમમાંથી જ આવ્યો છે. આ સદીની પહેલી પચ્ચીસીમાં સૌન્દર્યભક્તિની ભાવના તેમ જ દક્ષા ખાતર દક્ષાના સિદ્ધાંતની સામે જે વિરોધ ઇંગ્લંડમાં જન્મ્યો તેના પરિણામે ધ્વનિમાધુર્ય ને જાણરૂપના સૌન્દર્ય પ્રત્યે ઉપેક્ષા તથા તિરસ્કારનો ભાવ ઉત્પન્ન થયો; અને એ જાણ ઉપાધિઓની અવગણના કરી વાસ્તવિક જીવનના અનુભવો અને ચિંતના પ્રત્યાધાતોને જીવનને જ સ્પર્શનારી જાણ દ્વારા મૂર્ત કરીને પોતાનું ‘સ્વત્વ’ સાચવી રાખવું એ જ સાચા કવિનું કર્તવ્ય છે એમ મનાયા લાગ્યું. દક્ષા સામે જંગેલા આ વિરોધને લીધે કવિ પોતાના મદત્ત વિશે વધુ પડતા ખ્યાલો રાખતો થયો છે. અને પોતાની કવિતા માટે અતિશયોક્તિભર્યા દાવા પણ એણે કરવા માંડ્યા છે. જોહન રપેરો કહે છે કે આર્થ. એ. રિચાર્ડ્સના અભિપ્રાય મુજબ, “અત્યારનો કવિ એ માત્ર દક્ષાકાર નથી, વર્તમાન જગતના ઉદ્ધારક થવાની એનામાં શક્તિ રહેલી છે.” (“Sense And Poetry,” p. XIX). શ્રી રામનારાયણ લખે છે, “વર્તમાન કાલમાં ધર્મનેતા કે પયગમ્બરનું સ્થાન કવિ લે છે.” (અ. કા. વહેણ, પૃ. ૨૦૨). આમ અત્યારનો કવિ એ વિચારક, શિક્ષક, સંત, અને સદેશ લઈ આવનાર પયગમ્બર પણ હોવો જોઈએ એવી આશા સેવવામાં આવે છે, અને આપણા ઘણા આધુનિક કવિઓ પણ એમ માનવા લાગ્યા છે; વળી આથી જ કવિતાનાં ક્ષેત્ર ને વસ્તુમાં પરિવર્તન કરી નાખીને, તેને અત્યારના જીવનની તાત્કાલિક જરૂરિયાતોને અનુકૂળ બનાવવાનો આમદ રાખવામાં આવે છે. આ ઊર્મિલીન યંત્રવાદના યુગને, મહાવાદ ને મજૂરીની ભાવનાને, રોજ-જ-રોજની સામાજિક ને રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ ને સંઘર્ષોને અનુરૂપ કવિતા હોવી જોઈએ એમ બારપૂર્વક કહેવામાં આવે છે. કવિ એ સન્દેશવાદક પયગમ્બર છે એ વિચાર આપણા દિલ્લિસ્તાનની સાહિત્યશૈલીમાં ફેરલાક સમયથી પ્રાધાન્ય બોગવી

આપણા આધુનિક વિદ્વાનોએ જે સિદ્ધાન્તોનું સમર્થન કર્યું છે તે ખાસ જોવા જેવું છે. એમાંના ઘણાખરા વિદ્વાનો પશ્ચિમમાં જે માર્ક્સવાદી પ્રજાલિકા ચાલી રહી છે તેનું ખેદકારક અનુકરણ કર્યું જાય છે. બધા માર્ક્સવાદીઓ જેને માટે અત્યંત ઘણા દર્શાવે છે તે ‘મૂડીવાદ’ ને ‘બૂઝર્વો (ઉજાગિયાત વર્ગની) સંસ્કૃતિ’ એ બંનેમાંથી મુક્તિ મેળવવાને ચલાવવામાં આવતી સામાજિક ને રાજકીય દિલ્લયાલોના સાહિત્યકારો નેતા છે એવો અત્યંત વધારેપડતો દાવો એઓ કરે છે. સાહિત્યે—મઘ ને પઘમાં કલાકારોએ રચેલા શુદ્ધ સાહિત્યે—દુનિયામાં કોઈ પણ દિલ્લયાલની કદી પણ દોરવણી કરી છે ખરી? સાચો કલાકાર કદી પણ પ્રચારક બનતો નથી. પરંતુ માર્ક્સવાદી લેખકો તો આપણા સર્વ લેખકો ને કવિઓને પ્રચારક બનાવવા માગે છે. એમની પાસે, કેવળ સામાન્ય જન તરીકે વર્ગવિગ્રહનું બાન રાખી ‘મૂડીવાદ’ના ભૂત સામે માત્ર પ્રચાર કરવાનું કામ કરાવવા માગે છે. માર્ક્સવાદની સિંદમર્ગના કરતા આપણા તરુણો પોતાની જ્ઞાતિ સાથે, ખાસ કરીને લગ્નનો પ્રશ્ન આવતાં, કેવો ને કેટલો સંબંધ જાળવે છે તે જોતું બહુ રસદાયક થઈ પડે એમ છે. થોડાં વર્ષ પૂર્વે પ્રકુલ્લચન્દ્ર રાયે મંબીર ફરિયાદ કરતાં કહ્યું હતું તેમ, રાજકીય વિષયમાં અમુક શબ્દની ઘોષણા કરવા ખાતર આપણા તરુણ ક્રાન્તિવાદીઓ એ વર્ષ જેલમાં જશે, પણ પોતાની જ્ઞાતિ બહાર લગ્ન કરવાની દિંમત એઓ નહિ કરી શકે. પરંતુ એમના વર્તનમાં જણાતી આ અસંગતિ, આપણી વિશિષ્ટ પ્રકારની સમાજરચનાના અનિવાર્ય પરિણામરૂપ છે. સિદ્ધાન્ત તરીકે માર્ક્સવાદનો સ્વીકાર કરનારા આ તરુણો સામાજિક ને ધાર્મિક ભાવના વડે ધડાયેલા આપણા વાતાવરણની અસરમાંથી છટકી શકતા નથી. આપણા બધા લેખકો મધ્યમ વર્ગના ઉજાગિયાત વર્ગના છે, શ્રમજીવી નથી. વળા એમાંના મોટે ભાગે ત્રૈવર્ણિક છે—અથવા વાણિયા-ખાલણ વર્ગના એટલે કે ઉચ્ચ વર્ણના છે. શારીરિક પરિશ્રમ એટલે શું તે એઓ જાણતા નથી, એટલું જ નહિ, પણ એમના માનસનું બંધારણ જ એવું હોય છે કે શ્રમજીવીના ખરેખરા આન્તર જીવનનો ખ્યાલ એમને આવી શકે જ નહિ. કારણ કે શ્રમજીવીઓ તદ્દન અધમ જાતિના, ધર્મ ને સમાજની દૃષ્ટિએ એમના કરતાં અત્યંત નીચા વર્ણના હોય છે. અને એ જાતિજોદ ઉલ્લંઘી - શકાય એવા હોય છે. વર્ગભાવનાનું જ્યાં પ્રાધાન્ય છે એવા ઇંગ્લંડમાં પણ મજૂર ઉમરાવપદને પ્રાપ્ત કરી શકે છે, પરંતુ અહીં શ્રદ્ધ કોઈ દિવસ ક્ષત્રિય કે બ્રાહ્મણ બની શકતો નથી.

તેમ, સત્યના પર્યાયરૂપ પણ નીકળ્યા આવે,—એ કોઈ પણ રીતે વાચકના આત્માને ઉદાર ને ઉન્નત બનાવે—તો એ લુહી વાત છે. પરંતુ કાવ્યને મુખ્ય સંબંધ નીતિ, દિલસૂઝી કે ધર્મ સાથે નથી. એનો મુખ્ય સંબંધ તો આત્માને આનન્દસમાધિમાં નિમગ્ન કરી દે એવા સૌન્દર્ય સાથે છે. કવિતાને જેટલી નિસ્ખલ લાગણી સાથે છે, તેટલી બુદ્ધિ સાથે નથી.

કવિઓનું વિપરીત મન્તવ્ય

કવિ પ્રધાનતઃ કલાકાર છે, અને પોતે પયગમ્યર કે ઉપદેશક છે એમ ધારીને પોતાના મદત્વ વિષે વધુપડતા વિચારો એના મગજમાં ભરાઈ બેસા હોય છે તો તે એની કલાને જરૂર હાનિ પહોંચાડે છે. આ વિપરીત મન્તવ્યને લીધે જ આત્યારની ઘણીખરી અંગ્રેજી કવિના બેટાળ બની ગઈ છે. આ મન્તવ્યથી પ્રેરાઈને કવિઓ કલાકાર તરીકે જે સાધનોનો એમને ઉપયોગ કરવાનો હોય છે તેની, અર્થાત્ ભાષા તથા શબ્દોની ઉપેક્ષા કે અવગણના પણ કરવા લાગ્યા છે. વિખ્યાત ફ્રેંચ ચિત્રકાર દેગા (Degas) ને સૈનિટ રચનાનું મન થયું. થોડાક નિબંધન પ્રયત્નો કરી જોયા પછી એણે માલાર્મે (Mallarme) નામના એક જ વિખ્યાત કવિ આગળ દરિયાદ કરી, 'ઉત્કૃષ્ટ વિચારોનો મારી પાસે તોટા નથી, પણ સૈનિટ કંઈ ખરાબર રચનામાં નથી.' 'બસા માણસ,' માલાર્મેએ ઉત્તર દીધો, 'કવિના વિચાર વડે લખાતી નથી, શબ્દો વડે લખાય છે.' આપણા આધુનિક કવિઓના મનમાં પણ વિચારપ્રાધાન્યનો ભ્રમ એવો ઘૂસી ગયો છે કે તેમને Mallarme ના આ નક્કર (sound) સિદ્ધાન્તનું વિરમરણ થયું છે.

સિદ્ધાન્તોને આધારે સાહિત્ય કે કલાની ઉત્તમોત્તમ કૃતિઓ સર્જાઈ નથી; એ ઉત્તમોત્તમ કૃતિઓના અભ્યાસને પરિણામે સિદ્ધાન્તો ઉપજાવી શકવામાં આવ્યા છે. આપણા મધ્યકાલીન કલાકારો અને કવિઓએ સિદ્ધાન્તોની પ્રજ્ઞાલિષ્ટ અનુસાર કલાકૃતિઓનું સર્જન કરવા માંડ્યું, ત્યારે એઓ સર્વદે કલાકાર મરી, ધોરણ મુજબની અને એક જ દષ્ટની કૃતિઓના માત્ર કારીગર બની ગયા. આ ઉપરથી, કવિતા વિશેનો કોઈપણ ચોક્કસ સિદ્ધાન્ત,—ખાસ કરીને કલાકાર તરીકેના પોતાના અસ્તિત્વ અને પ્રમાણિકતાને હાનિ પહોંચાડે એવા કોઈ પણ સિદ્ધાન્ત અનુસાર કવિના રચનામાં કેટલું નોખમ રહેલું છે તેનો આપણા આધુનિક કવિઓએ ખ્યાલ કરવો નોંધ્યો. આ દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં, 'સાહિત્ય અને પ્રગતિ' નામના સ્તંભસંગ્રહમાં તેમ જ અન્યત્ર

આપણા આધુનિક વિદ્વાનોએ જે સિદ્ધાન્તોનું સમર્થન કર્યું છે તે ખાસ જોવા જેવું છે. એમાંના ઘણાખરા વિદ્વાનો પશ્ચિમમાં જે માર્ક્સવાદી પ્રણાલિકા ચાલી રહી છે તેનું ખેદકારક અનુકરણ કર્યું જાય છે. બધા માર્ક્સવાદીઓ જેને માટે અત્યંત ઘૂણા દર્શાવે છે તે ‘મૂડીવાદ’ ને ‘બૂઝર્વા (ઉજ્જણિયાત વર્ગની) સંસ્કૃતિ’ એ બંનેમાંથી મુક્તિ મેળવવાને ચલાવવામાં આવતી સામાજિક ને રાજકીય દિલ્લયાલોના સાહિત્યકારો નેતા છે એવો અત્યંત વધારેપડતો દાવો એઓ કરે છે. સાહિત્યે-ગદ્ય ને પદ્યમાં કલાકારોએ રમેલા શુદ્ધ સાહિત્યે-દુનિયામાં કોઈ પણ દિલ્લયાલની કદી પણ દોરવણી કરી છે ખરી? સાચો કલાકાર કદી પણ પ્રચારક બનતો નથી. પરંતુ માર્ક્સવાદી લેખકો તો આપણા સર્વ લેખકો ને ફિવિઓને પ્રચારક બનાવવા માગે છે. એમની ખાસે, કેવળ સામાન્ય જન તરીકે વર્ગવિગ્રહનું જ્ઞાન રાખી ‘મૂડીવાદ’ના જૂત સામે માત્ર પ્રચાર કરવાનું કામ કરાવવા માગે છે. માર્ક્સવાદની સિંહગર્જના કરતા આપણા તરુણો પોતાની જાતિ સાથે, ખાસ કરીને લગ્નનો પ્રશ્ન આવતાં, કેવો ને કેટલો સંબંધ જાળવે છે તે જોતું બહુ રસહાસક ચર્ચ પડે એમ છે. થોડાં વર્ષ પૂર્વે પ્રકુલ્લચન્દ્ર રાયે ગંભીર દરિયાદ કરતાં કહ્યું હતું તેમ, રાજકીય વિષયમાં અમુક શબ્દની ધોણણા કરવા ખાતર આપણા તરુણ ક્રાન્તિવાદીઓ એ વાં નેલમાં જશે, પણ પોતાની જાતિ બહાર લગ્ન કરવાની હિંમત એઓ નહિ કરી શકે. પરંતુ એમના વર્તનમાં જણાતી આ અસંગતિ, આપણી વિશિષ્ટ પ્રકારની સમાજરચનાના અનિવાર્ય પરિણામરૂપ છે. સિદ્ધાન્ત તરીકે માર્ક્સવાદનો સ્વીકાર કરનારા આ તરુણો સામાજિક ને ધાર્મિક ભાવના વડે ઘડાયેલા આપણા વાતાવરણની અસરમાંથી છટકી શકતા નથી. આપણા બધા લેખકો મધ્યમ વર્ગના ઉજ્જણિયાત વર્ગના છે, શ્રમજીવી નથી. વળી એમાંના મોટે ભાગે ત્રેવણિક છે-અથવા વાણિયા-બ્રાહ્મણ વર્ગના એટલે કે ઉચ્ચ વર્ણના છે. શારીરિક પરિશ્રમ એટલે શું તે એઓ જાણતા નથી, એટલું જ નહિ, પણ એમના માનસનું બંધારણ જ એવું હોય છે કે શ્રમજીવીના ખરેખરા આન્તર જીવનનો ખ્યાલ એમને આવી શકે જ નહિ. કારણ કે શ્રમજીવીઓ તદ્દન અધમ જાતિના, ધર્મ ને સમાજની દૃષ્ટિએ એમના કરતાં અત્યંત નીચા વર્ણના હોય છે. અને એ જાતિભેદ ઉલ્લંઘી ન શકાય એવા હોય છે. વર્ગભાવનાનું જ્યાં પ્રાધાન્ય છે એવા ઇંગ્લંડમાં પણ મજૂર ઉમરાવપદને પ્રાપ્ત કરી શકે છે, પરંતુ અહીં શરૂ કોઈ દિવસ ક્ષત્રિય કે બ્રાહ્મણ બની શકતો નથી.

વાસ્તવપ્રિયતા ; રાજકીય આન્દોલનો.

આ ઉપરાંત, હમણાં હમણાં અઘતન કવિતાના એક મુખ્ય લક્ષણ તરીકે વાસ્તવપ્રિયતાનું પણ નામ ખૂબ સાંભળવામાં આવે છે. અઘત, આ વાસ્તવપ્રિયતા પણ પશ્ચિમ તરફથી આવી છે. ઉમાશંકર જોશી દહે છે તેમ, 'તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સિદ્ધ થયું તે તો પરદેશી સાહિત્યના સંપર્ક અને રશિયાના સમાજવાદની ફિલસૂફીના પરિચયને બળે.' (૩૬-૪૦ની કાર્યવણી: 'અઘતન કવિતા,' પૃ. ૧૮૦). મને એમ લાગે છે કે આધુનિક પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય તથા કલામાં જે નીરસ ને બેકાળ વાસ્તવપ્રિયતા દેખાય છે તે મોટે ભાંજે વધારે વ્યાપક અને વિશાળ રીતે પ્રસરી રહેલી અસંતુષ્ટ મનોદયાના પરિણામરૂપ છે. હંમેશા ગતિમાન રહેવાને ઇચ્છના યુરોપના અંતર માનસને એમ લાગવા માંડ્યું છે કે યુરોપિયન કલા વિશેના શિષ્ટ અને ભાવનાવાદી ધોરણોની સત્તા જોઈએ તે કરતાં વધારે સમય ચુકી આસી, એ ધોરણોની ઉપયોગિતા પૂરી થઈ ગઈ છે અને ધોરણ અનુસાર જે કંઈ વિશ્વાસ થઈ શકે તે બધા યુરોપિયન કલા તથા કવિતાએ કરી લીધા છે. છેલ્લાં પચાસથી બે વધારે વર્ષોથી, કલા, સંગીત ને કવિતામાં અપરિચિત ને વિરૂપ વસ્તુઓને પ્રાધાન્ય આપવાની યુરોપમાં જે ઘેસઘા ધીરે ધીરે પ્રસરતી ગય છે તેની પાછળ અતિવૃષ્ઠ થઈ ગયેલી રસરૂત્તિની નવીનતા માટેની લાલસા તથા જૂનાં ધોરણો હવે નકામાં તથા અર્થ થઈ ગયાં છે એવી ભાવના રહેલી છે. માર્ક્સવાદી તથા પુરોગામી સાહિત્યના પ્રચાર સાથે જે આ અણુપ્રાસ અને અસુન્દર વસ્તુને પ્રાધાન્ય આપવાની ભાવના આવી છે તેમાં ફોર્મિડાબલી ઘેસઘાનો ઉમેશ થવાથી એ વધુ સતેજ ને પ્રયત્ન બની છે. પણ ખરું જોતાં John Sparrow એ સમર્થ રીતે દર્શાવી આપ્યું છે તેમ સૌન્દર્યની અવગણના-કરનારી, કોઈ પણ શબ્દ કાન્યને માટે અનુચિત ન ગણનારી, કોઈ અમુક અનુભવ કાન્ય માટે વધારે અનુકૂળ છે અથવા કોઈ અનુભવ સાહિત્ય માટેના વિષયમયોદ્ધાની બહારનો છે એમ ન માનનારી આ 'સુદ્ધિવાદી' અને મોટે ભાગે અગમ્ય એવી કવિતામાં નીતિ રચું નથી. હિંદુસ્તાનમાં પણ આ પ્રકારની કવિતામાં ખાસ કર્ષ નહું હોય એમ દેખાતું નથી. બનુદરિના કૃષ્ણ: કળ: રાંજ:..., કૃષ્ણકૃષ્ણતં લ્યલ્લકૃષ્ણ...અથવા સ્ત્રી માંસક્રંચી થી શરૂ થતા મોઝામાં જે કહોર અને નિર્દય પ્રકારની વાસ્તવિકતા રહેલી છે તેને આપણે કોઈ આધુનિક કવિ ટપી નહીં શકે એ વિશે મને સન્દેહ છે. રચૂલ પ્રેમનાં જે ખીખતસ ને ખુદ્દાં ચિત્રો નર્મદાગંધરે એનાં કાન્યોમાં દોર્યાં છે અથવા 'એક

જોઈએ છે પ્રગતિવાદના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ચાલતી સંસ્થાઓ ને શુભ ભવિષ્યનું
પદ્ધતિ વડે રચાયેલું વહુમતીનું રાજ્ય, પણ જ્ઞાતિ ને પંથ ને ખાધ ને પેંચ
પરતેવના પ્રતિબંધો અને શાશ્વત અસમાનતા એને યાગવી રાખ્યાં છે. જેમ
રાજકીય સંસ્થાઓ, સામાજિક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલી અને તેમાંથી
ઉદ્ભૂત થયેલી હોવી જોઈએ, તેમ જ સાહિત્ય પણ સમાજજીવન સાથે
સંકળાયેલું હોવું જોઈએ, કારણ કે એ એમાંથી જ ઉદ્ભવ પામે છે.

એ કવિતા મહાન છે ?

અર્વાચીન યુગરાત્રી કવિતા,—ખાસ કરીને પશ્ચિમ પાશ્ચાત્ય અન્યપશ્ચિમ
રીતે ઉપાડી આણેલા માકસવાદી વિચારો તથા વર્તમાન રાજકીય આંદોલનોને
પરિણામે અસ્તિત્વમાં આવેલી અને મહત્તાનો ડોળ ને દાવો કરતી અત્યારની
કવિતા—માટે ભાવિ ઇતિહાસકાર તથા વિવેચક પૂછશે: પ્રગતિવાદના વિદ્ય
જીવનનો એ સાચો ચિતાર રજૂ કરે છે ખરી? જો ન કરતી હોય, તો એ
કવિતાને મહાન કહી શકાય? દુનિયા આગળ બ્રાહ્મણનો ઊંચો આદર્શ
રજૂ કરનારા, પણ પોતાની પેટાજાતિની પણ બહાર પરણવાની અથવા હમકા
વર્ણ સાથે જેસી જમવાની હિંમત નહિ કરી શકનારાઓ દ્વારા ‘આર્થ’ ને ખોટું
નામે ઓળખાતી સંસ્કૃતિના એક ભાગ ને ખાસ પ્રતિનિધિઓ હશે, પણ એઓ
વિશાળ પ્રગતીય જીવન જીવવાનો દાવો કરી શકે કે મહાન સાહિત્યનું સર્જન
કરી શકે એ સંદેહપાત્રી વાત છે. આનંદશંકરે લખ્યું છે તેમ, ‘સાહિત્યના
ઉદયમાં સૌથી મોટું કારણ જીવન છે. જીવન જેમ વિશાળ થાય, જીંદું થાય,
બહારની અસર તરારથી ગ્રહી શકે.....તેમ સાહિત્યનો, મહાન સાહિત્યનો
સંભવ.’ (‘સાહિત્યવિચાર’ પૃ. ૮૭).

કોઈ પણ કવિતાનું ખીજું મર્યાદારથાન તે એની ભાષા: એની ભાષાનો
શબ્દભંડોળ, તેનો સાંસ્કૃતિક વિદ્યાસં, એની પ્રવાહિતા, એને ઉચ્ચારવાની
રીતિ, એનું શ્રુતિમાધુર્ય, એની સંગીતક્રમતા અને વિવિધ છંદોને અનુકૂળ
થવાની એની શક્તિ. આ બધું વિવાદાર્પદ ને સિદ્ધ કરવું મુશ્કેલ છે. પણ
એટલું તો ચાકસ છે કે દરેક ભાષામાં મહાકાવ્યને જન્મ આપવાની શક્તિ
નથી. આ ચિંત્ય એવો જટિલ ને કેવળ અનુભવગમ્ય છે કે એને કોઈ
ખાસ પ્રમાણ આપી સિદ્ધ કરી શકાય એમ નથી, એટલે એ ગાયનમાં
દહનાથી કોઈ વિધાન કરવું અથવા વ્યાપક સિદ્ધાન્ત રજૂ કરવો એ સાહસભર્યું
છે. એમ છતાં જ એમ કહેવાની હિંમત કરી શકું છું કે ઉર્દૂ કરતાં યુગરાત્રી

બાપા કવિના માટે જોઈએ જોગ્ય છે, અને વચ્ચે રહેશે. બેદ દર્શાવેલો મુસ્કેન છે; કારણ એ બુદ્ધિ વડે સમજી શકાય એવો નથી, અનુભવથી-લાગણી વડે જ એનું ગ્રહણ થઈ શકે એમ છે. પરંતુ હું માનું છું કે ઉર્દૂમાં ઉચ્ચારની બાબતમાં જે વિપુલતા છે, જે સ્વાભાવિક લાક્ષિત્ય ને ગૌરવ છે તેનો ગુજરાતીમાં અભાવ છે. સંસ્કૃતમાંથી કીતરી આવેલી બાપાઓ અને ઉર્દૂ વચ્ચે અસ્વરિત શ્રુતિ-અ-ના ઉચ્ચારણની બાબતમાં જે મહત્વનો ભેદ રહેલો છે તેને લીધે કવિતાના પ્રદેશમાં ઉપર દર્શાવેલો ભેદ વધારે ઉઘડે અને છે. સામાન્ય રીતે બોલતી વેળા કોઈ પણ શબ્દને છેડે અ આવેલો હોય અને કેટલીક વાર તો શબ્દની વચ્ચે આવેલો હોય તો પણ તેનો ઉચ્ચાર થતો નથી. દાખલા તરીકે આ નિયમનું ઉદાહરણ આપતાં ગ્રિયર્સને ઉતારેલી હિંદી પંક્તિઓ :-

કિર્તીન ગોકુલકુલ્યધૂ કાહિન કિહિ મિલ રીન,

કોને ત્યજી ન કુલ્લાલી રહે મુરલી મુર લીન—

એમાં ગોકુલ, કુલ, મિલ, રીન, મુરલી અને મુર, સામાન્ય રીતે ગોકુલ, કુલ, મિલ, રીન, મુરલી અને મુર એમ બોલાય છે, છતાં કવિતામાં તો દરેક શબ્દ પૂરેપૂરે ને સંપૂર્ણ બોલાય છે; અર્થાત્ એમાંના અસ્વરિત અનો સંપૂર્ણ ઉચ્ચાર કરવો પડે છે. આમ કવિતામાં અસ્વરિત શ્રુતિનો પૂરેપૂરો ઉચ્ચાર કરવો પડતો હોવાને લીધે, સંસ્કૃતમાંથી કીતરી આવેલી ખીણ બાપાઓની પેઠે ગુજરાતી બાપાની કવિતામાં પણ, અન્યથા, અર્થાત્ સામાન્ય રીતે, બોલવામાં આવના સ્વર વિનાના વ્યંજનોનો દુકાળ દેખાઈ આવે છે ને તેથી એ બાપા, છે તે એના પદરૂપમાં વધારે પોચી ને જોઈ શકિતશાળી લાગે છે. અંગ્રેજ અને ગદુધા સ્વરાંત શબ્દોવાળી દંટકિયન જેવા સ્વરોનાં સંપૂર્ણ ઉચ્ચારણવાળા બાપા વચ્ચે જે ભેદ છે તેવો જ, ભેદ હિંદી અથવા ગુજરાતી કવિના અને ઉર્દૂ કવિના વચ્ચે છે.

સદીઓ થયાં આપણા કવિઓ પોતાની પદરચના કોઈ પણ હંદને મળતી આવે તેટલાથી સંતોષ માની લેતા. એમાં કોઈ દગલપટો દેખાતો નહિ. હંદનું અંધારણ અને પ્રાસ એ બાબતમાં કેવળ શિથિલતા દાખવતા. દલપનરામ, નર્મદાસંકર અને બીજા ઘણાઓએ પ્રાચીન ગુજરાતી પદરચનાની આ શિથિલતા જોઈ હતી, પણ દલપનરામ અને બીજા એક-એ અપવાદ બાદ કરતાં આપણા કોઈ આધુનિક કવિઓ પણ ગુજરાતી પદરચનાને સુધઃ ને

સર્જન અને નિબંધો

માનસી

સંસ્કારી ને સુંદર ખનાવવાનો પરિશ્રમ લીધો હોય કે વૃત્ત ને પ્રાસને અદ્યોષ
ખનાવવા માટે અથવા શબ્દોનું સ્વાભાવિક ઉચ્ચારણ ને જોડણી જળવાઈ
રહે તે માટે ટાળી લીધી હોય તો તે અવધામાં નથી. મને લાગે છે કે પ્રાચીન
કવિઓ તરફથી આપણને જે વારસો મળ્યો છે તેને પરિણામે ગુજરાતના
વિદ્વાનોના જ્ઞાનને કંઈક અસર થઈ ગઈ છે, અને તેથી ઉર્દૂ કે મરાઠી જેવી
ભાષામાં ચક્રાવી શેવામાં ન આવે એવી અન્યવચ્ચ ગુજરાતી કવિતામાં નિરાંતે
ગાસે છે. એથી કોઈ ને કશું લાગતું નથી. હંદને ખાતર દુરવદીર્ઘની વધુપડતી
છટ્ટ, તામીનશીને આણેલા પ્રાસ અથવા પ્રાસનો આભાસ ઉત્પન્ન કરવાના
અણુઘટ પ્રયત્નો : આ બધું આપણા કવિઓ અથવા વાચકોના જ્ઞાનને ખૂંચતું
નથી. દાખલા તરીકે મણિલાલ નવુભાઈ, નાનાલાલ વગેરે સમા વિદ્વાનો ને
કવિઓ 'પ્રીતિ' ને કવિતામાં 'પ્રિતી' ખનાવે છે. 'ઉત્તરરામચરિત'ના
બાળાંનંદમાં મણિલાલે લખ્યું છે, 'પ્રિતીબીની વૃત્તી', 'પ્રિતી ચોખી શુદ્ધ',
'પ્રિતી ધારે તે શું', 'પ્રિતી એવી ઊંડી' અને એથી થે ખરાબ, 'પ્રીતિ-ગીત'
ને 'પ્રિતીગિત' ખનાવ્યું છે, 'ગિરિમયુર' ને 'ગિરીમયુર' ખનાવ્યો છે.
'પ્રિતી ધારે તે શું', ચિદમ્બર વિર આદિ ઉદાહરણો એ એક પંક્તિમાં 'પ્રીતિ'
ને 'પ્રિતી' ને 'વીર' ને 'વિર' ખનાવ્યાં છે. બીજી એક લીટીમાં—'એવાં ને
જે પુનિત તાનચરીત જણે'માં પુનીતનું 'પુનિત' ને 'ચરિત'નું 'ચરીત'
ક્યું છે. સુંદર પંક્તિઓ તરીકે રામનારાયણ પાંડે 'સાહિત્યવિમર્શ'માં
નાનાલાલની નીચેની લીટીઓ ઉતારી છે :

કંઈ શ્રુતિકંટુ હોય એવું જાગતું નથી. એમ નહોત, તો ગુજરાતમાં આજે પિંગળશાસ્ત્રના પેતે એકના એક નિષ્ણાન હોવાનો દાવો કરતા ખચરદાર જેવા ગેય કાવ્યના અનુભવી લેખક ‘અંધાર’ ને ‘અન્ધાર’ એ શબ્દોનો દ્વિતીય વર્ણ દીર્ઘ ને ભારવાળો છે તેને મારીમચડીને બાર ચિનાતો ને લઘુ બનાવીને પ્રયોગ કરતી કાવ્યપંક્તિઓને છંદશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નિર્દોષ મનાવવા માટે પ્રયત્ન કરત નહિ, અથવા ‘મદાહંદ’ જેવી નિયમહીન ને વિલક્ષણ રચનાતી શોધ કરી તેનો પ્રયોગ કરવા માટે અભિમાન ધારત નહિ; હન્દુલાલ ગાંધીના વસન્તતિલકામાં (પ્રકૃતિ તત્ત્વ પ્રગટે) ‘પ્રકૃતિ’ના પહેલા એ વર્ણને શુરુ તરીકે ગણી ‘પ્રકૃતિ’ એમ વાંચવાની જરૂર પડત નહિ. (‘નમાવી હિમાશી-ખરચરણથી શેષ જગતી’ એ પંક્તિમાં ‘હિ’ તથા ‘શિ’ને શુરુ બનાવવાનો તેમ જ હિમાશી-ખરચરણથી એમ યતિભંગના દોષનો પ્રસંગ આવત નહિ. આમ કરવાથી તો ચિથ્થુને ને પૃથ્વીને પોતાના મસ્તક પર ધારણ કરી રહેલા માનનીય નાગરાજનું અપમાન થાય છે. પિંગળશાસ્ત્રના આરંક અધ્યયની ને કવિતાની દુઃસાધ્ય ભાષાંતરકલામાં નિષ્ણાન તરીકે પંદાયેલા કેશવલાલ મુવ પણ અક્ષેત્રે મુલદુઃસવોરનુગુણ એ ભવભૂતિના આત્મસમ શ્લોકના ભાષાંતરમાં એક જ પંક્તિમાં ‘હ્યુ’ કે શબ્દના જુદી જુદી રીતે ચાર જાતના પ્રયોગ કર્યો છે: ‘આ હ્યુ ચિરજં જ, ધન્ય જિત્યુ આ, હષ્ટે જિત્યુ હ્યુ આ.’ એટલે કે એ શુરુ તરીકે, એ લઘુ તરીકે, પહેલો લઘુ ને બીજો શુરુ એ રીતે ને પહેલો શુરુ ને બીજો લઘુ એ રીતે! ‘હ્યારમાધુર્ય’ના મદસ્તવનો હિમાશંદર જોશી સ્વીકાર કરે છે, છતાં ‘અમિત હિધી-શાં મેદાને જતો બડતો જ હું’ એવી યતિદોષવાળા હરિણીની પંક્તિનો એ પ્રયોગ કરે છે. જરાક મહેનત કરી એ પંક્તિને બદલે ‘અમિત જત શાં મેદાનોમાં-’ થયું હોત તો એ યતિભંગનો દોષ નિવારી યકાળો હોત તથા ‘હિધિ’માંના ‘ધિ’ ને શુરુ પણ ન કરવો પડત. કદાચ કોઈને જાગશે કે આ તો બહુ નહીં વાતો છે ને હું નકામો દધિમાંથી છ’ કાઢી રહ્યો છું. પરંતુ હું માનું છું કે કલાકારે પોતાની કલાનું મદસ્તવ અજાગર સમજ લેવું જરૂરનું છે; ખાસ કરીને ‘હ્યારમાધુર્ય’ને મદસ્તવ આપનારે તો આંખી ઝીણી જાગ્યત તરફ પણ લક્ષ આપવાની, અને પોતાને અબાદ એવું માધુર્ય સિદ્ધ કરવા માટે અને તેટલો પરિશ્રમ લેવાની જરૂર છે.

પિંગળજ્ઞાનનો અભ્યાસ

પિંગળ વિશેના સિદ્ધાંતોનું જ્ઞાન આપણા સારામાં સારા કવિઓ તથા વિવેચકોમાં જોઈએ તેટલું જણાતું નથી એમ મારે સંપેદ કહેવું પડે છે. કવિઓ પિંગળશાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત હોવા જ જોઈએ એમ નથી. પરંતુ આપણા કવિઓને ખાસ કરીને એ વિષયની સૈદ્ધાન્તિક ચર્ચા કરનારાઓમાં, પિંગળનું સામાન્ય જ્ઞાન હોવું જાણી જોઈએ છે. અરેશર ખચરદારે પિંગળ વિશે જે અમૂલ્ય સિદ્ધાન્તો રજૂ કર્યા છે તે જાણ્યો હું અહીં કંઈ નહિ કહું. મેં એ વિશે ‘કૌમુદી,’ ‘માનસી’ અને ‘ગુજરાતી’માં વિસ્તારથી લખ્યું છે. અહીં હું એમણે એક વિચિત્ર વિધાન કર્યું છે તેનો જ ઉલ્લેખ કરીશ. એઓ કહે છે કે અંગ્રેજી સોનેટ એ ગ્રીક શબ્દ છે અને અંગ્રેજી iamb (એટલે એક લઘુ ને એક ગુરુ એમ બે અક્ષરનો ગણ) ચાર માત્રાનો છે! ખીજા એક કવિ ઉમાશંકર જોશી, ‘સોનેટ’ ઉપર વિસ્તૃત નિબંધ લખે છે તે તેમાં જણાવે છે કે trochee (એટલે પહેલો ગુરુ ને બીજો લઘુ એવા બે અક્ષરનો ગણ) ત્રિવર્ણી છે.—‘ત્રણ શ્રુતિના ગણવાળો ટ્રોચી.’ આજે ઉપરના પોતાના પુસ્તકમાં વિજયરાય વૈદ્ય જણાવે છે કે જગતી ને ત્રિવર્ણી એ ધૃતિક્ષંદો ને ધ્વન્યંશ, ઉપેન્દ્રવંશ અને પંચદશ એ સંસ્કૃત છંદો માત્રામેળ છંદો છે. આ બધું જોઈને એ દયા છે. અને ઠાકોર તથા રામનારાયણ સમા પ્રૌઢ વિદ્વાનોની પણ પિંગળમીમાંસામાં દેટલીક ચાર ક્ષતિ રહી જાય છે તે જોઈને તો વિશેષ મેદ ધાય છે. ‘આપણી કાવ્યસમૃદ્ધિ’માં ‘કલાપી’ની ‘રાઈ ન કાં એ રાહમાં, બાકી રહીને એકતો ? આશકોના રાહની જે રાહદારી આપની,—’ એ પંક્તિ ઉપર ટીકા કરતાં ઠાકોર લખે છે: “‘રાહદારી’—વટેમાર્ગ. આ શબ્દમાં કવિની શરતચૂક થઈ હોય કે નહિ ઉતારનારની ખૂલ પણ હોય. અહીં જોઈએ ‘રાહદારી’—ભોમિયાપણું.” ખુદ આ બે પંક્તિઓ પોતે જ—એમાં વૃત્તનું મિથણ થઈ ગયું છે એ જાણ્યે રાખીએ તો પણ,—એટલી અર્થહીન છે કે એના પર ટિપ્પણ લખી એને વધારે અર્થહીન બનાવવાની કશી જરૂર નથી. રાહદારીનો અર્થ વટેમાર્ગ થઈ શકે નહિ. એ અર્થમાં એ શબ્દ કદી વપરાયો નથી. ‘આપની’ એ નારીજાતિવાચક શબ્દ પરથી સમજાય છે કે ‘રાહદારી’ શબ્દનો જે કોઈ અર્થ અહીં થવો હોય તો તે ‘દાણ ચૂકવવા’નો

૧. હવે તો એ સ્મૃતિદોષ સુધારાઈ ચૂક્યો ખજ છે, આ પત્રના જુન ૧૯૪૨ ના અંકમાં (પૃ. ૧૨૬).—સં. માનસી

થાય છે અને કવિ એ અશુદ્ધારા ચૂકવે છે. પણ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી વાત તો એ છે કે હાકોર એમ માને છે કે 'રાહદારી' (ગુરુ, લઘુ, ગુરુ ને ગુરુ) ને રથાને 'રાહબરી' (ગુરુ, લઘુ, લઘુ ને ગુરુ) મૂકી શકાય. એ વૃત્તની દૃષ્ટિએ બિલકુલ સાચી શકે એમ નથી. દ્વિતીય 'રાહબરી' ને બદલે 'રાહબરી' 'વાંગવુ' એમ એઓ કહે તો તે જુદી વાત છે. બીજું એક ઉદાહરણ લોઈએ. 'દિલના અબોલ બોલ' નામના લલિતના કાવ્ય પર કીકા કરતાં હાકોર લખે છે: 'હીનું પહેલું દિલ્લ સાખી છે, બીજું દિલ્લો પણ પિંગલદૃષ્ટિએ ૧૩+૧૧ ની પંક્તિનાં છે. ' 'સાખી' હાકોર કોને કહે છે તે હું ખરાબર સમજી શકતો નથી. પણ એઓ લે મરાઠી 'સાધી'ની વાત કરતાં હોય તો 'દિલના અબોલ બોલ' કીકાનાં બતાવે કોઈ એ 'સાધી' નથી એમ કહેવું લોઈએ. અને 'પ્રણય અને પ્રિયગ્ન પ્રભુદિલ વસનારાં દેવ' એ તો ચોખ્ખા હોદરા ન છે.

પિંગલશાસ્ત્ર વિષેની આ ચર્ચા સમેટતાં પહેલાં અહીં હું, અર્વાચીન કવિ-ઓએ જેનો છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે-જે કે અત્યારે એનો પ્રચાર ઓછો થયો છે-એવા બે છંદો વિશે ગુજરાતમાં સામાન્ય રીતે જે ભ્રમભર્યા વિચારો પ્રચલીત રહ્યા છે તે તરફ ધ્યાન ખેંચવા માગું છું. એ બે છંદો ગીતિ તથા દિંદી. ગીતિની વ્યાખ્યામાં તો એટલી અમર્યાદ છૂટ ભૂતકાળમાં લેવામાં આવી છે અને અત્યારે એ લેવા એ જાય છે કે ગુજરાતમાં એનો શુદ્ધ રૂપે કોઈ પણ દિવસ પ્રયોગ થયો એવી મને આશા રહેતી નથી. પશ્ચીમ પર્વ પૂર્વે સ્વ. મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ સાથે 'વસન્ત'માં ચાલેલી ચર્ચામાં ગુજરાતી કવિઓ પહેલાંથી ગીતિમાં કેટલા ગરબગરોળાળા ચાલી રહ્યા છે તે મેં 'અનાય' તરીકે દર્શાવ્યું હતું.

મરાઠી પરથી આજેના દિંદી વિશે કેવળાત્રે, ગુજરાતી કવિઓએ એનો જે રૂપે પ્રયોગ કર્યો છે તેના આધારે લખ્યું છે: 'દિંદીના ચરણમાં દાસ સંધિની પાંચ આવૃત્તિ પછી બે ગુરુ સિદ્ધ થાય છે. એમાંનો ઉપાન્ત્ય ગુરુ છુન છે.' નરસિંહરાવે પણ આજ માપની દિંદીઓ લખી છે. ૧૯૧૬માં એ વિષે મેં એમને લખીને, આ માપની દિંદી એ મરાઠી છંદનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવામાં કેમ નિષ્ફળ જાય છે તે જણાવ્યું હતું. મરાઠીમાં દિતીય સંધિ કદી પણ છંદી માત્રાએ પૂરે શકે નથી, સાનમીએ ન થાય છે. દાખલા તરીકે (૧) નિપથરાજા નઠ (૨) ચીંચુગીનેં જરિ (૩) મશમેનાચા (૪) નઠા મેમા જરિ-દત્તાદિ દિંદીની આરંભની પંક્તિઓ પરથી દેખારો કે ગાત્ર

ગાલ્લ ગાલ્લ અથવા દાલ દાલ દાલના કોઈ પણ પ્રકારમાં એ આવી શકે એમ નથી. ખરી રીતે જેતાં કેશવજીએ દર્શાવેલા એકવિધ ને સરળ રૂપના કરતાં દિંદીનું સ્વરૂપ ઘણું જ ગૂંચવાડાભર્યું છે. અને છેક અત્યાર સુધી મરાઠી પિંગળશાસ્ત્રીઓમાં પણ એની સાચી વ્યાખ્યા પરવે મનભેદ રહ્યો છે. ગુજરાતીમાં જલ્લાની એકવિધ રચના કરતાં એનો લય વિવિધતા અને ઘણું વૈવિધ્યવાળો છે. એમાં ત્રીછ, પાંચમી, સાતમી, નવમી, બારમી અને પંદરમી માત્રા પછી અણુસરખા પિરામો આવે છે. દિંદીનું સાચું માપ આ પ્રમાણે હોવું જોઈએ :

દાલ	દા	દા	દા	દાલ	દાલ	ગાડગા
લદા				લદા	લદા	

અને જ્યારે એ ગાવામાં આવે છે ત્યારે છેલ્લા એ ગુરુ પાંચ નદિ, પણ લગભગ છ માત્રા જેટલો સમય રોકે છે.

પરસાદિત્યમાંથી આણેલો ખીન્ને છંદ તે ગજલ છે. એમાં પણ આપણા ગુજરાતી કવિઓને ખડુ સફળતા મળી હોય એમ લાગતું નથી. અલ્પખત ગજલ જુદી જુદી જાતના છંદોમાં રચી શકાય છે. પરંતુ ગુજરાતમાં, હાદિજની ‘અગર આં તુર્કે’ શિરાઝી બદલત આરદ દિલે મારા’ એ પ્રખ્યાત ગજલમાં વપરાયેલો છંદ જ વિશેષ પ્રચલિત છે. મણિકાલ નણુભાઈ, ગોવર્ધનરામ, આલાગાંદર કંથારિયા, દેરાસરી ને ખીન્ન અનેકે આ છંદના પ્રયોગો કરી જોયા છે; પરંતુ, કોણ જાણે કેમ, એક પણ કવિ એને સંપૂર્ણ નિર્દોષ રૂપે લખી શક્યો નથી. કેવળ છંદોરચનાની દૃષ્ટિએ જ નહિ, પણ એમાં વર્ણવેલી વસ્તુ જેતાં પણ ગુજરાતી ગજલો ખડુ ક્ષુદ્ર દેખાય છે.

‘પૃથ્વી’ વિષયક ભ્રમણા

અંતમાં, ‘અર્થઘન’ કવિતાના ઉપાસકોએ જેની ખૂબ ઉપાસના કરી છે તે પૃથ્વી છંદ વિશે થોડુંક કહીને આ ચર્ચા પૂરી કરીશ. આ છંદ અગ્રેય છે એવી ભ્રમણા ઘણાના મનમાં હોય એમ લાગે છે. સંગીતની કોઈ જાણીતી તાલરચનામાં એ ખેસી શકે એમ નથી તેથી જ એને અગ્રેય ગણવામાં આવે છે, એમ નવાસ કરતાં મને જણાયું છે. સંગીતની તાલરચનાથી નિરપેક્ષ રીતે, કોઈ પણ જાતના તાલમાં એસે કે ન ખેસે તો યે કવિતા-છંદમાં રચાયેલી કવિતા-ગાઈ શકાય છે, અથવા લલકારી શકાય છે. તેમ જ ગુરુને હ્રસ્વ, હ્રસ્વને ગુરુ ગણી સેવાનો જે અધિકાર સંગીતને મળ્યો છે તે અધિકાર છંદને પણ છે

એવો દાવો આપણા અર્વાચીન પદ્યશાસ્ત્રીઓ કરે છે. એટલે ૨૪ માત્રાની પૃથ્વીની પંક્તિ ૨૫ માત્રાની શિખરિણીની અથવા ૩૫ માત્રાની સમ્બરા પંક્તિ કરતાં ઓછી ગેય શી રીતે છે તે હું સમજી શકતો નથી. અથવા બીજી રીતે બેતાં, બીજા કેઈ છંદ-શાદ્ધલચિક્રીડિત કે સમ્બરા જેવા ગાના જ પડે એમ શા માટે? એ પણ માત્ર વાંચી કે લલકારી ન શકાય? ગમે તે કારણે પણ, અંગ્રેજીના પ્રવાહી iambic મુક્ત છંદની નજીકમાં નજીક આવી શકે એવો ને શાદ્ધલચિક્રીડિત અથવા સમ્બરા જેવા છંદમાં રહેલી એકવિધતાથી મુક્ત એવો કેઈ છંદ હોય તો તે પૃથ્વી છે એમ મનાય છે. રામનારાયણ પાદક તો એથી યે આગળ વધીને દાવો કરે છે કે અંગ્રેજી મુક્ત-છંદ કરતાં પણ પૃથ્વીમાં એકવિધતા ઓછી છે. પરંતુ ગુજરાતી તથા સંસ્કૃત જેવી પ્રયત્ન (accent) ચિનાની અને સ્વરના દૃઢ માપવાળા (strictly quantitative) ભાષા અને અંગ્રેજી જેવી દૃઢ પ્રયત્નવાળા ને વર્ણના દૃઢ માપથી રહિત (unquantitative) એવી ભાષાનાં ઉચ્ચારણ પરત્વે જે તાત્ત્વિક ને અત્યંત ભેદ રહેશે છે તે રામનારાયણે લક્ષમાં નથી લીધો. એ એમની દક્ષીણમાં રહેશે કુખ્ય હેતુભાસ છે. પ્રાસનો પરિભાગ, એકથી બીજી પંક્તિ કે એક કડીથી બીજી કડી સુધીનો અર્થવિસ્તાર, અથવા કડી-ઓનો ત્યાગ કરી કંડિકાઓ લંબાવ્યા જવી: આ બંધી રીતો આપણા કવિઓ અજમાવી રહ્યા છે, પણ તે પડે પૃથ્વીનો જાણે બીજામાં ઉતાર્યો હોય એવો દૃઢ બંધ છે તેને પ્રવાહી બનાવવો અથવા એ વૃત્તની એકવિધતા ઓછી કરવી એ શક્ય નથી. Iambic pentametre માં લખાયેલી ઉત્તમમાં ઉત્તમ અંગ્રેજી કવિતા ગદ્ય પેઠે વાંચી શકાય, પૃથ્વી છંદમાં લખાયેલી ગુજરાતી કવિતા એમ વાંચી શકાય નહિ, કારણ કે લઘુગુરુની સુનિશ્ચિત ગણતરી પર રચાયેલી એની દેહધટનાને એના અન્તર્ગત લયની છાપથી મુક્ત કરી શકાય એમ નથી.

પુરાણા કાવ્યવિષયોનો ત્યાગ કરી કવિતાનાં વિષય ને દેહધટનામાં ફેરફાર કરી આધુનિક જીવનની જરૂરિયાતો માટે, આ બિર્મિલીન ચંત્રયુગને અનુકૂળ થાય એ રીતે, તેમાં ફેરફાર કરવાની વાત કરવી તે ભૂલભરેલું છે. સમયની સાથે ભાષા અને શબ્દપ્રયોગો બદલાય, વિચારસરણી બદલાય, રુચિતંત્ર બદલાય; પરંતુ જીવન ને મૃત્યુ, હર્ષ ને શોક, રાગ ને દ્વેષ, વૃષ્ટિ ને વૃષ્ટિ, જય ને પરાજય, સૌન્દર્ય ને વિફલતા પ્રત્યેનાં આકર્ષણ ને ભુગુપ્ત-

જીવનના આ સહજ ભાવો, અચળ છે, ને માનવસ્વભાવની માનવતા રહેશે ત્યાં સુધી અચળ જ રહેશે. છેલ્લા ત્રીજા સૈક્યોમાં રચાયેલી કવિતાએ યુગે યુગે સહજોને આકર્ષ્યા છે ને તેમને આનંદસમાધિમાં લીન કર્યા છે એ હકીકત જ, નિરંતર પરિવર્તન પામતી આ દુનિયામાં અને સામાજિક, ધાર્મિક તથા આર્થિક વિચારણાના નિરંતર બદલાતા જતા પ્રવાહની વચ્ચે, વાહ્યમયની બદલાતી જતી પ્રણાલિકાઓ છતાં, માનવસ્વભાવમાં રહેલા આ સાતત્ય ને એકરૂપતાના અચૂક પ્રમાણરૂપ છે.

કવિતાની દૃષ્ટિએ શબ્દના અર્થ કરતાં પણ તેનો ધ્વનિ વધારે મહત્વનો છે, એ જ કલાત્મક અસર ઉપજાવી શકે છે. પાંદક ‘સ્વસ્વજનમાધુર્ય’ પર ભાર મૂકે છે તે યોગ્ય જ છે. એ હાકોરના ‘બણકાર’માંથી એ આખતનું ઉદાહરણ ટાંકીને એ જણાવે છે: “અર્થના આગ્રહી પ્રા. હાકોરે પોતાનાં કાવ્યોમાં એ (સ્વસ્વજનમાધુર્ય) આણેલ છે. એ સર્વપરિચિત દાખલો:—

ને ખીરલાં કમલમહિ બંધાઈ સૌન્દર્યધેત્રો,
ડાલે લોટિ અલિ બટપદે, વાય આ વાય તેવો,—

.....આખી પંક્તિ કોઈ અદ્ભુત કલ્પરસાયન નિષ્પન્ન કરે છે.” આ પંક્તિઓ જે સાચે જ કક્ષારસ-કલ્પરસાયન-ઉત્પન્ન કરતી હોય તો એણે એનું કાર્ય બરાબર કર્યું છે એમ કહેવું જોઈએ, જે કે કમલમાં બંધાએત્રો અલિ એ તો સંસ્કૃત કવિઓની જૂની ને જાણીતી કહ્મના છે. કોઈ વધારે પડતો કડક વિવેચક કદાચ આ ઉપમામાં ઔચિત્ય ન પણ જુએ ને કમલનાં સૌન્દર્યની પ્રશંસા કરવા અલિ તેની પાસે નથી જતો એ કારણે ‘સૌન્દર્યધેત્રો’ એ વિશેષણ પણ એને ઔચિત્ય વિનાનું લાગે. અંગ્રેજી કવિતામાં એવી તો કેટલીયે પંક્તિઓ છે, જેમાં અર્થનું કંઈ મહત્વ નથી, જેમાંથી કંઈ સ્પષ્ટ અર્થ નિષ્પન્ન પણ થઈ શકતો નથી અને છતાં યુગો થયાં સુંદર શબ્દોની કલામય રચનાને લીધે, કલ્પરસાયન નિષ્પન્ન કરનારા સ્વસ્વજનમાધુર્યને પરિણામે એ પંક્તિઓ વાચકને આનંદસમાધિનો અનુભવ કરાવી રહી છે. કાન્તની પ્રસિદ્ધ કવિતા ‘વતસલનાં નયનો’ આના ઉદાહરણરૂપ છે.

ગદ્ય એ જીવનમાં જરૂરિયાતની વસ્તુ છે, અને મોટામાં મોટા ઉપદેશક અને આચાર્યો સુદ્ધાં સૌને માટેના વિચારવિનિમયનું વાહન છે. પરંતુ કવિતા એ નો કેવળ કલાકારનું સર્જન છે, આનંદ માટેની ઉન્નત વિલાસસામગ્રી માત્ર છે. અને તેથી જ મહાન કવિતા, એ મહાન કલાકૃતિ હોવાના કારણે, અનુધ્યાની

ગિરિવાસી વસી શનકો સુધી થયત રહે છે. ગાતી ગાતી એ મનુષ્યોનાં હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે અને સહૃદય ને સમજાવી વાચકોને માટે દુઃખને પ્રસંગે ‘પરમ આશ્વાસનરૂપ’ બની રહે છે—પણ તે ઉપદેશ કે બોધ આપીને નહિ, પરંતુ આ લૌકિક જગતની નિષ્કુર ને નગ્ન વાસ્તવિકતાની એથે છુપાઈ રહેલાં સૌન્દર્ય—આધ્યાત્મિક, માનસિક ને બૌદ્ધિક સૌન્દર્ય—ની અલૌકિક સૃષ્ટિનાં દર્શન ને સાક્ષાત્કાર કરાવીને. આવી કવિતાનું દાન જે આપણને કરે છે તેમને માટે આભાર વ્યક્ત કરતાં વડોત્તર્યની સાથે આપણે કહીએ:—

Blessings be with them and eternal praise,
Who gave us nobler loves, and nobler cares,—
The poets, who on earth have made us heirs
Of truth and pure delight by heavenly lays!

પૃ. ૧૫ થી આશુ:

સંતોષ માનવો પડતો.

પાલીતાણામાં પણ શેત્રૂંજી કુંગર સુધી જવાનું થયું લાંબું હતું એટલે હું થોડી વાર ગયેલો. કુંગર ઉપર તો પછી ડોળામાં જતાં. આ જાને ટેવ મને હતી છે. વિક્ટોરિયામાં સાથે એ સ્ત્રીઓ હોય તો મારી સ્થિતિ કંદોડી થઈ જાય છે. હાં તો મારે ગોંમાં લવિંગ કે તજ રાખીને સહન કરવું, હાં તો મારે મારી વધતી જતી ઉમરનું અને નળણી તળિયતનું બહાનું કાઢીને, ‘એટિકેટ’ ને અગમી રાખીને એમાંથી એક સ્ત્રીને સામે બેસાડવી પડે.

પૃ. ૩૦ થી આશુ:

સ્વપ્નામાં એને ગિરિધરલાલજીએ કહ્યું ત્યારે આપી.

વળા એક ખીજે પ્રસંગ પણ પ્રસિદ્ધ છે. મીરાંના પડોશમાં એક બાળાના લગ્ન હતાં. કેવળ નિર્દોષ અને સરસહૃદય મીરાંને આ વરકન્યા અને લગ્ન-વિધિ વગેરે જોઈ કુતૂહલ ઉત્પન્ન થયું. એણે એની માને પૂછ્યું, “ત્યારે મારો વર કોણ?” માએ કહ્યું, “તારો વર ગિરિધર ગોપાળ.” બસ ત્યારથી ખરા અંતઃકરણથી મીરાં ગિરિધરલાલજીને જ પોતાના પતિ માનવા લાગ્યાં.

જો કે આ બન્ને પ્રસંગો માટે ઐતિહાસિક આધાર નથી છતાં એમાં અસંભવિત જેવું કંઈ નથી. એટલું જ નહિ પણ એ એના ચારિત્ર્ય ધનરને અનુરૂપ હોઈ ઉદ્ભવેખનીય છે. (અપૂર્ણ)

આથમતે અજવાળે

પ્રકરણ પાંચમું

[ખંડ પહેલો : 'કાઠિયાવાડ' (સપ્ટે. 'જરતા અંક'થી આરંભ)]

મારા જન્મ પહેલાં, કાકાજી ડિસ્ટ્રિક્ટમાં જતા ત્યારે કુટુંબને સાથે લઈ જતા પણ મારા જન્મ્યા પછી, બાળકોની સંખ્યા ઘણી થવાથી એ કાર્યક્રમ બંધ કરવામાં આવ્યો હતો. પરિણામે એ મુસાફરીમાં કેવી મજા પડતી તેનાં વર્ણનો જયસુખબાઈ કરતા તે ઉપરથી જ મારે સંતોષ માનવો પડ્યો હતો. ધણુખરુ આવી મુસાફરીઓ ગાડાંમાં થતી. કાકાજી અને બા સગરામમાં બેસનાં પણ છોદરાંઓ ઢોળાવવાળાં ગાડાંમાં નીચે સામાન હોય અને ઉપર તળાઈઓ પાથરી હોય તેમાં બેસતાં અને રાતે આકાશના તારા ગણુતાં ગણુતાં ઊઠી જતાં. એવાં ગાડાંમાં મેં લાંબી મુસાફરી કરી જ નથી. એટલે કાઠિયાવાડનાં ઘણાં ગામો હું જોવા પામ્યો નથી. એક વાર લખતર ગયેલો એવું યાદ છે. અને ત્યાં એક ઊંટ માંડું થઈ ગયેલું અને હું નોકરાની સોડમાં ઊભો ઊભો ધ્રુજતો હતો તે મને યાદ છે. ત્યાર પછી વર્ષો સુધી ઊંટને જોતાં મને ખીંક લાગતી.

ઉનાળામાં કેઈ વખત વાંકાનેર જતાં અને કેઈ વાર રાજકોટ જતાં. વાંકાનેર હોય એ ત્યારે ત્યાંની પ્રખ્યાત વાડીઓમાં ફરવાની અને જડેશ્વર ઉજાણીએ જવાની મજા પડતી. રાજકોટમાં ધ્રાંગધ્રા, લીંબડી વગેરે સ્ટેટોમાંથી કેઈ સ્ટેટના ઉતારામાં અમે રહેતાં. રાજકોટનો એક પ્રસંગ મને યાદ છે : એક કહેવન મેં તરતની સાંભળેલી એટલે હું મોટા અવાજે હંમેશાં ગાયા કરતો. એક પરાણા અમારે ત્યાં આવેલા તે સાંભળી શકે એમ મેં પેલી કહેવત ઉપાડી— 'પહેલે દહાડે પરાણો, બીજો દહાડે પાઈ, ત્રીજો દહાડે રહે તેની અદ્ધત્ત ગઈ.'

કાકાજીએ તે સાંભળી અને મારો ખાખરો ઢાઢી નાખ્યો. ત્યાં એક બીજા પરોણા આઘ્યા હતા તેમને મંદાગ્નિનો રોગ એટલો સખત થયેલો કે જમવા બેસે ત્યારે પોતે તો બહુ ઓછું ખાય એટલું જ નહિ પણ સાથે બેસનારને કોઈ પીરસવા આવે તો પોતે ના કહીને વચમાં હાથ ધરી દે. એ રાજકોટના પ્રસિદ્ધ વધીત્ર સ્વ. કેવળરામ દવે.

વઢવાણમાં રહેતા ચિત્રકાર વિનાયકરાવ ઓઠનું નામમૂચન હતું અગાઉ કરી ગયો હતું. તે કાકાજીના પરમ મિત્ર હતા અને સ્વભાવની ઉમતામાં કાકાને સહેલાઈથી ટક્કર મારે તેવા હતા-તેમના એક પુત્ર મિ. ઓઠ અત્યારે ઓળે આટું સોસાયટીના મંત્રી છે. એક વખત એક યાડિયો એમને ત્યાં ગયો અને આડીતેડી વાત કરતાં બોલ્યો કે કૃષ્ણજ્ઞાનભાઈ તમને ગાળ દેતા હતા! વિનાયકરાવે બહુ સાંભળી લીધું અને પછી કહ્યું. ‘હરામખોર, કૃષ્ણજ્ઞાન મારે માટે એમ કહે જ નહિ, પણ ધારો કે એમણે એમ કહ્યું તો એમનો એમ કહેવાને અધિકાર હતો. તું શા માટે વચમાં પડે છે?’ આટલું બોલીને તેને ગળચીમાંથી પકડીને દાહર નીચે ગળડાવી પાળો!

કાકાજીના ધાર્મિક વિચારો વિચિત્ર હતા તે વિશે મેં અગાઉ ધરાવે ક્યો છે. કર્મકાંડમાં એમને ઘણી એટલી શ્રદ્ધા હતી. મહારાજજીઓ પ્રત્યે એમને સખત ચીડ હતી. ચારિત્ર, પ્રમાણિકતા અને હૃદય તથા શરીરની સ્વચ્છતા ઉપર એઓ ખાસ બાર મૂકતા. પરિણામે અમે મંદિરોમાં કોઈક વખત જ જતાં. વઢવાણમાં લાલજીનું મંદિર હતું તેમાં એક વૃદ્ધ મુખિયાજી અને તેનાં ધણિયાણી ત્યાં મુકી હતાં ત્યાં મુકી અમે વારતહેવારે જતાં અને હોડિાળાની મોસમમાં એકાદ દિવસનો હોડિાળાનો ખર્ચ પણ આપતાં. પણ તે મુખિયાજી મૃત્યુ પામ્યા અને તેની જગ્યાએ એક પ્રમાણમાં જુવાન તથા શીખીત મુખિયાજી આવ્યા અને અમારું જવાનું બંધ થઈ ગયું.

ત્યાં એક દત્તાત્રેયનું મંદિર હતું. મંદિર અને તેમાંની મૂર્તિ ઉભય બહુ સુંદર હતાં અને હજી મને સ્ખંભરે છે કે અમે ત્યાં ઘણી વાર જતાં. કાકાજી તથા અન્ય ગૃહસ્થો ત્યાં સામુદાયિક પ્રાર્થના પણ કરતા. વઢવાણથી જરા આંધે કાલક્રિયા ગણપતિનું સ્થાન હતું. જંગલમાં એક ખંડિયેર મંદિરમાં સ્થપાયેલ આ મૂર્તિ જોનારને બય ઉત્પન્ન કરતી અને આસપાસનું વાતાવરણ તે બયમાં વૃદ્ધિ કરતું હતું. મારું માનસ છેક બાલપણથી વિપાદભર્યું અને એકાંતને ચાહનાર હતું એટલે મને એ જગ્યા માટે, ત્યાં જતાં મારું હૃદય કંપતું છતાં,

ખાસ પક્ષપાત હતો.

ઘરમાં લાલછની જે નાની મૂર્તિ હતી, જે આજે પણ અમારે ત્યાં છે, તેની પૂજનમાં જયસુખલાલ પણ ઘણી વાર ભાગ લેતા. તે સમયે ધર્મ સંબંધી મારા વિચાર બંધાયેલા તે આટલે વર્ષે પણ ફેરવાયા નથી. જયસુખલાલભાઈ એ મારે માટે લખ્યું છે કે “ધાર્મિક સાહિત્ય પ્રત્યે એમને પ્રીતિ નથી” (માનસી: સંપેદે, ૧૯૪૦). એ વાત ખરી છે કારણ કે કાકાજીની અસરથી જે સિદ્ધાંતો મારા હૃદયમાં દસી ગયા છે તેમાં ફેરફાર કરવાની મને જરૂર લાગી નથી. વઢવાણથી જે રીતે, સુખમાં હોઈ-કે દુઃખમાં હોઈ, થીક્યાનું નામ રટતો, હું લાલછની મૂર્તિને આંખ આગળ લાવતો અને અવારનવાર માળા પણ ફેરવતો તે આજ પણ એ જ પ્રમાણે કરું છું. કર્મકાંડમાં મને જરા શ્રદ્ધા નથી એટલું જ નહિ પણ જાહેર સમુદ્ધાર્થનાઓમાં પણ પંચાણું ટકા જેટલાં માનવી-ઓનું ધ્યાન ખીજવામાં હોય છે એવી માન્યતા હોવાથી મને એ ગમતી નથી. ચારિત્ર, પ્રમાણિકતા અને હૃદય તથા શરીરની સ્વચ્છતા જે આપણે જાળવી રાખીએ-દૂંધમાં gentleman થઈ રાખીએ-તો પણ બસ છે. આટલા સહેલા સિદ્ધાંતોનું પાલન કરવું એ ઘણું સરળ કાર્ય લાગે છે છતાં દુનિયામાં કેટલા ટકા માનવી એનું પાલન કરે છે?

વઢવાણમાં ખીજાં મંદિરો હોય તો મારા ધ્યાનમાં નથી. પાલીતાણામાં રાગ માતૃસિંહજી ભૈરવનાથના બક્ષત હતા અને તેનું તેમણે બબ્બે મંદિર બંધાવ્યું હતું. ત્યાંની ભૈરવનાથની કાળા સંગેમરમરની મૂર્તિ પ્રચંડ-સુગભગ એ માથોડાં જેવડી, અને જોનારના હૃદયમાં સાદર બધ ઉપજાવે તેવી હતી. પાલીતાણાનાં શેત્રુંજીનાં જૈન મંદિરો પણ મેં ઘણી વાર જોયેલાં અને ત્યાંના ધૂપ, સુખડ વગેરેની સુવાસ હૃદયને શાંતિ અર્પતી જણાતી હતી. સૂરતમાં લાલછ અને લક્ષ્મણ એમ બેનાં મંદિર મેં જોયેલાં. મુંબઈમાં એક પણ મંદિરમાં હું ગયો હોઈ એમ લાગતું નથી.

આ વિષયે વિચારતાં મને લાગે છે કે હિંદુઓનાં મંદિરોનું વાતાવરણ આપણા સામાન્ય જીવનનાં અન્ય સ્થાનોના વાતાવરણ કરતાં કોઈ પણ રીતે જુદું લાગતું નથી, જ્યારે મુસલમાન મસ્જિદોમાં કે ખ્રિસ્તી દેવાલયોમાં આપણે પગ મૂકીએ કે તરત આપણને કોઈ જુદા જ પ્રકારનું વાતાવરણ ઘેરી લે છે. મસ્જિદોમાં શાંતિ ઉપરાંત સ્વચ્છતા અને મનુષ્યોના હૃદયની તોફાની વૃત્તિઓના દાવાનળને જાળે કોઈ બળાકારથી દાબી દેતું હોય તેવું વાતાવરણ

આપણને સ્પર્શે છે અને દેવાત્રયોમાં માત્ર શાંતિ-પરમ શાંતિ જણાય છે. પણ આમ શાંતી થાય છે-મને એકલાને જ થાય છે કે બીજાઓને પણ આવી જ શિર્મિઓ થાય છે એ હું કહી શકતો નથી.

અમે બહારનાં છોકરાં જોડે બગ્યા શકતાં નહિ એટલે પાડોશીના એ ત્રણ છોકરાઓ બાદ કરતાં અમારે પરસ્પરમાં જ રમવું પડતું; અને એથી અમારી રમતના પ્રકારને પણ અનેક મર્યાદાઓ હતી. કાકાજી ઘરમાં ન હોય ત્યારે સંતાકૂકડી, છાપાદાવ અને બાઈગિર્થ ચારણી અમે રમતાં. ઘરમાં પાસાથી રમાતી ચોપટમાં છક્કસ, નવરસ, રાણી રાણી, હાથીધોડા વગેરે રમતા હું શીખી ગયેશો. પાનામાં લોરેન્સ, મધ્ધી અને બિંજિક આવડતાં. બિંજ રમનાર અમારી અંકુરે ન ચડ્યો એથી આજ દિવસ સુધી મને એ આવડી નથી અને લવે તબુ શીખવાની હિંમત ચાલતી નથી. વધારે નહિ તો મિત્રમંડળના મર્યાદિત વર્તુલમાં તો નિષ્ણાત ગણાવું જ જોઈએ એવું માનસ હોવાથી, હું મારી શક્તિઓ અને સંલેગો ધ્યાનમાં લઈ ને જ નવું શીખવા તૈયાર થાઉ છું. ઘણી મોટી વયે હું ટેનિસ રેનિસ (આ તે વખતમાં પિંગ-પોંગ નામથી જાણીતી હતી.) ખેડમિન્ડન અને રેનિસ શીખેશો. એક તો તબિયત નબળા અને બીજું પાકી ડોડીએ કાના ન ચડે એ રીતે હું સારો રમનાર નહોતો થયો પણ અમારા નાના વર્તુલમાં તો હું જહુ સારો ખેલાડી ગણાઈ શક્યો હતો. હું બિંજિક રમતો તે વખતે મારી ઉમર સાત વર્ષથી વધારે ન હતી છતાં કાકાજીને પોતાના રમનારાઓમાંથી એક રમનાર ખૂટતો તો મારાં બીજાં બાઈગિર્થોને બદલે મને રમવા બોલાવતા. બમરડા, ગિંદલીદંડા અને લખોટાની રમતો ઉપર કાકાજીને કાણ જાણે શાંતી ચીક હતી એટલે હું નાનપણમાં એ જાણતો જ ન હતો. કાકાજીના મૃત્યુ પછી, નાનાં છોકરાં રમતાં એની સાથે હું બમરડા ફેરવતાં શીખેશો પણ વીસ વરસે લખોટા અને ગિંદલીદંડા આવજા જ નહિ. બમરડામાં પણ હાથજળાં લેનાં મને ન આવડી. પાલીનાણામાં તો કોઈ પણ રમત હું રમ્યો જ ન હતો.

મારા ક્રિકેટના શોખ સંબંધી મેં આગળ લખ્યું છે પણ તેમાં પણ તબિયત અને સંલેગો બાંહે આપ્યાં અને હજી પણ એ રમત પાછળ હું ગાંડો છું જ્યાં એ વિશેનો મારો રસ પ્રાયઃ ‘ધીઅરેટિક્સ’ રહ્યો છે.

પાલીનાણામાં તો વાડો જહુ નાનો હતો એટલે ક્રિકેટ રમાય એમ હતું નહિ પણ વડવાણમાં કોઈ કોઈ વાર હું અને જયમુખલાલ ક્રિકેટ રમતા-જો

એને ક્રિકેટ કહી શકાય તો. વિકેટ તરીકે ઘાસફેદના ડબ્બા, ઈટ, પથ્થર વગેરેમાંથી, હાજર સો હજાર, ગમે તે આવતું. બેટમાં લુગડાં ધોવાના ધોઢણાથી માંડીને ગમે તે પાટિયું ઉપયોગમાં લેવાતું. પાછળથી એક સુચારે અમને ફ્રેંચ પોલિશ લગાડીને એક બેટ તૈયાર કરી આપ્યું હતું એનાથી અમે વર્ષો લગી ક્રિકેટ રમેલા. એને માટે ખાસ બેટની જરૂર છે એવું અમને લાગેલું નહિ. બોલમાં કહ્યું રમરના 'કમ્પોઝિશન'ની નાનામોટા કદની હડી અમે ઉપયોગમાં લેતા. રમત રમવાના નિયમો જ્યસુખલાલે ઘોડા એટલે જ્યારે જ્યારે પણ અમે રમતનો આરંભ કરતા ત્યારે ત્યારે મોટાભાઈનો દાવ પહેલો આવતો. પછી જ્યારે પણ એ આઉટ થતા ત્યારે બોલ કાં તો 'નો બોલ' ગણાતો કે કાં તો 'ફાયવ બોલ' ગણાતો ! પરિણામે, જ્યારે હું દડા નાખી નાખીને કંટાળી જતો અને ખુલ્લો બળવો જાહેર કરતો ત્યારે મને દાવ મળતો. હું તેમ જ મોટાભાઈ એવરહેડ બોલિંગ શીખી શક્યા નહિ એટલે અમે અંડરહેડ જ કરતા. પાક્ષીતાણમાં નહિ રમેલા પણ સૂરતમાં ત્રીજો માળે અથવા પાછળના વાડામાં મેં, મારા નાનાભાઈએ અને બીજાં એકાદ બે છોકરા અને છોકરીઓએ આ જ પ્રકારની રમત શરૂ કરેલી પણ કાકાજીના હુકમને લઈને માત્ર ટેનિસના બોલનો જ તેમાં ઉપયોગ થતો. સૂરતમાં ક્રિકેટનું સાહિત્ય વાંચવાનો મેં આરંભ કરી દીધેલો અને રણજિતસિંહ, શેસ, ટ્રંપર, ક્રાઈ વગેરેનાં પરાક્રમેના તામ્ર અહેવાલ હું રોડેડ અને એવાં પત્રોમાં ખૂબ વાંચતો; પણ રમવામાં તો, જ્યાં સુધી હું સૂરત રહ્યો ત્યાં સુધી-એટલે કે ૧૯૦૮ સુધી, પાછલા વાડામાં કે ત્રીજો માળે મેં ક્રિકેટ તરીકે મારું જીવન ગાળેલું.

વઢવાણની અમારી રહેણાક દરમ્યાન અમે મારી બે મોટી બહેનો તનુગવરી અને તારાગવરીના લગ્ન માટે સૂરત ગયેલાં તે વખતે હું પાંચેક વર્ષનો હોઈશ પણ એ લગ્નની અમુક બાબતો અને દસ્થો હજી મને સ્પષ્ટ સાંભરે છે.

કાઠિયાવાડથી અમે સૂરત કોઈ કોઈ વેળા જતાં. તે વખતે જૂનું ઘર હતું જેને માત્ર પાછળ વાડો હતો. ગુજરાત મેલમાં જઈએ એટલે સૂરત રાતના અઢીએક વાગે પહોંચાતું. અમે અર્ધ નિદ્રાવશ, ગલીને નાકે પહોંચીએ. અમારી ગલીમાં ટાંગે જઈ શકતો જ નહિ. ત્યાંથી ઊતરીને બારે માસ કાદવવાળી ગલીમાં પગલાં પાડતાં બારણા આગળ પહોંચીએ. ઘાંટાઘાંટ ચાલ. બે-ત્રણ પડોશી બારીએ ડોકાઈને એ ઘાંટાઘાટમાં બાગ લે. બારણાનો મોટો

ગજ ઉપરે માળેથી અચાનક સાથે ઊંચકાય અને અમે ઉપર ચડીએ. બેત્રણ પુખ્ત ઉંમરનાં ઔરો હાથમાં ફગફગિયો દીવો લઈને અમને સત્કારે. સુરતમાં એ વખતમાં એ દીવા પણ મૌલિક યોગનાથપુર સર જનાવવામાં આવ્યા હતા. જૂની દાહનવોટરની શીશીમાં ઘાસલેટ હોય અને બૂચને બદલે પતરાંનું મોદિયું અને તેમાંથી લાંબી દિવેટ !

એ જાંખા પ્રકાશમાં અમને જધાને વારાફરતી બોલાવાય. અમારાં સગાંના જગ્યામાં કાકાજી સૌથી પૈસાદાર ગણાતા એટલે અમને સત્કાર પણ સારો મળતો. પથારીઓ તૈયાર હોય તેમાં અમે પડીએ તે વહેલી પડે સવાર.

એ જૂના ઘરમાં પાછલા વાડામાં માંડવો જંધામેલો. માંડવાની એક બાજુ વાંકાનેર નાટક મંડળીના બે મોટા જૂના પડદા ટાંગીને એ તરફની આખી ભીંત ભરી દેવામાં આવી હતી. બીજી ભીંતે બે મોટા આરસા અને રવિવર્માનાં બેત્રણ ચિત્રો-ધણું કરીને તો મોહિની, વિશ્વામિત્ર અને મેનકા અને શકુંતલા-પત્રક્ષેપન હતાં-ટાંગેલાં. મહંતના મઠની અરધી રહેલ દેરીના પથ્થરોની સદાપતાયી રચેલી મારી સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં આ પડદાથી અનેક પરિવર્તનો થયાં, અમુક નવા રંગો પુરાયા; મોટા દંડના નાટકના પડદા ઉપર ચીતરેલ ચિત્રો ખડ પાસેથી જોઈએ તો કેવાં લાગે એનો ખ્યાલ ધણીને હશે. ‘ઇપ્રેશનિસ્ટ’ કે ‘કુચુચુરિસ્ટ’ જેવી એ અર્થ વગરની આકૃતિઓ અને રંગના લપેડામાંથી મેં કેઈ અહબુન સૃષ્ટિ રચેલી. દલાકેના દલાક શુધી મેં એ પડદાઓ પાસે જોવા રહીને ધારીધારીને જોયા હશે. અને દરેક વખતે, પેલું સંસ્કૃતમાં વાક્ય છે તેમ ક્ષણે ક્ષણે મને એમાંથી નવાં રૂપરંગ, નવી આકૃતિઓ, નવું સૌંદર્ય મળતું. એ જ વાડામાં અને એ જ માંડવામાં ઈંદનનો કે પછી કેઈ બીજો રામજણીનો નાચમુજરો થયેલો. તે જ પ્રમાણે મોટી બહેનને સાસરે પણ એક નાચ થયેલો તે જાને મને હજી યાદ છે. અમારે ત્યાંના નાચમાં એક પ્રસંગ જતી ગયેલો તેને લઈને એ તો વધારે રુષ્ટ છે. મારા એક જુવાન સગાએ આ નાચના ઉન્માદભર્યા ધેનમાં એક મોટો ફૂલનો ઢાર લઈને રામજણીને પહેરાવી દીધો. તે વખતે જ, કાકાજી બહાર હતા તે એ જગ્યાએ આવ્યા અને તેમણે આ દ્રશ્ય જોયું. અખાડાખાડ, રનાયુજ્ઞ શરીરના જમણા હાથનો એક બયાનક તમાચો એ જુવાનને માથે પડ્યો ‘હરામખોર! આ ધંધા?’ આ શબ્દો સાંભળતાંની સાથે એ જુવાન પછી કયાં ભરાઈ ગયો અને લખના બાઈના કાર્યક્રમમાં હાજર

રહેલો કે નહિ એ મને યાદ નથી. આ સિવાય મને લગ્ન સંબંધી અંધ પ્રસંગો સાંભરતા નથી.

લગ્ન પછી અમે વડવાણુ આવ્યાં એટલે કાકાજીએ એમના ખાસ જોશીને મળીને આ વાત કરી. જોશી બહુ વિદ્વાન હતા અને કાકાજીને એમના ઉપર અદ્વા પણ ઘણી હતી. ભાવિના વિચિત્ર નિર્માણથી જે પુરુષ નાનામાં નાની ખાખતમાં આ જોશીને પૂછીને કામ કરે તે જ પુરુષ લગ્ન જેવી ગંભીર ખાખતમાં, જોશી જનતાએ ગયેલા એથી, એમને પૂછ્યા વગર લગ્ન કરી આવે છે અને પછી પૂછે છે ! જોશીએ કહ્યું કે હવે શોય કરવો નકામો છે પણ તારાગવરીના પતિનું મૃત્યુ ફલાણે વખતે છે અને તે કોઈ પણ રીતે ટાળી શકાય એમ નથી. અને જન્યું પણ તેમ જ.

એ જોશી કપાળની રેખાઓ ઉપરથી ગણતરી કરીને જન્મનો સમય કહી શકતા હતા એ તો મારા અનુભવની વાત છે. એમને વિશે ઘણી વાતો કાકાજી કહેતા. જોશીની છોકરીને પુત્ર આવતયો. એમનો છોકરો હોડતો હોડતો બાપાજી પાસે ગયો અને બોલ્યો, 'બાપાજી, બહેનને બાણિયો આવ્યો.' બાપાજીએ કુંડળી માંડી અને બેઠજનક અવાજે કહ્યું, 'દીકરા, બાણિયો આવ્યો છે ને તો બહેનને લેવા. ફલાણે દિવસે બાણિયો જશે અને પછી આટલા દિવસે બહેન જશે. ઇશ્વરેચ્છા !' એક વખત એમનો મોટો પુત્ર ઉમ્મણીએ જવાની રત્ન માગવા આવ્યો. જોશીએ કહ્યું, 'દીકરા, જતું હોય તો જાઓ, પણ ન જાઓ તો સારું. નાનાભાઈ આજે રાત્રે અગિયાર વાગે પ્રભુ પાસે જવાનો છે.'

મોટો પુત્ર તો સડક જ ચર્ચ ગયો. 'બાપાજી, આ તમે શું બોલો છો ! એ પદાડ જેવો કસરતી જુવાન જેના નખમાં પગ રોગ નથી તેને મારે આમ કહે છે !' એ બોલી ઊઠ્યો. બાપાજીએ ઠાકું ધુણાવ્યું અને કહ્યું, 'એ ગમે તે હોય પણ બાવિ પાછું કેલાવું નથી.'

સાંજના સાત વાગે નાનો પુત્ર અખાડામાંથી તાર લઈને આવ્યો અને અગિયાર વાગે મૃત્યુ પામ્યો.

એ અરસામાં, હું સાત-આઠ વર્ષનો હોઈશ. તે વેળા અમે અમદાવાદ કૃષ્ણમુખરામ આત્મારામ મહેતાને ત્યાં ગયેલાં. કૃષ્ણમુખરામ તે વેળા અમદાવાદમાં રમોલ ટોલીઝ કેટ્ટના જણ હતા. ત્યાં તે વેળા વાંકાનેર નાટક કંપની હતી જેના માધેકો મોટા અંબકલાલ અને નાના અંબકલાલને અને

અમારા કાકાજી તેમ જ કૃષ્ણસુખરામને જાડું સારું હતું. અમે એમનું 'શરવીર શિવાજી' નાટક જોયા ગયાં. રઘુનાથ અને ચંદ્રાવતી બંધાયું, રઘુનાથ અને સરપતો પ્રેમ-પ્રસંગ,

રેરે છે શું બહેની રેરે છે શું ?

રઘુનાથજીનું નામ જ લેતાં,

અર્ચિતું આમ કેમ થયું છે શું ?

એ ગીતની દડી મારાથી હજી પણ લુલાતી નથી. પણ મને એ નાટક જોતાં મૂળ અસર એ જાણ પ્રસંગો કરતાં એમાં લગભગ છ માણસો મરી ગય છે તેની થઈ. ઘેર આવીને મોટાભાઈએ અને કૃષ્ણસુખરામ કાકાજીના નાના પુત્ર પ્રિયસુખે મને એમ હસાવ્યું કે જ્યાં સાચાં જ મરી ગય છે અને દર પ્રયોગે છ-છ માણસો મરવાને તૈયાર થતાં નથી એટલે દરરોજ 'શરવીર શિવાજી' બગ્ગી શરતું નથી. મને સાથે લઈ જવો પડતો એમાં એમને કંટાળો આવતો હોય તેથી આમ મને સમજાવ્યો હોય કે પછી માત્ર હાસ્યરસ ખાતર હાસ્યરસ એમણે પીરસ્યો હોય; પણ એનું પરિણામ એ આવ્યું કે મને એથી જાડું ગ્લાનિ થઈ અને મોટાભાઈ જીળાં નાટકો જોઈ આવ્યા પણ મેં સાથે જવાની સાફ ના પાડી એટલું જ નહિ પણ નાટકો જોવાં એ ઘાતકી છે એમ પણ મેં જણાવી દીધું! હાંમે કાળે એ જામ દૂર થયો અને પછી હેઠ મરતમાં મેં જીવું નાટક જોયેલું.

મારામાં અસહ્યથી બે વિચિત્ર ખાસિયત હતી જેને કીધે મારે ઘણું સહન કરવું પડ્યું છે. જ્યારથી હું સમજણો થયો ત્યારથી આ ખાસિયત મને યાદ છે: એક તો ગંદા સેધરકલોયની વાસ મારાથી સહન થતી નથી અને બીજી, વાદન જે દિશામાં જવું હોય તે દિશા તરફ મોં ફરીને બેસું નહિ તો મને ફેર ચડે! તે વખતે દાદિયાવાડમાં ઘણુંખરું જાળદના સગરામમાં જ જ્યા આવવાનું હોય અને તે સગરામને એ ગંદા સેધરકલોયની જ ગાદી અને પગલા હોય. કોઈ સારો સગરામ હોય તો તેમાં પણ માનની સીટ મને કોણ બેસવા દે? એટલે મારે તો જ્યાં પણ જવું હોય ત્યાં પગે ચાલતા જ જવું પડે.

વડનાણામાં ખાસસિંદહના કુંવરી મયાળા સારું અંગ્રેજી બણેલાં હતાં અને એમની ખૂબસૂરતીનાં વખાણ પણ મેં ઘણાં સાંભળેલાં. પણ બાની સાથે સગરામમાં હું જઈ શકું નહિ અને દરજારમક સુધી ખરે તડકે મને નોકર જોડે કોઈ આજવા દે નહિ એટલે મયાળા વિશે મારી બહેનો વાન કરે એનાથી મારે

[૫. પડમા પર આહ]

મીરાંબાઈ

ગુજરાતી ભાષાના કાવ્યસાહિત્યમાં મીરાંતું સ્થાન ઘણું ઊંચું છે. મીરાં ગુજરાતમાં જન્મી નથી છતાં આપણે ગુજરાતીઓ એને ‘આપણી’ ગણવામાં ગૌરવ લઈએ છીએ. હિન્દી સાહિત્યજગતમાં એનું સ્થાન અનોખું હોઈ હિન્દી ભાષા બોલનારા એને ‘એમની’ ગણે એમાં નવાઈ નથી. અને એમ તો આખું ભારતવર્ષ મીરાંને પોતાની ગણે છે. ભારતના ત્યાગી સંતમહાત્માઓ, ભાવિક ભક્તો કે વિદ્વાન કવિઓથી માંડીને છેક ગામડાના નાનામાં નાના નિરક્ષર પ્રજાજનના હૃદયમાં મીરાંનું સ્થાન છે. મારવાડમાં જન્મી મીરાં મારવાડની નથી રહી. મેવાડમાં પરણી મીરાં મેવાડની જ ન રહી. એણે પશ્ચિમ તરફ મીટ માંડી. ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રના એ દેવધરમાં-છંદ ચરણે મીરાંએ એનાં પ્રેમચારિ ચહેરાઓ. સ્વચ્છ શતાબ્દીઓ થયાં હજુ પણ પશ્ચિમનો એ સાગરકાંઠો મીરાંના દુરુણ છતાં ભવ્યજીવનની કથનીને અને એના પ્રેમપૂર્ણ મંજુલ સંગીનને જસીધરના જંસીસૂર બેગો આર્યાવર્તને ચારે કાંઠે ફેલાવ્યે જાય છે. મીરાંની ભક્તિએ, એનાં મુગેય પદોએ, એના અનુભૂત પ્રેમોન્માદે જગતને નિર્મળ અને ઉચ્ચ પ્રેમનું બાન કરાવ્યું છે. એના સરસ અને વિશુદ્ધ જીવને, એ પરિણીતા અને વિધવા હોવા છતાં, નિર્મલ અને સરસચિત કુમારિકાઓને, “આ તો મીરાંબાઈ જેવી છે” એમ શોડોને સરખામણી કરવા લાગ્યાં છે. વિચાર કરતાં, સરસ્વતીના અવતાર સમી મીરાંની પવિત્ર અને સૌમ્ય મૂર્તિ આંખ આગળ ખેંચી થાય છે.

આમ એના જીવનને ચર્ચાને, એનાં પદો ગાઈને, એના પ્રેમથી ભીંજાઈને આપણે એને યાદ કરીએ છીએ. મદાન વ્યક્તિઓનું સમારક જાળવવાની ભારતવર્ષની આ જુગમૃતી રીત છે. ભારત ગુણપૂર્ણ નથી એમ નહિ પણ

એની ગુણપૂર્ણ ઇતિહાસને પાને નથી ચઢી; એથી લાભ અને ગેરલાભ બન્ને થયા છે. સો ટકનું સુનું હોય તે જ ટકી રહે; બાકી બધાં વીસરાઈ જાય. પરંતુ ભારત શ્રદ્ધાપ્રધાન દેશ હોવાથી અને ઇતિહાસ સાચવવાની એની બેઠરકારીને લીધે મહાન વ્યક્તિઓના જીવનની આગુત્યાગુ લોકોક્તિનાં ગદાં પણ અંધારાં જાય છે અને એમાં લૌકિક વ્યક્તિનાં લૌકિક જીવન અને કાર્યો એટલાં બધાં અલૌકિકતા તરફ ઘસડાઈ જાય છે કે સામાન્ય જીવન માટે એ આદર્શ દૂરનો થઈ જઈ ઉપયોગનો રહેતો નથી.

આખરે ત્યાં ઇતિહાસને નામે જે સાહિત્ય જનતા આગળ ધરવામાં આવે છે તેનો ઘણો આધાર પરદેશીઓની નોંધો પર રહેલો છે અને એમાં રાજકારણ મુખ્ય છે. મીરાં રાજકન્યા અને રાજકુલવધૂ હોવા છતાં એણે રાજકીય ખટપટમાં માથું માથું નથી કે હથિયારો ખખડાવ્યાં નથી એટલે પશ્ચિમી કે આફ્રીકીની મારક ઇતિહાસકારોના ક્ષેત્રમાં એને સ્થાન મળ્યું નથી. મીરાંનો રાફ જુદો હતો.

મીરાં નારીરતન હતી છતાં ય નારી હતી અને એમાં ય વિધવા હતી ! રણવાસના કોઈ અંધારા ખૂણામાં પડી રહી, જીવાઈ ખાઈ જિંદગી પૂરી કરવાનો એનો ધર્મ, ભારતીય સમાજે નિર્ણીત કર્યો હતો. એને એ ધર્મ માન્ય ન હતો. એણે એની ધ્યેયપ્રાપ્તિ માટે એ સામે માથું ઊંચક્યું હતું. તે સમયના રાજ્યકર્તા સાથે એને સખત વિરોધ બળ્યો હતો. એનું ઉચ્ચ ચારિત્ર્ય, ઉત્કટ ભક્તિ અને બાવોર્મિપૂર્ણ કાવ્યકલાની નોંધ મેટે અક્ષરે અને વિગતવાર રખાવી જોઈતી હતી પણ આવી પરિસ્થિતિમાં એની કદર કોણ કરે ? મીરાં જેવી વ્યક્તિ કોઈ પશ્ચિમના દેશમાં જન્મી હોત તો એની કદર જુદી જ રીતે થાત. એનું રમારક જાળવવાના અનેક પ્રયત્નો થયા હોત; જગતની તમામ ભાષાઓમાં એનું જીવન અને કવન વહેતાં મુદ્રાયાં હોત !

મીરાં ભક્ત હોઈ ભક્તસાહિત્યમાં એને સ્થાન મળ્યું છે અને હવે ધીમે ધીમે સાહિત્યજગતને અંગે પ્રાચીન ભક્તિસાહિત્ય ઉપરથી મીરાં માટે ઘણું અન્વેષણ થવા માંડ્યું છે.

ચરિત્રસામગ્રી

આઈને અકબરી અને જહાંગીરનામામાંથી એના બન્ને પક્ષના કુટુંબનો રાજકીય ઇતિહાસ પ્રાપ્ત થાય છે, નાબાજુદ ભક્તમાળ અને તે ઉપર પ્રિયાદાસની દીક્ષા મીરાં સંબંધી પ્રાચીન સાહિત્યમાં મુખ્ય છે પણ એનું

ઐતિહાસિક મૂલ્ય ગણવામાં આવતું નથી. મૂલ્ય ગોસાંધરિત, અને વેપ્પુવેની વાર્તામાં મીરાંનું નામ છે. બીજા પણ ઘણા, જૂના ગુજરાતી કવિઓએ મીરાં વિશે કંઈ નહિ ને કંઈ લખ્યું તો છે પણ એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી પ્રમાણભૂત ન ગણાય.

અર્વાચીન સાહિત્યમાં કર્નલ ટોડ, શિવસિંહ, પંડિત ગૌરીશંકર ઝોજા, શ્રી સામગદાસ, શ્રી હરિબિલાસ શારદા, મુનશી દેવીપ્રસાદ, મુદણેત નેવુરી, રવ. બારતેન્દુ હરિશ્ચન્દ્ર, શ્રી આંકેબિદારી વગેરેના લેખો ઉપરથી મીરાંબાઈ સંબંધી ઘણું જાણવાનું મળે છે. અક્ષાપાદના બેલ્ગેડિયર પ્રેસ તરફથી મીરાવાઈકી શબ્દાવલિ બહાર પડી છે તેમાં એનું જીવન પણ આપવામાં આવ્યું છે અને શ્રી શ્યામપતિ પટેલનો લેખ ઈન્દોરની મધ્યભારત હિંદી સાહિત્યસમિતિ તરફથી બહાર પડ્યો છે તેમાં એનાં જીવન અને જીવન સંબંધી ઘણું મુંઝવે અને અવ્યાસપૂર્ણ આલેખન છે.

આપણે ત્યાં પણ મુ. રવ. તનસુખરામબાઈ, શ્રી બાતુસુખરામબાઈ, શ્રી નરસિંહરામ જાણસરિયા વગેરેએ મીરાં સંબંધી ઐતિહાસિક અન્વેષણ કરવામાં સ્વતંત્ર પ્રયત્ન કર્યો છે. રવ. ગોવર્ધનરામબાઈએ એમના સાહિત્ય-પરિપક્વતા પ્રમુખ તરીકેના બાળકમાં મીરાંનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને આચાર્ય આનંદશંકરબાઈએ “એ જ્વાલાઓ ક્યાંથી પ્રકટી?” એ શીર્ષકનીચેના એમના ગ્રંથમાં (‘કાવ્યનિરૂપણ’ પૃ. ૨૫૬) મીરાંના જીવન પર કોની અસર હતી એ જણાવ્યું છે. શ્રીમતી લીલાવતી મુનશીનું ‘મીરાંબાઈ, એક દૃષ્ટિ’ જોવા જેવું છે. મુ. કૃષ્ણજ્ઞાન મોહનજ્ઞાન ઝવેરીએ Milestones in Gujarati Literatureમાં મીરાંબાઈ સંબંધી ટૂંકમાં લખ્યું છે અને શ્રી ક. મા. મુનશીએ Gujarati and its Literatureમાં મીરાંબાઈનાં કાવ્યો સંબંધી ટૂંકું પણ રસિક વર્ણન કર્યું છે. કવિ નાનાલાલે પણ મીરાંબાઈ સંબંધી લખ્યું છે. આપણા આગતા કવિઓમાં દયારામ અને નર્મદાશંકર મીરાંને જાણતા નથી. દયાબાઈ. ધનાભગન વગેરે ઘણાંએ મીરાંને યાદ કરી છે. રા. મ. ન. પટેલજીન બક્ષતપ્રકાશ અને સતીમંડળમાં (કનો પિ. કે. ત્રિવેદી) પણ મીરાંનું જીવન વર્ણવ્યું છે, આ સિવાય એની પ્રિસાંટ તથા અન્ય અંગ્રેજ લેખકોના લેખો પણ તત્સંબંધી મળી આવે છે.^૧

૧. આ ચોટીમાં હવે પં. કેશવરામ કે. શાસ્ત્રીજી ‘કવિચરિત’ (ભા. ૧) માંનું માહિતીમયું નવું મીરાંચરિત પણ કમેરી શાય. સં. માનસી

આટલી અથવા આથી પણ વિશેષ ચરિત્રસામગ્રી આપણી સમક્ષ હોવા છતાં મીરાંબાઈનાં પોતાનાં પદો, ભારોનાં કવિતો, ભક્તોની નામાવલિ વગેરેમાંથી મીરાંબાઈના હૃદયની વીગત લઈ, એ રાજપૂતોના ઇતિહાસ સાથે મેળવી થોડી કે વધારે કલ્પના અથવા અનુમાનનો ઉપયોગ કરી દરેક લેખકને લખવું પડ્યું છે. મીરાંએ પોતે તો પોતાને માટે લખ્યું જ નથી. 'નાચુંગી મેં નાચુંગી,' 'મેરે તો ગિરિધર ગોપાલ,' 'વિખના પ્યાલા રાણે મોહ્યા,' 'સાંઘવાળા સાંઘે શણુગારને,' વગેરે પદો ઉપરથી હકીકતને પુષ્ટિ મળે છે પણ એ હકીકત અન્યને જણાવવાની દૃષ્ટિથી એ ઓછી જ ઉચ્ચરી છે? જે પ્રસંગો રૂઢ થયા તે સહજે એનાથી ઓલાયા છે. ગોસ્વામી પુલસીદાસજીની માફક,

સ્વાન્તર્યુલાય જુલસી રણાધગાધા ।

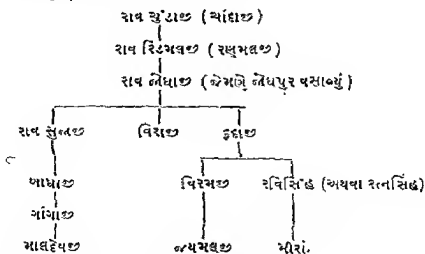
માપાનિવન્ધમતિમંજુલમાકરોતિ ॥

મીરાંએ પોતાના આત્માની શાંતિ અર્થે જ ગાયું છે.

પિતૃકુલ; બાલ્યાવસ્થા

મીરાં જોધપુર શાખાના રાઠોડવંશી સુપ્રસિદ્ધ રાવ દુદાઈના પુત્ર રતનસિંહની પુત્રી હતી, એનો જન્મ અજમેર પાસે મેડતા પરગણાના કુડકી નામના નાના ગામમાં થયો હતો. મેડતાનું જૂનું નામ માંધાતપુર અથવા મેડતક છે.

મીરાંના પિતૃપક્ષની વંશાવળી:—

કેટલાક મીરાંને જયમલ રાઠોડની દીકરી કહે છે અને એ સંબંધી 'જયમલ

રાડાઈની દીકરી' એવું દયારામના 'મીરાં ચરિત્ર'ના આરંભે આવે પણ છે. વળી 'દુદાઈની દીકરી' એમ મીરાંએ પોતે ગાયું છે. મીરાં દુદાઈની પુત્રી નહિ પણ પૌત્રી થતી હતી. પણ મીરાંનાં માતા એની નાની ઉમ્મરમાં જ મુજરી ગયેલાં હોવાથી મીરાં દાદાનાં જ લાડ પામી હતી. અને દાદાઈનાં દીકરી તો કહેવાય પણ જયમજનનાં તો એ કાકાની દીકરી જાહેન થતાં હતાં. જયમજન કરતાં એ વયે પણ મોટાં હતાં. અને બાઈ જાહેનને સારું ગતવું હતું. એ જણુ ધણેા વખત સાથે રહ્યાં હતાં. અને શ્રીકૃષ્ણનાં ઉપાસક હતાં. બાઈ હજુ આજે પણ મામા, કાકાની જાહેનો, દીકરીઓને, કચ્છ-કાઠિયાવાડમાં 'નિમાણી' 'ધી' એમ કહેવાનો રિવાજ છે. એ રીતે એ કુટુંબની દીકરી તો ખરીજ ને !

મીરાંના જન્મ વિશે કોઈ ચોક્કસ તિથિ જણાવી શકવું નથી. એને માટે બિન્ન બિન્ન મનો અસ્તિત્વ ધરાવે છે. કબીર અને નાનકની પહેલાં મીરાં થઈ ગયાં એવો કેટલાકનો મત છે. શ્રી બાનુસુખરામબાઈ લગભગ કબીરના સમયમાં એ હતાં એમ અનુમાન કરે છે. કેટલાક નરસિંહ મહેતા અને મીરાં સમકાલીન હતાં એમ માને છે. કેટલાક એના જન્મની ચોક્કસ સાલ સન ૧૪૧૬થી ૧૪૨૪ આપે છે. શ્રી ક. મા. મુનશી સન ૧૫૦૦ની સાલ આપે છે. શ્રી નરવરસાજ જંજુસરિયા સન ૧૫૦૩-૫ કહે છે. જોગેન્દ્રિયર પ્રેસ સન ૧૪૯૬-થી ૧૫૦૪ નો આશરો આપે છે. શ્રી શ્યામાપતિ પાંડેય સન ૧૫૦૨થી ૧૫૦૭ નો ગણો ગણાવે છે. મુનશી દેવીપ્રસાદ સન ૧૫૧૭ કહે છે, બ્યારે એક મન ૧૬૦૬નો પણ છે.

આમ પહેલા અને છેલ્લા મત વચ્ચે કેટલું અંતર છે ? દુદાઈનો જન્મ સન ૧૪૪૦માં થયો હોતો અને સન ૧૪૬૧માં એમણે મેડતામાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું એમ શ્રીયુત પાંડેય જણાવે છે તો તે પહેલાં તો મીરાંનો જન્મ ન જ હોઈ શકે. અને એમના નાના બાઈ જયમજનો જન્મ સન ૧૫૦૭માં થયો છે. એમના પતિ બોજા લગભગ સન ૧૫૦૦થી ૧૫૦૨ની વચમાં જન્મ્યા છે. મીરાંબાઈ એમનાથી એકાદ વર્ષ નાનાં હતાં એટલે સન ૧૫૦૦ પછી અને સન ૧૫૦૭ની પહેલાં મીરાંનો જન્મ થયો હશે ; અને ઘણાંનો એ મત છે.

મીરાંના બાળપણની એક વાત એવી કહેવાય છે કે એને ત્યાં એક પ્રસંગે એક સંત આવી ચઢ્યા. એમની પાસે એક ગિરિધર ગોપાળની મુંદર મૂર્તિ હતી મીરાંએ તેની. એ એને ખુબ ગમી. એણે એ માંગી. પણ સંતને પોતાના ઉપાસ્ય દેવની પ્રતિમા આપવી ગમી નહિ પણ છેવટે રાતના

[૫. ૫૩ મા પદ ચાલુ]

વાસરિકા

[સપ્તે. '૪૨-અંકમાંની વાસરિકાને અન્તે સુચવાયલી, ત્યારે મુલતવેલી એ, આ નોંધો બાહ્ય દૃષ્ટિએ દેંક 'વાસી' લાગે પણ એનું અન્તરતત્ત્વ એનું નથી એ સમજી, ફરદારી વાચકો જોઈ શકશે.]

જૂના-નવા શબ્દો : ૧

તા. ૨૭ જૂન ૧૯૪૨: એક દેશવાળા જાણને કોશોનનો ઘાણ વાળે તો ખીજા દેશવાળા કેન્ટરબરીનાં પ્રાચીન સ્થળોનો ધ્વંસ કરે, એવા અર્વાચીનતમ કાળમાં તમે સર્વની જેમ રહેતો હોવા છતાં સાથે સાથે મધ્યકાલમાં પણ હમણાં રહેવાનું થાય છે; એટલે, એ કાલના ગુજરાતી સાહિત્યમાં, એ પ્રવૃત્તિને પરિણામે કેટલીક આ પૃષ્ઠોમાં થયેલી શબ્દચર્યાને લંઘાવવાનો-ક્યાંક આગળ લખેલું સુધારી લેવાનો તો ક્યાંક એવા લખાણને દેખવાનો પણ-પ્રસંગ આવતો રહે છે, તે અતિસંક્ષેપે નોંધું છું. (૧) 'અન્યજ' ને આપણે (ડિસે. '૪૧; પૃ. ૩૪૫) નર્મદ જેટલો જૂનો કરાવેલો પણ એ તો અખામાં યં (છાપો હશે) છે જ ને? "આભડ્ડેટ અન્યજની જાણી...". (૨) ત્યાર પહેલાં એ વર્ગે (ડિસે. '૩૯; પૃ. ૩૫૩-૫૪) 'લાં' પારસી ગુજરાતીના છતાં આપણા સમકાલીન કવિને પણ કામનો છે વગેરે સોદાહરણ નોંધેલું. પણ, શામળ ક્યાં પારસી હતો? ને છતાં, 'ભદ્રાભામિની'માં (જુ. કા. દોહન, ભા. ૨જે; આ. ૩૭, ૧૯૧૩; પૃ. ૪૨૩) આ લીટી છે: "ઉપર ઉજળો ને મેલો માંચ, ઘેર ઘેર છે લાં ને ત્યાં ય." (૩) હમણાં જ (માર્ચ '૪૨; પૃ. ૩૪૫.) 'અનુવાદ'નો જે ખરો અર્થ (એટલે કે ભાષાન્તર નહિ પણ મૂળનો સાર કે જિન્દુઓ સર્જ, તે જ ભાષામાં કે ખીજા ભાષામાં નવા સખનારે પોતાના શબ્દોમાં લખેલું લખાણ)-અર્થ કરાવવા યત્ન કર્યો હતો તેને અમુક રીતનો ટેકો સાહિત્યકાર ત્રેમાસિકના પ્રેમાનન્દ-અંકમાંથી (પૃ. ૧૩૮મું) મળે છે કેમ કે ત્યાં

‘બાપાન્તર નહિ પણ અનુવાદ’ એવા મથાળા હેઠળ પ્રા. મંજુલાત મજમુદારે “કેટલીક કથા પડતી મૂડી, રૂપાન્તર કરી, નવી કથાઓ અને પ્રસંગો ઉમેરીને શ્રેષ્ઠાં પ્રાકૃત અવતરણો અને શોધપ્રિય આકૃતિઓ” એવી વ્યાખ્યા ‘અનુવાદ’ શબ્દની આપી છે. (૪) પણ તેમણે જ એ પાનાં રહીને કરેલું ખીણ આગવનું કથન આશ્ચર્યમાં નાંખે તેવું છે કેમ કે ત્યાં મદાબારત ને રામાયણને તો કીક, પણ બાગવતને ય તેમણે ‘મદાકાન્થ’ કહી નાંખ્યું છે. એનો માયનો ‘મદાન કાન્થ’ એટલે જ સેવાનો હોય તો સારું, ‘આકી તો બાગવતમાં કોણે બાળ્યાં છે ‘રઘુવંશ’નાં યા તો (‘એપિક’=‘મદાકાન્થ’ એ પક્ષના પક્ષી ગનવું હોય તો) શાદનામા ને ક્ષત્રિયનાં ગુણુલક્ષણો?

એ ‘મદાન’ શબ્દ પાદ અપાવે છે કે આજે મજેલા આ માસના ‘શિક્ષણ અને સાહિત્ય’ એક પેટામથાળામાં ‘મદાનના’ (પૃ. ૩૨૮) વપરાવા હોધો છે. સંસ્કૃતનાં અધિદાન સૌ. લીલાગદેનના કોઈક કખાણમાં મેં એ પહેલી વાર થોડાં પર વાંચ્યો ત્યારે મેં માત્ર મલકેલું-આજે એ ‘શિ. સા.’માં વાંચી, મયકોડાયું; ચાંચી જે, બાપા મારે અન્યથા ને જાણ્યા (હમેશ નહિ કેમ કે ‘દયનીય’ જેવાની બજામણ પણ એ જ પાનાંઓમાં થાય છે.) કાળજી રાખનાર પડતો એ બાપાકાવ (આ શબ્દ ખરો હશે? મેં તો કે. કા. શાંતી જેવા બાપાપંડિતના કખાણમાંથી કોચક્યો છે; તેમને તો ‘સાહિત્યકાવ’ માનવાની તકર પણ લાગી છે; એ ખેટો નથી?)—બાપાકાવ રચકુંદ સફેરે લઈ ચલાવાય તેવો નથી. ...આ વખતના જ ‘દરિદ્રનર્મધુ’માં એક સારા સંસ્કૃત ‘અનિચ્છનીય’ જેવો શબ્દ વાપરી નાંખે છે. એ ખરો છે? ‘અનેચ્છનીય’ સાચું રૂપ નથી? ને એમાં વેદિયાપાત્રું કે તૃથા પાંડિત્ય લાગતું હોય તો ‘નહિ દરિદ્રવાન્તગ’ એમ લાંબું લંબર ચલાવેને; કાચુ, દરિદ્રાન નિન્ધુ એ શબ્દ પડે જ કયાં એક અક્ષર-લંબર નથી?

પાર્શ્વભૂમિ વગેરે માત્ર તરંગુમિયા કરનાં વધારે સારો ને તેથી અપનાવવા જેવો લાગે છે.

થોડાં (૨૫, ૩૦ કે ૩૫) વર્ષના ગાળાને માટે યુગ વાપરવો કેટલાકને દૈનિક નથી લાગતો. એ બાબત ટકોર પ્રા. દાકોરે 'મધુરી' માં (જાણમાં, એના બીજા અંકમાં) તેમજ 'આ. ક. સમૃદ્ધિ' ની ૧લી આવૃત્તિના પૃ. ૧૩મે, પ્રવેશ-કની રીપમાં કરી, ગોવર્ધનયુગને બદલે ગોવર્ધનપેટી વગેરે સૂચવેલા. પણ યુગ લાખો વર્ષનો જ હોય એ સમજ અચાજ નથી; વેદાંગત્યોત્તિપાત્રસાર, "વેદકાળમાં પાંચ વર્ષનો યુગ ગણાતો હતો." (જોવું 'સયાજી સાહિત્યમાળા' માંના 'આપણું રાજ્યનંદ' નું પૃ. ૨૩મું.). વળી 'શાકુન્તલ' માં તો 'યુગ' પ્રદરના અર્થમાં (અં. ૪) છે.

'હ. જ. ગ્રન્થ'ના એ જ લેખનું પહેલું વાક્ય "મુખ્યત્વે કેટલાક ધનિક મિત્રોએ ઉદારતાભર્યો જવાબ ન વાળ્યો હોત તો ..." વગેરે છે. એમાંના પાંચમાથી નવમા સુધીના શબ્દો મૂળમાં "Had not generously responded to....." હશે એમ ધારું છું. એમ હોય તો સૂચવવું થોડું લાગે છે કે 'to respond' કે 'response' નું ખરું શુદ્ધરતી આપણે 'અનુભાવ દર્શાવવો (કે પ્રગટ કરવો)' ને નામ તરીકે માત્ર 'અનુભાવ' વાપરી કરતા થઈએ તો સારું. ('અનુવૃત્તિ' કે 'અનુવર્ત' પણ આજે એમ ધારું છું.); કારણ, આ અર્થમાં 'જવાબ વાળવો (કે દેવો)' નીરસ ને અદ્યગૌરવ યત્ની જાય છે,.....એ જ પાના પર એક બીજા લેખમાં ('વિકેન્દ્રીય' જેવો શુદ્ધ તત્સમ વાપરનારે) 'સ્વ-શિસ્ત' વાપર્યો છે, self-disciplineના શુદ્ધરતી તરીકે. એ છેક નિરર્થક બાપાસંકર નથી? એ રથાને 'સ્વ-નિયમન' શા માટે ન લખાય?

આરોપી જ ન્યાયાધીશ

તા. સદર: એ છેલ્લું જિન્દુ, 'દખ્તીય' ને 'પુલ્તીય' સરખાં અભિનય સર્જનો જેનાં સંકરાભરણ છે તે, ઉપર હમણાં જ યાદ કરેલા, 'સિ. સા.' ની પુનર્યાદ (આ મારું એવું સર્જન પણ એના જ માનમાં, નોંધ એના એક પરાક્રમ વિશે લખાતી હોવાથી જ.)-પુનર્યાદ આગે છે. એના એ જ અંકમાંથી (પૃ. ૩૫૬) જોઈ શકાય છે કે પોતાનો અહિંસાધર્મ ચૂકી જતા અદલ તેનો કાન આમળનાર હું એકલો નથી, મારા વિદ્વાન મિત્ર (વેદવિષયમાં તો મારાથી વિદ્યુત્તર મિત્ર) ડો. મણિલાલ પટેલ પણ છે. 'સિ. સા.' ને તથા મારા વાચકોને આ આખી અણગમતી વાત હમણાં ને

રીતનો કાણુસ્વીકાર કર્યો છે.

એક બેધારી તરવાર

તા. ૬ઠ્ઠી જૂન : આ બાવ-નગર, તેનું ઉપ-નગર, એટલે કૃષ્ણ-નગર : આવા ત્રેવડા નગરનો નાગરિક હોવા છતાં, આ મકાન એવે રથજે છે કે મને નાગરિકને બદલે વનવાસી કહેવો પડે. આ અમુક રીતે દુઃખદ ત્રિયતિ બીજી રીતે સુખદ છે કેમ કે જીવનભર કેટલીય કાળજીથી ને સારા જોવા ખર્ચથી બેશું કરેશું ને પુસ્તકાલય આ એકાંત ઘરમાં છે, જેને સૂરત લઈ જવાનું સાદસ કરું તો ત્યાં ઘરબાકું ય એવકું (૧૯x૨=૩૮) ભરવું પડે, તેનો અહીં ઉનાળુ રાતઓમાં થોડોથોડો પણ ઉપયોગ કરી શકું છું...આને એવી રીતે વાંચતાં આદડસ હકરેલીનો નિબંધસંગ્રહ 'દુ બ્લોટ યુ વિલ' હાથમાં આપ્યો ને તેમાંના આ વાક્યે ખાસ ધ્યાન જોવ્યું : " The consistent thinker, the consistently moral man, is either a walking mummy or else, if he has not succeeded in stifling all his vitality, a fanatical monomaniac. " ફ્રેંચ વિચારક પારકલ વિરો (=વિરુદ્ધ) અપાયેલો એ અભિપ્રાય બેધારી તરવાર જેવો દલીલ શકાય ; એક ધાર, ઉપર પહેલી જૂતની નોંધમાં (સપ્ટે. ' ૪૨ના અંકમાંની વાસરિકાની પહેલી નોંધ ' મનના વિચાર ') યાદ કરેલા મારા જોવાના દીકા-કારોને હણવા કામ લાગે તેવી ; ને બીજી, ' કન્સિસ્ટન્ટલી મોરલ મેન ' અને તેથી ' ફેનેટિકલ મેનોમોનિયેક ' કહેવા પડે તેવા ન્હાનાકાલ કવિનાં રમણલાલ-અભિનંદનઅર્થમાંનાં નિરર્થકપણે અતિહિમ મુનશી-વિરોધી વચનોને હણી નાંખનારી....(આ વાંચીને દોઢકે હકરેલીને જાણ કરે તો સારું કે તેણે અનાયાસે કેવું સરસ પુણ્યકાર્ય કર્યું છે.)

શિષ્ટાશિષ્ટની મર્યાદા

તા. ૬લી ઓક્ટો. ' ૪૨ : હમણાં જ આવેલા ૧૧મી જુલાઈના ટાઈમ્સ સ્પિટ્. સપ્લિ. ના અગ્રજેખમાં અગ્રજિયર્યોને અંગે લખ્યું છે કે જિહ્વ સમાજમાં એવી વ્યક્તિઓનો વર્ગ પણ હોય છે કે જે અશ્લીલ કે બીભત્સવત્ મસ્કરીઓ મિત્રમંજીમાં થાય તેમાં રસ લઈ શકે પણ એવી જ મસ્કરી, પ્રસંગો વગેરે પોતાનાં લખાણમાં આવવા દેતો નથી ને બીજાનાંમાં નિભાવી લેતો નથી. એ કાલની વાત. ત્યાર પહેલાં જેવલુ દિરસે નવા (મે ૧૯૪૨ના) અંગ્રેજી ' ભારતીય વિદ્યા ' માં રા. મુનશીએ લખેલું એવા બાવાર્થનું વાંચ્યું હતું કે

અસર થાય છે.

આ મતદર્શન મારેનાં હિદાયરણો આપણા સમકાલીન સાહિત્યમાં મળી રહે તેમ છે; એ કાર્ય કોઈકે કોઈ વાર અભ્યાસદષ્ટિએ કરવા જેવું છે.

નેપથ્યે નલિકાને (પૃ. ૮૧ માનું ચાલુ)

- મૃગે ચરી તરલ માંસતરંગના ત્વાં
'હું છું!' 'હું છું!' વદી રલોતવ સૌમ્ય આત્મા.
૨૬. શું નુત્ય કોઈ ન સમાજ સમીપ બ્યર્થ,
ને રથાપવા સુદય વિશ્વ વિશે સમર્થ?
ને, ને, રચી સંતવ લારય યુગાંતરોથી
નર્તીતી આઘજનની જમમંગલોની.
૩૦. પ્રત્યેક તાલ ગતિ, ગાત્ર ત્રિસંગ પોયે
સંવાદતત્ત્વ વિધમે અહીં વિશ્વકાયે,
ને એમ આ બહિર મંદ જગત્ ક્રમેથી,
ને એકરાગ બન્યું, તે તવ શા શ્રમેથી.
૩૧. બેઠો સુધીર! અધરે રિમત રમ્ય ધારી,
શ્રી આત્મની નિજ પદે ધરી દો દુલારી;
બેઠો રચે રમણરામ રસાંગણે દો!
ધીરે જગત્ જાનિદા કપડે પાણે ને.

૧૨-૩-૧૯૪૨

નેપથ્યે નર્તિકાને

['ઓહું' આ દોમતી આંખો—નાચો જગનતી નમે
ત્યારે રંગરથએ એક, બીજી નેપથ્યમાં રમે.]

૧. ધીરે સ્વાસો, હૃદય છે સુકુમાર, ધીરે :
છાડો હવે હરણુકાળ; ન પારથી રે
છે કિતુ કાવ્યકલનિર્ઝર આ તમારી
પહે, સુખો કદિ અને નયનો સમારી.
૨. હૃદય રહ્યા જામનના કરનાર ફર,
સૌ માંસલક્ષક નયા રહી ફર; ફર
નં નેત્રની આબીથી દેહ પરિવનારા,
તારે, કુણા હૃદય, જેથી પડ્યાં પનારાં.
૩. હો સ્વરથ, શાન્ત, જરી શીતલ વારિ પી લે,
ને કેવું જો કવનનિર્ઝરમાં તું સીલે,
વિચ્છેદ થે ધરીકે રોલ, મળી અમેલ,
નેપથ્યની જગતજંગલમાં બખોલ.
૪. પાછાં વળી અહીંથી બહાર જવાનું તો છે,
કે લોલ લોચનનું લક્ષ્ય યવાનું તો છે.
તો નં કાણાર્ધ, કાણુ વા, મળી અંતરાલ,
તેમાં ધટે ભુલી જાવી જગરંગલલ.
૫. જો રંગભૂમિ પર એ પડદા નમ્યા છે,
તાલીસ્વરો ગગનગુંબજ ને સમ્યા છે;
તે જેમ સિંધુરવ મંડ સુદર તારે
ગુંજે; સ્વાસો ધરીકે તો અવ દેવિ ધારે.

૬. ધીરે, અધીર હર, ના થડકાર આવા
વિશ્વાંચલે સરલતાથી કંઈ સમાવા,
અંગાંગથી જગવિયાં મદતાં હોને
વંદોળ આમ જ તણાઈ રવયં જશે કે ?
૭. ને નૃત્યની ધુમરીઓ પર નાચતું જે,
આકારના હુલુસુમ્મશું રાચતું જે,
તે ચક્ષુચુમ્મ સહસા ખગ કે વિપક્ષ
પેદે પડયું ઢળી મુખે કશું આનિદક્ષ !
૮. શાની અધૂરપ તને, હરઓરતા શા ?
કે પ્રાણુની વણપુરાઈ દુરન્ત આશા ?
તું હીલયા જગત જે હડરોલનારી,
તેને શું કોઈ શકતું હઈ કે જ, નારી ?
૯. શા એ હતા અભિનયો, રસરંધ'દનો એ,
કલંપ એ, રુધિરના, હરરંધ'દનો એ,
મુદ્રા મનોહર, અનુહત અંગહાર,
ચારી સમે રુચિર તે કટિમંગમાર !
૧૦. પૂર્ણેન્દુની વિધિજલે વિલસે કલાઓ,
ને શુદ્ધ રહે અવતિની કલમેખલાઓ,
એવી જગે સુરવ તે ભરતી નચાવી,
મરતી વિલોચ પ્રતિચિત્ત મહીં મચાવી.
૧૧. અંગાગના સુભગ ભંગ દહે દગોમાં,
જંજા ચગે જરીક જંજૂતિથી હરોમાં.
રેમાંચકારિ નમણા તહીં નેત્રપાત,
ને રતપ્રથતા વિતરતા મુખભાવ માત્ર.
૧૨. પૃથ્વી કાણેક ધુમવાનું જતી જ બૂલી,
લે પૂમડી અધુકડી જરી ન્યાં તું ફૂલી.
ને કછળા કછળા છાતી પડેચી નીચે
તારા, અને મનુજનેન કંચેક હીંચે
૧૩. તારા અરે પચતણે કમકાર માત્ર
હેયાં તણાં, કંઈ જતાં હુકરાઈ પાત્ર..

- કાંઠા સુધી જની જતાં હલકાઈ કોઈ :
જેણે સુખેથી ચરણે તવ જત ખોઈ.
૧૪. ધીરે, હજી ય રતનકંપન દેખિ : ધીરે
પ્રેરે નહિ મહિતતા અઢી સમીરે
ને ખોલવા મૃદુલ એ દલસોચનો જે,
સંસારને કંઈક સાન્તવનદાયિ હો જો.
૧૫. આ એ જ લોચન, જગત્ પ્રમરાવનારાં !
ક્યાં નેત્ર તે સદય દિવ્ય સુહાગીં તારાં ?
આ તો અરે કુટિલ કાચ કૃતાન્તકાયા,
આનંદઅશ્રુતણી ક્યાં ગઈ ઊડી અંધા ?
૧૬. આ સાચી જગત્ કામ હતાં શું રાખ્યાં ?
કે એ જ જે વદન તેં જગને ય અંખ્યાં ?
લીલા વિકસી સખિ ! તે રસલોચનોની
સામે જગે વિકસી કાચતણાં હજોની.
૧૭. હા મેં ય તે ધડીક કાચ લઈ ઉછીના
નિર્જોષ અંતરથી દેખી તને સુદીના !
પામી શકે હૃદયના લય દુરખીન ?
કે યંત્ર શાં નયન જે લયદૃષ્ટિહીન ?
૧૮. શું દૃષ્ટિહીન દમમાં દગરંગ દોળી,
કે રિદ્ધિપૂળ મહીં નૃત્યની ગંગ રોળી,
કંપી ઉઠ્યો, હજી ય કંપી રહ્યો, રસાલ
તારો સુધાધવલ પ્રાણુતણો મરાલ ?
૧૯. ગાત્રત્રિભંગ તણી રેલમહેલ લીલા,
નેત્ર મ્હણા, રમજટો રસની રસીલા,
લેખે હરો નહિ શું વા સહુ એક લાખી ?
—એ શક્તિ હૃદય કંપી કહ્યું અમાખી ?
૨૦. એકે દીઠાં નયન ને રતનભાર અન્યે,
આણે મુખમ્હવિ, વળી કટિ તે સુધન્યે,
આત્મા દીઠો લયવિદ્યાસી ન, એક દાઢે
છાની રહે ચડછી તવ, નર્તિકા હે ?

૨૧. પૂર્વે અનેક તવ દર્શકવૃંદ એવાં
હોળે ભલે, વળી ભવિષ્ય વિશે હશે વા;
આજે ન શૂન્ય હતું વૃંદ, હતી પધારી
જોવા તને રસિક પૂર્વજની સવારી.
૨૨. તારે પદે પદ, સુગંધુલ તાલ તાલે
ને વક્ષ ને સ્ફુરણ, સુપ્રભભાવ ગાલે
આભા જરી ગઈ નવીન છતાં પુરાણી
રંભા અને મદભરી વળી મેનકાની.
૨૩. ને કોણ ત્યાં જરકટારી પિયે સુધાની ?
ગાયત્રીગાયક ઋષિ મુજ ચોપચાંની
પીતા સુઅંતરિ રચી સતધાર સ્રોત,
ને દેવ કોટિક વસી મુજ ચક્ષુજ્યોત.
૨૪. દીકી કલા વિલસતી વળી હર્વશીની,
જે બહી પૂર્ણ પુરુષોત્તમ મોહમીણી
મોહી ગઈ પુરુરવા-પુરુષે-ધરા, ઓ!
ધન્યા, જહીં મનુજ વાંછતી અપ્સરાઓ.
૨૫. દેવો દીકા અભિનય તવ વીતધૈર્ય,
ઈન્દ્રાસનો ડગમગ્યાં ધરતાં જ રથેર્ય,
ને જલ્પ ભાટતકલાંકુરની જ નેતા
કેદા દીરઘ હંમમ એક સુનતને ત્યાં.
૨૬. જોવા મળ્યા મુજ દગે સુનિમાનવો તે,
હનમેધમાં સ્ફુરી નિમેષથી નય પોતે,
જોનાર નેક, વળી નર્તનહાર નેક,
શું સંવિધાન રચ્યું તે હતું એ કાણેક!
૨૭. ને એમ દષ્ટિ રમતાં તવ અંગ અંગે—
અંગાંગમાં રમી રહ્યું તવ આત્મ સંગે—
જોતી છડા અજળ સુંદર જે સુતેરી
રૂપો મહીં લસી અવપ તણી અનેરી.
૨૮. અંગાંગથી—અધરથી, કટિભારથી વા,
હું અ રતનાશયકી, લોચનધારથી વા,
[૫-૭૭ માં પર ચાલુ]

બુદ્ધિપ્રધાન નાટક

ઘરફૂકડી : ઉમેશ કવિ (૧૯૪૨ : આર. આર. રોકની હં. મુંબઈ; ૨. ૧-૧૦-૦).

‘નૃત્ત’ અને ‘નૃત્ય’ના ભેદ સમજતા, નાટ્યશાસ્ત્રથી પરિચિત સંસ્કૃત નાટ્યકારોનો અને નટ-નટીઓનો જમાનો તો હવે આપણે યાદ કરવાનો જ રહ્યો. આજે તો એ નાટ્યકૃતિઓને આયોજનની દૃષ્ટિએ સમજનારાઓની સંખ્યા પણ ગણીગાંડી હશે. (દા. ત. કાલિદાસના ‘વિક્રમોર્વશીયમ’માં પ્રથમ અંકમાં ઉર્વશી અને બીજા અપ્સરાઓ સર્વાઃ સગન્ધર્વા ॥ આકાશોત્પત્તનં રૂપયતિ, કે સહેજ આગળ ઉર્વશી ઉત્પત્તનમ્નં રૂપયિત્વા, કે વળી આગળ ચિત્રલેખા મોચનં નાટયતિ; આમાં રૂપયતિ અને નાટયતિ થી જે મૂલ્ય થાય છે તે ધ્યાનમાં રાખીએ તો આપું ‘નાટક’ ‘ભજવતી’ વખતે ભરતનાટ્યનો આધાર લીધા વિના ચાલે કે કેમ એ સવાલ ઊઠે છે), આ નાટકોને કાંઈક ‘બેસે’, કાંઈક ‘ઓપેરા’, કાંઈક ‘ડ્રામા’ એવા એના સાચા સ્વરૂપમાં આજે ભજવવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો ઉદયશંકરથી માંડી ચંદ્રવદન મુધીની પ્રતિભાનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરતાં પણ કદાચ સફળતા ન મળે.

મૈત્રાએકથી પાછો આપણે સાહિત્યના નાટક તરીકે ઓળખાતા અંગમાં રસ લેવા માંજો છે, સંસ્કૃત નાટકોથી માંડી ઓરકર વાઈલ્ડ અને બર્નાર્ડ શોની રીતને ગુજરાતી નાટ્યસાહિત્યમાં સમજીને કે સમજ્યા વગર ઉતારવાનો પ્રયત્ન આપણે જાણેઅજાણે કરતા આવ્યા છીએ. એમાં વળી ધંધાદારી અને બિનધંધાદારી રંગભૂમિના માર્ગ જુદા પડ્યા. એકંદરે કાંઈક એવું બન્યું કે આપણા આજના નાટ્યસાહિત્યમાં અને આપણી રંગભૂમિમાં પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય અને પાશ્ચાત્ય રંગભૂમિની જાણીઅજાણી અસરનું પ્રમાણ વધારે બાવું, અને સમયપ્રવાહને ઝીલી એને અપનાવી કળાનું સ્વરૂપ આપી, એને આપણી સંસ્કૃતિને તથા રહીસહી, રડીખડી પ્રતિભાને અનુરૂપ બનાવવાનો પ્રયત્ન

પ્રમાણમાં એણે થયો. આમાં વાંક હોય તો એ આપણા સુશિક્ષિત વર્ગનો, વાંચકોનો, શ્રોતાજનોનો અને લેખકોનો-સૌનો.

આવી રીતિમાં, અને રંગભૂમિની-લગભગ અસ્તિત્વમાં જ ન હોય એવી-રામાડોળ હાલતમાં જે કંઈ નવું લખાય કે ભજવાય એની કિંમત ખરી. કંઈકે પ્રયોગો થાય અને એમાંથી કંઈકે માર્ગ જરૂરી આવે એવી આશા રાખ્યા સિવાય હમણાં તો આશો નથી. આવા પ્રયોગો પરબ્રાંત કરતાં ગુજરાતમાં એાજ થાય છે.

મૂળે ગુજરાતી ભાષામાં આવતી રંગભૂમિ પર સફળતાથી ભજવી શકાય એવાં નાટકો થોડાં છે. તેમાં આ કંઈ સારો જેવો વધારો કરવું હશે એમ ધારી થી. ઉમેશ કવિનું 'ધરકૂદડી' હાથમાં લીધું.

ધંધાદારી નાટકોમાં જે ખૂટે અને ખૂંચે તે તેમ બિનધંધાદારીઓમાં જે વૂટે-થૂટે છે તે બન્ને વચ્ચેનું અંતર એણે કરવા સિવાય ગુર્જર રંગભૂમિને છૂટકો નથી તેવી સમજણપૂર્વક "ધરકૂદડી" લખી નાખ્યું છે.

'પ્રાસ્તાવિક' માંના લેખકના આ શબ્દોએ અને પ્રવેશકને અંતે રામ-નારાયણભાઈના શબ્દોએ 'હું' માનું છું કે એ ભજવી પણ શકાય એવું છે' આશા પ્રેરી. પણ આખું નાટક વાંચી ગયા પછી શંકા ઊઠે છે કે આજે આપણી-ધંધાદારી કે બિનધંધાદારી-રંગભૂમિ પર આ નાટક સફળતાથી ભજવી શકાય ખરું?

સ્ત્રીપાત્રની મુસ્કેલી તો છે જ; અને આમાં પણ સ્ત્રીપાત્રો આવે છે. પણ એ બાજુએ મૂકીએ તો તે આ નાટકમાં એવાં તત્ત્વો થોડાં છે કે જેથી તપ્તા પર આ 'ખોખું' પ્રાણમય જની રહે. (ભજવવા માટે લખાયેલા નાટકને એના છાપેલા રૂપમાં 'ખોખું' જ માની લેવું ઘટે; અને આ નાટક ભજવવા સર્ત્ત્યું હોય એમ માની લઈએ તો જ આ શબ્દપ્રયોગ યોગ્ય ગણાય.) એનો આત્મા અને એની શૈલી ગદ્યમય છે એટલે 'સંગીત' કે નૃત્યની દૃષ્ટિથી એને વિચારવાનો સવાલ ઊઠતો નથી. નાટક શુદ્ધિપ્રધાન છે. એમાં ક્રિયાતત્ત્વ એાણું છે અને સંભાષણનો ભાગ પુષ્કળ છે. ભાષામાં પણ વધુપડતી કિત્તપ્તતા આવે છે. કેટલાંક પાત્રો બોલે છે એનો અર્થ એકદમ સ્પષ્ટ નથી થતો. (ત્યાં જાણી-જોઈને અર્થ સ્પષ્ટ રાખ્યો છે ત્યાં સિવાય પણ આમ બને છે.) અને એક જ વાર સાધારણ ઝડપથી તપ્તા પર બોલાઈ જતા શબ્દોનો અર્થ શ્રોતાજનોને તરત સમજાય તો જ કંઈ સાર.

ગુજરાતી શ્રોતાગ્નનો (કે વાચકો પણ) હજી આવાં બુદ્ધિપ્રધાન નાટકોથી ટેવાયા નથી એ એક મોટી મુશ્કેલી છે. નવો ચીસો પાડનારને—સાહિત્યમાં નવું તત્ત્વ, નવું તંત્ર દાખલ કરનારને—આ મુશ્કેલીનો સામનો કરવો પડે છે. ઘણી વાર આને પરિણામે એને સહન પણ કરવું પડે છે. પણ એટલા જ માટે એ ખાસ જરૂરનું છે કે આવો લેખક આ મુશ્કેલી સમજીને વાચક કે શ્રોતાગ્ન પાસે જોડામાં જોડું ભાગે અને એના પર કિંદ્રિષ્ટ ભાવોનો કે વધુ-પડતી ચર્ચાનો બોલો ન લાદે.

નાટકમાં ઘટનાઓને ખૂબીથી ગૂંથી લેવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે તો ય રસ બરાબર જામતો નથી કે જામે છે તો ટકી રહેતો નથી. કોઈ કોઈ વાર ‘સંવાદ’ જીવંત બની ઊઠે છે. અંત સરસ છે પણ એકંદરે ‘સંવાદ’માં જોઈએ એટલી ઝગડ નથી થોડાક કુશળ પાત્રલેખન છતાં ય પાત્રોનું પણ એકંદરે એવું જ. પહેલેથી લગભગ છેવટ સુધી “લાંગના નશા” માં નાનાલાલ શેલીમાં ગાંધુધેનું વિદ્વતાબધુ” લખ્યા કરતા અવનનું પાત્ર શ્રદ્ધાભાનમાં અને છેવટે કાંઈકે હીક છે. પણ વચ્ચે કંટાળો આપે એવું (તખ્તા પર) બનવાનો સંભવ છે. કદાચ (કાપડૂપ કરી) કોઈ કુશળ નટના હાથમાં એ પાત્ર ઝબકી પણ ઊઠે. નાટકમાં એને ભાગે બોલવાનું પણ પુષ્કળ આવે છે. કોઈ કોઈ વાર એના શબ્દોમાં ત્રીકે નાટકોના દોરસ જેવો ખનિ આવે છે. દા. ત. :

...ક્યાં અમારા અધોગતિની ગતિમાં પડેલાં અર્થ, દેતુ કે આશાવિદોષાં નિષ્ક્રિય જીવન. મનસા, વાચા અને કમોલનાં મનુજસરવોએ એકતાનતા લોપી છે, માર્ગમર્યાદા ઉઘાપી છે; એવાં દુઃખેળિયાં બોદાં સાજા દ્વારા તે જીવનની બસુર અને બતાવ તર્ક આલાપી છે: માનવજાત તે તારે હાથે જ તારી ધોર ખોરી નાખી છે.

પણ એકંદરે એની કિંદ્રિષ્ટ વિદ્વતાભરી વાણી શ્રોતાગ્નને કંટાળાભરી લાગવાનો સંભવ ધણો છે. જીવંત પાત્ર તરીકે તો મુનીમનું પાત્ર વધારે સફળ બને. ઈંગ્લિસનની ‘ડોઝસ હાઉસ’ (રિંગલી) માંની ‘ડોરા’ની યાદ આપતું ગુજરાતી નાટ્યસાહિત્યમાં નવી જાત પાડતું દુર્ગોનું પાત્ર પણ તખ્તા પર જીવંત બની શકે.

૧. આ નામે એ નાટક રા. પ્રાણજીવન વિ. પાડે ગુજરાતીમાં ઉતાર્યું છે. —સં. માનસી

લેખક બહુશ્રુત છે. વરાહમિહિર અને વિદુષી લીલાવતીથી માંડી બર્નાર્ડ શે
અને ઇન્સન સુધીનો આપણને એ પરિચય દરારે છે. સંસ્કૃત નાટકોથી પણ
તે પરિચિત છે. નાટકનો અંત મરત્તવાક્યમ્ થી આણે છે. પણ આ બહુશ્રુતતા
જ લેખકને આ નાટકમાં આડે આવી હોય એવું લાગે છે. શૌનાં નાટકોમાં આવે
છે એવી લાંબી ચર્ચાઓથી આ નાટક ભરપૂર છે. પણ શૌમાં જે ઝમક, નર્મ,
દટાક્ષ અને પ્રહસનનું રંગનાત્મક તત્ત્વ આવે છે તે અહીં ઘણા ઓછા
પ્રમાણમાં દેખાય છે. શૌનાં નાટકોમાં બુદ્ધિમય ચર્ચાનો ભાર પ્રહસન ખેંચે છે.
અહીં એવું બનતું નથી. કદાચ જાનને તપ્તા પર લાવવામાં આવી હોત તો
કાંઈ વધારે રંગન માણી શકાત. પણ તો વરતુ લગભગ દુર્ઘટ (unpleasant-
able), હાથમાં ન રહે તેવું થઈ જત અને મૂળ વાત પરથી લક્ષ ખસી જવાનો
સંભવ ઉત્પન્ન થાત. ચાર યુગોને એક રથને બેગાં કરવામાં લેખકે ખૂબી
વાપરી છે ખરી. એ રીતે લેખકે ‘એકરથાંકી’ નાટક. (પ્રાચીન પરિભાષા
વાપરીએ તો, ‘અંક’) લખી ગુજરાતીમાં નવી ભાત પાડી છે. (બજવાનારા-
ઓનો માર્ગ પણ સહેલો કરી આપ્યો છે). એક જ નાટકમાં, એક જ રથને
(જાહેર ધર્મશાળામાં) લગ્ન જેવા મહત્ત્વના વિષય પર ચર્ચા ગોઠવી, જુદાં
જુદાં દષ્ટિબિંદુ રજૂ કરી લેખકે ગુજરાતી સાહિત્યને સારો દાનો આપ્યો છે.

આ નાટક વાંચી શ્રી. ઉમાશંકર જોષીને જે ‘ ખુશાલી થઈ ’ તેમાં આ
ચર્ચાનો પણ દાનો હશે કદાચ. આ ચર્ચા દરમિયાન પાત્રોનું માનસ પણ કાંઈ
કાંઈ રથને રપટ દેખાઈ આવે છે. દા. ત. :

દુર્ગા

તમે જ્ઞતા જમાનાની ધરેડના માણસ હો, એટલે જાનદાનીનો અર્થ ન
સમજો ! આ આસ્તિકાઈને પછા. એ તમને સમજવશે.

મુનીમ

એમાં શો માલ છે ! જ્ઞતા જમાનામાં જાનદાની ન હોય એવું કાંઈ થોડું છે ?

આસ્તિક

(સૌંદર્યોદ્ધાધીનતાનું સુખ અને જ્ઞાનપ્રદર્શનની તક મળતાં મુનીમને સમજાવતી
એ) કુલાબિમાન માટે માણસે જ્ઞાન પણ કરજાન કરવો એ બરાબર પણ,
આબરના એક કે ટરથી માણસે અમુકનું સહન કર્યા કરવું એમાં નિર્જાળતા છે.
તમે તેવું પોતાનું હોય પણ એના નિષ્પ્રાણ શબને કાંઈ સાચવી રાખતું નથી. સત્યના
જવ વચરની નસતાળ નહીં, કોઈના નરદમ રવાર્થ માટેની કેવળ વાલિયાત જેની
પ્રતિષ્ઠા એ એક એવું જ શબ છે.

સુનીમ

(એક કાને સાંભળી બીજેથી કાઢી નાખતાં) આપણે એવી વસ્તુમાં ન સમજીએ. મુદ્દે ખાનદાની ઈ ખાનદાની. બાઈડીની ખાનદાની એનો ધણી સાચવવામાં. એવો બિચારો અધર જીવે પાછળ પાછળ બઠકે ઈ એની ખાનદાનીમાં. એને લાગી આવે તો જ આવે ને.

'દુર્ગા'

(દાઢમાં) ખરું છે ! લાગી તો આવે જ. રામાજ જેને સંસ્કારી, વિદ્વાન અને પ્રતિષ્ઠિત ગણે તેવા બાહોશ પુરુષ, પોતાની વાણી બદામની ઊંચી સાચવી ન શકે એ આશ્ચર્ય શરમજનક છે ? આજરને બટો લામતાં કંઈ વાર ?

ગૌરી

(આત્મચત્ર જેવું) બાઈ તું તો જળરી નીકળી !

લેખકે ઉપાડેલી લગ્નમીમાંસા પણ ચર્ચા માગી લે છે. સંસ્કારી સંસ્કારણુ-વૃત્તિમાંથી ઉદ્ભવતો (સમજી શકાય એવો) લેખકનો આર્યલગ્નભાવના પ્રત્યેનો પક્ષપાત એને કોઈકે વાર (પાત્રો દ્વારા) તદ્દન બીજી દૃઢ સુધી ઘસડી જાય છે. છતાં ય વાચકને કે શ્રોતાજનને 'સુધારા'ના જડ શબ્દરટણની નંદ્રામાંથી જગાડી વિચાર કરતો કરી મૂકે છે એટલે અંશે એ ઇચ્છવા જેવું છે. દા. ત. સારડા એક્ટને બાળુએ મૂકી જાનૈયાઓએ રાતોરાત ઉપાડેલાં લગ્નનો બચાવ કરતાં અચન કહે છે :

તેમ જ અવસ્થાને આપણે વૃદ્ધ કહી યોગ્યતા માંડી છે તે ઉમર ધણી દાખલામાં સાચી જવાબદાર જિંદગીનો બાગ હોય છે. આપણે દિન્ટીઓ હાથે કરીને આપણું આયુષ્યપ્રમાણ ઘટાડવા બેઠા છીએ. સાઠ વર્ષનો દિલ્લી વજર, આગાખાન કે શૈક્ષણિક પરણે છે ત્યાં કોઈ ફરકવું નથી. પણ આમ ગરીબોના કાન આમળવા એકસામટું વૂઠી પડે છે. આદિત અવસ્થામાં એવા કે સંતાનની કુદરતી હાજતનાં માર્યાં પરણનાર અને પવિત્રપણે એને વડાદાર રહેનાર એવાં લગ્નની સાચી ભાવનાવાળા પ્રમાણિક માણસોને આપણે ધુતકારીએ છીએ. ને રોકેટરી, ટાઈપિસ્ટ, નર્સ કે બીજા હજાર રાખધૂળ રહેતે પોતાની વાસના પૂરી કરનારાઓના દંબી સ્ત્રીસન્માનને બિરદાવીએ છીએ. સંવત્તિનિયમનને નામે, કાવતી શરતોવાળાં સીધો-સોધો વ્યભિચાર શોધતા, સ્ત્રીજીવનને ઉધાડેછોડા હલકું પાડનારા માનસ-વિકૃતિઓથી અદબદતાઓના લગ્નમંડપો શોભાવીએ છીએ. છાકરાંવાળી જીવતીને પડતી મૂંઝી પ્રેમને નામે એના ઉપર બીજી ધરમાં ધાલનારા કે, આંખમાં ધૂળ નાખી સિકંતથી પરણી જાય ત્યાં સમસમી રહીએ છીએ કે પરણ્યા વગર નિર્બંધ પ્રેમ-પાત્રો બદલ્યે જનારાઓને ઝાળખવાના અખાડા કરીએ છીએ.

આ બધું જ્યાં આ નાટકમાંથી આશા રાખીએ એટલું નથી મળતું. અને તોય એટલું તો મળી રહે છે કે જેથી આ લેખક પાસેથી વધુ મેળવવાનું મન થાય. ગુજરાતી રંગભૂમિનો દી' પણ નવા નાટ્યપ્રયોગોથી ઊધડવાનો સંભવ છે. એમાં, અહીં ઉપાડેલ જેવા પ્રશ્નથી, દુર્ગાના પાત્રથી અને ટંકડે કેટલેક અંશે સંસ્કૃત નાટકોની યાદ કરાવતી એની રીતથી આ એકસ્થલાંકી બુદ્ધિપ્રધાન નાટક ગુજરાતી નાટ્યસાહિત્યમાં પોતાનો ફાળો આપતું જાય છે અને લેખક પાસે બિવિધ્યમાં વધુ સફળ 'પ્રયોગ' મળે એવી આશા જગવતું જાય છે.

હીરાલાલ ગોહીવાળા

અનોખું પુસ્તક

અલ્લદેશ : લેખક. શ્રી રમેશનાથ રંજનાથ ઓતમ, વડોદરા.
પૃ. ૨૨૪+૧૨ કિં. ૧-૨-૦. શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા પુષ્પ ૨૭૮મું.

આજના રાજકીય મંથનકાળમાં જગનના જુદા જુદા પ્રદેશો પર કલ્પના થીજી જાય એવી આશ્ચર્યકારક ઘટનાઓ જનતી આપણે જોઈ રહ્યા છીએ. તેમાં સાખપાડોશી 'અલ્લદેશનું' પતન દરેક ભારતવાસીને જાણે કોઈ સ્વજનનું મૃત્યુ ન થયું હોય તેવું લાગે. હિંદવાસીઓના અને 'અલ્લદેશના' સંબંધો આજે સૈકાઓથી ક્રમશઃ ગાઢતર જનતા આજ્યા છે. આવા દેશના રાજકીય, સામાજિક, અને સાંસ્કારિક ઘટતરનો અભ્યાસ જે રીતે લેખકે આપ્યો છે તે જોતાં આપણા સાહિત્યમાં આ વિષયમાં બીજું કોઈ આથી ય વધારે સામગ્રી આપતું પુસ્તક બહાર ન પડે ત્યાં સુધી આ પુસ્તકનું સ્થાન અનોખું જ રહેવાનું. લેખક પોતે આરંભ વૃત્તવિવેચક (' જર્નાલિસ્ટ ') હોઈને અને અલ્લદેશમાં તેમનો દોઢ દસકા જેટલો લાંબો વસવાટ પણ થયો હોઈને તેમણે જે કંઈ વિગતો અહીં મૂકી છે તેમાં અભ્યાસ તો છે જ પરંતુ વિગતોની સત્યાસત્યના તપાસવાની ચીવટ પણ જણાઈ આવે છે. પ્રથમ ખંડનું વાચન એ દેશના રાજતંત્રોના ઉદય અને અસ્તની કથાઓ પૂરી પાડે છે. ક્યારેક વાચક એ લડાઈઓના અને 'અલ્લી નામોના' ધમજમાં અટવાઈ પડે એવું લાગે છે ત્યાં તો બીજા ખંડમાંની અલ્લદેશની સંસ્કારિતાની કથાસામગ્રી, ત્યાંનાં આરતી જેવાં પ્રદેશવર્ણનો, મંદિરો, હિસવો અને રીતરસઓ વગેરેની રસપ્રદ વિગતો એનો પ્રથમ ખંડનો વાચનખેદ તો દૂર કરે છે જ પરંતુ એ દેશ વિશેની એની દૃષ્ટિને પણ સ્વચ્છ કરે છે અને એ સાખપાડોશી દેશ પ્રત્યે એક

નીન પ્રશ્નનું મમત્વનું આશ્વાસુ ઝીલું કરે છે. લેખકની સૌથી આગવી
 અને પ્રવાહી છે. પ્રશ્નગોત્રી એકતાનતાના ખેલને દૂર કરવા એમણે નર્મવૃત્તિનો
 આશ્રય લઈ વાચકના ચિત્તને પોતાના તરફ ધરીબર વાળા એક પ્રકારની
 મુક્તિનો અનુભવ આપ્યા છો. શોધનપત્રો (પ્રશ્ન) કાળજીપૂર્વક લેવાયાં
 હોય તો આવા ઉત્તમ પુસ્તકને મુદ્દલદોષોથી મુક્ત રાખી શકાય હોય. સૂચી જે
 હવે અભ્યાસપ્રધોની એક અપરિહાર્ય વસ્તુ બની ગઈ છે તેને ય લેખકે પરિ-
 હાર્ય ગણી અભ્યાસીઓની મીઠી પણ મૂંઝવણ તો ઝીલી કરી જ છે. આવા
 પુસ્તકના પ્રશ્નન માટે લેખક તેમજ પ્રશ્નનસંસ્થા યોગ્ય ગર્વ લઈ શકે.

ભાઈનો અસામાન્ય શીક્ષણના પ્રગતીય શીક્ષના વિકાસનું “ વધારે સચ્ચવન સાધન નીવડે ” એવા સ્વભાવસિદ્ધ સામર્થ્યવાળો હતો. તેમના “ વિચારવ્યવસાયોની રેખાઓ ” અસામાન્ય વિશદતાથી તથા સ્થિર હાથે દોરતું પ્રા. કોરેનું એ પુસ્તક એકે રીતે તો આ લેખસંગ્રહ બીજી રીતે વર્તમાન તેમ બાવિ ગુજરાતને, પ્રાન્તની ધણી શાસ્ત્રશિક્ષતાના ધારક એવા, એ મહાન પુરુષના જીવન તથા કાર્યમાંથી જાણે ચારિત્રવિકાસ તથા મર્મગામી વિચારપદ્ધતિ શીખવશે એમાં સંશય નથી. સંગ્રહનાં બધાં મળી ૬૨૫ થી ૬૫૦ પાનાંનો મુખ્ય ભાગ અંખાસાક્ષભાઈનાં (આઠ ખંડ ને પુરવણીનાં મળી પચાસેક, રાજકીયથી માંડી વ્યક્તિગુણસંકીર્તનકારી શુધીનાં; ને વિચારવંશજ તેમ શૈલી-સારસ્યના નમનારૂપ) લખાણોને અપાયો છે; પરિશિષ્ટમાં એમને લગતાં આપણા કેટલાક અગ્રિમ વિચારકોનાં સંસ્મરણાદિ છે; અને શરૂઆતમાં રા. નરહરિ દા. પરીખે ૬૨ પાનાંની વિસ્તૃત ચરિત્રરેખા લખી, સાથે મન્થવિષયનો કાર્યપરિચય આપ્યો છે. આ સર્વ સામગ્રી, એમનું મોટું ચરિત્ર લખાય કે નહિ તો પણ, એમના વ્યક્તિત્વ તથા વિચારમિનારના અર્થગ્રહણ માટે અત્યન્ન કામતી છે અને પ્રગ્નને એ સુક્ષ્મ કયાં બદલ તે, સંગ્રહકે તથા પ્રકાશકની ઘણી તેમ જ હમેશની ઋણી છે.

રૂપેલપર્મૈર ઓફ ગુજ. લિટરેચર : દા. બ. કૃષ્ણકામ મો. ઝવેરી. (૧૯૪૧ : એન. એમ. ત્રિપાઠી એંડ કં. સુબાઈ; શ. ?). — ૧૯૦૭-૩૮ નાં બત્રીસ વર્ષો (એટલે, સંપાદક પ્રા. મંજુલાલ ર. મજાસુદારના અભિનવ પ્રયોગાનુસાર, the “ Thirties ”) દરમ્યાન ફર્નાંએ મોડર્ન રીઝ્યુમાં, ૫૫૦ જેટલા લેખકનાં સારાં-સાધારણ મળીને ૯૦૦ જેટલાં પુસ્તકો પર લખેલી મોટી નાની અવલોકનરૂપ કે પરિચાયક નોંધોનો આ કુલ સરવાળો આશરે સવાસાતસો પાનાંનો સંગ્રહ, એ ગાળાની કેટલીક મુખ્ય લેખનપ્રવૃત્તિની અત્યંત ઉપયોગી નોંધવહી તરીકે હમેશ વપરાતો રહેશે. તેમાં કેટલીક કામતી

૧. હવે અગારી બળ પ્રમાણે એ જ ગીણ લખાણ અસંગૃહીત રહે છે (૧૯૧૨-૧૫નાં એ છે) : “ મિતાદાર ને દીધાંયુધ ” (પુષ્કિપ્રકાશમાં); અને “ અમદાવાદમાં બાળકોનું મરણપ્રમાણ ” (ગુન્દરીસુબોધમાં).

૨. એમ જ, તેમણે, એતરને પણ જોખમો દોઈ સકતો હોય તેવું (પ્રસ્તા. પ. ૬) દર્શાવ લખ્યું છે. સાચા પ્રવાચ (Niche in the Temple...) મૂળ મન્થને બારમે પાને છે તે પણ વ્યાન બહાર રહ્યું :

માદિની છે તેમ દરેક વિવેચન પણ છે. સંપાદકનો પ્રવેશક પણ ગઈ બે પેઢીની વિવેચનપ્રવૃત્તિનો ફીક ખ્યાલ આપે છે. તેમનો પરિશ્રમ ને ચોક્કસાઈ વખાણવાલાયક છે. વર્ગીકરણ ને બે વર્ણનુક્રમણીથી ઉપયોગિતા સારી રીતે વધે છે.

વિવેચન : મોહનલાલ પા. દવે, સૂરત (૧૯૪૧ : ૩૧. ૧૧).—રચાયેલ અગત્ય અને નાતકાલિક હેતુસાધકતાના ગુણોવાળા, બધા મળીને આ ચૌદ, ક્રમેમાંના પાંચને અભ્યાસીઓ સાનન્દ આપકારકો : ચોથ રીતે જ પહેલું સ્થાન પામેલા ‘અન્યવિવેચનનું સાહિત્ય’માં વિવેચનાદર્શન વિચારપૂર્વક ચર્ચાયેલું છે; ‘સ્મરણસંદિના’ વિશેનો ત્રીજો લેખ એ ચિરંજીવ કાવ્યઅન્ય પરનાં થોડાં જ સ્મર્ય વિવેચનોમાંનું એક છે; એની પછીના બે મૂલ્યવાન રત્નાખ્યાયલેખોમાં કવિ ગોવર્ધનરામ તથા કલાપીના એક સાચા રસજનો પરિચય આપણને થાય છે; અને ‘રંગનરંગના સ્ત્રી’ પર વિવેકપુરઃસર, મર્મગામિનાથી, એ મનોરંજનમય પુસ્તકને ગૌભતી શૈલીમાં લખાયું છે. જપાની કેળવણીપદ્ધતિ વિશેનું ૩૦ વર્ષ પરનું માદિનીભયું અવલોકનરૂપ લખાણ, લેખકના એવા ઉદ્દેશ વિના, આજે કરુણાજનક લાગે છે. પ્રા. દરકાળનાં બે પુસ્તકો પરની નોંધોમાં પણ સુવિવેચકની કોઈ ને કોઈ ખૂબી વર્તીઈ આવે છે.

ચન્દ્રશંકરનાં કાવ્યો : ચન્દ્રશંકર ન. પંડ્યા (૧૯૪૨ : એન. એમ. ત્રિપાઠી એડ કં. મુબાઈ; ૩૧. ૨૧).—ત્રિમાસિક-વાચકોએ ગયા સપ્તેમ્બરના જ અંકમાં ‘કવિતામાં ચન્દ્રશંકર’ (પ્રા. વિ. ૨. ત્રિવેદી) એ આ પુસ્તકનો બીજો પ્રવેશક વાંચનાં જોયું હશે કે તેમાં મમતા તેમ તાટસ્થપૂર્વક વિવેચાયલાં કાવ્યોમાંથી કેટલાંક, અત્ર યયાં છે તેમ, રચાયેલો સંમદને પાત્ર છે. પહેલો પ્રવેશક પ્રાધ્યાપક કાન્તિલાલ છે. પંડ્યાએ લખી કવિના મિત્રમંડલ, વ્યક્તિમત્તા તથા કાવ્યગુણોનું સુભગ દર્શન ચોગ્ય વિસ્તારથી કરાવ્યું છે. તેમણે કહ્યું છે તેમ, આ કાવ્યો (કાવ્યનાં છતાં) આજનાં જ છે, કેમ કે “સરળ સચોટતા” તથા નિરાડંબર “સંસ્કૃતિનામાં માનવભાવનું માર્મિક આત્મેખન” એમાં છે; ઉપરાંત, કાવ્યોમાં વારંવાર આપણા જ “દિલની બે ચાર વાતો જાણે સામી આવડી” મળે છે—જે સિદ્ધિ થોડા જ અર્થોચીત કવિઓ સારી શક્યા છે.

કલાન્ત કવિ ગાત્રાશંકરની કાવ્યકૃતિઓ : ગાત્રાશંકર ઉ. કંચારિયા (૧૯૪૨ : ગુજ. સા. સભા, અમદાવાદ; ૩૧. ૨૧).—આપા પુસ્તકનું પ્રકાશન નો કાવ્યમાન તથા બાપણસદિતનો સમારંભ થોડાંને કરવું ઘટે : એટલી સુન્દર એમાંની ઘણીખરી (કુલ ૧૦૦થી પણ વધુ) કાવ્યરચનાઓ છે, એનું શાસ્ત્રીય

અર્થઘોતનવાળું એવું સંપાદન રા. ઉમાશંકર ત્રેપાઝે, કાવ્યોપદારપ્રવેશક-
ટિપ્પણાદિસહ, માત્ર કાળજીથી નહિ-કેવડા અનુરાગથી કર્યું છે. તેમણે
કવિચરિત્ર લખવાનો જે મનોરથ જાહેર કર્યો છે તે સિદ્ધ થવા સાથે, આ
સંગ્રહથી પુનરુદ્ધિમાન કવિશીર્ષિનો મધ્યાહ્ન નષ્ટો એમાં શંકા નથી. માનાર્દ
રીને મસ્ત એવા કવિ બાકની “વરેલી વીણા સમારાર્થ” હોવા અદ્વત પ્રકાશન-
સંસ્થાએ વ્યક્ત કરેલો પરમ સંતોષ પણ સર્વથા રચાને છે.

મધુકર (મરાઠીમાંથી ભાષાન્તર) : વિનોબા બાવે (૧૯૪૧ : નવજીવન
કાર્યા. અમદાવાદ ; રા. ૨).—આપણી ભાષાનો પણ કાયમી વારસો બનવાની
કામી યોગ્યતાવાળો સદ્ગ્રન્થ. વિવિધ જીવનશૈલી વિશેના એના પાંચઠે ભાગોમાં
જીવનવિધાયકતાનું જેટલું જાણ બધું છે તેટલું ગુજરાતી તો થોડા ગ્રન્થોમાં
મળે તેમ છે. આચારપરાયણ સાધુજીવનનું આ સમૃદ્ધ ચિન્તન જેમ એક પક્ષે
ઉમદા સરળતાવાળી શૈલીમાં તેમ બીજે પક્ષે રસિક દૃષ્ટાન્ત કે બંધબેસતા
દુષ્કા, ઉચિત અવતરણ, કવચિત્ મર્મભા કટાક્ષ દર્શાવે જેવા સર્ગનતા
શુશ્રુષાએ મંડિત છે. આ તેની વિશેષતા, અધુન જાપાણી શાસ્ત્રીય વાડમયનું
હોવા છતાં, શુદ્ધતાના રણમાં એને છોડી મૂકતી નથી એટલે તે એક વાર વાંચનાં
તો આનન્દ મળે જ છે. પણ, ફરીફરીને પણ વાંચવાથી ગંભીરભાવી વાચક
તેમાંથી હરવખતે નવું પ્રાણપ્રદ જીવનપાથિય પામી શકે તેમ છે.

ગુજ. સા. મહાત્માની કાર્યવહી : ૧૯૪૧-૪૨ ; અમદાવાદ (રા. ૨).
—એક પુસ્તકમાં બે પુસ્તક ; એટલે હવેથી પહેલું, વર્ષવાડમયની સમીક્ષાનું,
બીજું છપાવાય તો ઉપયોગદિષ્ટિએ સમગ્ર વધે. સવાસોથી પણ વધારે કીક-કીક
મોઢાં પાતાંની રાત્ર્યધીઓ ‘સુન્દરમ્’ ચ. શુક્લ. ધ. ફરી લખેલી ‘૪૨ની
અવરથ સગમ કર્ણવ્યજુદિયુક્ત સમીક્ષામાંનો પ્રત્યક્ષગુણ નિભાવી સેવા
લાવક એ રીતે છે કે સામયિકોમાંથી ધણાંખણાં ગ્રન્થપરીક્ષાવિષયમાં દળદરી
(ને તે, એક દરતાં વિશેષ અર્થમાં) બન્યાં છે તેવે વખતે પ્રત્યેક અગત્યનું
પ્રકાશન આ સમીક્ષામાં અનુ- કે પ્રતિ-કૃપા પણ યથાયોગ્ય વિચારણા પામે છે
એ સમીક્ષકો ને સંસ્થા, ઉભયનું વિવેચનપ્રેમીઓ પરનું ક્ષણ મોટું છે.
પિંગલશાસ્ત્રચર્ચાપ્રેમીઓ બીજા વિભાગમાંના પ્રા. પાઠકના, (અહીં અનુ-
ક્રમણીમાં પ્રોફેસર પામી જતા) રા. યુનીકાલ વર્ધમાનના તથા પં. કે. કા.
શાસ્ત્રીના વિવિધ પિંગલવિમર્શથી ધન્ય આનન્દશે. અર્ગસોં પડનું અંશજી
બાખ્યાન (રો. જીવનકર), યુગ. સંસ્કૃત નાટકો (રા. સાંસ્કૃત), પ્રેમાર્નદીય

વસ્તુ (પ્રા. નવસરામ). તથા, રા. જ્યોતીન્દ્ર દવેને ખાતે મુખ્ય તરીકે ઉધારાનો ૪૦ પાનાનો આખો ત્રીજો વિભાગ : આમાંના કેઈમાં જાનવી, કેઈમાં માહિતીની, તો કેઈ કેઈમાં વિવાદ ને હાસ્યના રમોતી જે સ્વાદોત્તેજક વાતોઓ પીરસાઈ છે તે સર્વ સાચા અધ્યાસરસિદ્ધાંતી દુગિતે પોળે-સંતોષે નેવી સત્કારપાત્ર છે.

દીવડિયા : ‘ પ્ર. ’ (૧૯૪૨ : શંકરજ્ઞાન ના. દવે, નવસારી ; ૩૮ ૧૧૮).—
આ કાવ્યસંગ્રહ વિચારતાં ગદ્યની યાજ નેપું છે, કેમ કે એના પ્રકાશન પછી થોડું જ વખતે તીપજેલું કવિનું અકાળ મૃત્યુ પ્રત્યેક રચનાને ઘેરા શોકરંગે રંગે છે. એમાંની કેટલીક ગેય (તેમને ‘ ધરતી જળ્યા.....ભગનિક કવિ ’ કહેવાયે નેવી ગુણાંકિત) નથા બીજી થોડી રચનાઓ એમના સ્વપ્રીય દર્શન અને સરળ અભિવ્યક્તિની સાક્ષી પડે છે. ‘ જ્ઞાનનાર ’ અમુક દષ્ટિએ સંગ્રહનું સૌથી સારું કાવ્ય છે. ‘ અપવાગી મદાત્માને ’ જુદી દષ્ટિએ સરસ છે. સમકાલીન કવિતાની, અમુક અંશે ખરી, દુર્ભોધતા વિનાનાં આ કાવ્યો અને મુપલોમાંનાં જે ગેય છે (‘ વીસવીસ વર્ષ. ’ એમાંની બીજી ‘ પ્રાર્થના ’ વગેરે કેટલાંક), તે “ આમજનતાને કદે પણ વચી જાય તેમ છે. ”

સહયોગીઓ

રશિમના (એ. એચિ. દોલેજી; ગુજ. મંડળ) નવમા વાર્ષિકમાં સૌથી વિશેષ ધ્યાન 'કુલ્સિતદર્શનમ્' એ બીભત્સવિષયક સંસ્કૃત-ગુજરાતી પ્રયોગ, 'મુન્દરગિરિના સાધુજનની જીવનભાવના' (પ્રા. ગ્રાંથ) તથા કાવ્ય 'ધરતીને ખોળે' ('આદરાયણ') ખેંચે છે. કે ને કે અમૃતકૃતિ કે તાગગી-વાળા વિદ્યાર્થીઓની રચનાઓમાંથી, 'ધૂમકેતુ' તથા 'વસુધા' દ્વારા વિશેષનાં વિવેચન અધિક મર્મદર્શી ને અભ્યાસવાળાં છે. પારંગી વિદ્યાર્થીઓના લખાણની શુદ્ધતા પણ ખાસ નોંધપાત્ર છે.

અમરુચેદ જગત (મંત્રી વૈ. પ્રતાપકુમાર પોપટભાઈ) આ નવું પાલિક એના વિષયના શાસ્ત્રીય પાસાને બે સારી રીતે સાચવે છે તે તેના 'રાજદારણ' (એટલે સંઘટના, સદર્થે પ્રચારકતા વગેરે) વડે તે સવિશેષ રસીક અને છે. વિષયના પત્રકારત્વનો પણ સરસ આદર્શ ગુરૂ કરે છે. આવા શુભારંભ માટે અભિનંદન આપી દીધોયુ માટે પ્રાર્થના જ કરવાની હોય; એ દરીએ ધીએ.

પ્રકૃતિ: ગયે વર્ષે (માચ'૪૨ના અંકમાં) અવસોદાયલા આ રસિક શાસ્ત્રીય ત્રેમાસિકે પોપ'દકના અંદરી આદરેલા બીજા વર્ષના પહેલા અંકમાં આપણા તરુણ પ્રતંતરવિદ રા. અમૃતનાથ વ. પંજાનો પ્રાંતિજની બોખ નહી વિશેનો લેખ સૌથી વધુ જગ્યા સેવા સાથે સૌથી મોટું આદર્શ પણ અને છે. આપણાં જગત્તાં ને સાપ, કચ્છનો ધરતીક'પ, અકંગ વતરપતિશાસ્ત્રી દ્વંદ્વ-આ વિષયો પણ દરેક શિક્ષિતને વાંચવા ગમે તેવા છે. વિશિષ્ટ વિષયના, સામયિકનું પત્રકારત્વ કેવું હોય તેના ગૂજ ગુજરાતી નમુનાઓમાંનું એક આ પત્ર છે એમ તેના પાંચે અંકોએ બતાવી આપ્યું છે. પ્રકૃતિમંડળની પ્રવૃત્તિના વૃત્તાન્તો પણ પાટી આગ્ર આપે છે કે જતે દલાંડે આ સંમાન્ય દાર્યકરે અધિકાધિક જગદવાના જ છે.

કેસંદ: મુરુના મુસ્લિમ વિદ્યાર્થીમંડળના આ વાર્ષિક પત્રના ૧૯૪૨ના અંકના ગુજ. વિભાગમાંનાં ઉત્સાહભર્યાં લખાણોમાંથી મેસર્સ કોલિલ, દરગાહવાલા ને દાદાભાઈએ ગુજરાત, ઇકજ્ઞાત તથા ઉર્દૂ પત્રો વિશે જે ગણવાન્તેગ આપ્યું છે તે ખાસ ઉક્તેખપાત્ર છે. અન્ય સામયિકોમાં પણ દેખા દેતા તેના સુવાન તંત્રી રા. કેમુલ્લાભાઈના સાદૃશ્યપ્રેમ તથા ઉમંગના આ શુદ્ધમાં શોભે તેવી બાપાશુદ્ધિ ઘણાંખરાં લખાણમાં છે એ બેઈને

આનન્દ થાય છે.

અભિરુચિ (મરાઠી) : ફેબ્રુઆરીથી નીકળેલા, અન્ય પત્રોમાંથી મુખ્યત્વે સંચયરૂપ આ નાના સરખા માસિક પત્રમાં જે નવીનતા, તરવરાટ ને સેવાભાવ છે તે એને ચિરંજીવ કરવામાં સાહાય્ય આપશે જ એવી આશા રાખીએ છીએ.

થિઓસોફિકલ મુવમેન્ટ : નામથી વિપય સૂચવતી આ યુનાઇટેડ લોન્ગની (મુઆઈ) પવિત્રતા ગયા ડિસેમ્બરથી માંડી ચાર અંકો સુધી એક અમેરિકન થિઓસોફિકલના શેક્સપીઅર પરના ચાર શ્રેણી એ વિપય પરના વિવેચનમાં ગૂઢવિદ્યાનુસારી મનોવ્યાપારશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જે અભિનવ પ્રસ્થાન કરે છે તે સાહિત્યપ્રેમીઓએ અવશ્ય વાચનપાત્ર છે.

મહારાષ્ટ્રમાં તત્ત્વવિચાર (કેસરી : ૯-૨-૪૩)

એ વિચાર વાદવિવેચનમાહાત્માનાં આ ૧૩ સાધકબાધક ચર્ચાધુક્ત પુસ્તકોમાં થયો છે : હથિરવાદ, જડવાદ (અનીથરવાદ); લોદશાહી, સામ્રાજ્યશાહી; રાષ્ટ્રવાદ, વિશ્વકુટુમ્બવાદ (‘ કોમ્યુનિઝમ ’); ફેસિઝમ (સંઘટિત બંડોળ-શાહી કે ધનવાદ કે પૃથ્વીવાદ કે મૂડીવાદ); શુક્લ સમાજવાદ; ભૌતિકવાદ; ગાંધીવાદ; અરાજ્યવાદ (કોપોલેટિનપ્રણીત ‘ એનાર્કિઝમ ’); હિંદુત્વવાદ; અને માર્ક્સકૃત ‘ કેપિટલ ’ નો, ૮૭૫ પાનાંનો સારઅન્ય. પરસ્પરવિરોધી જેવા આમાંના કેટલાક વાદ છે પણ પુસ્તકોમાંની ચર્ચા અધિકારી વિચારકોએ એવી રીતે કરી છે કે પ્રત્યેક વાદઅન પ્રશ્નની મૂળ જૂમિકા સમગ્ર લેવાતું શુક્લ સાધન જિજ્ઞાસુ વાંચનારને મળે અને તે પોતે પરીક્ષકબુદ્ધિપૂર્વક પોતાનો નિર્ણય કરી શકે. કેસરીકાર જ. સ. કરંદીકરે હિન્દુત્વ વિશે લખેલા પુસ્તકમાં હિંદુધર્મને જ માનવધર્મ તરીકે એટલા માટે ઓળખાવ્યો છે કે એનું તત્ત્વ આ પ્રકારની આજ્ઞા પર નિર્ભર છે : “ બીજને સુખી કરીને તેના તુષ્ટે તું સુખી થા; બીજને નિર્ભય કરીને તું પોતે નિર્ભય થા; બીજની શીર્ષ વધારીને તું પોતે શીર્ષિમાન થા. ”

અવસાનનોંધ-પૂર્તિ : સુધીર તેટલા જ સાહસિક પ્રેસમાલિક ને યત્નકાર, બાવનવરના આનન્દ પ્રેસના ટ્રાપક, ‘ જ્ઞેન ’ ના તંત્રી તથા આ પત્રની તેમ જ આમારી પ્રત્યે ડહો મગતા ધણવતા સ દેવચંદ્રભાઈના ગયા ડિસેમ્બરમાં નીપજેલા દુઃખદ અવસાનની નોંધે ધનુષ્ય ખેદ સહિત લઈએ છીએ.—વિ. ક. વૈ.

નહિ મરવાનાં કારણો

મુખ્યત્વે સ્થૂલ એવી આર્થિક દૃષ્ટિએ જ જોઈએ તો, હમણાં જે દેશકાળ આપણી સૌની પર દયાણુ ચલાવે છે તેને વરા થઈને, ગયા (એટલે સાતમા વર્ષના છેલ્લા) અંકથી 'માનસી' એ દુઃખપૂર્વક પ્રાણત્યાગ કરી દેવાની પૂરી જરૂર હતી ; પરંતુ, વિશ્વપ્રકૃતિમાંના (તેથી મનુષ્યપ્રકૃતિમાંના) તમેગુણની સત્તાનું ભોગ તેને એમ, મુકાબલે સહેલાઈથી, થવા દેવા જેટલો ખરાબ વખત (આર્થિક દૃષ્ટિએ આવી ચૂક્યો હોવા છતાં હજી નૈતિક દૃષ્ટિએ) આવ્યો નથી એમ અમને વારંવાર ળાગતું હોવાથી આ અંકથી આદ્ય વર્ષ હરિનું નામ લઈને આરંભીએ છીએ.

એ નૈતિક દૃષ્ટિ દ્રેઢામાં આટલું કઢીને રમૂ કરી શકાય કે વાઙ્મય દ્વારા સંસ્કારના પોપણ અને સંવર્ધનના પ્રત્યેક પ્રયાસને ટકાવી રાખવાની જરૂર આ દિવસોમાં-ને તો, વાઙ્મયવિમુખ જેવા ગુજરાતમાં તો સૌથી વિશેષ-એટલા માટે છે કે આપણું સૌ જે ખાનપાન હવે કુશકેલી વચ્ચે પણ પામીએ તો છીએ જ તેમાં આપણું સમગ્ર જીવન-એટલે સુદૃઢ જીવન પણ-પરિસમાપ્ત થતું માની લઈએ તો માણસ નામને જ અપાત થઈ જવાના. એવું અધઃપતન અટકાવવા સંસ્કારપ્રગતિના મોટા પ્રયાસોની જો ભારે જરૂર છે તો આવા નાના છતાં નિષ્ઠાળુ પ્રયાસ પણ નકામા તો નથી. ખીજું, ભવિષ્યમાં ચાલુ રાખવાની આપણા સંસ્કાર અને સાહિત્યની પરંપરાનું શું ? માત્ર આ કક્ષાનાં સામયિકોનો જ હિસાબ કરીએ તો ગઈ વીસીમાં એક પછી એક, 'સમાસોચક' ગયું ને 'વસન્ત' ગયું, 'કૌમુદી' ગયું, 'માધુરી' ગયું, ટકવા લાયક 'પૂણી' 'કુસુમ' તથા 'સુવાસ' પણ લાંબું ન જ ટક્યાં. આ પ્રકારની ખોટો અને તેનાથી થતી મોટી હાનિ વહેવારુ ગુજરાતીઓનો સવાઈ વહેવારુ શિષ્ટ વર્ગ જોઈ શકતો નથી એ તો ખરી રીતે પ્રાન્તની પ્રજાસમસ્તનું મોટું દુર્ભાગ્ય છે,

કેમ કે ધતર વર્ગો પણ કે હાલની જેમ હમેશના અગ્નિદ્વિત કે અગ્નિશિક્ષિત કે અર્ધદ્વિત રહેવાના નથી—ન રહે તેવા યત્નો તો આપણે કરવાના જ છે; અને, એ યત્નો સફળ થશે તેમ તેમ, પરંપરા વાચન પુસ્તકો તેમ સામયિકોને રૂપે આપણે એને આપતા રહેવાનું જ છે. ત્રીજું, જે થોડાં સામયિકો હવતાં છે તેમાંનાં કેટલાં આજે ‘માનસી’ના વિશિષ્ટ ધ્યેયાનુસાર ચતા કાર્યને એ કે એવા રૂપે કરવા માંડ્યા ને ચિદસાવવાની જવાબદારી લેવા તૈયાર છે?—એક પણ નહિ. અમારા અંકોની વિશિષ્ટતા અમારે જ ગાર્હ જનાવવાની હોય ખરી? તમે એમાંનાં અમુક અમુક પાનાંને કોઈક ને કોઈક દષ્ટિએ દોષયુક્ત દેશી છો, ત્યાર પછી પણ એમાં શું એવું લખાણ નથી રહેતું જેમાંનું કેટલુંક આજે તેમ કેટલુંક ભવિષ્યમાં પણ, આજના આપણા ઉત્તમમાંના કેટલાક સર્જક-ચિન્તકોએ પ્રમેદનું, ગુજરાતી ભાષા બોલનાર ને બોલનાર ને લખનારને ઉપયોગી નીવડવાનું જ છે? અને જે, ‘માનસી’ ન હોય તો કદી લખાવા છપાવાનું જ નહોતું? એવી ઉપયોગિતા પ્રત્યેક જવાબદાર વાચક સ્વીકારવી પડે તેમ છે, તો પછી, આપણે સૌએ જ—ત્રિમાસિકો કેટલોક ભાગ જેમને અગમ્ય રહેતો હોય તેવા ધનવાન પણ નાગરિકધર્મના સમજનાર, ગુજરાતીને રચનાવા તરીકે તો જેમણે માન્ય રાખી ને વાપરવી પડે છે તેવા, બીજી રીતે સંસ્કારી, શ્રીમંતોએ સુદ્ધાં-સૌએ જ, ‘માનસી’ જેવા પ્રયાસનું આર્થિક હિત પણ સાધવાની વાત કરવાની હોય કે એને ગળે ટૂંપો દેવાની?

આમ સંસ્કારિના, પરંપરા તથા વિશિષ્ટતાની દૃષ્ટિએ જે જે વાક્ય-મેવા આપણે ત્યાં ચલી હોય તે સર્જને-તેથી, ભક્ષે એક અચિત્ત દ્વારા પણ આખા ય શિષ્ટ વર્ગ મારેના જ કાર્ય તરીકે ચલી આ સેવાને પણ-હમણાંની જેમ પારખી નહિ પણ પોતાની પ્રવૃત્તિ માનીને પ્રત્યેક સંસ્કારી ગુજરાતીએ—મદદ થઈને જાહેરાત આપીને કે અન્ય રીતે વિશેષ મદદ મોકલીને—પોતાની જોઈએ. તેમણે સમજવું જોઈએ કે ‘માનસી’ જેવું પદ સ્વેચ્છાથી અપાયલાં માત્ર લવાજમો-જાહેરાતોની આવકમાંથી ખર્ચ કાઢે એ આ જમાનામાં જનવાનું નથી; તેમ જ આ પણ સમજ લેવું જોઈએ કે ખોટનો ભાર દેવે તંત્રીની (જને અર્થોમાં) ભેગ વળતી જતી કમર ખમી શકે તેમ નથી એટલે તેને એ ત્રિશનિમાં રાખ્યા કરવામાં, માસિક રૂ. ૧૫૦-૨૦૦ કે અધિકની આવકવાળા આ પ્રાન્તના પ્રાધ્યાપકો ને હેડમાસ્ટરો, વકીલો, ડોક્ટરો, ઇન્જનેરો, સરકારી અમલદારો, દરવાજી

રાજસેવકો, વેપારઉદ્યોગમાં ગએલા યુવાન ને પ્રૌઢ ઐત્યુએટો—આ આપણા આખા સંસ્કારી વર્ગની શોભા નથી પણ મોટી શરમ છે. વળી, એ વર્ગમાં સારી સંખ્યા એવાની છે જેમને આ લઘાર્થ એ લાખો કે લગ્નરે રૂપિયા કમાવી આપ્યા છે; એ મુંઝાઈના, સૂરતના, વડોદરાના, અમદાવાદના, કાઠિયાવાડી શહેરોના સંપત્તિમાનોને ચિંતી-ચિંતીને અમારા તે તે શહેરોના શુભેચ્છકો પણ ધારે તો આજુ તેમ જ આવતાં અમુક વર્ગોની ખોટના પાંચલગ્નર રૂપિયા તો કશા ચે વધુપડતા પરિશ્રમ વિના મેળવી આપી શકે. આપનાર અને અપાવનારના એ ઉભય વર્ગોમાં વ્યવૃત્તિ આવે છે કે નહિ તેની રાહ જોતાં જોતાં, જરૂર પડશે તો ફરી પાછું ઝાણચુકત થઈને પણ ‘માનસી’ની તૈયારી તો, દેશની યગડેસ રિયતિ છેક જગડી જશે નહિ તો, ઇચ્છવાની જ છે—મરવાની નહિ.

(૨૮-૩-૧૯૪૩)

ચિ. ક. વૈ.

દર્શનકાર કહી શકાય ?

“પરંતુ આ છતાં, આ વિવિધ અને સંગીન સેવા છતાં આનંદશંકરને દર્શનકાર, તત્ત્વચિંત્યાર, નીતિચિંત્યાર કે ધર્મચિંત્યારમાં અશેષ નિરૂપણ કરનાર ફિલસૂફ કહી શકાય ? મારો અધીન મન છે, ના. એ યુગરાતની કમનસીબી છે; એ આનંદશંકરના ઇવનનો કુટુણ અંશ છે. મદ્રાસની ફિલોસોફિકલ કોન્ગ્રેસ વખતે સ્વતંત્ર નવીન પ્રસ્થાન કરતા તત્ત્વજ્ઞાનીની ઝાંખી થાય છે, પણ ક્ષણિક જ.” (પ્રા. વિશ્વપ્રસાદ ૨. ત્રિવેદી) ૨

આશરે સવા વર્ષ પરના આ અભિપ્રાયના જાણે ઉત્તરરૂપ હોય તેમ હમણાં થોડાં અહવાદિયાં પર જ પ્રસિદ્ધ થયેલી ‘આપણો ધર્મ’ની ત્રીજી આવૃત્તિના ઉપોદ્ધાનને અન્તે પ્રા. રામનારાયણ ચિ. પાઠક, સ્વ. આચાર્યશ્રીને કે વેદાન્તની નવી શાખા સ્થાપવી નહોતી, શાંકર વેદાન્તને શ્રદ્ધ ને અર્ચાગ્રામ સ્વરૂપ આપવું હતું, એ રીતે એ વેદાન્તને તેમણે પાશ્ચાત્ય ફિલસૂફી તથા ભૌતિકશાસ્ત્રના (‘સાયન્સ’ના) વિચારો સાથે સંગત કરી જતાવ્યું છે ધૃતવાદિ ખુલાસો કર્યા પછી કહે છે:

“તેમના સમગ્ર કાર્યને દૂરકામાં દૂરકા રીતે વર્ણવવું હોય તો તે શાંકર વેદાન્તનો

૧. એ હમણાં સુધી આપણને દુર્લભ હતું પણ ત્રીજી આવૃત્તિમાં છપાયું હોઈ હવે સુલભ બન્યું છે.

૨. યુદ્ધિપ્રકાશમાંની (વ. ૮૬, અ. ૧; જન્યુ. માર્ચ ૪૨) પત્રિકા ‘આચાર્ય’ આનંદશંકરનું ધર્મચિંતનનું પૃ. ૧૭મું.

પરિષ્કાર અને પરિપૂર્તિ એમ કહી શકાય. નવું દર્શન રચાયે તેને જ બે દિલસૂક કહેવો હોય તો તે દિલસૂક નહોતા, પણ સાથે સાથે સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે એમના જેવા વેદાન્તના નિષ્ણાન પશ્ચિમમાં તો કાઈ નહોતા, પણ આપણે ત્યાં હિન્દમાં પણ નહોતા.”

પછી ઉપોદ્ધાનકારે એવા બાવાર્યનું ઉગેયું છે કે દિલસૂકી એ ખરી રીતે અમુક મનતન્ત્ર નથી પણ અમુક જીવનદષ્ટિ છે અને આચાર્યશ્રીની તેવી દષ્ટિ “ગૃહ દાર્શનિક અને મૂલપર્યન્તગામી હતી.”

સ્વ. આનંદશંકરને વિશિષ્ટ અર્થમાં દર્શનકાર કહેવાય કે નહિ એ ચચારપદ વિષય વિશેના આપણા બે અધિકારી ચિચારકોના આ અભિપ્રાયો જોટલા પરસ્પરવિરોધી પહેલી તબક્કે લાગે છે તેટલા હકીકતે નથી; કારણ, પ્રા. પાઠક એમની જે ગૃહદાદિ ગુણવતી દષ્ટિ પ્રત્યે વાચનારનું લક્ષ્ય એવું છે તેનો પ્રા. ત્રિવેદી કપાન્તરે પણ સ્પષ્ટ સ્વીકાર કરે છે એ નીચેના અવતરણમાંના ઉત્તરાર્ધથી સ્પષ્ટ થાય છે—તેમ. એનો પૂર્વાર્ધ તેમની પ્રકૃત વિષય અંગેની આખી દીકાને પણ સમાવી લે છે:

“આચાર્ય આનંદશંકરે સર્વાંગી આત્મીક્ષિકી [અધ્યાત્મવિદ્યા] આપી નથી, પણ સર્વ વિષયને સ્પર્શતી નવી દષ્ટિ આપી છે.” (અધ્યાત્મપ્રકાશ ૧૭૫: બે શબ્દોને ધટ્ટ અમે છાપ્યા છે, મૂળમાં એમ નથી.)

આમ આચાર્યશ્રીના દષ્ટિવૈશિષ્ટ્ય વિશે તો, તત્ત્વતઃ, બંને વિદ્વાનોનું એકમત્ય છે; એટલે પ્રશ્ન એ જ રહ્યો. કે એમનામાં દર્શનવૈશિષ્ટ્યનું હતું કે નહિ. આ પણ અમુક રીતનું હતું એમ પ્રા. ત્રિવેદીએ આ જ પ્રશ્નનો સ્પર્શ અધ્યાત્મના એક આગલા ભાગમાં (પૃ. ૭) કરતાં સ્વીકાર્યું છે કે

“[મદ્રાસવાળા] બાળકમાં સ્વતંત્ર દિલસૂકની તથા વેદાન્તમાં નવું પ્રસ્થાન કરતા હોય તેમ આધુનિક યુરોપી આત્મીક્ષિકીનું વિવેચન કરે છે. મને લાગે છે કે એમના એ તૃતીય જન્મનો પુરુષાર્થ એમના આત્મામાં સિદ્ધ થયો હશે પણ વાસ્તવમાં સિદ્ધ ના થયો એ સુસ્તરનું જીનબાગ્ય છે.” (અહીં પણ ચારે શબ્દોનું ઘટ્ટીકરણ અમારું છે.)

તાત્પર્ય કે જે ઘટના આન્તરજીવનગત દર્શો તે વાસ્તવગત થઈ શકી નહિ; જે થઈ હોય તો તેમણે “પરદેશી દિલસૂકીના પદાર્થોને આપણને

૧. તેમ જ, એમના વેદાન્તવિષયક અસાધારણ નિષ્ણાતપણા વિશેનું પ્રા. પાઠકનું વિધાન પ્રા. ત્રિવેદીને ગાન્ય દશે જ જેમ સમજાવામાં પણ વાધો નથી.

પરિચિત્ત પરિભાષા, રૂપક આદિ દ્વારા (પ્રા. ત્રિવેદી, પૃ. ૧૭) સમજાવવાનો જે રેખાત્મક પ્રયાસ પરિમિત ક્ષેત્રમાં મદાસના અંગ્રેજી વ્યાખ્યાનમાં કર્યો, તેની રીતે પણ અખંડ ચિત્રદર્શન દર્શાવીને ગુજરાતીમાં વિસ્તૃત નિઘન્યોમાં કર્યો હોત; અને એ નિઘન્યો પણ સંગ્રહાતાં, હીરામૂલનો છે તે ‘આપણો ધર્મ’ રેડિયમ-મૂલનો સહેજે બન્યો હોત. આવો વિશાલક્ષેત્ર મહાપ્રયત્ન તેમને હાથે થવાનો પ્રસંગ આવ્યો હોત તો, હિંદ અને ગુજરાત સાંપ્રતકાલમાં તો જેની દરરશનારી છત્ર જેવા પ્રમાણમાં ન કરી શક્ય હોત તેવું અભિનવ ને છવનવ્યાપી વેદાન્તદર્શન જગતને ગુજરાતના એ ચિન્તકવર દર્શાવી શક્યા હોત—એવી તેમની સમન્વયશીલ પ્રતિભા હતી, એટલું જોડું અને આત્મસાત્ કરેલું તેમનું પાશ્ચાત્ય નત્વદર્શનો તથા ભૌતિકશાસ્ત્રોનું અધ્યાવાત્ જ્ઞાન હતું. એવું કર્તવ્ય બળવનાર વાઙ્મયવીર, આપણે સમજવું જોઈએ કે, “વેદાન્તની કોઈ નવી શાખા” રચાવનાર ગણાવાનો મહત્વાકાંક્ષી (આ શબ્દના પ્રાકૃતભાષી અર્થમાં) નહિ પણ પોતે રચાભાવિકપણે સર કરેલા તેમનેમય ચિન્તનપ્રદેશોને શ્રેયસ્કાંક્ષાર્થે ખુલ્લા અને મુગમ કરી આપનાર હોય છે. એવી શક્તિઓ અને એટલી જાનસમૃદ્ધિ આ. આત્મન્દશંકરમાં હતી તો પણ કોઈ દારણે એવું નવ-પ્રદાન તેમને હાથે થઈ શક્યું નહિ એ જ ગુજરાતની કમનસીબી, એ જ તેનું કિતબાગ્ય.

વિ. ક. વે.

અભીપ્રચિન્તન

દી. બ. કૃષ્ણલાલ મો. જવેરી

આજની ઊગતી પેઢીને તો મુખ્યત્વે ગુજરાતી સાહિત્યના જૂનાનવા માર્ગમુચક રત્નોના માનનીય દર્શાવનાર તરીકે એ વિષયનાં એ પુસ્તકોથી બાળીતા પણ ખરી રીતે અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી બંનેનાં મળીને ત્રીશેક તાનામોટાં પુસ્તકોના સ્ત્રોત, તેમ જ, એવર્ધનરામ તથા એમના યુગના અંકોડારૂપ માત્ર એ વિદ્યમાન વયોવૃદ્ધ સાહિત્યસેવકોમાંના એક, દીવાનખલાદુર કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ જવેરીને આ વર્ષે ‘જપ્ત વર્ષ’ (જન્મતારીખ ૩૦-૧૨-૧૮૬૮ દોઢ) ચાલે છે તે નિમિત્તે એમની પોણી સતાબ્દી ‘જીવનવાનું’ અને એ

૧. આ પદ ‘પોણી સતાબ્દી’ પ્રથમ દ્રષ્ટિએ વિચિત્ર લાગશે; પણ, રવ. આ. આત્મન્દશંકર એના પહેલા યોગનાર છે અને તેમણે એના ખુલાસામાં ‘પાદોન સતાબ્દી-પંચોતેર વર્ષની વર્ષઅનિય-’ એમ પણ કહેયું છે (સાહિત્યવિચાર, પૃ. ૪૪૧-૪૪૨) એ હકાલ્તો ધ્યાનમાં આવતાં વિચિત્ર લાગશે નહિ એમ માનીએ છીએ.

પ્રસંગની યાદમાં બંડોળ કરી એ દ્વારા સાહિત્યવિકાસના કાર્યને ઉત્તેજવાનું આદરણીય પગલું સમસ્ત શિષ્ટ ગુજરાતની ખતી સાહિત્યસંસદ બરે છે, ઉત્સવસમારંભની તારીખ એપ્રિલની ૧૧મી જાહેર પણ યર્થ છે, એ દષ્ટિકોણોનો નોંધ લેતાં અમને આનન્દ થાય છે. વળી ૧૯૨૪માં 'કૌમુદી' શરૂ થયું ત્યારથી માંડીને આજની ઘડી સુધી તેમણે આ લખનારની સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિને વાત્સલ્યથી પિછાની, પોષી તથા પોષાવી છે, તેથી તો આ શુભ પ્રસંગે માનપૂર્વક એમનું અભાષિત્વનિવન કરનાં અમને અધિક આનન્દ થાય છે. ગયા ચારપાંચ દસકાના આપણા-વિશેષે કરી ગુજરાતી મુંબાર્ધના-સરેકાર-દુત્રતનાં વિવિધ પાસાં સંભાળવામાં સંવર્ધવામાં, અને રિથર રાખવામાં આ મિત્રભાષી ને સમતોલચિત્ત, સ્વભાવે વ્યવહારપ્રિય છતાં અધીરા ભાવનાપ્રિયોને સમજાવે સમર્થ વિદ્વાને જે ભાગ-ને તે ઘણી વાર તો પ્રકટ નહિ તેટલો પ્રવૃત્તિ રૂપે-ભર્યો છે ને જાણનાર સૌ કોઈ આ પ્રસંગનું ઔચિત્ય સ્વીકારી તેમાં હૃદયપૂર્વક સાથ આપશે જ એવી અમારી ખાતરી છે.

દી. બ. કૃષ્ણભાઈનાં એ કુખ્ય પુસ્તકોનો ઉલ્લેખ તો ઉપર આવી ગયો. એ ગુજરાતીમાં ઉતારાયાં ત્યાર પહેલાં પણ, અસલ રૂપે, આપણા સળંગ સાહિત્યેતિદાસનાં અનુનીય પ્રકાશનો લાંબા વખત સુધી દતાં અને હજી પણ ખાસ કરી 'માઈસરોન્સ'ની ઝીંઘ આવૃત્તિ (અંગ્રેજીમાં)-વિખ્યાત સમગ્રી પ્રમાણુભૂત દષ્ટિકોણના સંદિગ્ધ ને વપરાશ-શુદ્ધ સંગ્રહ તરીકે તેમ જ સુરક્ષ વિવેચનના કીમતી નમના તરીકે અજોડ છે. આ સિવાય 'કૃષ્ણચરિત્ર' (અંકિમકૃત) તથા 'મિરાન અદમરી' (દાર્શનિકો) એ બાપાન્નરો દ્વારા તેમણે જુદાજુદા ધર્મજ્ઞાન તથા ગુજરાતના ઇતિહાસ અંગે પણ યાદગાર મેચા કરી છે. પુસ્તિકા 'દયારામ અને હાફેજ' પણ અભ્યાસકક્કા અને અભ્યાસપાન નાનું શું રસવિવેચન છે. ૧

પોને પોતાના જમાનાને અનુસરીને સાહિત્યકાર્યનું માધ્યમ ફેરવેલું અંગે અંગ્રેજીને જ રાખ્યું તેનો લાભ ગુજરાતને એ થયો છે કે જેમ 'માઈસરોન્સ' દ્વારા આપણા મધ્યકાલીન ને અર્ધકાલીન તેમ 'મોહન રીવ્યુ' દ્વારા સમકાલીન સાહિત્યની જાણપિછાન તેમણે એ વિષયમાં દસ લેનાર કંતર-પ્રાન્તીયોને ધૈર્ય પૂર્વક, સાદાત્મક દસકાથી ૫ અધિક સમય સુધી કરાવી છે

૧. દયાનન્દ, મોહનિની વગેરે વિદ્વાનો પુસ્તકો બિંદ શકાયો નથી એટલે તેને યાદ કરીને જ ચિરગતું પડે છે.

ને કરાવે છે. આ પ્રસંગે વિશેષ સંતોષની વાત એ છે કે હવે તો એ લખાણો (આ અંકમાં અન્યત્ર નોંધાયા મુજબ) અન્યાકારે પણ હમેશા માટે સચવાઈને અભ્યારીઓને સુગમ થયાં છે.

વિદ્યાર્થી-અવરથામાં પોતે દસકો (૧૮૭૮-૧૮૮૮) બાવનગરમાં વડીલ-અન્ધુ (એ રાત્ર્યમાં એન્થુકેશનલ ઈન્સપેક્ટર) રવ. મોતીલાલ મો. જવેરી પાસે ગાળ્યો હતો. ગંગાબાઈસાહેબનું એ બાવનગર કોઈ ઓર ચીજ હતું. એ ગાળામાં તળ ગુજરાતના સમર્થ સંસ્કારી સજ્જનો વિદ્યારામભાઈ ને કનૈયાલાલ ધ્રુવ, ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ ત્રિવેદી, કર્કુનજી દસ્તુર, કોદંટરો બરબોરજી ને શિવનાથ વગેરે પણ ત્યાં હતા; પછી, ૧૮૯૩થી પાંચ છ વર્ષ તો પોતે ગોવર્ધનરામના કનિષ્ઠ ('જુનિયર') વ્યવસાયઅન્ધુ જ હતા; અને ત્યાર પછી ઉચ્ચતર પદવીએ ચઢતાં જેમ વ્યવસાયપક્ષે હાઈકોર્ટ જજની તેમ વાઈસરોય પક્ષે ફોર્જર્સ સભા ને સાહિત્યપરિષદની પ્રમુખપદવી-જેમ, યુનિવર્સિટીમાં પણ ગુજરાતીના અગ્ર પ્રતિનિધિ તરીકે મહત્વભર્યું સ્થાન-ઈશ્વરકૃપાથી પામ્યા. આંવી વિવિધ અને વિશિષ્ટ અનુકૂળતાવાળા કારકિર્દી, વાચક અમારી સાથે સંમત થશે કે, એક ઊંચી કોટિના સંસ્કરણઅન્ધ માટે પૂરતી બધાંકે આજુમૂલ સામગ્રીથી ભરપૂર જ હોય. ગુજરાત એ પામશે? એમના હૃદય લેખોમાંથી પણ-ગોવર્ધનરામ વિશેના (સ્મારક-અકામાંના) ચાર૧ તથા જુદા જુદા વિષયો પરના અન્ધ-કેટલાક તો ખરેખર કાંબા વખત સુધી ઉપયોગી થશે તેવા હોઈ, એ અન્ધ તેમ જ 'ઈશ્વર માર્ગસરોજી'ની અદ્યતન આદતિ પણ ગુજરાત દૂંક મુદતમાં કાં ન પામે?

આજને ત્રણે સમસ્ત સંસ્કારી ગુજરાતની સાથે અમારી પણ પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના છે કે ચુકતવ્યપૂર્ણ પ્રતિપરાયણતામાં જ જીવનસાક્ષ્ય માનતા આ સમર્થ અને અથાક ગુજરાત સેવક અન્ધ તેમ આ સેવાઓ કરવા પણ સંપૂર્ણ આરોગ્યપૂર્વક દીર્ઘ આયુષ્ય ભોગવે.

વિ. ક. વૈ.

પ્રા. વામન મ. જોશી

મહારાષ્ટ્રના શુવિખ્યાત સાહિત્યકાર અને વિવેચક શ્રી. વામન મહ્ધાર જોશીએ ગયા જાનેવારી મહિનામાં પોતાની જિંદગીનાં સાઠ વર્ષ પૂરાં કર્યાં.

૧. એ લેખોમાંના અંગ્રેજીમાં, ઉપરજુલ હુચકા દંડમાં અસરકારક રીતે કહેવાની તેમની શક્તિ એટલું સ્પષ્ટ છે જો એ જાણે; આ જ છે સાબિતી, તેઓ સાચા સંસ્કરણકાર થઈ શકશે તેની.

આ આનંદદાયી સમાચારની નોંધ લેતાં અમને ઘણા સંતોષ થાય છે. એવા શુભ પ્રસંગે અમે તેમને અભિનંદન આપીએ છીએ અને હવે ઘણા લાંબા વખત સુધી તેઓ ઉત્કૃષ્ટ શરીરસ્વાસ્થ્યમાં અને સુખમાં હોવે અને મરાઠી વાઙ્મયસંપત્તિમાં પોતાના જ્ઞાનધનનો વધારો કરતા જાય એવી હાર્દિક ઇચ્છા વ્યક્ત કરીએ છીએ.

યુવાવસ્થામાં જ વામનરાવજી પર લોકમાન્ય ટિળક જેવા મહાપુરુષના વ્યક્તિત્વની અને તત્ત્વજ્ઞાનની છાપ પડી હતી. ટિળકે નિર્માણ કરેલા પ્રખર અને સ્વાતંત્ર્યોન્મુખ રાજકારણમાં તેઓ જિંડો રસ લેવા લાગ્યા હતા. ખી. એ.ની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા પછી “વિશ્વવ્રત” નામના તે વખતના જ્ઞવંત માસિકના તંત્રીમંડળમાં તેઓ નોંધાયા. ૧૯૦૮-૦૯નાં પ્રચંડ રાષ્ટ્રીય આંદોલન દરમ્યાન “વિશ્વવ્રત” જેવા નિર્ભય અને દેશભિમાની માસિક પર નોકરશાહી સરકારની અવકૃપા થતાં વાર લાગી નહિ અને વામનરાવજીને અઢી વર્ષનો કારાગૃહવાસ ભોગવવો પડ્યો.

જંદોવાસમાંથી મુક્ત થયા પછી વામનરાવજીના વાઙ્મયવિદારનો પ્રારંભ થયો અને ત્યારથી આજ સુધીના જગભગ ત્રીસ વર્ષ જેટલા કાલાવધિમાં નવજન્મ, નિબંધ, તત્ત્વવિવેચન, ગ્રંથપરીક્ષણ છત્યાદિ સાહિત્યદેવીના વિવિધ ખંડોમાં તેમની પ્રતિભાશાહી લેખની વિલાસ કરતી રહી છે. પૂનામાં ક્વે-યુનિવર્સિટી સ્થાપન થયા પછી ત્યાંના કન્યામહાવિદ્યાલયમાં વામનરાવજી પ્રાધ્યાપક તરીકે આશરે પચીસ વર્ષ પહેલાં નોંધાયા અને અને આજે તે જ વિદ્યાલયના આચાર્યપદ પર તેઓ વિરાજે છે.

મરાઠી સાહિત્યકારોમાં વામનરાવજીનું સ્થાન અત્યંત આદરણીય ગણાય છે. તદ્દન નિરભિમાન અને કોમલ સ્વભાવ, સ્વાર્થી આગ્રહી (aggressive) પ્રતિભા અથવા તથા દંભનો સંપૂર્ણ અભાવ, જન્મજાત અને હિત્ત કોટિનું સૌજન્ય, અનીતિની સામે સાર્વિક સંતાપ, પ્રસિદ્ધિપરાડ્મુખતા છત્યાદિ સદ્ગુણોને લીધે વામનરાવજી અગ્નનશત્રુ થઈ ગયા છે. તેઓ માત્ર સાહિત્યકાર અથવા ભાષાપંડિત નથી પણ તર્કપ્રધાન વ્યાસંગી વિદ્વાન છે, અતૃપ્ત અને અખંડ અભ્યાસી સંશયાત્મક છે. શુદ્ધિપ્રામાણ્યમાં તેઓ નિખાલસ રીતે માને છે છતાં તેમની બાવનાશક્તિ અને રસિકતા પણ ઘણી તીવ્ર છે. સહિષ્ણુતા તો તેમના હૃવતનો આત્મા કહેવાય. મહારાષ્ટ્રના જ્યેષ્ઠ (‘રીનિયર’) વાઙ્મયોપાસકોમાં એમના જેટલું પૂજ્ય સ્થાન શ્રી નરસિંહ ચિંતામણ કેળકર

સિવાય બાળ્યે જ બીજા કોઈ એ મેળવ્યું હશે.

‘રાગિણી,’ ‘નસિની,’ ‘આશ્રમદારિણી,’ ‘મુશીનેચા દેવ,’ ‘બન્દુ ડાળે અને સરલા ભોળે’ એવી નવસકથાઓ વામનરાવણએ લખી છે. ‘નવપુષ્પ-કરંડક’ અને ‘વિચારવિલાસ’ નામના તેમના નિબંધસંગ્રહો પ્રસિદ્ધ થયા છે. તેમ જ ‘નીતિશાસ્ત્રપ્રવેશ’ નામનો તેમનો ગ્રંથ ઘણો ઉપયુક્ત અને વિદ્વાતાપ્રચુર ગણાય છે. આ સિવાય, વખતોવખત મરાઠી નિયતકાલિકોમાં ગ્રંથનિરીક્ષણાત્મક અનેક વિવેકપૂર્ણ લેખો તેમની અભિજ્ઞત લેખનીમાંથી ગ્રંથો છે. આ લેખોમાં વામનરાવણનો વિશ્વાસ અને ચિકિત્સક દૃષ્ટિકોણ, તેમની આદર્શ પ્રવૃત્તિ, ન્યાયપ્રિયતા અને નિષ્પક્ષપાતીપણું સુંદર રીતે પ્રકટ થયાં છે.

‘રાગિણી’ નવસકથાનું વર્ણન વામનરાવણએ પોતે “કાવ્યશાસ્ત્ર-ચિનોદ” એમ ક્યું છે. આ ગ્રંથ શબ્દોમાં તેમની વિદ્યાભિરુચિનું અને સાહિત્યપ્રવૃત્તિનું ચિત્રણ પણ સારી રીતે થાય છે. કોઈ પણ પ્રશ્નની એક નહિ પણ અનેક સૂક્ષ્મ બાબતો તેમનાં ધ્યાનમાં તુરત જ આવી જાય છે. સત્યાન્વેષણના પ્રામાણિક પ્રયાસમાં અનુદેશ-પ્રતિદેશ વિવેચન કરતી વખત તેઓ પોતાની દલીલો સાથે એટલા તાદાત્મ્ય પામે છે કે એવી પરસ્પરવિરોધી દરેક દલીલ વાંચતી વખત વાચકને તેનું સત્ય અગાધિન અને અવિવાદ્ય છે એવો આભાસમય વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે. ‘વિચારવિલાસ’માંના કેટલાક નિબંધો અથવા તેમની નવસકથાઓમાં આવતા કેટલાક સંવાદો વાંચતી વખત ખરા ઔદિક આનંદનો આસ્વાદ સહેજે મળે છે.

અતિશય વિચારને આધીન થવા હોવાથી કોઈ પણ પ્રશ્ન ઉપર વામનરાવણ અંતિમ નિર્ણય પર આવી શકતા નથી અને એવા સતત વિચાર-પરિભ્રમણને લીધે તેમની કાર્યપ્રવણતા ઓછી થઈ ગઈ છે એવું સૂચન તેમના ટીકાકાર જ નહીં પણ નિકટવર્તી સહૃદય પણ કરે છે. આ સૂચનમાં સત્ય હશે. તથાપિ વામનરાવણ જેવા સહૃદય મુરુગો કેવળ જ્ઞાનની આરાધનામાં જ સમાધાન માને છે. સૂક્ષ્મ અવલોકન કર્યા પછી પણ જે નિર્ણય કરવાની સાતસિક રિયતિમાં તેઓ નહિ આવ્યા હોય તો વિપરીત નિર્ણય કરવા કરતાં અનિર્ણયમાં જ રહેવું તેઓ અધિક પસંદ કરે છે.

આ ગર્વે વામનરાવણ મહારાષ્ટ્ર સાહિત્યપરિપદસંસ્થાના અધ્યક્ષ ચૂંટાયા છે. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી તેઓ એ સંસ્થાના કાર્યાધ્યક્ષ હતા. અધ્યક્ષપદનું

પ્રાપ્ત કરશે.”

પણ સામાન્ય માનવ તો, (પ્રશ્નોત્તરી ૧૯૩૨-૩૩માં થઈ તેના કરતાં પણ આગળે તો અધિક અંશે), દિવ્ય કે આધ્યાત્મિક વ્યક્તિ કે વસ્તુનો સંપર્ક થતાં જ ગુસ્સે થાય છે તે એની વિરુદ્ધ બળવો કરી જીકે છે. માનવે ભગવાનનો સ્વીકાર કરવામાં માનવની અનેકવિધ અવંતા આમ આડી આવે છે એ આપણા-માંથી જેને આ વિષયની વાતચીત કે ચર્ચાના પ્રસંગો આવે છે તે કયાં નથી બળતા? આપણી સામે પ્રતિવાદ કરનાર આવે વખતે ભુદ્ધિવાદ, ધનવાદ, ભૂખમરા-વાદ, યુદ્ધપ્રત્યવાદ, બોમ્બજન્યાવાદ, હડતાળ-વાદ, સામ્રાજ્યવાદ, સામ્યવાદ, ક્રેસિસવાદ, લીગવાદ, મહાસભાવાદ વગેરે લાવી મૂકે છે. લાવનારને ખબર નથી ને તેણે શીખવું-સમજવું નથી કે પોતાની ભગવાનવિરુદ્ધતા જ તેનાં તથા આપણાં બંધાં દુઃખોનું તથા મૃત્યવશ્વિયા વાદાવાદી અને શાબ્દગ્નજોતું ખરું કારણ છે. આપણામાં સજ્જ જનમેજ એ અવિદ્યા કેમ દશે?—આમ : “ભગવાનના આદિર્ભાવને પરિણામે માનવજનિ શ્વેશ પણ લાભ ઉઠાવવા માગતી હોય તો તેનામાં [તેની સમમ ચેતનામાં] ઘણું ઘણું રૂપાન્તર થવાની જરૂર છે.” સુખશાન્તિ આ રીતે પામવી એ માનવના જ હાથની વાત છે; પણ, એની સાંપ્રત ત્રિયતિ જોતાં તો, “બહુ આશા હોય એમ દેખાતું નથી.”

ભુલાયલું ચમત્કારદર્શન

તા. ૧૨મી માર્ચ : દરિદ્રાન્ન કુવનું એક નાટક ‘આર્યોત્કર્ષક’ આગળે એક પુસ્તકાલયમાં પાછું આપી દેવું હતું એટલે તેના પ્રારંભમાં આપેલો લેખ ‘સ્વદેશવતસાનું ચમત્કારદર્શન’ ફરીથી વાંચી લીધું. એ કેઈ માસિક-ત્રિમાસિકે છાપવા જેવું છે; એમ કેઈ વાર છપાશે તો ૧૮૮૮માં બીજી આવૃત્તિ પામેલા એ લેખ પરથી આજના દરકેઈ વાંચનારને, ૧૦૧ દશ સ્વતંત્રપણે જ લખાઈ હશે તે ‘ભારતીની આત્મકથા’ (દમણાં બે વરસથી કર્ણાટકમાં શીખવું છું એ ‘સ્વખાદ્ય’માંની) યાદ આપ્યા વિના નહિ રહે; કારણ જેમ એ પ્રકરણમાં તેમ દ. દ. કુવના લેખમાં પણ કેઈ એક નિર્ગન સુન્દર પ્રદેશમાં એક દેશભક્તને દિદમાનાનું આત્મકથાકરણ, ઐતિહાસિક, દુઃખસુખાત્મક, પ્રેરણાક્ષમ અહ્લુત દર્શન થાય છે; વધુમાં, એ લેખ તો ગદ્યપદ્યાત્મક છે.

બે શાબ્દોનું પગેરું (જી. ન. શાબ્દો : ૨)

૨૪મી માર્ચ : સંશોધનશાસ્ત્રના સારા નમૂનારૂપ રા. બાઈ ઉમાશંકરનું આગળે આવેલું ‘કલાન્ત કવિ’ જોતાં હતો ત્યાં એનાં દિવ્યજુમાં (પૃ. ૩૦૮)

‘દંગપ્રધાન’ પરથી સંયોજેશે ને એ ‘રોમાન્ટિક’ માટે સંમાન્ય લેખકોને પણ સ્વીકારપાત્ર લાગ્યો છે એ બેઈ આત્મસંતોષ અનુભવાય એ સદજ છે.

અક્ષરશ્રાદ્ધનો યુગ

તા. સદર : ઋગયજુર્વેદોથી માંડીને આજના વિદ્વાનો સુધીનાં પ્રમાણે વિચારતાં, એક યુગ એક પહોરનો, મહિનાનો આવર્ષ (એટલે લગભગ એક વર્ષ) કે આખા વર્ષનો પણ હોઈ શકે છે તો એ છ માસનો પણ હોઈ શકે જરૂર પડે શા માટે ન ગણાય? એ રીતે ગણનાં આપણા વાસ્તવમાં ગંયા ઓકટોળરના પહેલા અઠવાડિયાથી (એટલે, શ્રાદ્ધપક્ષ દશ ચાતુર્થ) ત્યારથી જ) અક્ષરશ્રાદ્ધનો યુગ ખેડો છે, સાહિત્યસેવકોએ જુલાયના કે જુલાઈ જ માત્ર તેના પોતાના વાસ્તવિક પૂર્વજોને, “શ્રાદ્ધી સંભારવા ગંભીર થઈ ગુણીજન” એ નવસોંકિતને અનુસરતાં ‘જુદિશુદ્ધિસાધન’ એવું એમનું રમરણરૂપ શ્રાદ્ધ પૂજ્યભાવે ને જુદી જુદી રીતે સારવા માંડ્યું છે, એમ કહી શકાય. એ રીતે થએલા પાંચ પ્રયાસોને કાલક્રમે લેતાં, ઓકટોળરમાં નર્મદયુગીન કેટલાક પત્રકારો, કેળવણીકારો વગેરેનું કાર્ય એ યુગ વિશેના વીસ નિમ્નધોની એક નાની ચોપડીમાં એના વાંચનારને મળ્યું. પછીનાં બે પુસ્તકો મોટાં છે ને સવિશેષ માનનીય છે: નવેમ્બરમાં દી. બ. અંબાલાલનાં લખાણો ને ચરિત્રસામગ્રીનો સંગ્રહ, પૂર્ણવત્ નવા સંસ્કરણરૂપે; અને, ‘આપણો ધર્મ’-ની પણ ઉપોદ્ધાન સહિતની સંવર્ધિત આવૃત્તિ: આગળ ચાલતાં, છેલ્લાં બે પ્રકાશન તો આ મહિનાનાં જ છે: પ્રથમ પંક્તિના બે પ્રવેશકોવાળું મુસંપાદન ‘અન્દશંકરનાં કાવ્યો’ તથા જે આજન્મ કવિ સિદ્ધહસ્ત સંશોધક પણ બનના જન્ય છે તે ઉમાશંકરે સંશોધિત, મરતકવિ આલાશંકરને આપણા કાવ્યમન્દિરે ‘અચત્રપ્રતિષ્ઠ:’ કરતો એ કવિનો સંપૂર્ણ કાવ્યસંગ્રહ-કાવ્યોપદાર, ઉત્સાદભર્યા તેટલા જ વિચારવન્ત પ્રવેશક તથા ‘આજનન્દિની’ એવા કવિત્વમય નામનાં દીકાટિપ્પણ સદવર્તમાન.

યુગો તો આમ ગણાય

તા. સદર : ઉપલી નોંધની શરૂઆતમાં યુગોની ગણના સંબંધી જે લખ્યું છે, તેને ‘ધ પત્રા એરિએન્ટેલિસ્ટ’ના ૧૯૪૨ના એક અંકમાંના (પુ. ૬, અંક ૩ ને ૪) આ કોશનો આધાર છે:

૧. કાલિદાસ પ્રમાણે યુગ એક પહોરનો.
૨. રિયક “ ” “ ” માસનો.

૩.	૧૧	..	..	વર્ષથી જરા એાછો કાલવિભાગ
૪.	શરમશાસ્ત્રી	..	..	એક વર્ષનો.
૫.	૧૧	..	..	ચાર ..
૬.	વેદાંગજ્યોતિષ	..	..	પાંચ ..
૭.	એસ. બી. દીક્ષિત	..	..	દસ ..
૮.	અથર્વ વેદ	..	..	એકસો ..
૯.	૧૧	..	..	દસર ..
૧૦.	૧૧	..	..	દસ દસર ..

આમાંના નં. ૫ને ઋગ્વેદનો પણ આધાર છે. આ કોડો જેમાંથી ઉતાર્યો છે તે સંખ પ્રા. કોસરરાય માંડવનો છે, તેમના બાંધુકૃત્યથી મને મળી શક્યો છે અને તેમાં કૃતાદિ ચાંદ્ર યુગો તથા આપણી યુગગણનાપદ્ધતિ વિશે ખીચ કેટલીક સ્પષ્ટ માહિતી મળે છે. એનો લાભ એ વિષયના રસિકો જોશે જ. આપણે માંદ વિશેષ રસ સંધ્યા જેવી વાત ઉપલી પ્રમાણભૂત વિગતો જાણ્યા પછી એ છે કે યુગની ગણના હિતમ એવા સંસ્કૃત વાક્યમયમાં બે એક પહોરથી માંડી ૧૦,૦૦૦ વર્ષના કાળાવધિ સુધી થઈ શકે તેમ છે ખરૂંકે થઈ જ છે, તો યુગરંદ વાક્યમયવિકાસના (નર્મદયુગ વગેરે) યુગ આપણે ૨૦ કે ૨૫ કે ૩૦-૪૦ વર્ષના પાડીએ તેમાં અવગણું નથી કરું જ.

એ જ વિદ્વાનના મયાં ૧૦-૧૧ વર્ષમાં સંશોધનનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં પત્રોમાં પ્રગટેલા અંગ્રેજ સંખેમાં ઉત્તર ઋગ્વેદકાલમાં નાટક જેવા દસ્યપ્રયોગની સંભાવ્યતા તથા સોરડી બોલી વિશેના છે, તેમ, સંસ્કૃત સાહિત્ય ને આર્ષ દત્તિદાસના કોઈ ને કોઈ અંગ કે ૨૪૩૫ વિશેના છે. એ ખદાર પડે ને તુરત એનો સારાંશાત્મક પરિચય આપવાનો રિવાજ (એક રથજે ચોડે અંશે દત્તો કે છે ને વિશેષ પ્રમાણમાં) આપણી જ ને પિઠાએવી સંસ્થાએનાં ત્રિમાસિકો રાખે તો, ગુજરાત પંચિતચૂનું ચૂનું છે એ મહેબાનું બોટાપાણું પરખાઈ આવે; ને તો પછી, મારા જેવા બાર્નીયવિદ્યાવિજ્ઞાનીને આપણા વિદ્વાનોના આ પ્રકારના કાર્યની જાણ, પ્રસંગોપાત્ત, વર્ષો ને વર્ષો પછી નદિ પાત્ર વેળાસર થાય.

પાલન અ સંહારશ્ચ

તા. સદર: એ છેલ્લા વાક્યમાંનો એક ગ્રન્થ સંભારી આપે છે કે માંદ ઋગ્વેદવિજ્ઞાપિત્વ ગુજરાત સાહિત્યસભાના સમીક્ષકને બાબતું નથી—અથવા, બાબતું છે અને નથી: એને તેની સાખિની એની એકનાળીની સમીક્ષાના

ત્રિમૂર્તિ-કર્તાઓમાંથી વિષ્ણુભગવાનની સર્જેલી વિવેચનકૃતિમાંથી મળે છે. એ અભિનવ વિષ્ણુએ પાત્રનધર્મની સાથે સંહારધર્મ પણ જનવ્યો છે. હોય. ફરિયાદ સંહારની સામે નહિ પણ આ બાબત અંગે છે: છેલ્લી એ કંડિકામાં જે શૈલીદોષ અધીરવિચારણાપૂર્વક જતાવવાનો જતન છે તે સાચા હોય તે પછી એ પુસ્તક નહ. જી. સં. દીકરાદારને કોઈ પણ અર્થમાં કે સંદર્ભમાં “ઘણું ગમી ગયું” હોય, ‘રસભરિત’ હોય, ‘નાયોચિન’ તેમ જ ‘આસ-કારિક’ શૈલીનું હોઈ “ગુણતા દરે” તેવા ગુણવાણું હોય-એ બધું શી રીતે બન્યું? બીજું, ધર્મ વગેરેનાં ત્રણ પ્રકરણોને એક જ શ્રેણી વખાણ્યાં ને વખોડ્યાં છે એ કેવું વિવેચન? ત્રીજું, ‘અપ્રસ્તાવના’ગત ઘણા રૂપરૂપ ખુલાસા છતાં, કર્તાએ પુસ્તકરૂપનમાં સ્વીકારેલી પદ્ધતિમાં ભૂલો દાદવી વાગતી છે? દશે. મારે જ લખવું પડ્યું એ ખરી રીતે તો વિષય તથા કાર્યને થએલા અન્યાય સામે, એક ઝગના વિવેચકમિત્ર સામે નહિ.

આટલું ગુજ. સા.સભાને

ગુજરાત સાહિત્યસભાને આજે સંભારી જ છે તો એને એક-એ મુચનાએ કરવાની તક પણ ‘સઉ છું’: (૧) પ્રત્યેક વર્ષની સમીક્ષા એકસરખી ઊંચી ભૂમિકાની લખાવાય (૨૯, ૩૩, ૩૬, ૩૭, ૩૯ના જેવી) એ તો હાલની સ્થિતિમાં શક્ય નથી, પણ, આ વાર્ષિક સાહિત્ય-સરવૈયાંએ જે પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે તે જોનાં, કામ બ્યારે મુકાબલે કનિષ્ઠ (‘જુનિયર:’ ઉમરે તેમ અનુભવે નાના) વિવેચકોને સોંપાયું હોય ત્યારે સભાના કાર્યવાહકોમાંના અધિક વિદ્વાન ને અનુભવી સભ્યોએ નિરૂત્તિપૂર્વક એ તપાસી, આવશ્યક લાગે ત્યાં પુનર્વિચાર, કાપકપ વગેરે વિવેચક પાસે કરાવી લીધા પછી જ પ્રગ્ન પાસે એ મુકાવું જોઈએ. આ ફરજ તો જ્યેષ્ઠો (‘સીનિયર્સ’) કહેવા જેવા ૩૫ તથા ૩૮ના સમીક્ષકોની બાબતમાં પણ જનવવી જરૂરી હતી; કારણ, એમાંની પહેલી સમીક્ષા કેટલેક અંકે ઘણે ભાગે સમાજવાદ-અંગ્રિયી દૂષિત બનેલી; બીજામાં, પહેલાં પચીસ પાનાંમાંનો અતિવિસ્તાર પાંચેકના પ્રસ્તુત સારમાં ખુદાથી સમાવાયો હોત. આ પ્રકારની છૂટ પોતાને રહેશે એવું સભાએ એ પ્રત્યેક વિવેચકને પહેલેથી જ રૂપ કરવું જોઈએ એટલે મત કે વાણીના સ્વાનંત્ર્યના અશ્ર અંગે પાછળથી મુસ્કેલી જીભ થાય નહિ. (હમણાં પણ અંગતભાવી દીકા પર પ્રતિબંધ મુકાય જ છે ને?) (૨) જોયી પ્રતિની સમીક્ષા લખી શકે તેવા સમીક્ષકોની હવે ખોટ વર્ષે વર્ષે વધારે પ્રમાણમાં પડવાનો ભય છે-એ પડવા માંડી પણ ગણાય; તો,

શ્વિરકૃપાથી સારી રીતે ધનવાન ને મનુષ્યકૃપાથી અતિઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠાવાન છે, તેમને પણ લાગુ નથી પડતી ? એમને ક્યા સ્વાર્થ માટે, હોય તો રાજ્યપ્રકરણમાં જ હોય તેવી, પક્ષનિયમનને (‘પાર્ટી-ડિસિપ્લિન’ને) નામે સાહિત્યની પરિપદમાં અજમાવાયલી, ઉઘાંછળી ચામુકગિરી આટલી બધી વહાલી લાગી હશે ?

સિતારો અદતો છે એમ કહીને પ્રગ્નકીય જીવનક્ષેત્રનો કોઈ પણ સેવક પ્રગ્નસેવા કરે છે શું ? એથી ઉદારસીનતા આપણે કેળવીએ છીએ તેથી જ ઘણાં સત્કર્મો, એ બીજી રીતે મનુષ્યધર્મથી સિદ્ધ થાય તેવાં હોવા છતાં, વણકર્મો પછાં રહે છે ને એથી છે પ્રગ્નને જ નુકસાન. અને દડવાશ ? સાર્વજનીન પ્રવૃત્તિને અંગે સામે માણસ કે પક્ષ રિયતિ જ એવી કરી મૂકે કે કામ કરવું ને આગળ વધારવું હોય તો અંગતભાવી મીઠાશખીઠાશ શક્ય જ ન હોય—મતલબ, લડાઈ તમારા માથામાં મારવામાં આવી હોય, ત્યારે પણ તમે પત્રકારનું મતસ્વાતંત્ર્યનું પવિત્ર ધ્વજ ભાંગીને, દડવાસની વાતો શા મુખે કરો છો ? અથવા, કાયદાની પણ ? પરિપદની દશા જેવી થઈ છે—અને તે વીસેક વરસથી—તેવીને જરાગર સમજે તો શું એમ નથી લાગતું કે એ જોઝારા બંધારણસુરનો નાશ નો નિર્દયપણે અસંખ્ય ટુંકો એની પર વર્ષો લગી ધસાવ્યા પછી જ થાય તેમ છે ?

એટલે, તાત્કાલિક કાયદાની આશા વિના, જે કોઈ શુદ્ધરાતનો સાહિત્યપ્રેમી હોય ને હાત્ર મિથ્યાચારી રીતે શુદ્ધરાતની મનાવાય—છે તે સાહિત્યપરિપદ (જોષ્ઠર્ધનરામ, રણજિતરામ, રમણભાઈ સરખા સાત્ત્વિક પુરુષોનો કર્મયોગ જેના મૂળમાં છે તે પરિપદ) પાસેથી શક્ય તે શુદ્ધતમ ને ઉચ્ચતમ કામ મેળવવા ઇચ્છનો હોય તેને માટે ખરો મંત્ર તો આ જ : ઉત્તિષ્ઠત જાગત પ્રાપ્ત વરાન્નિબોધત ।

અવનનું રાહતકંડ

૨૨મી માર્ચ : એ વિશેષણ એટલા માટે કે રાહત પેસા નહિ પણ માર્ક આપી દઈને—હક હોય કે નહિ છતાં—આપવાની હોય છે. આ પરીક્ષાક્રતુનો એ મહિમા. પરીક્ષાર્થીએ હડતાળ—અડતાળ પાડી હોય, બીજાં કારણે પણ અબ્યાસ કરી શક્યો ન હોય, એ શુનો બાજે તેના પરીક્ષકનો હોય તેવી રીતે તેણે માર્કની ખેરાત કરવાની હોય છે. માગણી, “તેણે આપનો પેપર તો સારો લખ્યો છે પણ” અહીં બીજા વિષયનું નામ આવે “એમાં એને જરા બધ છે એટલે આપના પેપરમાં જરા રાહતની જરૂર છે.” એ રીતે થાય છે.

મનસા, પારસ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત આ પરીક્ષકે અધિક પાપ કરીને કરવાનું !

પુણ્યત્રિપુટી

૩૬મી માર્ચ : જખાણ છાપવા મોકલી દેવાનો આ છેલ્લો દિવસ ને આ પાનું પણ છેલ્લું. એમાં તો એટલું જ અર્થ શકે કે ઘણું લખવું બાકી છે પણ એમાંથી થોડાં ભાગી જ આંગળી ચીંધ્યાનું પુણ્ય કરી લેવું : (૧) 'ગુનગાની' ના ગયા દિવાળી-અંકમાં, ૧૦ થી પણ વધુ વર્ષ પડના 'સ્વનંગના' માંથી ઉતારા અપાયા છે તે આપણા પવકારત્વના ઇતિહાસમાં ઉપયોગી હોઈ અજ્ઞાતીઓ ના પાપરશે જ પણ ખીમત સિદ્ધિતોએ પણ તેનો પરિચય સાધવા જેવો છે. (૨) 'કવિતા' ના ગયા ત્રણ (સ્વન-યુ, ફેબ્રુ, માર્ચ) અંકોમાં ગ્રાધ્યાપકો રાવળ ને વિશ્વપ્રસાદે, અનુક્રમે, કવિતાના રસારવાદન તથા લલિત વાસ્તવ્યની ઉપયોગિતા વિશે જેવું લખ્યું છે તેવું ગ્રીષ્મવટ ને સમજદારીભર્યું એ વિષયો પર આપણે ત્યાં થોડું જ જખાણું દશે. (૩) આપણા થોડા સાચા યુવાન કવિઓમાંના એક રા. ભાઈ હરિશ્ચન્દ્ર બદના માયાણુ સદકાદયી 'ધ યિઓસો-ફિસ્ટ' નો (ઓગસ્ટ '૪૭) પોસ્ટ-અંક મળી શક્યો છે. પાને પાને સમુજ્જવલ સ્વાતંત્ર્યપ્રેમે જ્ઞાકતા એ અંકમાં રાજકીય ને સર્વસામાન્ય પણ રાષ્ટ્રીય લેખો છે તેમ પોસ્ટ-અંક સંગીત, સંગીતકાર ચોપિન તથા એ દેશની સંસ્કારિતા ને આદિત્ર વિશેના પણ છે. રસાવ પ્રગ્નઓના ભવ્ય-ભાવનાશીલ કવિશ્રેષ્ઠ મિત્રીવિયનું (૧૭૬૮-૧૮૫૫) અપૂર્ણ પણ સુંદર કાવ્ય 'ઇમ્પ્રોવાઈઝેશન' નો આખું ઉતારું જ છું :

Alone ! Ah, men ! And who of you, divining
My spirit, grasps the meaning of its song ?
Whose eye will see the radiance of its shining ?
Alas, who toils to sing for men, toils long !
What need hast thou, my song, of human ears ?
Flow in the secret recesses of my heart,
Gleam on its heights, inviolate, apart,
Like sunken streams, like stars beyond the spheres.
Then heed me, God and nature, for my song
Is worthy you, worthy to echo long—
A master I !

આ હિંદુગારો જેમ આવા મદાન કવિની કવિતા પરત્વે તેમ હરકાઈ સમર્થ ચિન્તક કે શોકોત્તર કર્મવીરના કાર્ય પરત્વે પણ સાચા નથી?

વિ. ક. વૈ.

મન્દિર-વૃત્ત

૧. ગતાંક પછી વિશેષ મદદ તરીકે કે જરૂર મળ્યું નથી એ વાનની સંખ્યા નોંધ લઈ એ છોએ. એવી મદદ શુભેચ્છકો મેળવીને અમને અમુક વર્ગો માટે કરી રીતે ચિન્તામુક્ત કરી શકે તેની સૂચના આ વખતની પહેલી 'ધ્વનિ' નોંધમાં કરી છે તે ધ્યાન પર લેવાય તો સારું.

૨. ખીજું એ ચર્ચા શકે કે તંત્રીનાં જે ચાર પુસ્તકોની (નાશુક સવારી, મુર્ખ અને કેતકી, મહાવેદકાવ્યાં જીવન અને સંસ્કૃતિ, લીલાંસુકાં પાનની) આવક ત્રેમાસિકને મળનાર છે તેના બેગા 'સટ' ઓછી કિંમતે મળી શકશે; એ ખપાવવાના સંગીન વ્યવસ્થિત પ્રયાસો વર્ષના અમુક સમયે કે દિવસે મિત્રા કરે તો એવા સો 'સટ' ખપનાં ૩. ૭૦૦ તો ઝાઝી મહેનત વિના શિભા કરી શકાય.

૩. સર્વ 'માનસી' પ્રેમીઓની જેમ અમારી પણ આશા હતી કે ૧૯૪૨ની શરૂઆતમાં મુશ્કેલીમુક્ત થએલું 'માનસી' ફરીથી મુશ્કેલીમુક્ત નહિ થાય; પણ, તેવામાં કાગળની મોંઘવારી જ હતી તે હવે કેટલાક વખતથી કાળા મોંઘવારી બની છે; એ કાળાશ ઘેરી ને ઘેરી પણ જનવાની, મુશ્કેલી ને ખાંધણી અંગેના ખર્ચો પણ વધ્યા છે એ જાણીતું છે. આ કારણોએ, ૧૯૪૨ના અંકે પછી ખોટ ફરીથી ચદેલાં, વણબરામાં પ્રેસબિસોરપે આવી ઊભી ને આ સાક્ષર્માં વધવાની. એમાં જે થોડી ગ્રાહ્ય મળશે તે ગયા અંકમાં જાહેર કરેલી રકમ કોઈકે દહાડો હાથમાં આવવાથી; રાહજને 'થોડી' એટલા સારુ કહી છે કે આહોકોની કીક કીક સંખ્યા આ વર્ષે કમી થવાનો ભય દેખીતાં કારણ છે. સામી બાજુ, લગાજમ તો વધાર્યું નથી—વધારાય તેમ નથી. આ સંઘર્ષ ધ્યાનમાં જેમને લેવું હોય તે લે ને જાતી ગંધી જરૂર મદદ આપે તથા અપાવે.

વિ. ક. વૈ.

સૂરત : ૩૧-૩-૪૩

સંચાલક માનસી

શ્રી પરા પૂજા

પૂરણુ બ્રહ્મ પરમાત્મ કેરું	આવાહન હું કેમ કરું	
જગદાધારને આસન કાગે	લાયક વસ્તુ શું થે ધરું.	૧
સ્વચ્છને પાદ જ અર્ધ્ય જ કેવાં,	આયમન શુદ્ધને શાને ધરું	
સદા શુદ્ધ નિર્મલ તનુ તેને	સ્નાનવિધિ હું શું આદરું.	૨
વિરાટવિશ્વ ઉદરમાં તેના	વસ્ત્રે શું લાવું કપડું	
નિરાક્ષણને ઉપવીત ક્યાંથી	નિર્વાસે શું ફૂલ ધરું.	૩
યુવા ચન્દન અગ્નીર અરગત	નિર્લેપને કયમ લેપ કરું	
સદા રમ્ય મનોહર મૂર્તિ	બ્રૂણુ તેને શું થે ધરું.	૪
સદા તૃપ્ત ને આનંદી જે	તેને રોના ભોગ ધરું	
અનંત અનાદિની પરિક્રમાનાં	કેવી રીતે ડગ હું ભરું.	૫
સોડહમ્ ભાવે જુદો નહિ બે	તો કેાને હું નમન કરું	
નિર્વેદ નિરંજન નટ્યર નરની	સ્તુતિ વાણીથી કેમ કરું.	૬
સ્વયંજ્યોત ને શુદ્ધ શુભોભિત	તેની આરતી શીઘ્ર ઓપરું	
બહિરંતર સચ્ચેથી પૂરણુ	ઉદ્ઘાસન કેમ જ ઓચરું.	૭
નારાયણુ નરવર ધનસુંદર-	થી મોદન આગત બન્યું	
જ્યાં જોઉં ત્યાં તેજ દીસંતો	શા માટે હું તીરથ કરું.	૮

મો. પ્ર. વૈ.

(અનુસંધાન ૪. ૮નું ચાલુ)

દેવનિ

નહિ મરવાનાં કારણો (વિ. ક. વૈ.)	...	...	૬૧
દર્શનકાર કહી શકાય ? (")	...	...	૬૭
અભીષ્ઠચિન્તાન : દી. બ. ઝવેરી; પ્રા. વામનરાવ જોષી (વિ. ક. વૈ; મ. રા. પા.)	...	...	૬૬
સાહિત્યપરિષદ (વિ. ક. વૈ.)	...	...	૧૦૪
અવસાનનોંધ : સ્વ. પ્રા. ચાવેકર...	...	...	૧૦૫
વાસરિકા : ૨; મન્દિર-વૃત્ત (વિ. ક. વૈ.)	...	...	૧૦૬, ૧૧૫
પરા પૂજા : ગ્રેય પદ્યભાષાન્તર	...	...	૧૧૬

પ્રેમનું સૌન્દર્ય અને સૌન્દર્યના પ્રેમ—

ની

દૃષ્ટિ અને દર્દભરી

શ્રી કિશનસિંહ ચાવડાની

સોળ દૂકી વાર્તાઓનો સંગ્રહ

卐 કુમકુમ 卐

૩૨૮ પાનાં : પચિની જેવાં રૂપરંગ અઢી રૂપિયા

શ્રી. કિશનસિંહ ચાવડાના જેવી રચનાઓ વાચવામાં આવે છે ત્યારે એમ થાય છે કે આ એના વર્ણને, આ એની ચેટિ, આ એની માનસશાસ્ત્રી સાથદિલીએ અને આ એના ફાલ્ગુ પાત્રની કુમારો છતી નય છે. —મી. બી. કે. ઠાકોર

બહારના રૂપરંગની જેમ આંતરસીન્દર્યે પણ પચિનીના વર્ગના આ નવલિકા-સંગ્રહ જેવા અયવા આને મળતા ઈચ્છા શુભે શુભશતી નવલિકાસાહિત્યમાં વિરલ છે. —મી. વિજયરાય વેલ

જેમણે જીવન જીવ્યું છે, માણ્યું છે, નિંદગીમાં તેજઝાયાની સંતાકકી બેલી છે; નૃત્ય, સંગીત, સૌન્દર્યનો મહિરા કરતા પણ બલવત્તર નરો અનુભવોયો છે એવા નવલિકાકારોના વર્ગમાં શ્રી. કિશનસિંહનું સ્થાન છે. ‘કુમકુમ’ જીવાળે ચડેલી નિંદગીમાં થતી વેદનાનું ફૂલ છે. —શ્રી ધનજીભલાલ મહેતા

આપણા સાહિત્યમાં કદાચ ‘કુમકુમ’ના અપવાદ સિવાય પાત્ર, રચણ અને પ્રસંગોનું આદર્શ નૈવિધ્ય બીજા કોઈ પણ વાર્તાકારના એક પુસ્તકમાં ન મળે. આ નૈવિધ્ય એ શ્રી કિશનસિંહ ચાવડાની વિશિષ્ટતા છે એ તો શાકસ. —શ્રી શુભાબદાસ પ્રોફેસર

પ્રકાશક

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

બુકમેક્સ : પબ્લિશર્સ : : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ.

સાધના પ્રેસ : રાનપુરા, વડોદરા.

માન રા

સર્જન અને ચિંતનની ગ્રંથશ્રેણી

વર્ષ ૮ અંક ૨

જુન ૧૯૪૩

પૂર્ણસંખ્યા ૩૦

સ ચાલક

પ્રા. વિજયરાય કલ્યાણરાય વંદ્ય

પ્રગટનસ્થાન : આર્નાઈ પ્રેમ : મેશનરોડ : ભાવનગર.

લાંબું આયુષ્ય
સુંદર સ્મરણશક્તિ
બલ તેજ અને
ચેતન મેળવવા

અંકુર કેસરી જીવન

વાપરો
જેમાં

કેસરી, કેસરી
રસસિંદુર, અબ્રક
તથા બીજાં પૌષ્ટિક
ઓષધો મેળવેલાં છે.

અંકુર ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લી.

મુબમ્બઈ નં. ૧૪

ભાવનગર એજન્ટ

મેસર્સ જયંતીલાલ અમૃતલાલની ફા. આંબાચોક

મરાઠા જાત, માલ અને
મિલકતની સલામતી માટે
'ઇન્ડિઅન ગ્લોબ'ની
વિમાની પોલીસી સંપૂર્ણ
પ્રકારની ગેરંટી છે.

વિમાનું તમામ
પ્રકારનું દામકાજ
૧૦૦% સ્વદેશી
અને
સસ્તું
છે

ધી ઇન્ડિઅન ગ્લોબ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લી.

અગત્ય પ્રાંત્ય
અગત્ય, અગત્ય

૩૧૪/૩૨૧ દેવજી રોડ
મીડ, અગત્ય

અમદાવાદ પ્રાંત્ય
દેવજી જીવકામિ કામદા સ્ટ્રીટ

શાખા અને એજન્સી ઓફીસો અગત્યના દરેક સ્થળોએ છે.

રૂસ્તમ. કે. મેસમેન

ચેન્ડર અને હાઉસ-ડોકોરેટર
કુખાશ મેન્શન : ૫, વોલ્ટન રોડ,
એપોલો બંદર
મુંબાઈ નં. ૧
ટેલીફોન નંબર.....૩૬૦૪૩

અમે જનાવીએ છીએ છ. આઈ. ને ડબલ્યુ. આઈ.

બેન્ડ્ઝ અને નિપલ્સ

પિત્તળનાં બધી જાતનાં સેનિટરી ફિટિંગ તથા કોમ-
પ્લેટ્ડ શાવર-કોકના સ્પેશિયાલિસ્ટ.

ભાવો, કોમ્પ્રીઝિટિવ : આજે જ લખો:—

બાબુભાઈ નરોત્તમદાસ અને કંપની

૩૦૮, તારદેવ રોડ; નાના ચોક : મુંબાઈ ૭.

મિસ્ત્રી રશીદ ગફુર

ધમારતને લખતા લોખંડના સામાન જેવા

દે. એંગલ, દીઝ, શેલ્ડરસ્ટીલબીમ

ગેલવેનાઈઝ્ડ અને પ્લેનશીટસ

વગેરે માલ પૂરો પાડવાના અને

તે બેસાડી આપવાના

કંટ્રાક્ટર

નં. ૧૨૩. ટેકસ્ટ્રીટ : ————— મુંબઈ ૮.

“ ધી હોમિઓપેથિક આઉટલુક ”

બોમ્બે હોમિઓપેથિક એસોસિયેશનનું મુખપત્ર

તંત્રી : એન. સી. વકીલ

જ્યંત પ્રાણકોષ પર સળવે અસર કરતી નવીન ચિકિત્સાપદ્ધતિ હોમિયો-
પેથિનું પશ્ચિમ હિંદનું પ્રથમ અંગ્રેજી માસિક. જેમાં ગતકાલીન માર્ગદ્રશ-
ઓના વિચારો પુનઃ પ્રગટે છે, તથા સમકાલીન વિદ્વાનોની સ્ફુરણાઓ ખીણે
છે. યુરોપ તથા અમેરિકાના આચાર્યોનાં બુદ્ધિશ્વ વિજ્ઞાપ છે. તેમજ ભરત-
ખંડના વિદ્વાનોના ઉત્તમ લેખોનું દર્શન માપ છે. વિચાર, આચાર તથા
પ્રવર્તનનું તાદરસ સ્વરૂપ રત્ન કરતું વિશુદ્ધ હોમિઓપેથિનું આ સામયિક
પ્રત્યેક મુદ્દમાં હોડું ભેદીએ.

વાર્ષિક રૂ. ૨૫ માસિક આના ૪ નમૂનાની નકલ મળી શકશે.

લખો : શ્રી મનોહર રોય

બરમા બિર્લોગ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ, ૨.

HOMOEOPATHY BIOCHEMISTRY

A SINGLE IDEA—*says* EMERSON

"May have greater weight than labour of all the men,
animals and engines for a Century."

A single idea in any art or plane is indeed dynamic in its effects and in its application and result; in medicine it undoubtedly borders on the miraculous. The Physician's Catalogue and Reference Book will convince you of the potentiality of the idea and the efficacy in the cure it is bound to effect. Undoubtedly a wise and thorough knowledge of medical writings will give you an intelligent grip of the problems that may confront you. In addition to the *Materia Medica*, the reference-book contains practical notes and important therapeutic hints, throws fresh lights on the maladies old and new, and embodies within its scope a few hundred special formula and many a feature of real interest to the progressive and conscientious physician. Indeed every student, practitioner and layman should make it a point to possess a copy of this invaluable ready reference-Book.

Free on Request.

ROY & COMPANY
PRINCESS STREET, BOMBAY 2.
Sole Agents for Bombay Presidency for—

BOERICKE & TAFEL

The world renowned Homoeopathic Pharmacists
and Publishers of Philadelphia, U. S. A.

THEIR MEDICINES ARE THE BEST.

**FOR
MODERN
SANITARY ENGINEERING**

Ask

S. D. Marker & Co.,

No. 381, Hornby Road, BOMBAY.

THE MALL, LAHORE.

ઓગસ્ટમાં પ્રગટશે

ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા, પુણ્ય ૨૮૫

દર્શી

પ્રા. વિનયરાય દલ્યાણરાય વેદ

પાનાં આશરે ૪૦૦ : કિંમત રૂ. પોણા બે

એન. એમ. ત્રિપાઠી લિમિટેડ

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ નં. ૨.

વિષય દર્શન

વ. ૮, અ. ૨ :

પૂર્ણસંખ્યા ૩૦

જુન ૧૯૪૩

સર્જન અને નિબંધો

‘ મહાશે ત્રિય મહિષ ’ (‘ કાન્તમાલા ’ માંથી)

રામરામ રા. શાસ્ત્રી... .. ૧૧૭

પ્રવેશક સુખલેખ (નમંદ-સ્મરણોત્તુ આસુખ)

રામરામ રા. શાસ્ત્રી... .. ૧૧૮

રાણુકાંકા (બે સસ્મરણો)

સુનિકુમાર મ. બટ્ટ... .. ૧૨૧

શ્રી રાણરામ રા. શાસ્ત્રી (ચરિત્રલેખ)

નિરંજન રા. શાસ્ત્રી... .. ૧૨૩

ખાલ રાહુલ (કાવ્ય)

ભાઈચંદ્ર ભે. ભેળી... .. ૧૪૬

ખોટું ઠરાવેલું ‘ સાચું નાણું ’ (કલ્પનાચિત્ર)

‘ મ ’ મ... .. ૧૫૬

આત્મમતે અજવાળે (આત્મકથા)

ધનસુખલાલ કૃ. મહેતા... .. ૧૬૨

અધાર પલને ઝોળખો (કાવ્ય)

સુધાંશુ... .. ૧૭૩

દ્રેસપાસ (વિનોદાત્મક રેડિયો-સંભાષણ)

નવનીતલાલ અ. વકીલ... .. ૧૭૪

શ્રીરંખાધ (કવિચરિત્ર)

શ્રી પદ્માબહેન દેસાઈ... .. ૧૮૦

દલ (પૂનલાલ); આબોહવા એમની (પારાશર) : કાવ્યો... .. ૧૮૭

નિકપા : સ્વીકાર ને નોંધ (વિ. ક. વે.)... .. ૧૮૮

દલિત : ભારતીય ઇતિહાસ ; વાસરિકા (વિ. ક. વે.), મંદિર-જલ (સં. માનસી.)

૧૬૦-૬૩

માનસી અયેલ્લી ; સંચાલક વિ. ક. વેલ્લ દરજ મહોલો ; નાનપરા :

સૂરત લલાળમ : શ. પુ દેસાવર શ. હુ ; છટક, શ. રા. શાખાઓ : (૧)

સુંખાધ, મેસસ એન. એમ. ત્રિપાઠી લિમિટેડ પ્રિન્સેસ રડીઝ. (૨)

સૂરત : પ્રતાપ પ્રેસ, કલ્પીક. (૩) વડોદરા : સાધના પ્રેસ, રાવપુરા. (૪)

પોરબંદર : રા. દામોદર કે. ભટ્ટ. રામટેકરી. (૫) ભાવનગર આનંદ પ્રેસ,

રેડેસન રોડ.

‘માનસી’નો મદદગાર

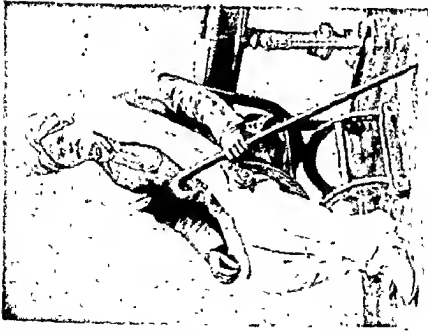
દરેક શિક્ષિત ગુજરાતી, જેમ તેનો ગ્રાહક થઈને તેમ
આ સુંદર પુસ્તકો ખાસ સસ્તા ભાવે ખરીદીને પણ
થઈ શકે : આ પુસ્તકોની આવક ‘માનસી’ની
વધતી જતી ખોટ ભરવામાં વપરાય છે.

૧. નાણુક સવારી (રૂ. ૧૫)
૨. ગૂંઈ અને કેતકી (રૂ. ૨૫)
૩. મગવેદકાલનાં જીવન અને સંસ્કૃતિ (રૂ. ૨)
૪. લીલાંસૂકાં પાન (રૂ. ૨)

‘માનસી’કારનાં આ રૂ. ૮) નાં પુસ્તકો એક
સાથે મંગાવનારને રૂ. સાતમાં, ૮. ખ.
માફ કરી મોકલાશે.

એન. એમ. ત્રિપાઠી લિમિટેડ

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ—મુંબઈ નં. ૨.

श्री राजनराम च. साखरी
सन् १९०० सुगारे, इलाहाबाद

श्री राजनराम च. साखरी
वापारभाष्य मन्त्रालये सन् १९२३. मुंबई

પ્રવેશક મુખલેખ

[મુળાઈના ગુજરાતી પ્રિ. પ્રેસે પ્રકાશિત ઉત્તર નર્મદચરિત્રમા 'સમય-વીર કવિ નર્મદનાં સ્મરણો' નામે એ ગદ્યપૂર્ણ દીર્ઘ સંસ્મરણલેખ છે તેના પ્રવેશક તરીકે એ સસ્મરણોના લેખક સ્વ. રામરામ રા. રાસ્ટ્રીએ લખેલા ને હજી સુધી અપ્રસિદ્ધ એવો આ લેખ (મૂળની ભેટણી પ્રમાણે) અહીં પહેલી વાર છપાય છે. વાચનાર ભઈ રાકશે કે સંસ્મરણોની ભૂમિકા તરીકે આ લેખની ઉપયોગિતા સારી રીતે છે જ. સ્વ. રાસ્ટ્રીજીના પુત્ર રા. નિરંજન રા. રાસ્ટ્રીના મૂલ્યવાન સહકારથી અમને એ મળી રાક્યો છે. (જે સ્થળે ખૂણ્યા કાઢેલમા હમેશ સ્પષ્ટતા માટે અમે કહેલા છે.)—સં. માનસી]

કામં વદન્તિ વિવુધા નવરાત્નસિદ્ધન્
 “ કાલસ્ય કારણમહો નૃપતિઃ સદૈવ । ”
 દૃષ્ટિસ્તુ લોપયતિ “ લોકસમૂહસાથ—
 માતૃમૌજસા નયતિ કોડપિ હિ કાલવીરઃ ॥ ”

Time, they say, is ever changing
 From the hoary ages ranging,
 None can vouch, though, with certainty,
 Who dares changes, Time or We ?
 If Time changes : How and Where ?
 If we . then say who goads us there ?
 Experience knows and doth proclaim :—
 The Hero makes the Time; Nay all.

51 સી હુદ્દિની વ્યાધ્યાવસ્થામા લેયલાં રથાનો, અનુભવેલા પ્રસંગો, અત્રે તેવી જ બીજી રિયલિટીઓ મનુષ્યતા. માયા, પણ વ્યવહારના બીજા દોષોથી નિમ્મુક્ત મન પર એવી કાષ્ઠક અલૌકિક સચોટતાથી દિવ્ય પ્રતિભાશ્વ પ્રતિબિંબ પામે છે કે તેનું વર્ણન કરવા જતાં પ્રયાસ સર્વથા કાંપો લાગે છે; મન તૃપ્ત થતું નથી અંતરના ઉત્સાહમય ઊભરાને

પર્યાપ્તિ મળતી નથી; આ વાત થોડે કે ઘણે અંશે વ્યક્તિમાનને કણે-
 કણે પ્રતીત થાય છે. એવા સમયમાં જે મુદ્દલક જેવા. ગામડામાં પણ
 આપણે રહ્યા હોઈએ, રમતમગત કરી હોય-સગાં મિત્રો સાથે અનેક
 વ્યવહારના પ્રસંગોમાં આનંદ કે અનુભવ લીધા હોય, એ બધાંનું, તેજ
 રચાન મોટી વયે જોતાની સાથે જ ફરી રમરણ થઈ અમુક હેઠ્ઠનાદ
 ઉદ્ભવે છે-તેવો સામાને, આપણા કહેવા છતાં, કેમ ઉદ્ભવતો નથી તેથી
 ખેદ ને આશ્ચર્ય થાય છે, તેજ સૌંદર્ય તેમાં બીજાને કેમ દેખાતું નથી
 એવું ઉદ્ભવમય જ્ઞાન-મનને દુઃખી કરે છે, ઇલાદિ વાત દરેક જથ્થાના
 અનુભવની છે. તેજ પ્રમાણે, ઇ. સ. ૧૮૭૨માં મહારી સાત વર્ષની વયે
 મેં 'પ્રથમ વિષ્ણુજાવા શ્રદ્ધાચારીને સુરત છાત્રાલયમાં આવેલા મારા વતનના
 "દિલેશુ" ગામમાં જોયાં. મારા કેલાસવાસી તીર્થરૂપ રામચંદરજી વય
 તે વખતે ૩૪ વર્ષનું હતું, અને મહારાં માતૃથી મને તથા એક ત્રણ
 વર્ષની બહેનને મૂકી આ વખતની પહેલાં એ વર્ષ પર દેહાવસાન પામ્યાં
 હોવાથી, મુંબઈની કન્યાશાળાના મુખ્ય શિક્ષકજી કામ છોડીને મારા
 પિતા શાંતિની ઇચ્છાથી અહીંજ આવીને રહ્યા હતા. તે પૂર્વે પૂતાતમા
 શ્રી વિષ્ણુજાવા સાથે મુંબઈમાં ઘણા નિકટ રતેહસબંધ એમને થયેલા,
 અને મારા પિતાતૃત્ય કવિ [નર્મદાચંદર] સાથે તો તેની પણ પૂર્વે બંને
 વીશવીશ વર્ષના હતા સારથી રાંદેરમાં જ થયેલા એમ મહારા સદ્ગત
 તીર્થરૂપના કહેવાથી હું જાણું છું. નિરંતર સત્સંગની ઉત્કટ ઇચ્છા-
 વાળા હોવાથી મહારા પિતાને મુંબઈ છોડ્યા પછી સાધુ નિર્મળદાસ
 સાથે જલુ રતેહ થયો, અને આ દુઃખના સમયમાં તેમને ધૈર્ય, આશ્વા-
 સન અને શાંતિ રહે એવા હેતુથી એ મહાત્મા સાધુ પણ પોતાની શ્રુત
 દિલેશુમાં ઘણા વખત સુધી લઈ આવી વારંવાર નિવાસ કરતા-તેવામાં
 આ તેજસ્વી ઇશ્વરચંદ્ર વિષ્ણુજાવા પણ કાંઈક આવજા ઉદ્દેશથી દિલેશુ
 આવ્યા. આશરે પંદર વીશ દિવસ સુધી મોટાઓને આનંદ થાય એવી
 રાનચથી તથા છતર ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓથી આ નાનકડું ગામ ઉત્તેજિત થઈ
 રહ્યું-મારા જેવા બાળકને "સ્વર્ગ આથી સુંદર રસમય નહીં હોય" એવું
 આભાસરૂપ જ્ઞાન થયું-એટલામાં સુરતથી કવિના એક માણસે આવી પત્ર
 સાથે સંદેશો કહ્યો કે "વિષ્ણુજાવાને લઈ મારા પિતાએ સુરત જવું."
 એક દિવસમાં તૈયારી કરી; મહારી ત્રણ વર્ષની બહેનને પિતાના મોસાળમાં

મોકલાવી; અને મને સાથે રાખી વિષ્ણુબાવા તથા મદારા પિતા સુરત આવ્યા. મદારી સાંભરતી સ્થિતિમાં મેં આ વખત પ્રથમજ સુરત જોયું, અને કવિને પણ પ્રથમ જ જોયા ! નાના ગામડામાંથી સુરત આવ્યો—સાધારણ સ્થિતિના કુટુંબમાંથી કવિ જોવાના ધરમાં—કુટુંબમાં એકરૂપ થયો. ભાગીરથીતુલ્ય દિવ્યાંશી ઝાઝીગોરીએ મને પુત્રવાત્સલ્યથી પોતાની છાયામાં લઇ લીધો—તે સમયના કવિના ગૃહકુટુંબની મારા મનમાં જે છાપ પડી તે મોઢા મોટા મદારાજના મેહેલની કે કુટુંબની છાપને ઝાંખી પાડે એવી હતી—અઘાપિ છે—મારા જીવનના બહુ મોડા ભાગમાં છેક પાછળથી મેં જાણ્યું કે તે વખત તો કવિ કાણી દત્તા—પૈસે ટકે દુઃખી દત્તા, અને પૂર્વના મુંબઇના વખત સાથે સરખાવતાં ઉભયમાં આકાશ પાતાળ જેટલો અંતર હતો ! આવા સુખમાં અને દિવ્ય સ્નેહમાં હું માતૃવિયોગી દુઃખી બાળક પંદરેક દહાડા રહ્યો. પૂતાતમા, વિષ્ણુબાવા કોઇ તીર્થયાત્રાએ ગયા ને હું તથા મદારા પિતા સારપછી એક જ દિવસે રહેર આવ્યા. આ સમયે કવિને કાંઈ પ્રજા ન હતી—મને તેઓ પુત્રપ્રેમથી ઘણી વાર પાસે બેસાડી રમત કરાવતા—ખવરાવતા ને દૂધ પાતા. ધરમાં સામસામા મળી જતા તો બેચેની લેતા ને સ્નેહચુંબન કરત—આ બધું એક બાળકના લીલાપ્રધાન જીવનપટ પર પડેલું ચિત્ર આજ સુધી પણ તેવી જ ચમક સાથે સુદૃઢ છે. આ સમય પછી આશરે જે વર્ષે (ઇ. સ. ૧૮૭૫માં) આપણા દેવરૂપ માયાજી મદારાજ આઠમા એકવડ “ પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ ”ને નામરૂપે મુંબઇ પધાર્યો; અને એજ સંક્ષિપ્ત કવિનું કુટુંબ મુંબઈમાં વસવાને આવ્યું, અને મદારા પિતા પણ મદારા વિદ્યાબ્યાસને ખાતર મને લઇને મુંબઇ આવ્યા. આ વખતે મદારૂં વય દશ વર્ષનું હતું—અને કવિને (સુભદ્રાગોરી નામથી વિશેષ ઓળખાતાં) નર્મદાગોરીથી નવચંકર નામનો દોઢેક વર્ષનો પુત્ર હતો. કાલજાદેવીના રસ્તા પર રામવાડીના નાકા પર ત્રણ રસ્તાને મોખરે “ લલ્લુ ભગવ ” નામના ગૃહસ્થનું ઘર હતું. તેનો હિલ્લો માળ કવિએ રાખ્યો હતો, અને તેની સામેજ “ શાહી-વાળાનો માળો ” જે આજ પણ ત્યાં છેજ, તેમાં હિલ્લે માળે મદારા તીર્થરૂપે એક ઓરડો રાખ્યો. હું તો લગભગ બધો વખત કવિની પાસે જ રહેતો—ખાતો—પીતો અને સૂતો. મને પાસે જ આવેલી “ બુદ્ધિ-વર્ધક ” શુલમાં પાંચમી ચોપડીમાં દાખલ કરાવ્યો. આ સમય

તે સહગત સાક્ષર નવલરામભાઈએ ['નર્મકવિતા'માં] લખેલા કવિજીવનને ૪૫મું પાને છે તેજ છે. થોડા જ વખતમાં કવિની આમપાસ મુંબઈમાં વસતા અગ્રગણ્ય ગુજરાતી તેમજ બીજા વર્ણના મુદરથોનું ને વિદ્વન્જનોનું મંડળ વિસ્તરતું બેઠું થતું ગયું. નિયમિત સવાર સાંજના સત્ર ગોઠવાઈ ગયા, અને મને ઘણું જ જોવાનું તથા ધીખવાનું મળવાના બાગ્યોદયના સમયનો આરંભ થયો. આ સમયથી તે ઇ. સ. ૧૮૮૬માં એમનો દેહાવસાન થયો ત્યાં સુધી હું પ્રસંગવશાત્ મહારા તીર્થરૂપથી છૂટો પડ્યો હોઈશ, પણ કવિની તેજપુંજ પૂર્તિ આગળથી લાંબો વખત ખર્યો નથી. એ સમયમાં મેં જે જે જોયું-અનુભવ્યું-અને મારા જીવનમાં ઘટાવ્યું, તેનો કાંઈક બાસ આ લેખદ્વારા મારા અનેક મિત્રોના આગ્રહથી-કાંઈક કર્તવ્યપરાયણ જુદિથી-અચકાતાં ખેંચાતા મનથી હું ગુજરાતની વિવેકી ને રનેલાળ પ્રજા આગળ મૂકવાની કૃષ્ટતા કે અવિનય કરું છું; છતાં જે પૂજાજુદિનો મારો ઇષ્ટ હેતુ એમાં અંતર્ભૂત છે તે અસ્પર્શે પણ એથી સફળ થાય તે હું ઉપલા દાયમાંથી મુક્ત થઈ પોતાને કૃતકૃત્ય માનીશ, ઇતિ શિવમ.

સંવત ૧૯૭૬ કાર્તિક

મુંબઈ, ગિરમામ

શકવ ૫૬ પ્રતિપદા, સોમ

વિધાયક^૨

સુનિમુખાર મહિરોંડર બટ્ટ

રા જુ કા કા

બે સંસ્મરણો

મ. રા પિતાના વડોદરાના જીવન અને પ્રવૃત્તિના અમે કામ સીધા સાક્ષીઓ નથી. ૨૧. રામરામ રામશંકર શાસ્ત્રી સાથે અમારા કુટુંબનો પરિચય વધ્યો તે વડોદરામાં જ. વડોદરામાં જૂતડીને ઝાંપે એક

૧. આ અનુક્રમણ ચાલુ (૧૯૧૪વાળી) આવૃત્તિ છે.-સં. માનસી.

૨. એટલે, સંસ્મરણલેખના વિધાયક: આ સહી મૂળ લખાણમાં જ આ રીતે છે. સં. મા.

ઘરમાં અમારો વાસ થયો હતો; ત્યાં અમારા નિકટનાં પડોશી શ્રી. જગન્નાથ મંજારામ પાઠક હતા અને તેઓ રાજ્યકાકાના રનેલી તેમ જ સંબંધી થાય. મારા જન્મ પછી પણ કેટલોક કાળ અમે ત્યાં વસેલા. પણ પછી મારા બાપુએ ભાવનગરની નોકરી સ્વીકારી અને વડોદરાના મારા પિતાના સંબંધીઓથી જુદું અમારું જીવન વહેવા માંડ્યું. અમારા ઘરના આદ્યમમાં અને કલાબવનના ફોટોગ્રાફોમાં દક્ષિણી પાછડી પહેરેલી રાજ્ય કાકાની છબી છે, અને તે ઉપરથી હું ધણા વખત સુધી રાજ્ય કાકા દક્ષિણી હશે એમ માન્યા કરતો હતો.

પણ કાન્તની પ્રવૃત્તિઓમાં રાજ્યકાકાની અસર બે જગ્યાએ ન જુલાય તેવી પડી છે. રાજ્યકાકા સંગીતના શોખીન હતા. તેમનો અવાજ ઘણો મધુર હતો અને સરસ ગાતા. તે વખતે મરાઠી નાટક કંપનીનાં 'સૌભદ્ર' વગેરે નાટકો ઘણાં પ્રખ્યાત થયાં હતાં અને રાજ્યકાકા ઉપર એ નાટકો, એ સંગીત અને તેના એક એકટર બાઉ કાલ્હટકરની જાડી અસર પડી હતી. એમાંના એક નાટકમાં શંકરાબરજી રાગની એક સુંદર મીજ ગવાતી હતી તે રાજ્યકાકાની માનીતી હતી અને પોતાના 'નાગાનન્દ' નાટકમાં તેમણે એ રાહ ઉતાર્યો. 'નાગાનન્દ'માંની એ લીટીઓ મને સ્મરણ છે ત્યાંસુધી આ રીતે શરૂ થાય છે.

આત્મછવિત યકી અન્ય રક્ષણ કરી,

આદ્યું તે જહુ સ્તુત્ય કાર્ય.

અને તે જ લયમાં સ્વ. કાન્તે પોતાનું 'સાગર અને શશી' એ કાવ્ય લખ્યું અને એ કાવ્ય લખાયા પછી રાજ્યકાકાએ અનેક વાર પોતાના મધુર કંઠે ગાયું છે.

અમારા ભાવનગરનિવાસ પછી રાજ્યકાકાએ અનેક વાર આવવાનો વિચાર કર્યો પણ તે બર આવ્યો જ નહિ. પણ અમે ભાવનગરમાં અમારું મકાન લીધું ત્યાર પછી તરત જ એટલે કે ૧૯૧૪-૧૫ની

૧. અહીં વર્ણવાયો છે એ રીતે ભેતાં, આ પ્રસંગ 'કાન્ત'ના વડોદરા નિવાસ (૧૮૯૦-૯૮) દરમ્યાનનો હોય. પણ એ નાટક, સાચીજની રચના વધે (૧૮૮૭ આસપાસ) રચાયલું જણાય છે; એટલે, જોશહનો ઉલ્લેખ અહીં છે તે પાછળથી નાટકમાં ઉમેરાયો હશે એમ અનુમાન કરવું વાસ્તવિક લાગે છે — સં. માનસી.

સાતમાં રાજકાકા સહકુટુંબ અમારે ઘેર આવ્યા, અને આઠેક દિવસ રહ્યા. તે વખતે ચિ. નિરંજન સાથે હતા. અને મારા નાના બન્ધુ સ્વ. અનિલકુમારને એમના સહવાસથી એટલો આનંદ પડેલો કે તેમના ગયા પછી એ બધાંની ધણીક વાતો એ વારંવાર કથી જ કરતો. બાવનગરના નિવાસ દરમિયાન રાજકાકાએ એક વ્યાખ્યાન કરેલું અને આખા મંડલ સમક્ષ 'નામનન્દ' વાંચી સંભળાવ્યું હતું અને શ્રીતાવર્ગ તેનાથી મુગ્ધ બની ગયો હતો. તેમાંથી એક ચીજ તો મને હજીયે યાદ રહી ગઈ છે.

મૂખને કેશ છટા લાંબા ને કૃષ્ણ જે
 સિન્દૂરે દિગ્ધ બહે કરી અંગે રક્તને .
 આયાસે આલસાંગી ચન્દનના આ વને
 ગાએ સદ્ તાગ નારી શુભ તારી કીર્તિને

છેવટના વખતમાં રાજકાકાએ મુંબઈમાં નિવાસ કર્યો હતો. તે ચંદા રામજી કન્યાશાળાં સામે રહેતા હતા અને તે દરમિયાન બે ચાર જ વખત હું તેમને મળવા જઈ શક્યો હતો અને માત્ર એક જ વાર થોડો વખત તેઓ મારે ઘેર દાદીશેઠ અગ્યારી લેનમાં (વજીરામ મિટડોંગ, ચીરા બજાર ખાણુ, 'મૂણાડું' મકાન) આવ્યા હતા.

નિરંજન રાજરામ શાસ્ત્રી

શ્રી રાજરામ

રામશંકર શાસ્ત્રી

૨૧ યા યુગના આ મહાનુભાવનો પરિચય આપતાં મને હર્ષ તથા ક્ષેમની મિશ્રિત એવી એક અવસ્થાનીય લાગણી થાય છે. હર્ષ એટલા પૂરતો કે કદાચ એ દ્વારા હું કેંક અંશે પિતૃસેવા કરી શકીશ. ક્ષેમ ચવાનાં બે કારણ છે. એક એ કે એમની સાથેનો મારો અંગત અને નિકટનો સંબંધ, એમના પ્રયત્નોના પૂજ્ય-ભાવ અને સન્માન અને એમના પરના મારા સ્વાભાવિક પ્રેમને લીધે કદાચ સામાન્ય પ્રસંગો કે લક્ષણોમાં હું અસાધારણતાથી આરોપણ કરું. બીજું કારણ, મારો જન્મ એમના જીવનના ઉત્તર-

ઠાળમાં થયો હોવાથી એમના જીવનના પ્રધાન ભાગનો મારો વાસ્તવિક રીતે અલ્પ પરિચય અને મારી ભાષાની તથા આવડતની અત્યંત સાધારણતાને લઈને મારા અંગીકૃત કાર્યને કદાચ હું યથાર્થ ન્યાય ન આપી શકું, એ છે. રમેહને વશવર્તીને ઉપાડેલા આ કાર્યની ક્ષતિઓ વાચકવર્ગ ઉદારતાથી નિભાવી લે.

સ્વ. રામરામ રામશંકર શાસ્ત્રીનો જન્મ સૂરત જિલ્લાના દિહેણ ગામમાં ઇ. સ. ૧૮૬૬માં થયો હતો. એમનાં માતૃશ્રી એમની સાત વર્ષની વયે એમને તથા એક ત્રણ વર્ષ બહેનને મુકીને ગુજરી ગયાં હ્યારે તેમના પિતા મુંબઈની એક કન્યાશાળામાં મુખ્ય શિક્ષક હતા અને આ મહદદુઃખ ન સહન થઈ શકવાથી તેમણે બંને બાળકોને લઈને મુંબઈની નોકરી છોડી, દિહેણ આવતા રહ્યા. ત્યાં સદ્ગત વિષ્ણુબાવા બ્રહ્મચારી જેવા સંતના સંસંગથી આ દુઃખના દિવસોમાં ક્ષાંતિ મળી અને એ દરમિયાન સ્વ. રામરામ શાસ્ત્રી પ્રથમ કવિ નર્મદના પરિચયમાં આવ્યા. આ સર્વ હકીકત શાસ્ત્રીજીના “સમયવીર” નામના નિબંધના (‘માનસી’ના આ અંકમાં છપાવેલા) પ્રવેશકમાંથી મળે છે.

નર્મદની છાયામાં

મુંબઈમાં એઓ કવિ નર્મદનાં છાયામાં જ જીંછ્યાં અને એમની એ સંસ્કારમાહી વયમાં કવિની ઉદારતા, દૃઢતા, રસિકતા, પ્રામાણિકતા તથા વિદ્વતાના જે સંસ્કાર એમના પર પડ્યાં તેનાથી જ તેમના જીવનના પ્રત્યેક કરુણ કે ઉન્નવલ પ્રસંગોનું નિયમન થયું છે.

એમના અંગ્રેજ ચોથીપાંચમી સુધીના અભ્યાસકાળના સંબંધમાં વિશેષ માહિતી મેળવવાનાં આપણી પાસે સાધન નથી. કેવળ એક પ્રસંગ પ્શ્યાન ખેંચે છે. એમની દશોક વર્ષની વયે એમણે કવિ નર્મદને ત્યાં જાવડળ ચાખ્યું; જીમને સ્વાદ લાગતાં વધારે માંગ્યું. પરંતુ નડે એટલા માટે સૌ ડાહીગૌરી(કવિનાં પત્ની)એ ન આપ્યું. એવામાં દિવાળી આવી અને એમના પિતાએ એમને વાપરવા માટે એક રૂપિયો આપ્યો, એટલે જાવડળ ખાવાની દળાવી રાખેલી ધરજીને અમલમાં મુકવાની સગવડ મળી. બપોરમાં જઈ થયેચ્છ જાવડળ ખાધું, થોડી વારમાં કંઈ સૂકાવા માંજ્યો અને ઘેન ચઢવા લાગ્યું. જેમ તેમ કરી ઘેર આણીને સૂઈ ગયા. એમના પિતા બહારે ગયા હતા ત્યાંથી પાછા ફર્યા એટલામાં

તો રિશ્તિ ખૂબ ગંભીર થઈ ગયેલી. તુરત જ કવિએ પોતાના ઓળખીતા વૈદ્યને બોલાવ્યા અને એમના ઉપચારથી માંડમાંડ ચાર-પાંચ દિવસે સ્વસ્થ થયા પણ આ પ્રસંગ પછી શરીર દિવસે દિવસે ગળતું ગયું. એક દિવસ કવિને ત્યાં બૃદ્ધેશ્વરના અખાડાવાળા કિસનદાસ બાવા આવેલા. તેમણે એમને જોઈ કવિને કહ્યું કે આ બાળકને મારા અખાડામાં મોકલો, હું એને શક્તિમન્ત બનાવી આપીશ. ત્યારથી શાસ્ત્રીજીએ અખાડો શરૂ કર્યો અને તે કોલેજના અભ્યાસકાળના અંત સુધી નિયમિતપણે ચાલુ રહ્યો. ધીમે ધીમે શરીર નીરોગી થયું એટલું જ નહિ પણ જેટલું મન બળવાન હતું તેટલું જ શરીર પણ બળવાન બન્યું.

હાઇસ્કૂલના અભ્યાસ માટે એલ્ફિન્સ્ટન હાઇસ્કૂલમાં દાખલ થયા અને સાથે સાથે પંડિત ગદુલાલજી વિદ્યાવદ્ધની પાઠશાળામાં કૌમુદી, કાવ્ય, નાટકાદિકનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો તથા મ. મ. રાજરામ શાસ્ત્રી બોડસ પાસે સંસ્કૃત સાહિત્યનો વિશેષ અભ્યાસ આદર્યો. કવિ નર્મદ સાથેના સતત સંઘર્ષથી એમના વિદ્યાભ્યાસંગને અનુકૂળ વાતાવરણ મળી ગયું અને કવિના નિકટ મિત્રોનું એઓ પોતાની છુદ્ધિચમત્કૃતિથી પ્રેમબાજન થઈ પડ્યા.

સાક્ષર મણિલાલ નજીમાઈ દેવામાં મુજબની શાળાઓમાં ઇન્સ્પેક્ટર નિમાયા હતા અને તેમણે તાજેતરમાં જ “ હિત્તરામચરિત ” છપાવી તેમ જ ‘ કાન્તા ’ નાટક લખી પ્રેસમાં મોકલ્યું હતું. આ નાટકનો ખાનગી પ્રયોગ કરવામાં, એનાં મુખ્ય પાત્રોમાંના એક સુરસેનની ભૂમિકા માટે એમણે શાસ્ત્રીજીનો ઉપયોગ કરવા કવિ પાસે અનુમતિ માંગી, અને તે મળતાં મણિલાલે એ ભૂમિકાને માટે શાસ્ત્રીજીને તેવાર કરવા રોજ સાંજે પોતાને ઘેર લઈ જવાનો ક્રમ રાખ્યો. આમ એ સફળતા સાક્ષરનો શાસ્ત્રીજીને પ્રથમ નિકટ પરિચય થયો અને એમની જ પ્રેરણાથી એમણે ૧૮૮૪માં અઢાર વર્ષની તરુણાવસ્થામાં શ્રીહર્ષના ‘ નાગાનન્દ ’ નાટકનું બાપાન્તર કરવાનો આરંભ કર્યો. એ વયમાં સદગ એવા બીરત્વથી એમણે પ્રથમ આ ગ્રંથ જ રાખ્યું અને અનુવાદ સંપૂર્ણ થયા બાદ પણ કવિને બતાવવાની દિમ્મત કરી શક્યા નહિ. રા. મણિલાલે જ ઉચ્ચે આ બાબત કવિને જણાવી

૧. વાચકોને યાદ દોરો જ કે આ બાબતની જ સાથે કવિ નર્મદસંકર

જન્મપણે પદ્યરચના અંગેલા સાથ આપવાની સુધારકોની દિમ્મત ચાલી નહોતી.

અને કવિએ જ્યારે એ માંગીને વાંચ્યું ત્યારે આવી જિગતી વયમાં કરેલા આ પ્રથમ પ્રયાસના પ્રીટવથી તે ખૂબ પ્રસન્ન થયા. અલગત, એમાંના દોષોનું પણ સાથે સાથે દર્શન કરાવ્યું પણ કવિ તરફથી થયેલી એ પ્રશંસાથી એમને અત્યંત સંતોષ થયો. આ પછી તો એમના અભ્યાસમાં કવિએ ઘણા રસ લેવા માંડ્યો, અને એમની આર્થિક તંગીના કાળમાં પણ શાસ્ત્રીજીની સ્કૂલ-શી તથા પાઠ્ય પુસ્તકોના ખર્ચમાં ખતતી મદદ કરતા.

આ પ્રમાણે સંસ્કૃતનો સુંદર અભ્યાસ ચાલતો હતો ત્યારે ઈતર વિષયો તરફ પણ તેટલું જ લક્ષ અપાતું હતું. એલ્ફિન્સ્ટન હાઈસ્કૂલમાંના એમના શિક્ષક સ્વ. જમશેદજી દશાલને^૧ (જેઓ પાછળથી વડોદરા રાજ્યમાં વિદ્યાધિકારી થયા હતા તેમને) એમના તરફ ખાસ પક્ષપાત હતો. એ ગૃહસ્થ એમના વડોદરેથી લખેલા તા. પત્રો ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૮૬ના પત્રમાં લખે છે: “I had the pleasure of seeing him carrying 100 out of 100 marks.”

૧૮૮૫માં મેટ્રિકની પરીક્ષાનાં ઘણે જાણે નંબરે પાસ થયા ત્યાર પછી જ ખરી આર્થિક મુશ્કેલીનો સમય શરૂ થયો. પણ આ દુર્ગમ સંધિમાં પણ કવિએ જ એમને સહાયતા કરી. એ સહાયતા વિના એમના-થી કોલેજમાં અભ્યાસ શરૂ કરવાની હામ બીડાત જ નહિ. તે સમયમાં કોલેજમાં સત્રો જન્યુઆરીથી શરૂ થતાં. ૧૮૮૫ના જન્યુઆરીમાં તેઓ કવિના આગ્રહથી અને એમની જ સાહાય્યથી એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં દાખલ થયા. પ્રથમ સત્રની શી તથા પુસ્તકોના ખર્ચની વ્યવસ્થા કવિએ જ કરી.

આ વર્ષના ફેબ્રુઆરી માસથી કવિની પ્રકૃતિ શિથિલ થવા લાગી. શેઠ ગો. તે. બોર્ડિંગ સ્કૂલની યોજના ઘડવામાં ત્યારે કવિ ગૂંથાએલા હતા અને એ કાર્યમાં એઓ અત્યંત શ્રમ લેતા. આને લીધે દિવસે દિવસે એમની તબિયત વધારે ને વધારે જગડતી ગઈ. ડૉ. બાલચંદ્ર ત્યારે મુંબઈમાં સારા નામાંકિત ડોક્ટર હતા અને કવિના અનેક પ્રશંસકોમાંના એક હતા. એમની ચિકિત્સા શરૂ થઈ. એમણે પણ અનેક ઉપાયો અજમાવી બેંચા પરંતુ કવિ દિનપ્રતિદિન વિશેષ અશક્ત થતા ગયા. જહતાં બેસતાં

૧. આ સમયે ગુજરાતી કેળવણીકાર સાથેની ડી. બ. અ'બાલાલ સા. દેસાઈ વિશેની પ્રશ્નોત્તરી ડી. બ.નાં કાષ્ઠો-લેખોની નવી (ગતાંકમાં પરિચયિત) આવૃત્તિમાં (પૃ. ૪૬૦-૪૭૦) વાંચવા જેવી છે.—સં. માનસી.

પણ ચક્કર આવે, અજ લેવાય નહિ, થોડું પણ ચાલતાં યાત્રી જવાય એવી સ્થિતિ થઈ ગઈ. આ સંજોગમાં શાસ્ત્રીજીનું ચિત્ત અભ્યાસ પર ચોંટ્યું નહિ. એઓ લગભગ બધો જ વખત કવિની સારવારમાં રહેતા. કોલેજમાં ઉનાળાની રજા પડ્યા પછી જ્યારે એમને આખો દિવસ પોતાની પરિચયોમાં રોકાયેલા કવિએ જોયા ત્યારે થોડા દિવસ બહારગામ (રાંદેર) જઈ આવવા આગ્રહ કર્યો અને જ્યારે કવિએ 'હું પણ થોડા દિવસમાં હજારે હવાફેર માટે આવવાનો છું.' એમ કહી રજા આપી ત્યારે જ તેઓ રાંદેર આવ્યા. કવિની સ્થિતિ તો ઉત્તરોત્તર બગડતી ગઈ અને હજારે હવાફેર જવાને બદલે એ મહિનાની આખરે કવિનાં પત્ની ડાહીગૌરીએ શાસ્ત્રીજીને પત્ર લખી મુંબઈ બોલાવી લીધા. ત્યાર પછી તેમનો બધો જ સમય કવિની પરિચયોમાં જવા લાગ્યો અને કોલેજમાં બીજા સત્રમાં દાખલ ન થઈ શક્યા. ૧૮૮૬ના આરંભમાં (તા. ૨૫-૨-૧૮૮૬) કવિ અવસાન પામ્યા. આ દરમ્યાન આગળ અભ્યાસ કરવાની અત્યંત ઈચ્છા હોવા છતાં આર્થિક સંજોગોને વશ થઈને એમને કોલેજના અભ્યાસને તટકાળ પૂરતો બંધ રાખીને ગને ઠમને મુંબઈની "A. M. (American Mission ?) High School"માં અંગ્રેજી તથા સંસ્કૃતના શિક્ષક તરીકે નોકરી લઈ લેવી પડી વરસેક દિવસ આ શાળામાં કામ કર્યું અને તેટલા સમયમાં પગાર તથા ખાનગી શિક્ષક તરીકેની આવકમાંથી ('ટ્યૂશન્સ'માંથી) કોલેજની ફી તથા પુસ્તકોપૂરતા પૈસા બચાવી લીધા. ૧૮૮૭ના જન્યુઆરીમાં કોલેજમાં ફરીથી દાખલ થવા અને એ શાળાની નોકરી છોડી. એમની એ તરુણ અવરથામાં પણ એમની શિક્ષણપદ્ધતિ અને જ્ઞાનથી એ શાળાના પ્રિન્સિપલ મિ. [સમ્પસન પ્રસન્ન થયા હતા. તેઓ એમના પ્રમાણપત્રમાં લખે છે:—His excellant knowledge of English & Sanskrit proved highly useful to our institution.]

પીટર્સનના પ્રિય શિષ્ય

સારે નસીએ કોલેજમાં દાખલ થતાંની સાથે શેઠ જો. તે. બોર્ડિંગમાં પણ રહેવાની સગવડ-કવિના સમયના તેના સંચાલકો સાથેના પરિચયને લીધે-થઈ ગઈ. એ સમયે એફિન્સ્ટન કોલેજમાં સંસ્કૃતનો વિષય પ્રા. પીટર પીટર્સન તથા મહામહોપાધ્યાય રાજરામ શાસ્ત્રી બોડસ શિખ-

વતા. પ્રો. મેકમિલન લોજિક અને મોરલ ફિલોસોફીના અધ્યાપક હતા, અને પ્રો. બેરેટ અંગ્રેજી સાહિત્ય લેતા. એ સમયમાં અંગ્રેજ અધ્યાપકો સિંધોના સામાન્ય જીવનમાં પણ રસ લેતા અને તેમની સાથે ગાઢ સંપર્ક રાખતા.^૧ શાસ્ત્રીજી તો પોતાનો રસિક વિનોદી સ્વભાવ, તેજસ્વી બુદ્ધિ અને અભ્યાસપરાયણતાથી સૌને પ્રથમથી જ પ્રિય થઈ પડ્યા. લોજિકના પ્રોફેસર પ્રો. મેકમિલન તો એમના પર ખૂબ પ્રેમ રાખતા અને એમના એક પ્રશ્નપત્રમાં ૭૦ ટકા ગુણ આપી ‘Champion of Logic’ એવી નોંધ કરે છે. એ કાળમાં કેટલીક વાર ઉપસા અને નીચલા વર્ગોમાં સાથે જ અમુક વિષયો શિખવવાનો રિવાજ હશે એમ લાગે છે. અભિજ્ઞાન શાસ્ત્રના “વિદ્યે નિવેશ્ય પરિકલ્પિતસત્ત્વયોગ” એ શ્લોક ઉપરના એક પ્રશ્નપત્ર પર પ્રો. પીટર્સને સ્વહસ્તે “Really fine scholar-like; my students of the M. A. class could not see so clearly through the verse” એવી નોંધ કરી છે. એ જ શૃંગારે શાસ્ત્રીજીને આપેલા પ્રમાણપત્રમાં “x x x x his Sanskrit powers are wonderfully great. The difficult commentaries of Raghav and such others he would enter with ease,” વગેરે લખી એમના પ્રત્યેનો સદ્ભાવ વ્યક્ત કર્યો છે. પ્રો. બેરેટનો પણ એમના પર ખૂબ રનેહ હતો અને એમના અંગ્રેજી સાહિત્યના સરસ જ્ઞાન તથા એ બાબત પરના અદ્ભુત કાબૂથી મુગ્ધ થઈ લખે છે: ‘During my several years’ teaching experience in Indian Colleges, I have not seen any other native student, who could write and speak that really genuine English that I have always seen

૧. એ સુસ્થિતિનું એક કારણ એ હશે કે વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા થોડી ને તેઓ ખરા વિદ્યાર્થી હતા, રહી શકતા; બીજું, યુરોપી પ્રાધ્યાપકો, પછીના જમાનાના તેમના અનુયાયીઓ કરતાં, ક્યારેય પશ્ચિમી વિદ્વાનો ને અભિનત શૃંગારો હતાં; ત્રીજું, બ્રિટિશ માનસ દિગ્દ પ્રત્યે અધિકાધિક સામ્રાજ્યવાદી થતા માણ્યું તે આ સમયાવધિ પછી, એટલે શુરશિષ્ય વચ્ચે એકરામ, પછીને મુકાબલે, સ્વાભાવિકપણે જ અધિક હતો ને રહેતો.—સં. માનસી.

૨. એ નાટક એ સમયે હાન્ડરના વર્ગમાં શિખવાતું દેખાતો સંભવ છે.—નિ.

in the case of my pupil Mr. Raja Ram Bhatt.'

‘કાન્ત’ની સાથે મૈત્રીના આરંભ

કોલેજમાં એમના સહાધ્યાયીઓમાં પણ એ બહુ પ્રિય હતા અને ત્યાં અભ્યાસ દરમિયાન તેમ જ ગોકળદાસ તેજવાળા બોર્ડિંગ સ્કૂલમાંના સહવાસથી તેમને સ્વ. કાન્ત (મથિશંકર રતનજી ભટ્ટ) સાથે મૈત્રી થઈ. આ સહવાસ દરમિયાનનો એક સમૂજી પ્રસંગ નોંધપાત્ર છે. એક વખત ચોમાસામાં મિત્રમંડળમાં કામળા નામે ઓળખાતા ચોમાસામાં પાકતા જંતુઓ વિશે ચર્ચા નીકળી. ઢાઢકે કહ્યું કે કામળાના વાળ ઝેરી હોય છે. કાન્તને ગળે આ વાત ન ઊતરી. અને એક દિવસ એકાન્તમાં પોતાના આરડામાં એક કામળો લાવી તેના વાળ કાતરી, પાણીમાં મેળવી પી ગયા. પછી વિષ ચઢે છે કે કેમ તેની સહ જોતા બેઠા. બીજે દિવસે જ્યારે કાંઈ અસર ન થઈ એટલે શાસ્ત્રીજીને તથા બીજા મિત્રોને પોતાના અનુભવની વાત કહી. બધા દરયા પરંતુ શાસ્ત્રીજીએ તો એમને બાબુ સાહેબ કરવા બદલ ખૂબ હાથે આપ્યો. આ પ્રસંગ કાન્તની પ્રયોગપરાયણતા ઉપર પ્રકાશ નાંખે છે એટલાપૂરતો જ અહીં ટાંક્યો છે.

કોલેજમાં અભ્યાસ કરતાં કરતાં મુબંબઈમાં નવા આવનાર અંગ્રેજ મિશનરીઓને ગુજરાતી શિષ્યવ્રતનું કામ અંગ્રેજ પ્રેફેસરો દ્વારામળી રહેતું અને એમ કરીને શાસ્ત્રીજી પોતાના રાંદેરમાંના કુટુંબના નિભાવની સમવડ કરતા. પોતે તો બોર્ડિંગમાં રહેતા એટલે ઝાઝો ખર્ચ આવતો નહિ. આમ બેએક વર્ષ અભ્યાસ ચાલ્યો.

‘નાગાનન્દ’નું પ્રકાશન

૧૮૮૯ના ઉનાળાની રજામાં એમના જીવન પર વિધિનો પ્રથમ વજ્રપ્રહાર થયો. એઓ રાંદેર આવેલા અને ત્યાં એમના પિતા એકાએક થોડા જ દિવસની મદદગી પછી ગુજરી ગયા. બસ, સંસારનો સમગ્ર બોળે એમના ઉપર આવી પડ્યો. વિદ્યાર્થીજીવનના એમના અતિ ઉત્કૃષ્ટ એ કાળ પદ દેવે અંધારપિછોડો નાંખ્યો. ઉત્તરક્રિયા વગેરેથી પરવાયો પછી કોલેજમાં જવાની અત્યંત હિતકંદા હોવા છતાં અનેક ઠારણેને લીધે એમને એ વિચાર માંડી વાળવો પડ્યો અને એમના વિદ્યાભ્યાસ પર વિદ્યાપીઠનો અંતિમ યશકલશ ન ચઢ્યો. કુટુંબનું ભરણપોષણ અને

પાલન કરવાનો આર્થિક તથા વ્યાવહારિક ભાર એમણે ઉઠાવી લેવો પડ્યો. અને મનેકમને મુક્ત મિશન તથા અનાના હાઈસ્કૂલોમાં અંગ્રેજી તથા સંસ્કૃત શીખવવાનું શરૂ કર્યું. અહીં નોકરો કરતા હતા તે સમયમાં એમણે શ્રીહર્ષના “નાગાનન્દ” નાટકનું એમની અઢાર વર્ષની વયે હરેનું બાળાન્તર ઘોડાક મુધારાવધારા સાથે સને ૧૮૯૦માં પોતાની પત્નીસની વયે પ્રસિદ્ધ કર્યું. તે વખતના વિદ્વદ્વર્ગમાં એ ઘણું વખણાયું. એમનો યુવાનવયમાં રચાયેલા એ બાળાન્તરનો આધા ધણી સમૃદ્ધ છે. એમાંના મધુર કંઠથી એમાં શ્લોકો ગાતા એમને સાંભળતાં એમના મિત્રો-અને ખાસ કરીને રવ. કાન્ત-કદી ધરાતા નહિ. એમના મૃત્યુ બાદ પ્રસિદ્ધ થયેલા શ. રમણિક દલાલના એ જ નાટકના ૧૯૨૭માં પ્રકટ થયેલા બાળાન્તરનો પ્રવેશક સખતાં સાક્ષરવર્ગે બળવંતરાય ક. હાઠેર શાસ્ત્રીજી ॥ બાળાન્તરનો ઉદ્દેશ કરતાં જણાવે છે કે

થયા અને શાસ્ત્રીજી પાસે વારંવાર એમાંના પ્રશ્નોડો ગવરાવતા અને એની પ્રશંસા કરતાં હિપર ઢલું તેમ ધરાતા નહિ.

સયાજી લાયબ્રેરીના ગ્રંથપાલ

મિથન હાઇસ્કૂલનું કામ આશરે વરસ સવાવરસથી વધુ ચાલ્યું નહિ. સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી શાસ્ત્રીજીને ત્યાં કેંક વિશેષ પચ્ચો હશે અને એમણે એ નોકરી છોડી દેવા નિશ્ચય કર્યો. એ અરસામાં પ્રો. ટી. કે. ગજગર વડોદરામાં કલામવન રથાપવાના પ્રયાસમાં હતા, અને શ્રી. કાન્ત તેમને એ કાર્યમાં મદદ કરતા હતા. શ્રીમન્ત સયાજીરાવ મહારાજે શ્રી. સયાજી લાયબ્રેરી નામની એક સારી લાયબ્રેરીની શરૂઆત કરેલી અને તેને માટે થોડું એવા કોષ બહુશ્રુત લાયબ્રેરીઅનની તપાસ કરવાનું કામ શ્રીમન્ત ગણપતરાવ ગાયકવાડને સોંપેલું. કાન્ત વારંવાર શાસ્ત્રીજીને વડોદરે તેડાવતા, અને એવે એક પ્રસંગે શ્રીમન્ત ગણપતરાવ ગાયકવાડ સાથે શાસ્ત્રીજીની મુલાકાત થઈ. એમણે એમને લાયબ્રેરીનું કામ સંભાળી લેવા આગ્રહ કર્યો, અને ધીમ મિત્રાના પણ આગ્રહથી મિથન હાઇસ્કૂલ છોડી શ્રી સયાજી લાયબ્રેરીના ગ્રંથપાલનું કામ એમણે સ્વીકાર્યું. આ કામ એમને ખૂબ ગમી મયું, અને અહીં એમને પોતાને વિદ્યારસ પ્રુક્કળ વિકસાવવાની તક મળી. એ હિપરાંત સાક્ષરરત્ન મણિલાલ નજુભાઈ દિવેદી તે સમયે વડોદરામાં પ્રાચીન જ્ઞેનગ્રંથોનું અન્વેષણ કરતા હતા તેમની સાથેનો કવિ નર્મદના સમયનો રત્નદસજીવ કરીયો તાલ્લે યયો અને દહતર યયો. એમના પ્રિય મિત્ર કાન્ત તો ત્યાં હતા જ અને પ્રો. ગજગર સાથે પણ મૈત્રી ગમવા માંડી.

પ્રો. ગજગર સાથે કલામવનમાં

આમ એમને વડોદરામાં કીક ગોડી ગયું. અહીં એમણે પુટાકંનાં જીવનચરિતોમાંથી જુલિયસ સીઝર, અને એલેક્ઝાન્ડર ધ ગ્રેટનાં ચરિતોનો ગૂજરાતીમાં અનુવાદ કર્યો, અને "રેખાત્મક યથાદર્શન વિષય-વિદ્યા" (linear perspective) નામનું પુસ્તક લખ્યું, જે ગાન-મંજુષા ગ્રંથમાલામાં પ્રસિદ્ધ થયું. એ હિપરાંત એમણે મરાઠી ભાષાનો પણ તલરપણી અભ્યાસ અહીં કર્યો. કોષ પણ ભાષાનું સર્વોગસંપૂર્ણ જ્ઞાન અપસમયમાં મેળવી લેવાની એમની શક્તિ આશ્ચર્યકારક હતી. ગૂજરાતી,

સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી ઉપર તો ઘણો સુંદર કાબૂ હતો જ; પરંતુ શ્રી સવાજી લાયબ્રેરીમાં કામ કરતાં કરતાં, તથા વડોદરામાંના તત્કાલીન મરાઠી ભાષાના વિદ્વાનોના સહવાસથી એમણે એ ભાષાનો તથા તેના સાહિત્યનો પણ ઉડો અને સર્વતોભદ્ર અભ્યાસ કરી લીધો; એટલે સુધી કે જો એ મરાઠીમાં વાત કરતા હોય તો કોઈ દક્ષિણી ગૃહસ્થ પણ એઓ ગૂજરાતી છે, એમ એમના ઉચ્ચારો પરથી પારખી શકે નહિ.

કલાભવનની સ્થાપનાના એ કાળમાં વડોદરામાં (એના ઇતિહાસનો ને સુવિદિત છે તેમ), ગૂજરાતી અને દક્ષિણી એમ એ સમગ્ર પક્ષો નિરંતર પરસ્પર સ્પર્ધા કરતા અને તેને લીધે કોઈ પણ રચનાત્મક કાર્ય સંતોષકારક રીતે થઈ શકતું નહિ થ્રો. ગજનર જેવા એક ગૂજરાતીના હાથમાં કલાભવન જેવી અસામાન્ય યોજનાનું સુકાન સોંપાય એ દક્ષિણી વિદ્વાનો તથા રાજકર્મચારીઓના વિશાળ વર્ગને ન પુચ્છું. એ લોકોએ રીધો નહિ પણ આડકતરો વિરોધ આપ્યો. ઠાઠ પણ કાર્યમાં સાથ આપવાને બદલે તેમાં વિરોધ નાંખવામાં, એ નિષ્ફળ ગય એવા સંજોગો ઉપરિચિત કરવામાં, એ સર્વ કૃતકૃત્યતા અનુભવવા લાગ્યા.

થ્રો. ગજનરને રથાને એ સંસ્થાનો કોઈ ખીજો સાધારણ કણુંધાર હોત તો કલાભવનની નોકા બરદરિયામાં પહોંચતાં પહેલાં જ નાશ પામત. પરંતુ સ્વવિષયમાં અત્યંત પારંગત તથા વ્યવહારદક્ષ ગજનરસાહેબે પોતાની આસપાસ તે કાળમાં પ્રાપ્ત એવા ઉત્તમોત્તમ ગૂજરાતીઓનો અજોષ દુર્ગ રચ્યો. પોતે વિદ્વાનનો વિષય લેતા. સ્વ. કાન્ત શિક્ષણનો ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, અંગ્રેજી તથા ગૂજરાતી સાહિત્ય વગેરે શિખવતા, પણ મરાઠી અને સંસ્કૃત સાહિત્ય પર વ્યાખ્યાન આપનાર એક ગૂજરાતીની સંસ્થાને ખૂબ જરૂર જણાઈ, એટલે એ બન્ને સળંગનોએ શાસ્ત્રીજી સાથે મસલત કરી અને અંતે શાસ્ત્રીજીએ લાયબ્રેરીનું કામ ચૂકી દઈ કલાભવનમાં ગૂજરાતી, અંગ્રેજી, મરાઠી અને સંસ્કૃત ભાષા અને સાહિત્ય પર વ્યાખ્યાન આપવાં એમ હતું. આ યોજનાનુસાર સન ૧૮૯૪માં શાસ્ત્રીજી કલાભવનમાં જોડાયા. એ વર્ષના કલાભવનના વાર્ષિક અહેવાલમાં આ બાબતનો ઉલ્લેખ છે.

પોતાના સ્વીકૃત વિષયોનું પાકું જ્ઞાન, શિક્ષણની મનોહર શૈલી, સંસ્કૃત

અને વિનોદી સ્વભાવ, પ્રભાવશાલી વ્યક્તિત્વ અને સુમધુર કંઠથી થોડા જ સમયમાં એ શિષ્યવર્ગમાં અત્યંત પ્રિય થઈ પડ્યા. સંસ્કૃત અને ખાસ કરીને મરાઠી ભાષાના દક્ષિણીઓએ માની લીધેલા પોતાના જ વિષય પર એક ગૂજરાતી ગૃહસ્થ વ્યાખ્યાન આપે અને તે પણ વડોદરા જેવા તેમના પોતાના ક્ષેત્રમાં એ જિના અમુક દક્ષિણી વિદ્વદ્વર્ગમાં અસલ થઈ પડી; પરંતુ શાસ્ત્રીજીના એ વિષયોના સંપૂર્ણ કાબૂને લીધે એ લોકો કાંઈ વાંધો જીતાવી શક્યા નહિ. ૧૮૯૫ના કલાભવનના વાર્ષિક અહેવાલમાં પ્રો. ગાજરસાહેબ લખે છે:—

“Mr. Rajaram Bhatt Sastri was taken up as lecturer for English, Sanskrit, Gujarati and Marathi Languages for the Training College Section of the Institution. His perfect knowledge of the grammar and constitution of these Languages and thorough acquaintance with their literatures as well as his winning manners soon made him favourite among the grown-up students of different classes.”

શાસ્ત્રીજીના જીવનના ધન્યમાં ધન્ય દિવસો એ આ વડોદરામાં ગાજેલો સમય. ૨૨. કાન્ત જેવા પ્રિય મિત્રનો સુખદ સદ્વાસ, રા. મણિલાલ ન. દિવેદી જેવા વિદ્વાન સાથે કલાકો ને કલાકો સુધી વાર્તાલાપ કરવાની તથા સાહિત્ય કે તરવચાન જેવા વિષયો પર ચર્ચા કરવાની સગવડ, પોતાના સ્વભાવ તથા રુચિને અનુરૂપ એવું સાહિત્યશિક્ષણનું કામ તથા શ્રી સમાજ લાયકેરી જેવા સરસ જ્ઞાનભંડારનો ઉપયોગ કરવાની અનુપમ તક: આ સર્વ અને એતાં અનેક કારણોને લીધે એમને વડોદરામાં એટલું બધું ગમી ગયું કે જીવનના અંતકાળ સુધી એ સુખદ દિવસોને 'તે દિ નો દિવસ ગતાઃ' જેવે ભાવે યાદ કરતાં આંખો ઝલકાઈ જતી. મણિ, રાણુ અને ગાજરની એ યુગમાં અજેય ત્રિપુટી મણાતી.

પરંતુ દૈવને આ સુખ બહુ દિવસ ગમ્યું નહિ. એકાએક થોડા દિવસની જિભારી ભોગવી શાસ્ત્રીજીનો પાંચેક વર્ષનો એકમાત્ર પુત્ર વડોદરામાં અવસાન પામ્યો. આ જાળક અસાધારણ શુદ્ધિશાળી અને

ચંચળ હતો અને ઉભય પતિપત્નીને એના ઉપર અત્યંત પ્રેમ હતો. એના મૃત્યુથી જાને જણ્યાં વિહવળ થઈ ગયાં. વડોદરાનું વાતાવરણ દુઃસહ થઈ પડ્યું. ખાસ કરીને એમનાં પત્નીની માનસિક સ્થિતિ તો જોખમમાં આવી પડી. શ્રી. કાન્ત, તેમનાં પત્ની તથા ગજગરસાહેબનાં માતૃશ્રી લગભગ આખો દિવસ અવારનવાર એમની પાસે જ રહેતાં અને એમનો શોકમાર હળવો કરવા પ્રયત્ન કરતાં, પરંતુ આખરે સૌને એમ લાગ્યું કે એ બંનેએ થોડા દિવસ વડોદરા છોડી બહારગામ જઈ આવવું જોઈએ. આથી કલામવનમાંથી થોડા દિવસની રજા લઈ શાસ્ત્રીજી એમનાં પત્ની સાથે રાંદેર આવ્યા. ત્યાં ગયા બાદ અચાનક તાપી નદીમાં સખત પૂર આવ્યું અને તેથી નદી પાર કરી, સુરત આવી, વડોદરે પાછા ફરવામાં ધારવા કરતાં વિશેષ વિલંબ થયો.

સ્વભાવ અત્યંત માની

હવે અહીં શાસ્ત્રીજીના સ્વભાવનો થોડો પરિચય આપવો જરૂરી છે, કે જેથી હવે પછીનો પ્રસંગ બરાબર સમજાય.

સાધારણ રીતે તો એઓ બહુ વિનોદી અને હસમુખા હતા. ભાષા પરના અસાધારણ કાબૂને લીધે વાર્તાલાપ પણ બહુ રસપ્રદ કરતા અને ઠાંધ પણ પ્રસંગનું નિરૂપણ કરતા હોય ત્યારે તેનું સંપૂર્ણ ચિત્ર શ્રોતા-વર્ગની સમક્ષ દ્રશ્ય ઉત્પન્ન કરી શકતા. પોતાની ઉત્કટ સંવેદનશક્તિથી કાળોમાંના ઉચ્ચતમ રસોનું પોતે સર્વોંશે આસ્વાદન કરતા. એટલું જ નહિ પણ સામાન્યમાં સામાન્ય ઠાંટિના માણસને પણ એ ભાવ સર્વોંશે સમજાવી શકતા. ઠાંધ પણ કાવ્ય કે કથામાંનો કરણ પ્રસંગ આવતાં એ સ્વસ્થ ચિત્તથી વાંચી શકતા જ નહિ. ગોદડરિમથનું કાવ્ય ‘ડેઝર્ટડ વિલેજ’ મને સમજાવતા પોતાના જન્મસ્થાન દિહેણગામની પહેલાંની જાહોજલાલી અને એની અત્યારની પહતી એ કવિના ‘સ્વીટ ઓળન’ સાથે સરખાવી પ્રસંગે પ્રસંગે અશ્રુપાત કરતા. ઠાંધ પણ કાવ્ય ઉપાધ્યાય પછી તે પૂરું કહે જ જાપતા અને તેમ કરવામાં અચાક પરિશ્રમ ઉઠાવવો પડે તો તેની પણ પરવા કરતા નહિ. મૈત્રી બહુ થોડાની રરતા પરંતુ એક વખત મૈત્રી બાંધ્યા પછી એને અંગે અનેક વજ્ર-પ્રહારો થાય તો પણ તે તૂટતી નહિ. વળી પોતે સુરત સનાતની હતા. ધર્મ વિરુદ્ધનું યત્નિયત પણ આમરણ

સહી શકતા નહિ. એમ કરનાર અત્યંત નિકટનો સ્વજન કે પરમ મિત્ર હોય તો તેને પણ તે જ વખતે સખત શબ્દોમાં ઝાટકી નાખતા. “કાન્ત” એમના પરમ મિત્ર હતા. છતાં પણ જ્યારે સ્વીડનબોર્ગની ફિલસૂફીથી મુગ્ધ થઈ એમણે ધર્માન્તર કયું ત્યારે એમની સાથેનો સંબંધ, એ મહાન સત્યશોધકનાં સ્વજનથી માંડી ઘણાંનો તેમ શાસ્ત્રીજીનો પણ, થોડો વખત બગડેલો. વડોદરા પ્રત્યે અણુગમે ઉત્પન્ન થવામાં આ પણ એક કારણ હતું. એમની નૈતિક હિંમત અપ્રતિમ હતી. પોતાનાં મંતવ્યો ઉપર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. તેની વિરુદ્ધ આચરણ કોઈ કરતું હોય તો તે કોણ છે તેની લેશમાત્ર પણ દરકાર કયો વિના તેનો વિરોધ કરવા જોઈતું સ્પષ્ટવક્તૃત્વ હતું. કોઈ કુવૈસા જોવા હતો અને કોઈ પણ કારણસર પોતાની માનદાનિ યાય છે એવી ગંધ પણ આવે તો તેમ કરનારને શિક્ષા કરતા અથવા તેને પોતાની માનદાનિ કરવા દેવાનો પ્રસંગ જ આવતા હતા નહિ. આવા અત્યંત માની સ્વભાવને લીધે એમને વારંવાર આર્થિક તુકસાન ભોગવવું પડતું તેમ જ અકારણ વિરોધીઓ ઉત્પન્ન થતા પરંતુ એ કદી પણ તેમને સાલતું નહિ. અનેક સારી સારી નોકરીઓ અને માનનાં સ્થાનો એમને આવા કારણસર છોડવા પડતાં પરંતુ એ નિભાવવા ખાતર કદી પણ કોઈની ખુશામત કરતા નહિ કે અપમાન સહી શેતા નહિ; તેમ જ આમ જતા કરેલા લાભોને માટે એમણે ક્યારે પણ પરતાવો કયો નથી.

—તેથી નોકરીનું રાજનામું

દહે પ્રસ્તુત પ્રસંગ પર આવીએ. એમના પુત્રના મૃત્યુ બાદ સંદેર ગયેલા અને સાંધી પાછા ફરતાં અનિવાર્ય સંજોગમાં એમને વિલબ થયો એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા. વડોદરા પાછા ફર્યા બાદ એમને “આ વાત ગજનરસાહેબને નથી ગમી અને તેથી તેઓ જરા નારાજ થયા છે” એમ કાંઈક ખબર મળી—કાંઈક વહેમ પડ્યો. ખરી વસ્તુરિયત શું હતી તે જાણવાનું આજે અશક્ય છે, પરંતુ એટલું ચોક્કસ છે કે ગજનર-સાહેબનું વર્તન સાધારણ રીતે જ જરા અમલદારશાહી ભરેલું રહેતું. તે સ્વ. કાન્તને તો જરૂર પડ્યે સીધો દુધકા જ આપતા. શાસ્ત્રીજીના અતિશય સ્વતંત્ર સ્વભાવનો એમને કોલેજના સમયથી પરિચય, એટલે એમને સીધે-સીધું કાંઈ ન કહેતા પણ આક્રમક રીતે સૂચન મળે એટલું તો જોતા જ. આ પ્રસંગમાં પણ એવું જ કાંઈ બન્યું હશે એમ અનુમાન કરીએ. વળી

પ્રસંગ જરા નાજુક હતો એટલે પણ શાસ્ત્રીજીને વધારે લાગ્યું. એ જ અરસા-
માં કે ત્યાર બાદ થોડા વખતમાં સમયપત્રોની પુનર્ધટના થઈ અને
તેમાં શાસ્ત્રીજીને ફાળે કામનો સમય પહેલાં કરતાં કાંઈક વધ્યો. એમનું
અત્યાર સુધીનું કામ ખૂબ સતોષકારક અને અદ્યયવત્ જ્ઞાનવાળું હતું.
વિદ્યાર્થીઓ તો સારી રીતે સંતુષ્ટ હતા એટલે આમ થવાનું પ્રયોજન શું
તે એમને ન સમજાયું અને આ પેલી મોડા આવ્યાને લીધે થયેલી છતરાજીને
પરિણામે હશે એમ એમણે માન્યું. એમણે વિરોધ કર્યો ત્યારે “ આ તો
તાત્કાલિક છે; અમુક વખત પછી થાણું બધું પૂર્વવત્ થઈ જશે ” એમ
કે એવું કાંઈક સમજાવવામાં આવ્યું. આ રીતે એ વાત તે વખતપૂરતી
થાજે પડી ગઈ. આ સઘળી ખટપટના સમય દરમિયાન ગજજરસાહેબ સાથેના
અંગત સંબંધમાં તો જરા એ આંચ નહોતી આવી અને તેથી તો શાસ્ત્રીજીને
ઊલટું વિરોધ આશ્ચર્ય થતું. મનમાં કાંઈક હોય અને વર્તનમાં તો ખીણું, એ
સંભવે જ કેમ, એ એમના ખ્યાલમાં આવતું નહિ. ગજજરસાહેબના
ઘરમાં એમનાં માજીતો તો શાસ્ત્રીજી પર ખૂબ રતેલ હતો અને કુટુંબમાં
અથવા ખાસ કરીને માજી પાસે કાંઈક કામ હોય, કાંઈ ન માનતાં હોય
અને સમજાવવાનું હોય તો તે કરવાનો બાર શાસ્ત્રીજી પર જ આવતો.
આવો એક પ્રસંગ સાંભળ્યો છે. ગજજરસાહેબ પ્રિન્સિપલ થયા પછી
એમને ઘેર અનેક નાનાંમોટાં માણસોની અવરજવર વધી પડી. હવે,
માજીને ગજજરસાહેબ નાના હતા સારથી જ નેમને ‘ તિલો ’ (એમના નામ
ત્રિજીવન પરથી) કહીને યોલાવવાની ટેવ હતી; એટલે બહારનાંની હાજરીમાં
પણ તે તો એમના રિવાજ મુજબ ‘ તિલા ! ’ કહીને જ યોલાવતાં. આ
ગજજરસાહેબને બિલકુલ નહોતું ગમતું. પણ માજીને એ વાત સુકિતપુર-
સર સમજાવે કોણ કે છેવટે શાસ્ત્રીજીને એ કામ સોંપાયું અને માજીને ગજ
એ વાત એમણે ઉતારી પણ ખરી.

આવો નિકટ સંબંધ હોવા છતાં પણ જ્યારે ઓફિસના કામકાજના
સંબંધમાં ગજજરસાહેબ અમલદારશાહીવાળું વર્તન રાખે છે એમ શાસ્ત્રી-
જીને જણાયું સારથી એમનું દિલ એ નોકરી પરથી ઊતરી ગયું. આગળ
જતાં ખીજ વખત સમયપત્રક રચાયાં ત્યારે પણ એમને ફાળે વધારેલો સમય
જ રહ્યો. એટલે એમને ચોક્કસ લાગ્યું કે આવી નિષ્કારણ કુદેલી કનડગત
હું ચલાવી લઉં એમ નથી એમ ગજજરસાહેબ જાણે છે એટલે મને

દૂર કરવાના હેતુથી જ વસ્તુસ્થિતિ આ રીતની બનાવવામાં આવી છે, આથી નવાં સમયપત્રોની વાત જાણતાં એમણે દુરત જ રાજનામું લખી નાંખ્યું અને ઘેર જતાં પહેલાં ગજજરસાહેબ પર મોકલી દીધું. રામજી મંદિરની પોળમાં “કાન્ત” અને શાસ્ત્રીજી પાસે પાસે જ ઘર રાખીને રહેલા હતા અને સવારસાંજ ઘણો વખત સાથે જ ગાળતા છતાં પણ પોતાના કરેલા નિર્ણય પર કોઈની સલાહ ન લેવાના આગ્રહી સ્વભાવને લીધે પોતે એ સન્મિત્રને પણ આ રાજનામાની વાત કરી નહિ. બીજે દિવસે સવારે ગજજરસાહેબે શ્રી. કાન્તને ઘેર બોલાવી વાત કરી ત્યારે જ તેમને પણ પ્રથમ ખજર પડી.

આ પછી તો રાજનામું પાછું એંઆવવાના અનેક પ્રયત્નો થયા “તને વાંધો હોય તે દૂર કરીએ.” “મણિ, રાજી અને ગજજરની આપણી ત્રિપુટી તૂટી જાય છે.” “દક્ષિણીએને રાજી થયા જેવું થશે” વગેરે અનેક રીતે, આપેલું રાજનામું પાછું એંઆવવા સમજાવ્યા પણ એમણે માન્યું નહિ અને આ રીતે એ સુખદ જીવનકાલનો અંત આવ્યો.

ગાંધી વયે કાશીની જ્ઞાનયાત્રા

શાસ્ત્રીજીને લાંબા વખતથી એમ લાગ્યા કેરવું હતું કે આર્ય તત્ત્વ-જ્ઞાન અને ધર્મશાસ્ત્રોનો યથાર્થિત અભ્યાસ કરવાને કેવળ સંસ્કૃતભાષાનું જ્ઞાન કે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના તે તે વિષયો પરના અંધારું અવરોધકન પૂરતું નથી. એને ગાંધે તે કાશી જેવાં વિદ્યાધામની શારદાપીઠમાં જ્યાં દર્શનોનો વિધિપૂર્વક અભ્યાસ કરવો ઘટે. પરંતુ કોલેજ છોડીને સંસાર શરૂ કર્યા પછી આવો પ્રસંગ મળવો ખુદસુખવત્ લાગ્યા કરતો હતો. ગજજરસાહેબ સાથેના પ્રસંગથી અને પોતાના પ્રિય પુત્રના અવસાનથી હિલ્લત થયેલા ચિત્તને શાંતિની પણ જરૂર હતી એટલે વડોદરાના નિવાસ દરમ્યાન જે કાંઈ થોડું દ્રવ્ય બચ્યું હતું તે પોતાનાં પત્નીને નિભાવાથે આપીને ફક્ત ગાંધીબાહુ તથા તાત્કાલિક ખર્ચપૂરતું સાથે લઈ એઓ પોતાની આશરે ત્રીશની વયે કાશી જવા નીકળ્યા અને એમના વિદ્યાર્થી-જીવનનો ત્રીજો અને અંતિમ તળજો શરૂ થયો. કાશીમાં એઓ કયાં રહ્યા અને કેવી રીતે નિભાવ થયો તે જાણવાનાં આપણી પાસે સાધન નથી પણ એટલું સ્પષ્ટ છે કે એમણે એમના ચુરુનો પ્રેમ પોતાની તેજસ્વી અને સર્વગ્રાહી ભુદ્ધિ અને અભ્યાસપરાયણતાથી જીતી લીધો; તે એટલે સુધી કે સમગ્ર દર્શનોનો અભ્યાસ નિયત કરેલા કરતાં અદ્ય સમયમાં

કરી રહ્યા બાદ જ્યારે એમણે પુનઃ સ્વદેશ આવવા રજા માગી ત્યારે યુરુએ એમને કાશીમાં જ રિયર થઈ રહેવા ઘણું આગ્રહ કર્યો. કાશીમાં એકંદર બે-અઢી વર્ષ અભ્યાસ કર્યો હોય એમ લાગે છે. ત્યાંના એમના તત્કાલીન મિત્રોમાં મહામહોપાધ્યાય પદ્મનાભ બદાચાર્ય મુખ્ય હતા.

બિ. એ. ટોએફો કંપનીમાં

ત્યાર પછીનાં ત્રણેક વર્ષો એઓ કલકત્તામાં બ્રિટિશ અમેરિકન ટોબેક્કો કંપનીમાં (જે અસારે ધમ્પીરીઅલ ટો બેક્કો કંપનીને નામે કામ કરે છે તેમાં) એકાઉન્ટન્ટ તરીકે રહ્યા અહીં કેટલાક સમયથી ‘કરટમ્સ’ની બાબતમાં કાંઈક જૂલ થયા કરતી હતી અને તેને લીધે કંપનીને અમુક આર્થિક તુકસાન જતું હતું. શાસ્ત્રીજીએ આ બાબત પકડી અને તેના પ્રત્યે કંપનીના મેનેજર મિ. ઇ. એ. લુડવર્ડનું ધ્યાન ખેંચ્યું. દુરત જ એ સંબંધમાં અમેરિકામાંની હેડ ઓફિસ અને કરટમ્સ ડીપાર્ટમેન્ટ સાથે પત્રવહેવાર શરૂ થયો અને પરિણામે કંપનીને એક સારી રકમ પાછી ભરપાઈ તરીકે (‘રોફડ’) મળી. આથી હેડ ઓફિસવાળાઓ તથા મિ. લુડવર્ડ મૂળ ખુશ થયા અને શાસ્ત્રીજીને એકાઉન્ટન્ટમાંથી એસિસ્ટન્ટ મેનેજરનું સ્થાન મળ્યું, પગારમાં માસિક રૂ. ૫૦) નો વધારો કરવામાં આવ્યો તથા એક ઝોટી રકમ પારિતોષિક તરીકે આપવામાં આવી.

ઉપર મુજબ નવી જગ્યા મળ્યા પછી અમેરિકાથી આવતા તંબાકુ તથા સિગરેટના કોન્ટ્રાક્ટ દેશી વેપારીઓ સાથે કરવાનું કામ એમને સુપરત થયું. આ બાબતમાં એમના પુરોગામીએ વેપારીઓ પાસે અમુક ટકા કમિશન લેવાનો રિવાજ રાખેલો. એ સમયમાં કલકત્તામાં સિગરેટના દલાલોમાં શેઠ મૂળજી ભાઈદાસ કંપાની મુખ્ય હતા. શાસ્ત્રીજીએ હિપલું સ્થાન સ્વીકાર્યો બાદ નવો કોન્ટ્રાક્ટ થયો ત્યારે એમના નિયત કરેલા કમિશનની રકમનું કરન્સી નોટનું જંગલ એક પરબીડીઆમાં મૂકી થી. મૂળજીભાઈ એમના ટેબલના ખાનામાં મૂકી ગયા. “એ શું મૂકો છો, મૂળજીશેઠ ?” એમ પૂછતાં મૂળજીભાઈએ આંખથી અણસારો કરી, એ આપને માટે છે એમ સૂચવ્યું. શું છે એ જોવા જ્યારે જંગલ ખોલ્યું ત્યારે અંદરથી સારી રકમની કરન્સી નોટો નીકળી. પ્રથમ તો શાસ્ત્રીજી જરા વિચારમાં પડ્યા, પણ જ્યારે ખરી રિયલિટી સમજાઈ ત્યારે એ નોટનું જંગલ તથા મૂળજી-શેઠને લઈ પોતે લુડવર્ડસાહેબના એજન્ડરમાં ગયા. મિ. લુડવર્ડ આ

રિવાજથી તદ્દન અજાણ્ય તો નહોતા જ, પણ ઠાઠ ખાસ પુરાવો નહોતા મળતા એટલે એને રોકી નહોતા શક્યા. મૂળજીશેઠ તો વિચારમાં જ પડી ગયા. સહેલાઈથી અને ઠાઠ પણ જાતના જોખમ વિના પ્રતિવર્ષ સેંકડો રૂપિયા મળતા હોય તેની ઠાઠ ના પાડે એ સ્થિતિ જ એમણે કદી નહોતી. મિ. વુડવર્ડે મૂળજીશેઠને કશો ઠપકો તો ન આપ્યો, કારણ કે એમાં એમનો ખાસ વાંક નહોતો. એમને તો વેપાર કરવો હતો, અને જૂના એસિ. મેનેજર-સાહેબ દક્ષિણા સીધા સિવાય કોન્ટ્રેક્ટ આપે એમ હતું નહિ, એટલે રિવાજ સ્વાભાવિક ગણી ચાલુ કરેલો; પરંતુ આ પ્રસંગ પછી શાસ્ત્રીજી માટે મિ. વુડવર્ડનું તથા મૂળજીમાર્જનું માન ખૂબ વધી ગયું.

‘અસહ્ય’ પોશાકની કહાણી

શાસ્ત્રીજીને વિલાયતી ઢંગના પહેરવેશ પ્રત્યે પ્રથમથી જ સૂગ હતી. કલકત્તાના નિવાસકાળમાં તેમનો નિયમિત પોશાક લાંબો કોટ, ખમિસ, ચારે છેડે બ્રાહ્મણી પદ્મતિથી પહેરેલું ધોતિયું તથા માથે ફેંટો-એવો હતો. કલાઈવ સ્ટ્રીટમાં આવેલી બ્રિ. અ. ટેબેલ્લો કંપનીમાં જવાને રાજ એમને હાવરાનો પુલ ઝાળંગવો પડતો. આ પુલની નીચેથી મોટી સ્ટીમરો પસાર થઈ શકતી નહિ, એટલે એવે પ્રસંગે તેને છૂટો પાડી નાખવામાં આવતો અને તેટલા સમય દરમિયાન લોકોને એક કિનારેથી બીજે કિનારે મફત લઈ જવામાં આવતા. એ બોટમાં અમુક રૂપિયાથી વિશેષ વેતનવાળા અથવા આગદાનીવાળા ગૃહસ્થોને પ્રથમ વર્ગમાં અને બીજાઓને બીજા વર્ગમાં બેસાડવાનો નિયમ હતો. પ્રથમ વર્ગમાં ખાસ કરીને અંગ્રેજ દુકુમ્બો જતાં, જેમાંનાં અંગ્રેજ બાતુઓને હિંદી પોશાક અને મુખ્યત્વે ધોતિયાં પ્રત્યે અણગમો હતો. એને એ લોકો અસહ્ય ગણતાં. આમ હોવાથી પ્રથમ વર્ગમાં યુરોપિયન ઢંગના પોશાક ન પહેર્યો હોય તેવા ગૃહસ્થને દાખલ ન કરવા એવો કર્ટમ્સ ખાતાએ નિયમ કર્યો હતો. એસિ. મેનેજરની જગ્યા મળવાથી શાસ્ત્રીજીને ઉપલા વર્ગમાં મુસાફરી કરવાનો હક તો મળ્યો, પરંતુ જ્યારે એનો અમલ કરવાનો પ્રથમ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો ત્યારે ઉપરકલા નિયમને આધારે એમને એ વર્ગમાં જતા રોકવામાં આગ્યા. સામે કિનારે પહોંચી ઓફિસમાં જવાને બદલે એઓ સીધા જ કર્ટમ્સ ઓફિસમાં ગયા, અને ત્યાંના મુખ્ય અમલદારને “મારા પોશાકમાં અસહ્યતાનું લક્ષણ કયું અને ક્યાં છે તે બતાવો જોઈએ,”

એમ પૂછ્યું. એમના વ્યક્તિત્વ અને હિંમતથી એ ગૃહસ્થ અંગયો; “તમારા પોશાકમાં તો એવું કંઈ નથી; પરંતુ આ નિયમ તો તદ્દન બેદરકારીથી પહેરેલાં બંગાળી બદ્દલોકનાં બારીક ધોતિયાં તથા કમ્મરે વીંટાગેલાં મદ્રાસી ચેટીઓનાં વસ્ત્રોને લુંગીઓને લીધે જ કરવો પડેલો” એવો એ અમલદારે ખુલાસો બચાવરૂપે કયો. પરિણામે નિયમ રદ ન થયો. પણ શાસ્ત્રીજીને તો જે પોશાક તેમનો હતો તે જ પહેરીને પ્રથમ વર્ગમાં એસવાની હેખિત રજા મળી. બાણુ (પછીથી સર) સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી અને કલકત્તાના તત્કાલીન હતર વિદ્વાનોના સંપર્કમાં ચોતે આ સમયમાં કલકત્તાના વસવાટ દરમ્યાન આવ્યા હતા. સુરેન્દ્રબાણુનો બાલીમાં બંગલો હતો અને ત્યાં શાસ્ત્રીજીને વારંવાર ધર્મવિષયક વ્યાખ્યાનો આપવા નિમંત્રણ મળતું.

‘મરત’-કવિના માનપાત્ર

‘કલાપીનો વિરહ:’ ‘વિભાવરી સ્વપ્ન’ વગેરેના કર્તા કવિ ત્રિશુવન પ્રેમશંકર જે ‘મરત કવિ’ના હુપનામથી વિખ્યાત છે તેમની સાથે શાસ્ત્રીજી ક્યારે ક્યાં અને કેમ પરિચયમાં આવ્યા તેની ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી પણ કલકત્તામાં એમના પર આવેલા કવિના એક પત્ર પરથી એઓ કવિના પૂર્ણસ્તેહ અને માનતું પાત્ર હતા એમ જણાય છે. એ જ અરસામાં એમણે કવિના બકિત-વૈરાગ્યવિષયક કામ્યોના સંગ્રહ ‘સ્વપ્નપુષ્પાંજલિ’ પર ‘રસાત્મા’ના તખલ્લુસથી ટીકા લખી એ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કયો. એ કામ્યો તથા તેમના પરની શાસ્ત્રીજીની વિદ્વતાપૂર્ણ નોંધના સંબંધમાં સાક્ષરવર્ષ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી લખે છે :

I am much obliged by your kind present of ‘સ્વપ્નપુષ્પાંજલિ’ It is found (to be) a really valuable book for me for knowing more of અદ્વૈત philosophy, especially your commentary; and I hope it will receive the wide circulation it deserves among those of our people who belong to the growing class of religious philosphers. The commentary is indeed full of suggestive matter for the students of comparative philosophy and religion.

૧૯૦૪ની આસપાસ બ્રિટિશ અમેરિકન ટોબેકો કંપનીની કલ-

૧. એ પત્રના એક ભાગનો પ્લોક જ આ વખતે છાપી રાકાયો છે. પત્ર હવે માટે બોવાયો લાગે છે. જરૂરી તો હવે પછી પહેલી તકે છાપીશું-સં. માનસી

કત્તાની શાખાના મેનેજર (ઉપરકહ્યા તે મિ. લુડવર્ડ) લાંબી રજા પર સ્વદેશ ગયા અને તેમને રથાને જે બીજા ગૃહસ્થ આવ્યા તેમની સાથે શાસ્ત્રીજીને કાબુ નહિ. કાંઈક સાધારણ બાળક પર મતભેદ થતાં તેમણે રાજનામું આપી દીધું. પેલા ગૃહસ્થે કદાચ આટલી બધી ઉત્કટ સ્વાભિ-માનવૃત્તિની અપેક્ષા નહિ રાખી હોય. એણે રાજનામું હેડ-ઓફિસ પર સ્વીકારાવાને મોકલી આપ્યું અને સાથે સાથે ગેરસમજૂત થવાનાં કારણો પણ લખી મોકલ્યાં. પરિણામે અમેરિકાની ઓફિસે શાસ્ત્રીજીને મુંબઈની શાખામાં મોકલવા એમ દરાવ્યું. આ પ્રમાણે કલકત્તાનો નિવાસ સમાપ્ત થયો.

નોંધપાત્ર નૈતિક હિંમત

મુંબઈમાં આવી કાલબાદેવી રોડ પર પોપટવાડીમાં એક મકાનનો માળ ભાડે રાખ્યો. એએક વર્ષ એમણે અહીં કામ ચલાવ્યું પણ એટલામાં એકબે પ્રસંગો પર અહીંના મેનેજર સાથે પણ અણસુરાગ થયો. અને એમણે એ નોકરી શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં ફરીથી ઝંપલાવવા છોડી. ૧૯૦૪-૦૫-૦૬ના ગાળાનાં એ દોઢ વર્ષોના ખાસ નોંધવા જેવા પ્રસંગોમાં એક જ અત્યારે યાદ આવે છે. એક વખત આર્યસમાજ તરફથી સભા હતી અને તેમાં શાસ્ત્રીજી ચુસ્ત સનાતની હોવા છતાં તેમને નિમંત્રણ આપવા અમુક ગૃહસ્થો આવ્યા. એમણે પોતાની અશક્તિ દર્શાવી પણ પેલા ગૃહસ્થોએ ખાસ આગ્રહ કર્યો ત્યારે તેમણે તેમને કહ્યું “ જુઓ ભાઈઓ, મને લઈ જવાથી તમને લાભ નથી, હાનિ છે. તમે સૌ વેદને માનો છો. અક્ષરશઃ માનવાનો દાવો કરો છો. વેદેતર એવી કાંઈ પણ વસ્તુનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારતા નથી. હવે, વૈદિક ધર્મ અનુસાર ત્રિકાળ સંધ્યોપાસન કરવું જોઈએ. વ્યક્તિમાત્રથી એ આચાર કે નિયમ ન પાળાય એ સમજાય તેવું છે, પરંતુ તમે તો સભા જ એવે સમયે બોલાવી છે કે જેથી સાયંસંધ્યાનો કાળ ચૂકી જવાય. આ જ વાત તમારીસૌની ધર્મ અને ધર્મ ઉપરની આરથા કેટલી ખાતળા છે એ દર્શાવવા પૂરતી નથી? આ પ્રકારની વાતો હું સભામાં કહીશ તો નકામી કડવાશ થશે.” એમનું આવું વલણ જોઈને એમને લઈ જવાનો આગ્રહ એ મિત્રોએ મૂકી દીધો, તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. શાસ્ત્રીજી પર બીજા દોષ ભલે મૂકી શકાય પરંતુ

નૈતિક હિંમતના અભાવનો દોષ તો એમનો દેખી પણ મૂકી શકે તેમ નથી.

૩૨ીંથી શિક્ષણક્ષેત્રમાં

દોષેકેકા કમ્પનીની નોકરી છોડી એવામાં મુંબાઈમાં બાબુ પન્નાલાલ પુનમચંદ જોન હાઇસ્કૂલ નામની શાળા ચાલુ થતી હતી. તેમાં સંસ્કૃત અંગ્રેજીના શિક્ષક તરીકે ૧૯૦૬ કે ૦૭માં એઓ રહી ગયા. એ શાળાનું સુકાન રા. દત્તાત્રય અનંત તેલંગ નેવા બાહોશ ગૃહસ્થને સોંપાયેલું હતું અને અઘાપિ એમની પાસે જ છે. યોગ: કર્મણ કૌશલમ્. મહાતુભાવોને સુલભ એવી સહૃદયતા અને દક્ષતાથી એ શાળાસંચાલકે પોતાનું કાર્ય ઉપાડ્યું અને મુંબાઈમાંથી બને તેટલા ઉત્તમોત્તમ વિદ્વાનોને એકત્ર કરવાનો ભારે અને સફળ પ્રયાસ કર્યો. સંસ્કૃતને માટે એમણે શાસ્ત્રીજી તથા અંગ્રેજી ને ગૂજરાતી માટે પ્રસિદ્ધ વાર્તાકાર સ્વ. ભોળીન્દ્રરાવ દીવેડીઆની નિમણૂક કરી. આ શાળામાં શાસ્ત્રીજીએ કેટલાં વર્ષ કામ કર્યું તે ચોક્કસ ખબર નથી પરંતુ ૧૯૧૨-૧૩ની લગભગ રા. તેલંગ રજા પર હોવાથી એમનો 'આજ' શાસ્ત્રીજી પાસે હતો એટલું કહી શકાય છે. એ દરમિયાન સંસ્થાના નિધિઓ* ('ટ્રસ્ટીઓ') સાથે કાંઈ ધારાધોરણી ('ટેકનિકલ') મતભેદ થવાથી એઓ રાજીનામું આપી છૂટા થયા એવો ખ્યાલ છે. નિધિઓમાં સદ્ગત શેઠ જીવણલાલજી પન્નાલાલજી મુખ્ય હતા. અત્યાર સુધી શાસ્ત્રીજી એમની સાથે સીધા સંપર્કમાં નહોતા આઝ્મા પરંતુ આ મત-ભેદવાળા પ્રસંગથી એમની સાથે પરિચય થયો અને એમના સ્વામિમાન તથા નિરપૂઢ વર્તનથી શેઠસાહેબને એમના પ્રત્યે બહુમાન થયું. ત્યારથી તે શાસ્ત્રીજીના જીવનના અંત સુધી એઓ એમના પરમ મિત્ર રહ્યા.

પરિપદ-નિબંધ સમયવીર

એ નોકરીમાંથી છૂટા થયા બાદ એમણે મુંબાઈના માંડવીલતામાંની શેઠ ચોકલદાસ તેજપાળ સેમીનરીના હેડમાસ્તર તરીકેનું કામ લીધું. ત્યાં હતા તે દરમિયાન એમણે કવિ નર્મદના જીવન સંબંધી 'સમયવીર કવિ નર્મદનાં સંસ્મરણો' નામનો એક નિબંધ લખ્યો અને એમના મિત્રોના આગ્રહથી ૧૯૧૫ની સુરતમાં બરાવલી સાહિત્યપરિષદમાં એ વાંચવો એમ નક્કી કર્યું. ગણ્યા પ્રમાણે સ્વ. રણજિતરામ વાવાભાઈ એ વખતે પરિપદના મંત્રી હતા. આ નિબંધમાંની હકીકતો શાસ્ત્રીજીએ નર્મદ સાથેના તેમના સહવાસ

* આ શેઠે મરાઠીમાંથી લીધાં 'ઉ', 'ઘ', 'એનંસી.

દરમ્યાન જાતે જોએલી-જાણેલી હોવાથી સર્વથા સત્ય હતી, પરન્તુ તે કેટલીક બાબતમાં શ્રી. નવલરામભાઈએ લખેલા નર્મદાશંકરના કવિજીવનની હકીકતોથી ભિન્ન હોઈ તેને અમુક અંશે ખોટી કે શંકાસ્પદ ઠેરવતી હોવાથી શ્રી. નવલરામભાઈના પ્રશંસકો તરફથી નિર્બંધમાંની અમુક બાબતો દૂર કરવા શાસ્ત્રીજી પર દબાણ કરવામાં આવ્યું. એમણે તેમ કરવા ચોખ્ખી ના પાડી, અને એ કારણે એમને અને પરિષદના એ વખતે સંચાલકો હતા તેમની વચ્ચે સારી જેવી કડવાશ થઈ. આખરે એ નિર્બંધ હતો તેમ જ પરિષદમાં વંચાયો અને બહુ વખણાયો. આમ છતાં પરિષદના કાર્યવાહકોએ એના નિર્બંધસંગ્રહમાં એ સામેલ ન કર્યો. આ સંબંધમાં શ્રી. કાન્તે શાસ્ત્રીજી પર લખેલા પત્રો બહુ સૂચક છે, અને પરિષદના કાર્યવાહકોના માનસ પર સારો પ્રકાર નાંખે છે. પોતાના તા. ૭-૬-૧૫ના પત્રમાં તેઓ લખે છે:

પરિષદના રિપોર્ટમાં આખો લેખ તો આવરી કે ? આખો નહિ આવે એવું 'ગુજરાતી'માં ક્યાંક વાંચ્યું, તેથી પૂછવું પડે છે. ને કે પરિષદ એવી ભૂલ કરશે એમ હું ધારતો નથી. રજીસ્ટ્રારશ્રી લેખ મોકલે છે કે નહિ તે જણાવશો. કદાચ પરિષદને દેવરાઈ રાખવાના હોય.

પછી, તા. ૨૬-૬-૧૫ના પત્રમાં :-

“સમયવીર” નામનો લેખ પહેલો જ વંચાયો, અને બહુ વખણાયો, એમ દેવરાઈકર પાસેથી સાંભળી ઘણો સંતોષ (થયો છે.).”

અને છેવટ, તા. ૨૪-૭-૧૫ ના પત્રમાં:

“Is the essay returned ? I think, the secretaries would commit a grievous mistake, if they don't include your essay in their report. The position taken up by you is quite proper. They should not be allowed to mutilate your writing.”*

૧. ૨૪. દેવરાઈકર વેકુંડજી ભટ્ટ: ભાવનગરના પ્રશ્નોર નાગર, સમર્થ શિક્ષક તથા લોકસાહિત્યના આદ્ય સંગ્રાહકોમાંના એક—સં. માનસી

* આ પત્રનો બાકીનો ભાગ પણ મદરવનો હોઈ અહીં લેવાયો છે.

“Your intention of exposing the self-styled Aryas deserves to be carried out. You are not fond of controversies and yet they often do a deal of good. Make use of the 'ગુજરાતી' for your articles

હું ધારું છું કે આ અવતરણો આખી વસ્તુરિચિતિને તદ્દન રપટ કરે છે. એ લેખ પરિપક્વતા અહેવાલ તથા નિબંધસંગ્રહમાં તો ન હપાયો પણ 'ગુજરાતી' પત્રમાં ક્રમશઃ પ્રકટ થયો હતો (૧૯૧૫). હમણાં (૧૯૩૯માં) 'ગુજરાતી' પ્રિ. પ્રેસે પ્રકટ કરેલા 'હિતરત્નમંદ્યરિત'માં એ પુનર્મુદ્રિત થયો છે.

આ જ વરસમાં એઓ આર્યસમાજ સાથે 'ગુજરાતી' પત્રમાં ચર્ચા "રસાત્મા"ના તખલ્લુસથી ચલાવતા. એમના એ કાર્યને એમના રવ. કાન્ત વગેરે મિત્રો ખૂબ રસપૂર્વક પ્રોત્સાહન આપતા, એ ઉપર ટીપમાં ટાંકેલા એ મિત્રના અંગ્રેજી પત્ર પરથી જણાશે.

ગો. તે. છાત્રાલયના ગૃહપતિ

સને ૧૯૧૬માં ગોકળદાસ તેજપાળ બોર્ડિંગના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ રા. ઘોડી નામે હતા તે ગિમાર પડ્યા, એટલે તેમની ફરજો સેમીનરીના હેડ-માસ્તરની જગ્યા ઉપરાંત શાસ્ત્રીજીને સોંપાઈ. આ પ્રમાણે જ સંસ્થામાં રહીને એમણે વિદ્યાભ્યાસ કરેલો તેનું જ નિયમન કરવાનું કર્તવ્ય એમને ભાગે આવ્યું. એ સ્થાને હતા તેવામાં એમને સંસ્કૃતના વિદ્યાર્થીઓને સંસ્કૃત વ્યાકરણ શીખવામાં આવતી ગુરુલીઓ, જે એમણે એમના એ ભાષા શિખવવાનાં અનેક વર્ષોનાં અનુભવથી જાણેલી તે દૂર કરવા એ વિષય ઉપર એક પુસ્તક લખવાનો લાંબા સમયથી મુલતવી રાખેલો વિચાર અમલમાં મૂકવાની તક મળી, અને એમણે 'રાજભાગ' નામે

And let us hear what you think of those people.

As one grows old, one's respect for truth increases and all sentimental regard for the mere feelings of others decreases. We have but a short time to live. Let us have our say candidly and fully.

Kavi¹ sends his best regards.

yours ever,

Manishankar.

૧. આ ઉદ્દેશ રા. ન્હાનાલાલ દ. કવિ વિશેનો દરો એવું અનુમાન થાય છે. આ પત્ર તેમ જ 'કાન્ત'ના પત્રમાંનાં-ઉપલાં બંને અવતરણ અહીં પહેલી વાર પ્રકટ થાય છે એ અવ્યયીઓના પાનમાં રહેશે જ.-સં. માનસી

ડો. બાંડારકરકૃત 'માગીપદેશિકા' તથા 'મન્દિરાન્તઃપ્રવેશિકા' ની સહ-વાચનપોથી ('કમ્પેનિયન રીડર') તરીકે એ ભાગમાં સંસ્કૃત વ્યાકરણ પર પુરતકા લખ્યાં અને તેનો પહેલો ભાગ સને ૧૯૧૮માં પ્રસિદ્ધ થયો. તત્કાલીન સંસ્કૃત વિદ્વાનોમાં એને સારો આવકાર મળ્યો. લોકમાન્ય ટિળક એ ગ્રંથ સંબંધે મત દર્શાવતાં લખે છે:

"Your 'Rajamarga' of which you have so kindly sent me a copy, has thrown quite a new light on our acquaintance. I heartily congratulate you on producing such a valuable, clear and quite easy treatise on Sanskrit Grammar. I shall certainly try to see you when I next come to Bombay and shall think myself very fortunate, if I can have a peep at the Mss of the second part of this really fine book."

દિલ્લે ધા પર ધા

૧૯૧૭માં કે એ અરસામાં બોર્ડિંગની નોકરી પણ છોડી. એ વખતે એમનું સુદૃઢ શરીર પણ વિધિના એક પછી એક પ્રદારોથી તૂટી ગયું હતું. ૧૯૧૦માં એમનાં પત્ની ગુજરી ગયાં. ૧૯૧૫માં એમનાં પુત્રી વરસેક દિવસની બહુ જ દુઃખદ માંદગી ભોગવી ગુજરી ગયાં. ૧૯૧૬માં એમનાં એક બીજા પુત્રી વિધવા થયાં. એ જ અરસામાં એમના એક મિત્ર, ભાવનગરના દેસાઈ કુટુંબના શ્રી લક્ષ્મીપ્રસાદ* કાશીમાં ગુજરી ગયેલા, અને થોડા સમય પર એમના પૂર્વોક્ત પ્રિય મિત્ર ત્રિભુવન પ્રેમશંકર કવિ પણ અવસાન પામેલા. આવી અનર્થપરંપરા એમનો રોહાળ આત્મા ન સહી શક્યો, અને એમના શરીરનું સ્વાસ્થ્ય કથળી ગયું. મુંબાઈમાં ત્યારે ડો. રાવ નામે કાએલ તબીબ બહુ પ્રખ્યાત હતા. તેમની ચિકિત્સા, સલાહ વગેરેનો લાભ લીધો પણ સંતોષકારક સુધારો થયો નહિ.

ગજજરસાહેબ સાથે પુનઃ મૈત્રી

આ સમય દરમ્યાન પ્રો. ગજજર સાથેની પૂર્વની મૈત્રી પુનઃ સજીવન

* તેઓ નર્મદના સુપ્રસિદ્ધ આશ્રયલતા શ્રી. હરિપ્રસાદ દેસાઈના પુત્ર તથા બાર્ડો મિલવાળા બહીતા ખાદી-કાર્યકર સ્વ. શ્રી. ચણવંતપ્રસાદ હ. દેસાઈના બંધુ થાય.—સં. માનસી

યઈ અને તે પણ ગજજરસાહેબના પ્રયાસથી જ. શાસ્ત્રીજીનાં પુત્રીના વૈધવ્ય વિષે જાણી એમણે પ્રથમ આશ્વાસનપત્ર લખ્યો. પ્રો. ગજજરે ત્યારે મુંબાઈમાં “ટેકનો-ટેમિકલ લેબોરેટરી” પરેલમાં સુંદરવિલાસ પેલેસમાં રથાપેલી. પ્રયોગશાળાના હિંદેશના સંબંધમાં પોતે શાસ્ત્રીજી પરના તા. ૧૭-૮-૧૯૧૬ના પત્રમાં લખે છે:

I am reorganising my laboratory, taking a few research students. I was engaged in very costly experiments in connection with the manufacture of synthetic dye stuff such as were imported by us from Germany in our Kala-bhavan days. I am responsible for their import and when these are not available I must try to manufacture them here. Very large works are being constructed for this purpose and I am taking up a great venture which English people are even not bold enough to take up. I shall try myself to see you within a short time when we shall talk out all these matters.”

આ પ્રમાણે ગજજરસાહેબ સાથે પુનઃ સંબંધ શરૂ થયો. ત્યાર બાદ બે ત્રણ વર્ષે તેઓ કોલાબા પર આવેલા રેડીમની હાઉસ નામના બૃહદ મકાનમાં રહેતા હતા ત્યારે શાસ્ત્રીજીને થોડો સમય એમની સાથે રહેવા ખૂબ આગ્રહ કરી તેડી ગયેલા. ગજજરસાહેબની તળિયત એ વખતે ખૂબ લયડી મળેલી. તેમના પુત્ર પ્રો. કે. ટી. ગજજર દુરંતના જ વિલાપતથી પાછા ફર્યા હતા એવું યાદ છે. તેમની સાથે ગજજરસાહેબને બહુ કાવતું નહિ. ઉપરકહ્યું એ મોટા મકાનમાં પણ એમને માટે અલગ બાગ હતો અને ગજજરસાહેબનાના વિભાગમાં આવવાની એમને રજા નહોતી.

એ રથે મેં તો ગજજરસાહેબને મારા જીવનમાં પ્રથમ જ જોયા. શરીર તદ્દન કૃશ યઈ મળેલું. એક વિશાળ ખંડની બરાબર વચ્ચે બારણાંની સામે નાના સરખા પલંગ પર થણખરું સૂઈ રહેતા. બહુ વ્યવ-

સાચ રાખતા નહિ. મોટા મોટા માણસો પણ પ્રથમથી સમય નહી કરીને જ મળવા આવી શકતા અને નિર્ણીત સમયથી મોડા આવે તેમને ગજગરસાહેબ મળતા પણ નહિ. વાતચીત પૂરી થાય કે તુરત પોતે મુલાકાતીને-પછી તે ગમે તે હોય તો પણ-“Now you can go” એમ કહી રજા આપતા મેં જાતે સાંભળ્યા છે.

એ રમૂજ પ્રસંગ

મારી માતાના અવસાન પછી અમારે ત્યાં રસોઇ તથા બીજા ઘરકામ વગેરે માટે દર તરફનાં વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ બાઈ રહેતાં. તેમનું નામ ઉજમ-બહેન હતું. અમે ગજગરસાહેબના મહેમાન હતા ત્યારે પ્રસંગવશાત્ ઉજમ-બહેનની માતાનું નામ જમના હતું એમ ખબર પડી. અમે સૌ ગજગર-સાહેબના પક્ષગતી આસપાસ સોફા વગેરે પર બેઠેલા અને આ વાત નીકળી. ‘જમના’ નામ સાંભળી ગજગરસાહેબ એકદમ હસી પડ્યા અને કહે કે “હેવું વિચિત્ર છે ? તમારી બાતું નામ જમ-ના અને તમારું નામ ‘ઉ-જમ’ [હું જમ]. થોડી વારે એ વાતનો મર્મ અમને સમજાયો ત્યારે અમે બધાં પણ ખૂબ હસી પડ્યાં.

એ ઉજમબહેનનો ગજગરસાહેબના ઘરનો એક બીજો પ્રસંગ પણ રમૂજ આપે તેવો છે. ગજગરસાહેબને ત્યાં ચાનાં ચીની વાસણોના અનેક ‘સેટ’ હતા. ઉજમબહેન ચા જનાવે ત્યારે ‘પાણું’ કોઈ એક ‘સેટમાં’ તો રકાબી કોઈ બીજા જ સેટમાંની, એવી રીતે ચૂકતાં. આવે દરેક પ્રસંગે “અરે, ઉજમબહેન ! તમે તો ગણપતિ જનાવ્યા.” કહી ગજગર-સાહેબ ગમ્મત કરતા.

આવા રમૂજ સ્વજાવના ગજગરસાહેબની ઉચ્ચતા જોવાનો લાભ પણ અમને આ વખતે જ મળેલો. રસોઇઆએ કાર્મિક જૂલ કરી-ધણું કરીને, હાથ કે સાકમાં ખરચું વિશેષ નાખેલું. બસ, ગજગરસાહેબનો મિત્તસ ગયો. અને પધારીમાંથી બીડી નેતરની સોડીથી તેને ફટકાર્યો.

કાન્તવિરહ; અને અન્ત

શાસ્ત્રીજીએ બોડિંગ છોડ્યા પછી લથડેલી તળિયત તદ્દન ઠેકણે તો ન જ આવી. ‘આખો’ દિવસ ‘કામ કરવાનું’ તેમનાથી અને એવું ન રહ્યું. આ વાત તેમની આગલી શાળા પચ્ચલાલ જેન હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્ટર

રા. તેજંગના જાણવામાં આવી અને એમણે શાસ્ત્રીજીને માત્ર અર્ધો દિવસ આવી ફક્ત સંસ્કૃતના વર્ગો સંભાળવા આમ્રહ કર્યો. શાસ્ત્રીજીને 'રાજ-ભાગ'નો બીજો ભાગ પૂરો કરવાની ઉત્કંઠા તીવ્ર હતી એટલે એમણે એ કામ લઈ લીધું. ત્યારથી તે એમના દેહોત્સર્ગ સુધી એમણે એ જ શાળામાં કામ કર્યું.

૧૯૨૧માં એમનાં એક બીજાં પુત્રી અવસાન પામ્યાં. હવે એમનું મન સંસારથી તદ્દન વિરક્ત થઈ ગયું—અને ૧૯૨૨માં એમણે વાનપ્રસ્થ લીધું. ૧૯૨૩માં સૌથી અસહ્ય આઘાત એમના પર આવ્યો: શ્રી. કાન્તના મૃત્યુના સમાચાર અચાનક આવી પડ્યા. થોડો વખત તો તેમને કશું સૂઝ ન પડ્યું. આ વખત એમની માનસિક સ્થિતિ બહુ જ દયાજનક થઈ ગઈ. 'કાન્તમાલા'ના પ્રકાશકોએ એ પુસ્તકમાં એ સદ્ગત ઈષ્ટમિત્રનાં સંસ્મરણો લખવા એમને બહુ આમ્રહ કર્યો પરંતુ "કાન્તને હું યાદ કરું છું સારે હૈયું બરાબ આવે છે, સ્વસ્થ ચિત્તથી વિચાર જ કરી શકતો નથી. લખી તે શી રીતે શકાય?" એવો જવાબ આપ્યો. એક નાનું સરખું કાવ્ય નિષાપાંજલિરૂપે 'કાન્તમાલા' માટે મોકલી આપ્યું અને તે એમાં છપાયું છે.^૧

આવી માનસિક સ્થિતિમાં એમણે મહામહેનતે 'રાજભાગ'નો બીજો ભાગ સમાપ્ત કર્યો અને ૧૯૨૪માં એ પ્રસિદ્ધ થયો. પણ એ સાલમાં એમનું શરીર તદ્દન નાખાઈ ગયું. ઉનાળાની રમ્મમાં એઓ રાંદેર આવ્યા પણ ફરી "હું મુંઝાઈ આવી શકીશ નહિ" એવી એમને ખાતરી જ થઈ ગઈ હતી. રાંદેરમાં દિનપ્રતિદિન સ્થિતિ વધારે ને વધારે બગડતી ગઈ. છેલ્લા બારેક દિવસ જ્વાસ લેવાની ખૂબ મુશ્કેલી રહી, એટલું જ નહિ પણ સૂઈ પણ શકાતું નહિ. તદ્દન અશક્ત શરીરે પણ એમને સતત ખેસી જ રહેતું પડતું. આવી અસહ્ય દેહકાતનાના સમયમાં પણ એમણે એક નિસાસો નાંખ્યો કે ઉલ્કારો કર્યો નથી. જાણે મૃત્યુની સાહ જ જોતા હોય તેમ એમણે અજળ દૈર્ઘ્ય અને શાંતિથી ૧૯૨૪ના એ માસની ૧૨મી તારીખે બપોરે દેહ છોડ્યો.

૧. એ આ અંકના પ્રથમ પૃષ્ઠે પુનર્મુદ્રિત કર્યું છે.—સ. માનસી

બાલ રાહુલ

આનંદ: પૂત્ર્ય, જે પૂત્ર્યતાભાવ હરે રાહુલ બાલને
આપ કાળે દતો, તેથી તાર્યે વધુ આપને.
તે શું પ્રભો, બાલક એટલે રાહુલ
મોટો થઈને અઝવાળશે ફલ—
મમત્વ પૂર્વાશ્રમનું હજી જે
હૈયે પ્રભુને વસ્તુ ? કેમ માનીએ ?

પ્રુદ્ધ: આનંદ, તે વાત કદી થયાઈ.
તથાપિ ના ત્યાં રજમાત્ર રવાઈ.
મમત્વ પૂર્વાશ્રમનું ન હો રહ્યું,
મદત્વ પૂર્વાશ્રમનું નથી મયું.
લીલા બધી ફલની લીન છે ફલે,
વર્ધાનિલાસો વિરમે ચરદૂજલે,
વસંતની શ્રી વર આબલે નમે
ને જોધિસત્ત્વો સહુ જુદાં જે સમે.
છાયા ન પૂર્વાશ્રમની ય વ્યર્થ,
કે છેક બૂસાઈ જવા સમર્થ.
આ ચિત્તમાં તો ગુરુ શી પ્રમાણ,
—સાતાનું પાતાળ જિહું નવાણ.

૧૦

આનંદ: સંસારના જે ચમને રમે છે,
સંસારમાં તે જ બધા રમે છે !
ગુરો ! મલો છે ગુરુ, કોણ ધન્ય તે ?
જગન્નિવાનો પિતૃ કો અનન્ય તે ?

૨૦

પ્રુદ્ધ: પિતા પિતાનો સુત જે સ્વકીય,
છે સિખ્ય જેવો ગુરુનો ગુરુ, શિષ્ય !
સિદ્ધાઈ તે રાહુલનો દતો પિતા,
ને એ જ તે રાહુલ જુદનો પિતા.

આનંદ: પિતા ! રચો છો વસમી સગરયા,
ચકે ઉકેલી મુજ ના તપરયા.

બુદ્ધ: કયા સ્મરે, સૌમ્ય, તું બોધિસતત્ત્વની ?
છે ગંધ એના જુદાગત્વની ?

૩૦

આનંદ: સિદ્ધાર્થ ગાયા, પ્રભુ ? અર્ધ રાત્રિએ
પલાણીને કંથકે ઘોર યાત્રી એ
ગયો, ગયો, છોડી પિતાજનેતા
પ્રાસાદકથાનમુખે સુચેતા,
દંરો જરાવ્યાધિ વળી ચ મૃત્યુના
તરી જવા દુઃસહ સૃષ્ટિભૂના.
ગયો, ગયો. દષ્ટિ કરી ન પાછી
કે કેવી ત્યાં નીંદરવેરી આછી
વિશ્વસથી સૂતી સખી સમાના
તારુણ્યભારે રકુટ રોમમાના,
ને કાખમા ત્યાં જ લપાઈ કેવો
સૂતો હતો બાલક-દેવ ! દેવો
એ દશ્ય સંભારી, નિમેષહીણું
સંતપ્ત કારે નયણું ! અહોનાં
અમે ચ તે સામળી મંદ ભાગ્યનાં
કર્ણપિકર્ણ, કથમ રાત્રિએ ના ?
કર્ણપિકર્ણ મુણ્યું છે, પ્રભો, કે
ના આપનો કો ગુરુ આહી લોકે.
પૂછ્યું હશે મેં ચ કદી.....

૪૦

બુદ્ધ: મને ના

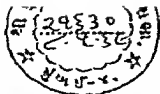
બને: દીધો ઉત્તર મેં તને ના ?
લે હું જ પૂછું, સર્થ રાત્ર માથે
સિદ્ધાર્થ નાહો, પણ અધિ સાથે
લેતો ગયો ચિત્ત મહો કહે કરી,
બુદ્ધત્વ આડે વરસો સુધી વસી
જે સ્પર્શ દેતી રહી ચાતનાનો,
બેઠાઈ લેતાં ષષ સાંધનાનો ?

૫૦

આનંદ: તે માર્ગના, ભગવન્, અંતમાગે
શું મારસેનાની કરો કયા કે ?

૧. ઘોડાનું નામ. કહે છે કે સિદ્ધાર્થ વિદાય લેતાં તે ફાટી પડ્યો હતો.

ધણો ધણો દેહ દગ્યો, વધો તપ્યા,
 સેવ્યાં કયાતીરય, મંત્ર કેં જાપ્યા,
 વિદ્યજ્ઞનોને બહુ કીધ વંદન,
 તો જેં રાખ્યાં લેશ ન આત્મમંથન.
 ને એમ વધો ભ્રમણો મહોં વીત્યાં,
 કેા પુણ્યજ્યે જ ચડયા જઈ ત્યાં.
 હતી દિશા શૂન્ય, ધડી નહેાર,
 વનાન્ધકારે રજની અધોર.
 અમાસશી એહ અપાઠપૂર્ણિમા,
 નેરંજનાનીર વહે ધીમાં ધીમાં.
 બાણી લઇને પણ થોગ્ય ત્યારે,
 સેના સજ સત્વરે સર્વ, મારે
 ચિત્તે કર્યાં આક્રમણો અકલ્પ્ય;
 ('સમાધિ બેઠું બસ નિર્વિકલ્પ !')
 પરા કસોટી હતી બોધિસત્તવની,
 પરા ધડી હૃદયવન્દ્ય-વત્તવનો,
 ત્યાં પ્રથિઓ ચિત્ત મહોં મુતેલ
 તે વીફરી આખર એક વેળા—
 આઠ્યો ધસી માર થઈ મહાજન,
 શો આત્મવાદેન લલચાવતો મન !
 હાયો, ન જાપ્યો મળુ; યે ચિકિત્સાન
 ચિત્તે રડ્યો હૃદયમ જ્ઞાનલિપ્તો
 બરેલ કેા પૃથ્વકવેશમાં બલો,
 જરી શિરોધૂનનથી કર્યો પરા.
 આઠ્યો ફરી, ફરવી રૂપ, માર
 કેા વિપ્ર શીલમત્તન કારનાર
 બની, શિખા ચણશિખા સમી લરે;
 જિહ્વા પુનર્જન્મકથાનકે રડે
 રમે, મહાઓષ્ઠ પરપરાનો
 વડાવતી; નેત્ર નમાવી છાનો
 કર્યો. થઈ ત્યાં નયનોત્સવોની
 શોભા, લઈ મંડલિ બાંદિયોની

૧૦

૭૦

૮૦

૯૦

૧ નદીનું નામ છે, જેને વટે બોધિવૃક્ષ છે.
 + દવે એક ધડી એક પ્રયોજનો.

- આવે બની માર સ્વયં યશોધરા...
- ખુદ્ધ: ન જોલ આગે, પ્રિય, યંબ ને જરા.
લેં ભણી છું મારની પાપકેલિ,
ગા મારની દાર ન બેઠેલીબેઠેલી.
આયુષ્ય છે ત્યાં સુધી છે જ યુદ્ધ.
કો મૃત્યુ પૂર્વે ન સુપૂર્ણ યુદ્ધ.
હશે ! ભલા, સર્વ પ્રલોભને ત્યાં-
તેં જે કહ્યા, અન્ય અનેક તેમાં-
યશોધરાવેશ ધર્યો જ મારે,
ધરેલ શું રાહુલનો ય ત્યારે ? ૧૦૦
- આનંદ: આવેલ ના રાહુલ તો સુવ્યો, પ્રભો,
તથાપિ ના આપથી છાનું કેં, વિભો !
- ખુદ્ધ: હતો ન ત્યાં રાહુલ, વત્સ !
- આનંદ: .....તો જ
ખીસી રાક્યું આપનું ચિત્તકોજ.
ભણું છું અરહંતની શિશ્યપ્રીતિ,
તેવી ચ હોરો જ અપત્યપ્રીતિ.
પ્રત્યક્ષ ને યાત કુમાર રાહુલ,
તો ભત સો ધ્યાન મળી જ ધૂળ.
ભણે ન આગ્યો શિશુ જો સુવંચિત !
- ખુદ્ધ: ને કેમ એ આવી રાકે ય કિંચિત ? ૧૧૦
- આનંદ: ન કેમ આવી, ભગવન્ ! રાકે એ ?
- ખુદ્ધ: રે કેમ આવી જ રાકે કહે, જે
સ્વયં મને સત્પય જોધનાર,
જે હાય ઝાડી હડસેલનાર
માયા-યુવા-છંજર-રાજ્ય બહાર ?
- આનંદ: અહો ! કરો એ સુકુમાર, નાય,
જેણે મહાકાશ્યં શું જોડી બાપ !
ભણે કરી ગોફલુ ઘણુંનામિના
સુતંત્રની પૃથ્વી ઉછાળી હોય ના !
કે કો પડયા પિંજર કેસરીને
પતંગ દે મુક્તિ સિમતે સરીને ! ૧૨૦
- ખુદ્ધ: સાચે જ છે ભવક, તાત, કે હતો,
પુરા પડયો પિંજર દિંસ સિંહ કો.
ધસી લગાવે સળિયાથું પંખ;

બગી હઠે ચોગમ વાતિહંઝા,
 હીસાં પંક્યાં ધૂંટણુ, ને નખો ખડયા,
 ન બારણાં કે સળિયા થ બખખ્યા,
 ત્યાં તો પધાર્યાં તલો બોધિસરવ
 પતંગ રૂંચે સજીને મુદ્દાવ.
 નેતાં જ તે લુપ્પ બન્યો જ કેસરી.
 ન્યાં કાલવા બચ, બધું જ ત્યા સરી;
 ન્યાં કાલવા બચ, જઈ જ તે સરી.
 તફતો સિંદુ રૂંદે, ફરીફરી
 પંખ હજાળે ગરજત ત્રાડે;
 પતંગ ત્યાં તો સળિયાની આઠે
 લપાણું દેખી, બળ દાખવી ચૂક્યો
 બધું જ, ને વિદ્યુતવેગ મૂક્યો,
 ફાણાધંમાં પિંજર પાર મૂક્યો.
 મુકત્યર્થ ને વ્યર્થ મર્યો મથી મથી
 ફાગ્યો જ તે એક મુદ્દા પ્રતીકથી.
 સિદ્ધાર્થના આસવ ને નેતા રાગ્યા,
 તે બાલને દર્શન સુધ આપગ્યા,
 પેણા હવે સિંદુ, જનો કહે છે,
 મુગો તણા રંગ નિહાળી રહે છે.
 સિદ્ધાર્થને સૃષ્ટિ સમસ્ત બાલ
 સ્વપ્નીય જેવી બની રૂંદે રસાલ.

૧૩૦

૧૪૦

આનંદ: એ એ જ, નેતા, બમવન, શુભોદયે
 પિતા મુજેથી વચનો સર્વા: “અયે
 નવીન આ બંધનનો સમુદ્ધાવ ૧”
 ને એ બવામોનિધિ તારતો પ્લવ ૧

૧૫૦

બુદ્ધ: આનંદ, સારાંકહરે વાણી
 પ્રમ્ને સુણીને તવ આજ, છાની
 રામેલી વેણુ મદો લેમ બર્મિ
 સચેત ધૈ નર્તી બડે, રહે રમી
 મારે હરે યે સદુ સુમ બાવ,
 પામ્યા ન ને છેક જ લુપ્તભાવ.
 નિર્વાણચુંબી મુજ ચિત્તરૂપદો,
 ત્યાં સાંભરે અંતરિયાળ મંથનો,

જે બાધિસરવાનુભવે સુભાર્યા,
 છુદ્ધત્વ જેનાં નવનીત કીર્ત્યા.
 એ મંથનોની કરવી કરી કયા ?
 તથાપિ તે આટલી થે કરી તથા
 વરો પછી રાહુને મળ્યાની
 પ્રસન્નતા જોઈ મુખે અછાની,
 તો સાંભળી લે યદને સમાહિત
 આયુષ્યપાત્રાનું રહસ્ય સંચિત:
 જે જે થયો પ્રાપ્ત ઉપાધિયોગ,
 બની રહ્યો તે જ સમાધિયોગ.
 પુત્રાગમે થે ક્યું એ જ સિદ્ધ,
 દ્રવી ગયું ચિત્ત ભવાર્તિવિદ્ધ.

૧૧૦

૧૭૦

આનંદ: પુત્રાગમે ? દેવ, અમે સુલેષ
 કે કેમ સિદ્ધાર્થ રથે ચડેલ,
 માર્ગે જરાજરાં જોઈ દેહ
 વચ્ચેથી પાછો જ ગયો સ્વમેહ;
 વચ્ચેથી પાછો જ વળ્યો ફરીફરી
 બાધિ અને મૃત્યુની જોઈ સ્વારી.
 એ બાધિ, એ મૃત્યુ અને જરાએ
 સંસારમાથી જિ રિકંદરા એ
 કુમાર પ્રિયો, મનસાંતિ શોધવા,
 ને સાતિપંથા જગમધ્ય બોધવા.
 પ્રભો ! ગણું ધન્ય જ એ ત્રિપુટિ,
 નિમિત્ત જેને ભવમંથિ પ્રદી.

૧૮૦

ખુલ્લ: આનંદ, આનંદહદાર વાણી
 અપાત્ર રથે તવ, જે તું ખણી,
 કેવું ઉઠેરે શિશુ વન્ધ્ય ધાત્રિઆ ?
 અધાંધકારે ભમતાં ત્રિધાત્રીએ
 સ્વયં જરાબાધિફૂવાન્ત, અન્યને
 પ્રધારાધામે લઈ બચ, શેં બને ?
 સ્વયં ભયો, નિર્ભયતા અપાડે ?
 મૃત્યુમદો તે અમૃતો પમાડે ?
 હો નારિતપથે કહી અસ્તિગાથા,
 બાધિ-જરા-મૃત્યુથી તો જ રાતા.

૧૯૦

ના, ના, ન નિર્વાણની પ્રેરણા બચે,
કે સૌખ્ય શારીરિકના જ સંશયે.

આનંદઃ અહ્યે અમે, આપ પરે ય સારી
આરોપીએ પામરતા અમારી.
વિલાસનારો ડરી ભાગતા રહ્યા-
સંસારભીરુ-પ્રભુને અમે લદ્યા !
સંસારનાં જે સુખ તે ન અક્ષય
ને ભોગશક્તિશયનો ય તે ભય,
ને દેહને ભેઈ જ નારાવંત,
લેતા લદ્યા ઘેર અરણ્યપંગ !

બુદ્ધિઃ હા, દેહ ભેયો જ સુનારાવંત,
ભેયો સુખોનો અનિવાર્ય અંત.
વિચારતો કે હું તરીશ મન્ય,
હવે ફરી જન્મ ન દેહ અન્ય.
ત્યાં દીપથી દીપ સમે સુ-અન્ય
મેં દેહ દીસો મુજ દેહજન્ય.
શું આ શરીરે નવ સૌ સમાયા
કલેરો, અરે કે ગ્રહી અન્ય કાયા ?
એ બાલની આર્તિનું મૂલઃ ગર્વ,
દુઃખોમુખો, રાગવિરાગ,-સર્વ,
અવશ્યભારિ ચિતકલેયનો શું
બની રહ્યો ઉત્તરદાયિ તે હું ?
સાતાપયે દારુણ ભેષ વિખન
'બાધા' કહ્યો 'રાહુલ'ને !^૧ કૃતધન
કેવો હું, આનંદ, નિદાણી જેને
અદ્વંશુદાયી હું છૂટ્યો જ, તેને
બાધા લહ્યો મેં ! પણ બાલ એ તો
પ્રકુલ મૂંઝા વદને કહેતો
કયા કંઈ કોટિક માનવીની,
જેની બચાને નદિ જીમઃ તીર્ણી
મેં એ સુણી બીવણ કલેશગીતા,
પ્રસુપ્ત એ બાલમુખે સુઅંકિતા,
પ્રસુપ્ત પાસે જ યરોધરા તે,
ભલી હું એને, કંઈ વાર રાતે

૨૦૦

૨૧૦

૨૨૦

તાજી રહેતો શિશુનું મુખાભુજ,
ધીરો મૃદુ શ્વાસ, મુકોમળા ભુજ
લીલાપ્રસારેલ, શુચિ પ્રસન્ન
સ્વપ્નસ્મિતો, ને હઠી કાન્તિ ખિન્ન,
આહો હકારો અધક્ષિપમાં થતો;
જરીજરીમાં પડખું ફરી જતો,
ને માતૃહેથે મુખ ના પહુંચે,
શો અંગુઠો કાઢી કરે ધરે મુખે !
એઈ રહું શાંતમનાઃ અરે કે
આવાં પ્રૂલોને જમજાળ શેકે !
નિર્દોષ આવાં શિશુ કાળ રાખ્યો
ખૂટે ખપે ને ખમતાં જ્યાજ્યો.
લડી રહ્યા સિઝ્ઝનીઓ ? માગધો
ને માલવો પાટલ સાથે ! આ બધો
ફે હોય કે બાર શિરે મુકોમળે ?
શો વારસો દારુણ બાલને મળે ?
ને એમ સંસાર સમસ્ત ડેઠું
બની જતો રાહુલ કેન્દ્ર પેઠું,
બની જતો વિશ્વ, ન વતસ માત્ર.

૨૩૦

૨૪૦

આનંદઃ સંસાર છે બાલ યવઃ ચ પાત્ર.

બુદ્ધઃ નહો છું, આનંદ, પિતાની આજ્ઞા,
સંસાર ભેવા ન હટી અનુજ્ઞા,
સંસાર આપ્યો બની બાલ આગણો.
એ બાલ કાળે જાણી મેં મર્યો મને.
ચંદ્રનું શિરે ત્યા ઋણ વિશ્વનું ચ,
તે ફેડવા બ્યથ રહ્યો ધણું ચ.
ધણું રિખાયો હૃદયે હું ત્યારે:
કા કલેશ પામે બહુ લોક આ રે ?

૨૫૦

આનંદઃ એ ધન્યતા લોકની, ચિત્તવે પ્રભુઃ
ને બાલ એ ધન્ય જ, પ્રેરતો વિશુ.

બુદ્ધઃ સંસારભીક હું બન્યો હતો પૂરો,
બ્યાધિ-જરા-મૃત્યુથી બીતિશરો,
ત્યારે હુંથી ખિન્ન નિદાનો કલેશનું

૧. તે તે પ્રદેશોના નામ.

સુકામણું કેન્દ્ર હું-કારણે બન્યું,
ક'પી બિંધુ ચિત્ત, જનાનુકંપ્યા
મમી રહું; ત્યારથી સા અજ'પા
બગ્યા કર્યા અંતરમાં ! રાખ્યા તે
બુદ્ધત્વ પામ્યાની જ પ્રુણ રાતે.
જે બોધિતરે પરિણામી પ્રેરણા
તેનો હતો અંકુર બાલજન્મમાં.
સંસારભીરુ હું હતો અપુત્ર,
સંસારભેરુ હું બન્યો સપુત્ર.
આનંદ, ના બીતિની ડાકિણીઓ-
બ્યાધિ-જરા-મૃત્યુની શાકિણીઓ
ભૂતાનુકંપા વહવી ઉરે રાકે;
ફેડાયું જ કારુણ્યનવાણુ બાલકે.
નિર્વાણુ મારે થ હવે નિષિદ્ધ
એકે થ હો ન્યાં સુધી જીવ બદ્ધ.

૨૬૦

૨૭૦

આનંદ બહુ પ્રભો ! બાલની, તો, ઉપેક્ષા
યહ ! મળા આઠસી મોટી દીક્ષા !

બુદ્ધધઃ કરી ઉપેક્ષા નહિ બાલની કે
તે બાલની માતનો મોક્ષબીડે.
નણે તું પૂરી શૃદ્ધત્યાગવાર્તા
સૂતી હતી ત્યાં જનની સયાતી;
સ્વામીસિદે કે' રાતવીતકો તણા
હુ:સ્વપ્નથી જે અબકી, દયામણા
મુખે, રહે અંખતી બાવિગ્નમાં,
સૌભાગ્યનો અરત જીવે ક્ષણધર્મમાં-
એ સ્વપ્નવૃતાન્ત તપસ્વિનીનો
મૂંગો ગૂણો મેં કષ્ટો વિધિનો:
'રે કાં હજી તું સપ્તાર્ધ છે રહ્યો ?'
ને એક રાતે હું ભરી બોલો યથા,
ગયો, ગયો ઉજર બહાર, સાંભર્યા
પિતાકેનેતા, વળા સુમ્મ આર્યા;
વધ્યે ગયો આગળ, બાલ સાંભર્યો
સ્મિતે ભર્યો; ચંબી ગયા પગો, ફર્યો:
'ભેઈ લડ', બાલક એક પાર !'

૨૮૦

૨૯૦

ફરી ફરી ભેડું, ફટે ન દ્વાર;
રહી રહી ભેડું, ન પામું પાર.
યધું જરી કે લઈ દાયમાં ને
રમાડી હૃદયો લઈ લાડીલાને.
પરંતુ ને હું હૃદયનું જ છું તો,
માતા તણી પાલવ ઝાલી ચૂતો
જમાડી દે બાલક સદા માતને.
(છાડાવવો પાલવ તે ય ના બને:
માતા-હથેળી ટળી બાલ-મસ્તકે
કથપાણના તેજકિરીટશી ઝગે.)
એકે કદી ને જુદિણી, બને ના
આગે જવું, આખી ય વિપ્લસેના
ત્યાં ભિમટે. ચિત્ત વિમાસી અ તે
જતાં પહેલાં જગસાંતિપથે:-
'જુદત્વ પામી સિથુને મળોશ.
હશે ધડી ને સરનઈ.'-શીષ
ધરી હીધું એ સિથુપાદપદમાં,
હેયું દ્રવ્યું ને સુકુમાર સદામાં.
પડી રહું મસ્તક એમ પાયે;
ત્યાં દીધ આસિધ યરોધરાએ,
હથેળી ને વસસિરે ટમેલ
પપાળી એથી સિથુને, હલેલ
ને હથેળી બે બિહુથી. ને પછી પ્રિય,
ને ને બન્યું તેથી ન અજ્ઞ શ્રોત્રિય.

૩૦૦

૩૧૦

આનંદઃ આજની આ ધડી જેમાં પ્રકાશી જ રાખી બળ,
વિશ્વવાસકયદીક્ષાની ધન્ય તે ધડી ને પળ.

માર્ચ અને ઓગસ્ટ : ૪૨

“ સાચું-નાણું ”

“ હું રૂપાં મને ઝોળખી ? ”

હું ચકિત બનીને એની સામે જોઈ રહ્યો.

“ કેમ વળા હમણાં જ મને જોઈ ને એટલી વારમાં બૂલી ગયા ? ”

વાત સાચી હતી, પણ ભૂલ ખાઈ જવાય એવું જ હતું, કારણ કે એ આ દુનિયાથી પર એવી એક નવી જ દુનિયાની રૂપાં હોય એવી હતી. મને તો એ અહીંની દુનિયામાં હમણાં જ “ માનસી ” માં મળ્યા હતી. જોયું તો, એ આકૃતિ અસ્પષ્ટ છતાં માત્ર જોઈ શકાય એવી હતી; રપશી શકાય એવી નહિ; સાંભળ્યા શકાય એવી હતી; સંભળાવાય એવી નહિ; અને તોય એ પેલી “ માનસી ” વાળા જ રૂપાં હતી એટલી બધી એ તાદરશ હતી.

“ સાંભળો, મારે તમને ‘આપવીતી’ કહેવી છે. મારે વિશે તમે કંઈકે વાંચ્યું, ખરું ? મને મારા સર્જકે પણ પૂરી ઝોળખી નહિ એટલે તમે પણ શાના ઝોળખો ? કંઈ નહિ, પણ આજ મને સાંભળો. મને કોઈએ ખરી ઝોળખી નહિ. નજરે જોતાં જ પૂરી ઝોળખી નાંખે એવી શક્તિ ધરાવનાર માણસગત કોઈએ ક્યાંય જોઈ છે ખરી ? કેમ મારી સામે જોઈ રહ્યો છો ? બોલો ! કે પછી તમે પણ મારા સર્જકની જેમ મારા રૂપનો કોઈ બચકર દુરુપયોગ કરવાના વિચારમાં પડ્યા છો ? કંઈ નહિ, હું તો બોલવાની જ છું. મુંગી રહું તો મારે અનર્થ થાય. આખી રૂપવતી સ્ત્રીજાતિને કલંક લાગે.

“ કોઈ માનશે ખરું કે ગરીબી, અશીર્ણી વર, અસંખ્ય છોકરાંની મા અને એક જ ખોટા રૂપિયો-એટલાં ખાતર, વીસમાં પાંચ ઝોળા રૂપિયા-નું માત્ર એક જ રૂપિયો વ્યાજ બરવા ખાતર, દુઝણી ભેંસની ધણિયાણી, શરીર વેચવા ચાક્રી નીકળે ? કોણ ખોડું નાણું ? હું ? મારો દોઢર ? મોટો ? કે પેણો રૂપિયો ? વીસ વીસ વરસનો વહેવાર ચલાવ્યો, નાનાં-મોટાં દેવાં કર્યાં. અશીર્ણી ધણીને સાચવ્યો, સંખ્યાબંધ બાળકોની માતા બની ત્યારે આજ હું ખોડું નાણું ઠરી ? ”

હડીસંગે જોખરે અવાજે ટહુલું : " ના રૂપાં, એમ ન બોલ. તારું ક્યું કાઢવી થાય નહિ. ધણિયાણીને સાચી જાળખે એનો ધણી અને ધણીને ખરો જાળખે એની ધણિયાણી. અસંખ્ય છોકરાંના બાપને એણે, દમ ચડે છે માટે અકાળે વૃદ્ધત્વ પામેલો કહ્યો તે તારી ઉપર આજ ચડાવવા ખાતર, રૂપાં. દમલેલ બધા કામ જ નહિ કરતા હોય, કાં ? આ તું જ અને સુવાળપમાં ને સુવાળપમાં ધરે બેસાડી રાખે છે, બાકી એક રૂપરડી જેટલા વ્યાજપૂરતું તો જરૂર કમાઈ લાવું..... "

" પણ તમે શું કામ આમ આકળા બનો છો ? હું ક્યાં જ બધું નથી જાણતી ? મારે જ મોંએ, તમને " નકામા, " " પાછા, " " કમ અછલ, " " બેશરમ, " " એકલબેદા " એવી એવી-મને તો બોલતાં ય ન આવડે એટલી ગાળો બોલાવી છે ત્યારે એને એટલી ય ખપ્પર નહિ પડી હોય કે વીસ વીસ વરસનો તો આપણો ધરવાસ છે; અને છોકરાંએ બિચારાંએ શું બગાડ્યું કે ટાઢો ઉનો રોટલો ખાવાની ટેવવાળા પાસે તાજા રોટલાની બધાંની પાસે એકસાથે હઠ પકડાવી ? "

" ફરિયાદ તે કેટલીક કરું ? ગમે તેમ કરીને મને મહોટાને ઘેર મોકલવી હતી. એટલા માટે તો એણે મારે માથે કરવામાં કાંઈ બાકી રાખી નથી. કેટલી આજ ચડાવી છે તે સાંભળવી છે ? સાંભળો, કહું :

પહેલી આજ "વીસ વીસ વરસ સુધી જીવનના ધા સહેતાં સહેતાં જીવ કાયર થઈ ગયો હતો. પણ વીસ વીસ વરસે તો દરદ પણ ઠોઠે પડે તો પછી વીસ વીસ વરસે જ મારો જીવ કાયર શીદ થયો ?

બીજી આજ "પાંચેક જાળકાને નાની મોટી ઉંમરે યમને સ્વાધીન કરી નિશ્ચિંત થયેલી. દીકરી છે કાંઈ જણેતા એવી કે જે પોતાના જાળકાને યમને સ્વાધીન કરે ? અને પછી નિશ્ચિંત બને ? રૂપાળી રાક્ષસી હાઇરા ખરું ? "

ત્રીજી આજ "રૂપની પ્રશંસા સાંભળવી અને સારી પણ લાગતી અને અશીણી તરફથી.... ખાસ સુખ ન હતું એટલે... દેહ જામતો ત્યારે... મન ચંચળ બની જતું... આવું લખી નાખતાં લાગી કાંઈ વાર ? અને એની એ હું. પાછી ત્યાં ને ત્યાં મારી જતનો સોદો નહિ કરું એમ કહેનારી અને આ સ્વાભિમાનને વીસ વીસ વરસના જીવનમાં જતન કરીને સાચવી રાખનારી ! અશીણી તો મારું માથુંસ ! એ છે તો મારો ચાંદલો સુડતો છે ! આવું આવું કહેનારી પણ હું ! અને એક જ રૂપિયો ખોટો

નીકળ્યો એટલે મહોટાને દુઝણી જોંસ છોડી આપવાને બદલે હું ચાલી નીકળી અને દેહને ઢીકરડે ફગાવી દીધો ! શું કામ આવી રીતે તમારી મરજીમાં આવે તેમ અને મરજીમાં આવે ત્યારે મારા રૂપને અણગમતો હિપયોગ કરો છો ? તમારી ઠલમમાં સપડાણી મારે ! મારે તો ઇશ્વર માથે જોનાર છે અને ઇશ્વરની મહેરબાની પર શ્રદ્ધા જાહેર કરું છું એટલું તો તમારા પોતાથીએ અજાણ્યું નથી.

“આટલું જ મને તો દુઃખ છે કે મારા સર્જકને બીજું કંઈ ન સમજ્યું તે છેવટે મને મૂંઝવાયેલી કરાવીને અવળે માર્ગે ચડાવી દીધી ?

“ગરાસણીને તો ધરતું દુઃખ કાઠે પડ્યું હોય છે. ગરાસણીને નસીબે અશીષો ઠાકારો જ લખેલા હોય છે. અને ગરાસણીને અખૂટ રૂપ, ખૂલતા ઘઉંવણાં રંગ, પાણીબરી સહેજ માંજરી આંખો, નમણું નાક, બપોમયો હોઠ, છુંદણાથી સુશોભિત ગાલ, આખા મુખને શુદ્ધતાથી છાંછ દેતી સફેદ દંતપંક્તિ, માંસલ અને ઘાટીલો દેહ, હલકવાળા ચાલ-એ બધું પણ હોય છે પણ કાઠ ગરાસણી આમ દૂંઝાં, બાબરાંથી મંડિત, નાની નસોથી તરી આવતા કપાળવાળા, તમાકુના અતિશય સેવનને લઈને પીળા પડેલી આંખોવાળા, નળિયા જેવા નાકવાળા, કાળા પડી ગયેલા હોઠવાળા, હારીથી છવાયેલા દંતવાળા મહોટાને ઘેર ચાલી નીકળી સાંભળી છે ? ખવાસણ કહેવીંતી ને ? આવી રૂપાળી ગરાસણી રસિક જોનારને મુગ્ધ કરે, બત્રીસ તેત્રીસ વરસની, સંખ્યાબંધ છોકરાની મા હિપર યૌવનના ચાર હાથ રચા હોય તો ય તેનું કાટકાટ ચતુર રૂપ રસિક જોનારને મુગ્ધ કરવા જતું હોય ત્યારે એવી નજરે જોનારની રસિકતા કેમ લાજી મરતી નથી ?

“હવે સમજ્યા ? આ બધું તો ગરીબીમાં પડેલી રૂપવતી રૂપાંએ પ્રતિકૂળ અને મલિન સંયોગોમાં બ્રષ્ટ ચતુર જ જોઈએ એવું સાબિત કરવાની અને એ રીતે સ્ત્રી-જાતિના રૂપને હલકી નજરે જોવાની દષ્ટિ, સાહિત્યની દુનિયામાં, ઊભી કરવાની જાળ છે.”

હડીસ ગયી આ સાંભળીને ચૂપ ન રહેવાયું, “રૂપાં, રૂપાં, રૂપિયા જેવડા રૂપિયો સાચો છે કે ખોટો તે કાકને એટલે મારી પાસે ખખડાવ્યો અને તો ય એક જીવાનીએ મને ખખડાવી દે તો જ સાચો માનું એટલો બધો આંધળો અને ભૂલો મને ગણ્યો ત્યારથી મને તો એટલી બધી રીસ ચડી છે કે અલ્યા, કહેતા બી દિવાના, મુનતા બી દિવાના.....?”

રૂપાં બોલી: “ અરે એણે તો વીસ વીસ વરસના આપણા સંસારમાં
ધૂળ નાંખી, આજ નાંખી.....”

“ હવે તારી.....” હાકાર બોલ્યો.

“ અરે હાકાર, હવે ફરી એની કલમે ચકું નહિ. આટલા સાર
મર્યાદા રૂપનાં વખાણ કર્યાં તો? આટલા સાર? આટલા સાર? આટલા
સાર?.....”

અને એ અકસ્મ રીતે ઊભી થયેલી આકૃતિઓને દૂર-દૂર ઓસરી
જતી હું ફાટી આંખે જોઈ રહ્યો.

પણ એ એક નવી જ દુનિયા હતી.

ધનસુખલાલ કાલુલાલ મહેતા

આથમતે અજવાળે

ખંડ પહેલો : કાઠિયાવાડ

પ્રકરણ છઠું

૧૪ મઘી મારી મનોવૃત્તિ વિષાદ પ્રત્યે વળેલી. એમ શા ગાદે
થયેલું તેનું કારણ હું જાણતો નથી. તબિયતને અંગે એ
ન હોઈ શકે, કારણ કે મને અકસ્માત તો પાલીતાણામાં હું આઠ વર્ષનો
હતો સારે થયેલો અને તબિયત તે પછી બગડેલી. એક કારણ હોઈ શકે:
કાકાજીને ‘મેલકોસિયા’નો રોગ હ્રમ સ્વરૂપે હતો તે છોકરાંઓમાં વધતો
ઓછો અંશે જાત્યો હોય! પિસતાળીશોક વર્ષની ઉંમર થઈ ત્યાં સુધી હું
તોફાન, મરતી, ધિંગાણું બધાંમાં આનંદ અને હિસાહથી બાગ લેતો
એટલું જ નહિ પણ ત્યાં સુધી કુટુંબીજનોની હિંગણીઓમાં બધાંને
આનંદ કરાવવામાં હું અગ્ર બાગ લેતો. હું હાજર ન હોઈ તો બધાં

૧. ‘ખોટું’ નાણું’ એ ગયા સપ્ટેમ્બર-અંકમાંની નવલિકા વિરો કેટલેક અંશે
નુકું દક્ષિણીનું રમૂ કરતું આ કલ્પનાચિત્ર વાચકોને ગમશે એવી આશા છે.
પ્રવાસો કરવાનો આટલો કે આ લેખક ‘મ’મ’ મૂળ લેખક પર જે દેવારોપણ
કરે છે તે મૂળ લેખક સંગ્રહાતપણે નજર સામે રાખેલો હેતુ નહોતો એમ અમારો
અભિપ્રાય થાય છે. મૂળ નવલિકામાંના આલેખનનાં અંગોપાંગ પરસ્પર સુસંગત
કેટલે અંશે, એ પ્રશ્ન આ કલ્પનાચિત્રનું વિશિષ્ટ ને વિચારણીય અંગ હોવાથી
આને પ્રકટ કરવાનું ખાસ કારણ એ જ છે એટલું સ્પષ્ટ કરતું બોધ્યું—સં, માનસી

એટલો આનંદ માણી નહોતાં સકતાં. પણ એ પ્રસંગો પૂરા થઈ રહ્યા હોય અને દુઃખ થતું, હૃદય ગાઢ નિરાશા અનુભવતું, સંસાર અસાર છે એવો સ્મશાનવૈરાગ્ય પણ ઉત્પન્ન થતો.

ગમે તે છોકરાં જોડે ન રમવા દેવાની કાકાજીની પ્રકૃતિને લઈને મારી વિષાદમય મનોવૃત્તિને ઉત્તેજન મળ્યું અને મને છેક બાહ્યાવસ્થાથી જ એકાંત વધારે પ્રિય લાગવા માંડ્યું. એ એકાંતને લઈને ઉત્પન્ન થતું ત્રીજું દુઃખ પણ મને એટલું જ પ્રિય લાગતું.

આ ઉપરાંત, મારા વધુપડતા માનસિક વિકાસને લઈને કહો કે ગમે તેને લઈને હો, પણ નાનપણથી મને મારી વયના છોકરાઓ જોડે હરવુંફરવું ગમતું નહિ. મારા સમવયસ્કો જોડે હું બાગ્યે કોઈ વખત ઉમળાણીએ કે ફરવા ગયો હોઈશ. વર્ષો સુધી, મારા મિત્રમાં હું માત્ર જયસુખલાલને ગણતો. પોતાનાથી છ વર્ષ નાનો ભાઈ આ પ્રમાણે પોતાને જ મિત્ર ગણે અને બીજાઓ જોડે હજે જ નહિ એ જોઈને એમને શી ઊર્મિઓ થઈ હશે તે તો જયસુખલાલ પોતે જ કહી શકે. વઢવાણ અને પાલીતાણામાં, બંને ત્યાંસુધી હું જયસુખલાલ અને એમના મિત્રો જોડે ફરવા અને ઉમળાણીએ ગયેલો. જયસુખલાલ ઘણી વાર મારા ઉપર ચીડવાતા પણ હું અડગ રહેતો. એ ઉમળાણીઓમાં ખાવાનાંમાં માંઠિયા, જલેબી અને લીલા કાંદા તથા મૂળા ખાધેલા તેનો સ્વાદ હજી હું ભૂલ્યો નથી.

હું છ વર્ષનો થયો ત્યારે મેં જણુવા માંડ્યું અને દોઢેક વર્ષની મારી ત્યાંની સ્કૂલની કારકિર્દીમાં મેં ત્રણ ગુજરાતી ચોપડીઓ પૂરી કરી હતી. એટલા ટૂંકા માળામાં મેં જાડું પુસ્તકો વાંચ્યાં હોય એવું યાદ નથી છતાં જેટલાં હાથમાં આવ્યાં તેટલાં અને તે પણ સારા પ્રમાણમાં વાંચેલાં ખરાં. દલપતકાવ્ય, દરામરકંધ વગેરે પણ ત્યાં વાંચેલાં, પણ ત્યાં વાંચેલાં પુસ્તકોમાં મને માત્ર એક જ યાદ છે અને તે વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિ-સંકર ગોવિંદજીએ લખેલ 'અશ્વમેધયજ્ઞ'—તે પછી પાલીતાણામાં આંના રાજકવિએ લખેલ 'છપ્પન પરીઓની વાતો' મેં ઘુરત જ વાંચેલી. આ બે વાતોઓએ મારા હૃદયમાં સાહસ અને અદ્ભુત તત્ત્વની ઊર્મિઓ કાઢી અજબ રીતે જગાડી હતી અને એ બે બે બે બે બે સૃષ્ટિમાં હું

વર્ષો સુધી, કલાકો ને કલાકો સ્વચ્છંદે અને આનંદથી વિહરતો. જાવન વર્ષની ઉમરે પણ-હવે મને સંજોગવશાત્ પહેલાંના જેવું એકાંત મળતું નથી-જે એકાંત મળે તો હજી પણ આ જે પુસ્તકોએ રચેલ મન:- સૃષ્ટિમાં હું વિચરી શકું છું અને આનંદ માણી શકું છું. એ જે પુસ્તકો વિશે મેં એક લેખમાં મારાં સ્મરણો ('મારું પ્રિય પુસ્તક' મીડી નજરે માંતો લેખ) આ પ્રમાણે લખ્યાં છે:

રાત હોય; અર્ધ નિદ્રાવસ્થા-અર્ધ જાગૃતતામાં આ દુનિયા મારી પાસેથી સરી જતી. કોઈક વાર હાથન પરીચ્છા અને તેની મુખ્ય નાચિકાની સાથે હું સંવનન કરતો તો કોઈક વાર અત્યુનયી પણ ચઢીઆતો બાહ્યાવળી ખની જતો. અનેકાંત, અન્યત્ર, સપોત્ર, પ્રજ્ઞાત્ર વગેરેના મત્રો મને કોઈ નૃષિ લગભગ શીખવી દેતા પણ એ મત્રો મને બસબસ ચાલ રહે તે પહેલાં હું પૂરેપૂરો જાગત યદ જતો, ગમે તેટલું ચાલ કરવા મથતો પણ પેલા મત્રો મારી પાસેથી સરકી જતા અને હું ખેદ-શોકના કારથી ક્યારતો યુગ આ દુનિયામાં પ્રવેશતો. એ પુસ્તકો પછી જોવાઈ ગયેલાં છતાં લાંબા કાળ સુધી મને એ જે પુસ્તકોએ રાતના સ્વર્ગદું મુખ આપી, દિવસના દુઃખના દરિયામાં હુખાવી દીધો હતો.

પાલીતાણામાં ત્રણેક વર્ષ રહ્યો અને અંગ્રેજી ત્રીજી ધોરણની પરીક્ષા મેં આપેલી. એ ગામમાં મારું વાંચન ધણું વધી ગયેલું અને માનસિક વિઠાસ પણ ધણો થયેલો. જેટલાં હાથે ચડતાં ગયાં તેટલાં પુસ્તકો હું વાંચતો ગયો. પણ એમાંના પંચાણું ટકા જેટલાં પુસ્તકોનાં નામ અને તેનું વસ્તુ હું વીસરી ગયો છું. 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના જે ભાગ, 'કાન્ત'નાં કેટલાંક કાવ્યો, નરસિંહરાવનાં અને જાણાસંકરનાં કેટલાંક કાવ્યો અને 'શુજરાતી'ની ભેટામાંનાં કેટલાંક પુસ્તકો મેં પાલીતાણામાં વાંચેલાં. તે વખતે જયસુખલાલ અમદાવાદમાં રણજિતરામને ત્યાં રહીને કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા. તે અને રણજિતરામ મને અવારનવાર પત્રો લખતા અને તેમાં કાંઈ કાંઈ વેળા, એવામાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં કાન્તનાં કાવ્યો પણ લખી મોકલતા. દુઃખ, નિરાશા વગેરેથી બરપૂર, ભાવનાવાદી, અસંબદ્ધ વિચારોથી છલોછલ પત્રો હું તેમને જવાબમાં લખતો એમ મને યાદ છે. રાજ્યદારી વિષયોમાં મેં તે વખતે પ્રવેશ કર્યો અને તે પ્રસિદ્ધ સાપ્તાહિક 'શુજરાતી' વડે. અમે તેના આદ્યક હતા એટલે દર અઠવાડિયે, માત્ર અંગ્રેજી કતારો જાદ કરીને, હું પહેલેથી છેડે સુધી એ વાંચી જતો અને તેને આધારે મોટાઓ વાતો કરતા હોય તેમાં અવાર-

નવાર ડાહુ' મારતો. મેં 'ગુજરાતી'નું વાચન પાલીતાણામાં શરૂ કરેલું. એટલે વઢવાણમાં તો લો. તિલકને પહેલી વાર સળ થઈ અને એઓ જેલમાં ગયેલા તે અને આપેકરભાઈઓ ખૂનના આરોપસર પકડાયેલા વંચેરેની વાતો મોટાઓ પાસેથી સંભળેલી તે ઉપર જ મારા વિચારો બંધાતા. પણ પાલીતાણામાં 'ગુજરાતી' વાંચીવાંચીને મેં રાજ્યદારી વિષયોમાં રસ લેવા માંડ્યો અને એને પરિણામે, રાજ-મહારાજાઓ પ્રત્યેની મોંઘી અંઢળક વફાદારીના પાયા કાંઈક ઢીલા થવા માંડ્યા.

પણ 'ગુજરાતી'ના સંસારસુધારાની બાબતમાં જૂના વિચારો તો મેં કોઈ પણ દિવસ અદાલત કરેલા જ નહિ, કારણ કે એ બાબતમાં તો મને જયસુખલાલ તથા રણજિતરામ પાસેથી ઉદામ વિચારોની પ્રેરણા જ મળેલી.

થયું કરીને મેં પાલીતાણામાં જ 'ગુજરાતી'ની ભેટ 'દિલ્હી પર હક્કો' વાંચેલ. 'અધમેધ યજ્ઞ' અને 'છાપન પરીઓની વાતો' થી તદ્દન જુદી જાતની અસર મને આ પુસ્તક વાંચીને થયેલી. મેં આજ સુધીમાં અસંખ્ય પુસ્તકો વાંચ્યાં છે પણ આ 'દિલ્હી પર હક્કો', સદાશિવરાવ ભાઉનો પરાજય વર્ણવતું 'અઢારમી સદીનું હિંદુસ્થાન' અને એળટનું લખેલ 'નેપોલિયન બોનાપાર્ટ' એ ત્રણ પુસ્તક વાંચતાં મારા હૃદયમાં જેવી જાંડી, અસહ્ય વેદના થઈ હતી અને તે પછી જ્યારે જ્યારે પણ મેં એ પુસ્તકો ફરીથી વાંચવાનો યત્ન કરેલ ત્યારે ત્યારે પણ જે એવી જ જાંડી, અસહ્ય વેદના થયેલી, તેવી જાંડી, અસહ્ય વેદના મને બીજા કોઈ પુસ્તકના વાંચનથી થઈ નથી. આનું કારણ માત્ર એટલું કે પૃથુરાજ, સદાશિવ ભાઈ અને નેપોલિયન એ બાલપણથી મારા 'હીરો' હતા. વર્ષો પહેલાં વાંચેલ એ 'દિલ્હી પર હક્કો' માંનો એક પ્રસંગ મને હજી સાંભરે છે અને એ સાંભરવું પણ મને આત્મંત દુઃખકર્તા થઈ પડે છે; જો કે એ પ્રસંગ માત્ર કાલ્પનિક છે એ હું જાણું છું. મારા 'મીડી નજરે'ના સંગ્રહમાં, 'મારું પ્રિય પુસ્તક' એ લેખમાં મેં એ પ્રસંગ ઉતાર્યો છે તે અહીં પુનઃ ઉતારું છું:

શાહજહાન અને પૃથુરાજનાં યુદ્ધ-છેવટનાં યુદ્ધ-મંડાણાં છે. એ સંગ્રામ આખરનો ફેંસલો છે. દેવીભક્ત આમુન્ડરાય જોને પૃથુરાજને અપમાન આપીને

કાઠી મૂક્યો તે દેવી પાસેથી માત્ર એક થોડું લઈ આવીને રાજપૂતકુલતિલક મહારાજાધિરાજ પૃથુરાજ પાસે સિર નમાવીને લેભો રહ્યો અને જોડ્યોઃ ‘મહારાજ ! કોને મારું.’

પૃથુરાજ ક્રોધથી આંધળો બનીને ગજ્જ છેઃ ‘કોને મારે ? માર માર પેલા દુષ્ટ, ચંડાળ, દેરાદ્રોહી હાહુલીરાયને.’

આમુંડ અરજ કરે છેઃ ‘ભારતના મુમટમણિ ! ભરતખંડના શિરતાળ ! વિચાર કરો, દેવીનું થોડું અક્ષય થવાનું નથી, મારી પાસે ખીનું બાણ નથી, મને મારવા ઘો શાહજુદિન ગોરીને !’

પણ ભરતખંડના ભાવિની દુર્દશા એટલી હતી, ભરતખંડનો પટ્ટીનો એ પહેલો દિવસ હતો, પૃથુરાજ પીગળ્યો નહિ, એની આજ્ઞા એની એ જ રહીઃ ‘માર પેલા હાહુલીરાયને !’

ત્યાર કેડે તો ભરતખંડની પટ્ટીના કાંઈ કેટલા દિવસો આવી ગયા. મરાઠાઓનો લાડકવાયો પણ જુવાનીના તોરમાં મત બનેલ, ઉદ્દત સદાશિવરાવ ભાઉ પશ્ચો. ૧૮૫૭નો બળવો પણ બની ગયો અને તે પછી પણ ઇતિહાસકારની દૃષ્ટિએ અનેકાનેક એવા પટ્ટીના દિવસો તર-બરી રહ્યા હશે ! હવે તો આપણાં હૈયાં પણ એ ઝખમો સહીસહી રીઠાં થઈ ગયાં છે.

હું પાલીતાણા હતો ત્યારે જોઅર વોર સર થઈ ગઈ હતી. મારી જિંદગીમાં એ પ્રથમ યુદ્ધ. એનાં વર્ણનો, સામસામા સેનાપતિઓનાં પરાક્રમો વગેરે હું રસથી વાંચતો. પાસા અને સોગટાંની મેં અને જય-સુખલાલે એક નવી રગત ‘લસ્કર-લસ્કર’ શોધી કાઢેલી અને તેમાં જયસુખલાલ પોતાનાં સોગટાંને પ્રેસિડન્ટ કુમર, જનરલો ડી વેટર, ડી જારી, કોન્ને, જોયા, સ્મટસ વગેરે લડવૈયાઓનાં નામ આપતા અને હું મારાં સોગટાંઓને જનરલો સર રેડવર્સ જુલર, બેડન-પોવેલ, ફ્રેંચ, ફ્રિયનર અને ફિફ્ડ માર્શલ અલ્ રોયટર્સ એવાં નામ આપતો. પાલીતાણા છોડ્યા પછી, સુરતમાં જયસુખલાલ મારી જોડે આવી રમતો બાજ્યે જ રમતા અને એમને જાહેરે મેં મારાથી આઠ વર્ષ નાનાબાઈ માધવલાલને સ્થેયાર કર્યા હતા.

જેનો શોખ મને પાછળથી આટલો વધી ગયેલો તે વસ્ત્રો અને ખૂટમોજાં વગેરે સંબંધી મારા ખ્યાલ અત્યારે કોઈ બાજ્યે જ માની

શકે એવા હતા. પાલીતાણામાં હું હતો ત્યાં સુધી મારો ખ્યાલ એવો હતો કે કાં તો એકલાં મોળાં પહેરાય અને કાં તો એકલાં બૂટ પહેરાય. આ ખ્યાલને આધારે, એક વાર મને ત્રણેક જોડ મોળાંની આપવામાં આવી હતી તે ત્રણેજોડ મેં ત્રણ દિવસ ફરી આવીને ફાડી નાખી. એક તો એકલાં મોળાં પહેરીને ચાલવાથી પગમાં કાંકરા વાગ્યા અને બીજું આટલી વહેલી ત્રણે જોડ ખલાસ થઈ ગઈ એટલે મોળાં ઉપરથી મારો મોહ જીડી ગયો. આ પ્રયોગ વખતે જયમુખલાલ અમદાવાદ હતા. રજામાં એ પાલીતાણા આવ્યા ત્યારે મેં એમને આ વાત કહી એટલે એમણે મારી ભૂલ સુધારી.

વાળ કપાવતી વખતે હજમ પાસે આગળ કપાળ ઉપર અરતરો ફેરવાવવાની અમને ફરજ પડતી. સૂરત આવ્યા પછી, આ પ્રમાણે ચહેરો કરાવવો એ ફેશનની ટેટલું વિરુદ્ધ છે એમ જાણ્યું અને મેં જળવો ઉઠાવી એવી રીતે ચહેરો કરાવવાની ના પાડી દીધી.

વઢવાણના તેમ જ પાલીતાણાના મારા શાળાના જીવન સંબંધી મને ખાસ કશું યાદ નથી. વઢવાણમાં મારી સાથે એક પટાવાળો આવતો; પાલીતાણામાં એક મારું દફતર પકડતો, બીજો પાણીની શિરોહી ઉપાડતો અને ત્રીજો મને છત્રી ઓઢાડતો, એમ ત્રણ-ત્રણ પટાવાળા મને શાળામાં મૂકવા આવતા. કાકાજીને આવું જાણું નહોતું ગમતું અને મને તો એથી શરમ જ આવતી. પણ નાયબ દીવાનને ઘેર અગિયાર પટાવાળાને ભેસવાનો હુકમ એટલે એ પટાવાળાઓ મારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ મારી સાથે આવતા. બંને ત્યાં સુધી પોતપોતાનું કામ પોતે જ કરી લેવું જોઈએ એવો આગ્રહ નાનપણથી મને હતો અને હજી પણ છે. એ મારી ટેવને લઈને ધણી સ્નેહીઓને ત્યાં હું આવકારલાયક પરાણે ગણાઉં છું. માત્ર થોડાં માણસો એમ માને છે કે આ પ્રમાણે નોકરો પાસે કામ ન લેવાની વૃત્તિ એ ખાન-દાનીની જીણપ બતાવે છે.

પાલીતાણામાં જ્યારે જ્યારે મને નિશાળે જવાનું આજસ આવતું ત્યારે ત્યારે હું પેટમાં દુખવાનું બહાનું કાઢતો. કાકાજી ઝાઝાના રોગથી ધણી ગમરાતા એટલે આમ કહીએ કે તુરત રજા મળી જતી. પણ કોઈ પણ વસ્તુ નિર્ભેજ સુખ આપી શકતી નથી. રજા તો મળી પણ એના બદલામાં કાકાજી મને ઝાડો બંધ કરવાની બહુ કડવી દવા

‘જાણુનો અર્ધ’ આપી દેતા અને આવાની બંધી કરતા. દવા તો કાકાજી પોતે પીવડાવતા એટલે બીજો માર્ગ ન હતો પણ કાકાજી દરબારગઢમાં જાય પછી બાના કાલાવાલા કરીને અને માધવજીમહારાજની સહાનુ-
ભૂતિથી હું થોડુંકથળું આવતું મેળવતો. ઝાઝા બંધ નહિ થતા હોય તે મેળા ઝાઝા બંધ કરવાની સખત દવા પીવાથી જ મને હજી પણ કબજિ-
યાતનો રોગ હશે! પણ એવી રીતે માંદા પડવાના ઢોંગ કરવાની મને પછીથી જરૂર જ રહી નહિ.

પાલીતાણાના ધરમાં એક એટલાની બાજુમાં બીજો એટલો હતો અને દાદર ઉપર દોરડું હતું જે ઝાલીને દાદર ઉપર જવાનો ધણે ઠેકાણે રિવાજ હોય છે. આ દોરડું પકડીને, કૂદકો મારીને હું એક એટલેથી બીજો એટલે જતો. એક વખત દોરડું છટક્યું અને હું એટલા ઉપર, બરાબર નાક ઉપર જ પડ્યો. પુઠ્ઠળ સોહી વધું અને માંડમાંડ તેને અટકાવ્યું. પણ તે પછી તુરત જ હું માંદો પડવા માંડ્યો અને મહિનામાં ભેત્રણ વાર તાવ અને ઉધરસના હુમલા આવવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે હું સત્તાવીશ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી ચાલ્યું. તે દરમિયાન અમે તરેહતરેહનાં દવાદારુ ઢયો; અનેક દાકતરોની સલાહ લીધી પણ કોઈ ખરું કારણ શોધી શક્યું નહિ. અવારનવાર દાકતરો કહેતા કે ‘છોકરો હાથરોગથી પીડાય છે, બાગ્યે છ મહિના જીવશે.’

સત્તાવીશ વર્ષે મને ઉધરસનો સખત હુમલો આવેલો અને તેને લઈને ડાળા ઢાનનો પરદો પણ તૂટી ગયેલો. તે મેળા એક વખત હું કોઈ દાકતરને ત્યાં જવા ટ્રેનમાં બેઠો ત્યારે એક મિત્રે મને અમરથું જ પૂછ્યું: ‘ધનસુખબાઈ, તમે હજી બાઈબિહેનમાં બીજાના નાક અણીવાળાં છે અને તારું નાક કેમ આમ બેઠેલું જણાય છે?’ મેં જવાબમાં મારા અકરમાત વિશે કહ્યું એટલે તે તુરત બોલી જીટ્યો. ‘અરે ભલા, આઠ વર્ષે અકરમાત થયો અને સત્તાવીશ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી એ રોગનું કોઈ કારણ જ ન શોધી શક્યું? આ નાકનું જ આ બધું તોફાન છે. બતાવ દાકતર દલાલને.’

બીજો જ દિવસે દલાલને ત્યાં હું ગયો. એમણે જોઈને જ કહી દીધું કે ‘અલ્યા, તું આટલાં વર્ષ જીવ્યો કેમ? તારા નાકના બંને માર્ગ જ બંધ છે. તું તો મોંએથી જ શ્વાસ લે છે!’

પહેલાં માત્ર એક નસકોરામાં 'કોટરાષ્ટ્ર' કરાવ્યું. આઠ દિવસ રહીને બીજા નસકોરામાં 'કોટરાષ્ટ્ર' કરાવ્યું. પહેલી વખતે જ દાકતર 'કોટરાષ્ટ્ર' કરી રહ્યો અને મારી હિરસ મટી ગઈ! ત્યાં સુધી મારું વળન કાઈ પણ દિવસ સો રતલથી વધેલું નહિ. કોટરાષ્ટ્ર કરાવ્યા પછી વગરદવાએ, મહિનામાં હું દસ રતલ વધ્યો! પણ આઠ વર્ષથી સત્તાવીસ વર્ષ સુધી નાકને બદલે મોંએથી શ્વાસ લેવામાં, મારા શરીરમાં જોઈએ તે પ્રમાણમાં ઓક્સીજન જમ શકેલો નહિ એટલે શરીર બંધાઈ જ નહિ અને આખી જિંદગી માંદા માણસ તરીકે વીતાવવી પડી.

કોલેજમાં જઈ અંગ્રેજી ભાષાના પારંગત થવું અને એ ભાષાના જ મહાન લેખક થવાનાં સ્વપ્ન, મોટી પદવીઓ મેળવી અનેક ઇન્જેક્શી અને ઇન્જીવાલેજ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવાના કાંડ, રમતગમતોમાં કાઈ રજુનિત-સિંદ કે ધ્યાનચંદ અને અખાડામાં કાંઈ ગામા કે સેડો થવાની ભાવનાઓ—એ સર્વ માત્ર હું દોરડું ચૂકી ગયો. એથી ધૂળમાં મળી ગયું. હું અંગ્રેજી ભાષામાં મહાન લેખક ન થયો, મોટા પદવીધારી ન થયો, અનેક ઇન્જેક્શી અપૂર્ણ જ રહી અને આજે જેવો હું તેવો જ થઈ રહ્યો!

આશરે ઇ. સ. ૧૯૩૪માં હું જીનો કરીને અહીંના મથૂર જ્યોતિષી પાસે ગયેલો ત્યારે એણે મારું જીવનનું કહેતાં કહેલું કે તારી આઠ વર્ષની વયે તને નાક ઉપર અકસ્માત થયેલો જેને લઈને તારું આજીવન ફેરવાઈ ગયું છે!

એ સમયે કાઠિયાવાડમાં ઓઝલ સખ્ત એટલે ખૂબસુરત સ્ત્રીઓ, નાનાં છોકરાંઓને પણ કવચિત જ જણાતી. વઢવાણ અને તેની આસપાસ કુદરતી સૌંદર્ય દશે તો મારી આંખે તે જોયેલું નહિ. હા, વાંકાનેરમાં મોટી વાડીઓ હતી ત્યાં અમુક પ્રમાણમાં કુદરતી સૌંદર્ય જોયેલ પણ ખરું પણ હૈયું હાલી જીઠે એટલા પ્રમાણમાં તો નહિ જ. પણ હું ત્યારે છ-સાત વર્ષનો હતો ત્યારે મેં નરી સુંદરતાનું પ્રથમ દર્શન કર્યું. એ દર્શને મારો સૌંદર્યપારણ દ્રષ્ટિ ઉઘાડી. તે પછી જ વઢવાણમાં તો આસ નહિ પણ પાલીતાણામાં વડારણાનાં સપ્રમાણ શરીર અને જાણે તેમાં રહેલ અનેકવિધ ખૂબીઓ વધુ સ્પષ્ટ રીતે દ્રષ્ટિગોચર કરાવવા જ વસ્ત્ર-પરિધાન કરવામાં આવતાં હોય તે પ્રમાણે એ શરીરનો સુંદરતાને ઓર

દીપાવતાં ચુસ્ત કમખા, પછેડા અને ઘેરગંધ ધાધરા અને તેનાં જુદાજુદા રંગનાં દલાગિત્રણુ ભારી આંખે ચઢ્યાં. અહીં રાસ અને ગરબામાં આ પ્રકારના પોષાકનાં અનુકરણુ થાય છે પણ અર્થ વગરનાં, રસ વગરનાં, જોમ વગરનાં.

એ પ્રથમ દર્શનનું વર્ણન મેં ‘સૌંદર્યદર્શન’ નામે લેખમાં (‘માનસી’ના ડીસેમ્બર, ૧૯૪૧ના અંકમાં) કર્યું હતું. તે અહીં ઉતારું છું. સૂરતથી વઢવાણ જતાં એક રોશને અમારી ટ્રેન ઊભી રહી. જપોરના સખ્ત તડકાથી પૃથ્વી બળી રહી હતી. સેકંડ કબાસના ડાખામાં હું મારાં કુટુંબીજનો જોડે જોડા હતો. બારીમાંથી બહાર જોતો ચત્ત્યહદયે હું એસી રહી હતો. તે વખતે મોટાં રોશને ટ્રેનો લાંબો સમય ઊભી રહેતી. થોડી વાર થઈ હશે. સામેથી બીજા પાટા ઉપર એક બીજી ટ્રેન આવીને ઊભી રહી. અઠરમાત રીતે એક દેશી રાજ્યનું સલૂન અમારા ડાખાની સામે જ ઊભું રહ્યું. સલૂનમાં એક રાજકુમારી અરીસાની સામે ઊભી ઊભી પોતાના વાળની લટ ગૂંથતી હતી.

વીસેક વર્ષની આ રાજકુમારી ખરેખર સુંદર હતી? કે સામાન્ય દેખાવની જ હતી? મેં ફરીથી એને જોઈ નથી. એ પ્રસંગને આજે ચુમાલીસેક વર્ષ થઈ ગયાં છતાં આજે પણ એ રાજકુમારીની સૌંદર્યભૂતિ હું જોઈ શકું છું. એના લાંબા, લગભગ સોનેરી વાળ, શ્વેત, સંગેમર-મર જેવી તેની ત્વચા અને તેના અણુએ અણુમાંથી ઝરતું યૌવન, લગભગ કોણી સુધીની બાંજવાળો તસતસતો અતલસનો કમખો, ઘેરવાળો રેશમી ધાધરો અને ઉપર જામનગરી બાંધણીનો પછેડો. મારી બાળક આંખે આવી નરી સુંદરતા જોયેલી જ નહિ એટલે હો કે બીજાં ગમે તે કારણ હો પણ મારા હૈયામાં કાંઈ અજબ ઉંસાહતું પૂર આવ્યું. ‘સુંદરતા એ જ પવિત્રતા છે અને પવિત્રતા એ જ સુંદરતા છે’ એ વાક્યો તો તે પછી ચારેક વર્ષે મેં વાંચેલાં પણ જ્યારે મેં એ વાંચ્યાં ત્યારે તુરત જ મને આ દશ્યનું સ્મરણ થયું અને એ વાક્યની મથાર્થતા તરત મારે ગળે જિતરી ગઈ. સૌંદર્યને પવિત્ર બાવનાથી જ નોરખવું જોઈએ, એની બક્તિ પવિત્ર હૃદયે જ કરવી જોઈએ એ વિચાર તે પ્રસંગથી મારા હૃદયમાં ઠોતરાઈ ગયા અને આજ સુધી જ્યારે જ્યારે હું અનુપમ સુંદર-

તાનાં દર્શન કરું છું ત્યારે ત્યારે મારું હૃદય પવિત્ર ભાવભીની ભર્મિઓ જ અતુલવે છે. બાળ્યે એકાદ મિનિટ મેં આ દશ્ય જોયું હશે પણ એ દશ્ય મારું હૃદય આજ પણ ચૂંચું નથી એટલે એની અસર કેટલી જાડી અને બળવાન હશે એ સમજી શકાય એમ છે.

કેટલાં વર્ષો પછી રિચર્ડ લ'ગેલિયનની 'ધ પ્રિન્સેસ ઓફ ધ મિરર' નામની નવલિકા વાંચી ત્યારે હાથુબર મને એમ લાગ્યું કે મારે એ નવલિકા લખવી જોઈતી હતી; કારણ કે લ'ગેલિયને માત્ર કલ્પનામાંથી રાજકન્યાને ઉત્પન્ન કરી હતી; મેં તો નજરે જોઈ હતી. આ પ્રસંગને લઈને મને એ નવલિકા પ્રત્યે સહજ પક્ષપાત થયેલો અને મેં તેનું બાયાંતર કરીને મારા 'વાર્તાવિહાર' નામના સંગ્રહમાંની 'રાજકન્યા અને બરથરી' નામે વાતો ઠાઈ સામયિકમાં પ્રસિદ્ધ કરેલી. એ બાયાંતર વાંચીને સ્વ. શ્રી સુમતિ લાલુભાઈએ એક મોટું કાવ્ય પણ લખેલું.

જુદાં જુદાં મનુષ્યો જુદી જુદી દૃષ્ટિએ સૌંદર્ય નીરખે છે. મારા હૃદયમાં સુંદરતા અને પવિત્રતા અવિભક્ત સ્વરૂપે વસેલ છે એટલે મારી દૃષ્ટિએ દેખાતી સુંદરતા અન્યને દૃષ્ટિગોચર થતી નથી. સામાન્ય રીતે બૂસીંદર્ય કરતાં જલસીંદર્યથી હું વધુ આકર્ષાઈ છું. સિમલાથી દેખાતાં હિમાલયનાં ગિરિશૃંગો કરતાં મને સૂરતની અર્ધનિદ્રાપશ તાપીનાં સ્લિષ્ઠ વધુ સુંદર લાગે છે. સૂરતની તાપી, બરથરી નર્મદા, તોફાને ચડેલી અમદાવાદની સાબરમતી, હુમસ, હજીરા, તીથલ, જુહુ, વેસોવા અને કરાંચીના સમુદ્રો દિવસો ને દિવસો નીરખતાં હૃદય કંટાળતું નથી. દિને દિને નવા પ્રકારનાં રૂપ ધારણ કરતાં એ પાણીના પ્રવાહ મારા હૈયામાં દિને દિને નવનવી ભર્મિઓ જગાડે છે. પણ કુદરતના એક અલ્પાંગ મનુષ્યના સૌંદર્યને નીરખતાં હું બીજું બધું ભૂલી જાઉં છું. કોઈ દુલિપસિંહ કે એલ. પી. જાધની 'એટ્રસમેન-શિપ', કોઈ અમરસિંહની બેલિંગ, કોઈ ખ્યાનચંદની હોમી, કોઈ ટિલકન, કોશે કે રામિયોના ટેનિસના રટ્ટાકસ, કોઈ સેડાનું રનાયુગલ સપ્રમાણ શરીર, હૃદયશંકરની રાસલીલા, કોઈ સુવતીનું ગરબા ગવડાવતી વખતનું કે રાસ રમતી વેળાનું અમીઝતું લાવણ્ય મારી સૌંદર્યપિપાસુ નજરે ચડે છે, ત્યારે હું કોઈ નવી જ દુનિયામાં વિચરું છું.

આવી ક્ષણોએ હું એમની પાસે કાંઈ વધારેની આશા રાખતો નથી—હું જોઉં છું એટલાથી જ મને સંતોષ થાય છે; પરંતુ નિકટ પરિચયમાં આવતાં રેતીજનોના આવા બાહ્ય સૌંદર્ય ઉપરાંત એમના આત્માની સુંદરતા નીરખવા મારું મન તલસે છે અને અમુક પ્રમાણમાં જો એ હું નહિ બાળી શકું તો ખિન્ન થઈ જાઉં છું. મારે મન સુંદર એવાં મારાં રેતીજનો કોઈ પણ પ્રસંગે કોઈ હૃદયની કુદ્દલકતા ઉઘાડી પાડતું નાનામાં નાતું કાર્ય કરે તો મને સખ્ત આઘાત લાગે છે અને આઘાતે થયેલો ઝખમ લાંબા કાળ સુધી રૂઝાતો નથી.

વઢવાણની સરકારી નોકરી છોડીને પાલીતાણામાં નાંધળ દીવાન તરીકે જવાતું પાલીતાણાના દીવાન ગણપતરાવ લાડના આમદથી કાકાજીએ નક્કી કર્યું તે વેળા અમે બધાં છોકરાં જાણે અદ્ભુત નવી દુનિયામાં જવાનાં હોષ્ટએ એવા આનંદમાં આવી ગયાં હતાં. મોટાં જાણે નહિ એવી રીતે અમે અને અમારા પાડોશીનાં છોકરાંએ કાઠિયાવાડનો નકશો જગીન ઉપર પાથરીને તેમાંથી પાલીતાણા શોધી કાઢી તેની સામે જોવાં કરતાં હતાં. પાસે શેત્રુંજીના કુંગરની નિથાની કરેલી તે ઉપરથી તે પર્વત દેખવાનો યત્ન કરતાં.

પાલીતાણા મયાં પણ ખરાં અને ત્યાં અઢીએક વર્ષ રહીને અચાનક કાકાજીએ રાજીનામું આપ્યું. ઘરમાં સામાન બાંધવાની તડામાર તૈયારીઓ ચાલી રહી. ત્રણ દિવસ પછી એક દિવસે સવારે મળસકે શેત્રુંજી નદીના લગભગ સુકાષ ગયેલા પટ ઉપરથી અમારો ઘોડાનો શગરામ માત્ર પાલીતાણાને નહિ પણ સમગ્ર કાઠિયાવાડને છેલ્લી સલામ કરીને ચાલતો થયો. અરધી જાંઘમાં, ઘડીકમાં દુઃખ પામતું, ઘડીકમાં ઊંજળા કપડાં સૂરત જોવાનો યત્ન કરતું, આનંદ પામતું, મારું અગિયાર-બાર વર્ષનું શરીર કાઠિયાવાડ છોડી ગયું.

વધો પછી એક વાર અમદાવાદથી લખતર ત્યાંના કુંવરોના લગ્ન-પ્રસંગે અમે આઠેક દિવસ ગયેલાં. તે સિવાય માત્ર ઝવેરચંદ મેઘાણી અને શુભવંતરાય આચાર્યનાં પુરતકો દ્વારા કાઠિયાવાડનાં સ્મરણો આહાં, પાતળાં, ઘેરાં, હૈયામાં ઉદ્ભવે છે અને ધીમે ધીમે પાછાં શમી જાય છે.

ખંડ પહેલો સમાપ્ત

અન્ધાર પલને ઝોળખો*

[નહોં ત્રાપો ને નહોં ટુંબડી-એ ઢાળ]

આવન્તી અન્ધાર પલને ઝોળખો,

તિગિરો હાં તેજલગદની ડેલી છ !

વસેલા વાસોને શીદ વસાવવા ?

સૂનકારે અમરવેલ જડેલી છ !

આવન્તી અન્ધાર પલને ઝોળખો.

નીર નહોં ત્યાં ઠેવી નાવડી ?

હોડી વિના હલેસાં નકામાં છ !

અજંપા વિનાના ઝોધારો સૂના

ડાઘ વિના પ્રાછતના^૧ ઉધામાં છ !

આવન્તી અન્ધાર...

પાપ-ધારાંના ભોરિંડાં ભરો

રામરોમ જગવી રંગા-ઝારી છ !

ખતાના ખાતર પીડને^૨ કાલવો

જિયકો આતમભોલની ભારી છ !

આવન્તી અન્ધાર...

અબણુ-ભરાવી પોથી કયાં લગી

ઉકલે ? 'અગસર' મંકોડા છ !

અધરમ-પનામાં છુટ્ટા ધરમના

પડે તયેં ઝોપના અંકોડા છ !

આવન્તી અન્ધાર...

અંધારાં જાણેલાં રુદન પ્રેમનાં

પામેલાં, ધૂલની ધુરાઈએ છ !

કહી પછીની વૃદ્ધિ અમરતી

૧. પ્રાછત=પ્રાયશ્ચિત્ત. ૨. પીડન નામ તરીકે.

* તા. ૨૪ જાન્યુઆરી ૧૯૪૩ના રોજ જાણ્યો કે ૧૨ બર્લિન ઓલિમ્પિક્સના રેડિયો-કોમ્મન્ટેરી કરેલું હતું. ઓ. જી. રેડિયોના સોજન્યથી અહીં સુદિત. . . .

ચાખી એના પ્રાણતની પુનાઈએ છ !
આવન્તી અન્ધાર પલને ઓળખે।

સુધાંશુ

“આ ભજન પ્રથમ પંક્તિનું છે. એનો લખાવટ સરસ છે. કંઈક અવળ-
વાળી જેવી-પણ ધ્વન્યર્થ અચ્છો છે-ચિત્રાત્મક પણ ખરો જ. Phrases-
શબ્દચુરો પણ સરસ છે.”—દે. પ

નવનીતલાલ અંબુલાલ વડીલ
બી. એ. એલએલ. બી. બાર-એટ-લો

ટ્રેસ પાસ^૧

કા યદાની સમજ વિશેની સંભાષણ-શ્રેણીમાં મને “ટ્રેસપાસ”ના
વિષય આપવામાં આવ્યો છે તેથી મને આનંદ અને ખેદ બેઉ
ચાય છે. આનંદ એટલા માટે કે અત્યાર અમાઉ ચર્ચાએલા અને હવે પછી
ચર્ચાનાર બધા ગુનાઓનો ‘ટ્રેસપાસ’ એ શિરોમણિ છે. આની હું થોડી
વારમાં જ પ્રતીત કરાવી આપીશ. અને ખેદ એટલા માટે ચાય છે કે
આ ગુનામાંથી કોઈ પણ છટકી શકે તેમ નથી. તેમાં અપવાદરૂપે રહેવા-
ની આશા વ્યર્થ છે; અને એ પણ હું થોડીવારમાં જતાવી આપીશ.

આરંભમાં એટલું કહી દઉં કે આ શબ્દ ટ્રેસપાસ માટે નાનપણથી
જ મને અતિમાન રહેતું છે. મારા મકાનની પાસેના જ એક બંગલા-
ના દરવાજા આગળ લટકાવેલા પાટીઆ પરના શબ્દો મને હજી યાદ
છે: “Trespassers will be shot” એટલે કે ગૃહપ્રવેશ મા સ્થળ-
પ્રવેશ કરનારને જંદુકથી હાર કરવામાં આવશે. અંદરને રસ્તે જતાં,
આપણા ગૃહરની વરિષ્ઠ અદાલતના એક ગોરા ન્યાયમૂર્તિનું નિવાસસ્થાન
આવવું હતું અને કાયદાનું તેમને તો પૂરેપૂરું જ્ઞાન હોવું જ એમ
એમ માની તેમની માલિકીની જમીનથી દૂર રહેવામાં મેં કહાપણ જ
ક્યું હતું એ તમે કબૂલ કરશો.

૧. ‘લો ફોર લેમેન’ (કાયદાની સાધારણ સમજ) એ રેડિયો સંભાષણોની
શ્રેણીમાં વા. ૧-૨-૪૩ને રાજ આપેલું સંભાષણ; એણે ઉડિયા રેડિયોના
સોજન્યથી.

મોટા ચતાં આ જાતનાં અનેક પાટીઆં ઢેકેકાણે મેં જોયાં છે ને તમે સહુએ પણ જોયાં હશે. “કૂતરાં કે છોકરાં ન લાવવાં” “ફેરી-આમોએ અંદર આવવું નહિ” “રજા સિવાય કોઇએ દાખલ થવું નહિ” “કોઇએ બીડી પીવી નહિ” “ધાસ પર ચાલવું નહિ.” “ફૂલ ચૂંટવાં નહિ” “માછલી પકડવાની મનાઈ છે.” “કોઇએ ગંદકી કરવી નહિ.” “કાગળ ચોંટાડવા નહિ” અને ગ્રીષ્મ ઋતુની આપણી રાજધાનીમાં “ચૂંકદાનીમાં જ ચૂંકો” એવાં ફરમાનોથી કોણ પરિચિત નથી? અમુક રસ્તાઓ પર ચોક્કસ દિશામાં જ જવાનું ફરમાન હોય છે તો બીજામાં દાખલ થવા સામે જ પ્રતિબંધ હોય છે. અરે! હું આ બોલું છું તે ખુદ મકાનમાં જ થોડા વખત અગાઉ એવું ખટીઉં હતું કે “નીચી કક્ષાના નોકરો તથા વજનદાર દાગીના મોટે સ્વિચ્ઠ નથી.” આમ બધી બાબતોથી ને બધે રથજે આપણી સ્વતંત્ર હિલચાલ ને આવરી લેતા કાયદાનો ઉપયોગ થાય છે.

પણ આ તો ટ્રેસપાસ મોટેનાં સામાન્ય ને તરત મળી આવે તેવાં ઉદાહરણોની વાત થઈ. કવિની માફક જરા ફેરફાર સાથે ઉચ્ચારું તો: “જ્યાં જ્યાં નજર મારી કરે, યાદી ભરી લાં પાપની.” ટ્રેસપાસ એ મોટામાં મોટું પાપ હોઈ બધે એ જ દીસે છે. કેમ કે ઉપરના પ્રસક્ત જથ્થાતાં ૩૫ ઉપરાન્ત ટ્રેસપાસનાં અનેકાનેક ગૂઢ અને સંસ્કૃત સ્વરૂપો છે જેની રેખાઓ એટલી આછી છે કે હરખે પાપાયરણ કરતા હો એવો તમને વહેમ રહ્યા કરે. દાખલા તરીકે મારે કોઇના ચોરડામાં જવું હોય તો બારણા પર પહેલાં ટકોરા કરવા જોઈએ. શિષ્ટ સમાજ વચ્ચે મને જગાસું આવે કે ખાંસીનું ઠસકું આવે તો તે જાહેલ માફી માગવી જોઈએ. કોઇની પણ રજા લીધા સિવાય બારી કે બારણું આપણાથી ઉઘાડી કે બંધ કરી શકાય નહિ. રસોડા તરફથી ગરમાગરમ બજીઆં તળાવાની હિતેજક સોડમ આવતી હોય પણ ત્યાં જવામાં પૂરેપૂરું જોખમ સમજવું. આપણી બાબુના બગીચામાંથી ચંપા કે મોગરાની ખુશબો આવતી હોય પણ એનો ઉપ-ભોગ કરવા જિમા રહ્યા કે પાટોશી તમને “ટીકતારામ”નો ઇતકાળ આપવાનો. અરે, અમુક ચોક્કસ તારીખે ને પહે મકાનનું બાહું બધું ન હોય તો તેમાં રહેવાનો તમારો અધિકાર જીડી જાય; અને બલાં બાઈ-બહેનો, રેડીઓ રાખવાનાં લાઇસેન્સની તમ લોઠાએ અગાઉથી શી ભરી

નહિ હોય તો તમે પણ મને સાંભળવા જતા હવામાં ટ્રેસપાસ કરવાના ગુનેગાર ઠરશો !

તમે કહેશો કે આ બધાં બંધનો આપણા પરસ્પરના લાલા સારુ છે, અને તમને કંઈ નુકશાન થાય તો કાપદો તે સામે રાહત અપાવશે. પરંતુ હકીકત શી છે ? એક ઉદાહરણ લો. તમને ખીડી પીવાની આદત હોય પણ ગાડીમાં ને બસમાં એવું નથી બનવું કે ખીડી નહિ પીનારા, ધૂમપાનની મરતી નહિ માણનારા માણસો તમારે માટે ખાસ રખાએલી જગ્યા પથારી પડ્યા હોય અને તેમને માટેની વિપુલ વ્યવસ્થા છેક ખાલી પડી હોય પણ હાથમાંની સળગતી સિગરેટ સાથે તમે ત્યાં જઈ શકશો ? અશક્ય નહિ. ત્યારે અગ્નિની આરાધનાના નારિતકોને પદ્મયુત કરી શકશો ? લેશ પણ નહિ. અરે, બસ કે ટ્રામમાં તમારા બાગની પોણી જગ્યા કાંઈ મહાકામ માનુની રોકી રાખે તો તેની પાસેથી બે ટિકીટ લેવાનું કંડકટરને કહેવાની તમારી હિમ્મત ચાલશે ? એ તો બિલકો સ્ત્રીસન્માનનો હિમાયતી નીવડશે ને તમારે જગ્યા છોડવાવારે આણુશે. સિનેમા કે નાટકમાં તમારી ખુરસી આગળ જ કોઈ જાજરમાન નાજનીન હોય ને તેની “તાંકા વિસ્તાર” વાળા હોટ તમારી દષ્ટિ અને રૂપેરી ચાદર કે રંગભૂમિ વચ્ચેના પ્રદેશને બરી રેતી હોય તો તમે શું કરી શકો ? કાપદો તમને પારી આપશે કે ગુલામી ? અને એવી જ પરિસ્થિતિમાં તમારી બાજુમાં એક યુગલ સાડી-બંગડી-આદિ વિશે અવિરત ખટખટાટ કર્યો કરવું હોય અને તમે ફરિયાદ કરો કે તમને કંઈ સંબળાવું નથી ને પટ્ટાક જવાબ મળે કે એઓ શી વાત કરે છે તે જાણવાની તમારે શી નિરુત્તર તો તમારા શા હાલ થાય ? એ તો દાઝયા પર ડામ દઈ તેમાં મીઠુંમરચું બરવા સમાન થયું. કંટાળો તમે ધરે જાઓ ને જરા સ્ફૂર્તિ લાવવા ચઢા બનાવવા સારુ દૂધ ગોઠવો ને પડોસીની ગિલાડી આવી તે સફાવટ કરી જાય ને તમે મોં વકાસી જોતા હો ત્યાં જ પેલા પડોસી બાઈ આવી ચઢે, તમારી નજીકથી ગિલાડીને ઝટપટ ઉઠાવી લે ને એવી તો વેધક દષ્ટિ ફેંકે-કેમ જાણે આજે તો તેની ગિલ્લી ને કાલે તેની બેરીને લલચાવી જવાનો આરોપ તે તમારા પર લાવનાર ન હોય !

આગળ વધીને કહું તો આપણી અંગત લાગણી આગળ ટ્રેસપાસની સીમા આવી રહેતી નથી. એ તો આપણી માનેન્દ્રિયો પર પણ આ-

ક્રમણ કરવા સમર્થ છે. આંખ ને કાન પર તો સહેલાઈથી પણ નાકને પણ છોડે તેમ નથી. એક અત્યંત વિકસિત નાકવાળા-આલંકારિક તેમ જ વારતવિક અર્થમાં-મારા પડોશીની ધાણેન્દ્રિય એટલી તીવ્ર છે કે પોતાના ઘરના કચરાની ટોપલી પોતાના જ મકાનમાં રહે એ તેનાથી સહન થતું નથી. એટલે દાંદનાં ફાતરાં, લસણની સુકાએલી કળી, માછલીનાં માથાં, ઢાળોનાં ઢાહેલા પાંન આદિ હિંમત ગંધવાળા પદાર્થોથી ભરેલી તેની ટોપલી મારા સુવાના ઓરડાની બારી નીચે જ રાજ રાતે ગોઠવાવવાની તેને આદત પડી ગઈ હતી. આ રીતે પોતાને જમવામાં શું મળ્યું હતું તે, ગંધ દૂર જવાથી અથવા દુર્ ગંધ જવાથી તે ભૂલી શકતો હતો પણ વિસ્મરણની આવી બેઠેલી રીત મને ઠીક ન લાગી એટલે કાપદાનો અમલ મેં મારા જ હાથમાં લીધો. શારીરિક ગૃહપ્રવેશ કરી તેના મકાનમાં મારી જાતે ટ્રેસપાસ કરી તેના પ્રવેશદ્વારનાં પગથીયાં ઉપર જ પેલી સુગંધી વાનીઓનો ઢગલો કરી દીધો. ઉમેરવાની જરૂર નથી કે આ પદ્ધતિ અત્યંત સફળ નીવડી ને કાપદાની દૃષ્ટિએ માન્યામાં ન આવે એટલી ટૂંકી હતી.

અહીં એટલું કબૂલ કરવું જોઈએ કે આ જાતના જ્ઞાનેન્દ્રિય પરના ટ્રેસપાસથી કાપદો ફેટલીક વાર તમારું રક્ષણ કરે છે-રક્ષણ કરતો કહેવાય માન છે; કેમ કે એ રક્ષક-રચનાં ચક્રોને ગતિમાન કરવામાં શું શું વીતે છે તે જે જાણે છે તે કાપદાનો આશ્રય લેવા બાગ્યે જ પ્રયત્ન કરશે. દાખલા તરીકે મધરાત પછી જોસમાં આવતાં લગ્નનાં ઢોલ-ત્રાંસાં, ચરણાઈ ને નાનખટાર્ક બેંડ સામે રક્ષણ શોધવાની કોને દિમ્મત છે? મોડી રાતે ઠાણુ જાણે ક્યાંથી વધી આવતી ફેફસાંની શક્તિથી ગવાતાં ભજનો ને ધૂનો, પોતાની એકલતા ટાળવા મથતા પદાણુનો બેંજો, વહેલી સવારે બસૂરા બની લલકારતા દૂધવાળા બેંવાના ચૂરાલાપ વગેરેમાંથી બચવા ઠાણે કાપદાનો આશરો લેવા હામ બીડી સાંભળી છે? નિદ્રા લેવાના પ્રાથમિક અને જન્મસિદ્ધ અધિકારને દેશવવા પણ આપણે જાગ્રત રહેવા સમર્થ નથી !

આપણા હૃદયો પર અન્યોની તરારને આપણે બકરાંની જેમ સહી લઈએ છીએ, વધારે પડતી સહિષ્ણુતા દાખવીએ છીએ. ને ન સહન કરવા જેવું ધણું ચલાવી લઈએ છીએ એવો ધણા પરદેશીઓ ને ખાસ કરીને યુરોપવાસીઓ, આપણા પર આક્ષેપ મૂકે છે. કેંક અંશે આ

સાચું હશે પણ તે ટ્રેસપાસના રથૂલ તથા નીચી ડાટિના કિસ્સાઓ પૂરતું જ સાચું કહી શકાય. તેના એટલે કે ટ્રેસપાસના વધારે સંસ્કૃત અને ગૂઢ ને વેધક રૂપમાં તો એ મહાશયોના દેશોમાં જ એ ખાસ તો વ્યાપક દેખાય છે. એક જ દાખલો બસ થશે. એ દેશોમાં વેપારની જાહેરખબરો, જાગી ને બેઠેલી, કેટલાંય રમણીય રથોનો નાશ કરી રહી છે અને નૈસર્ગિક સુંદરતા સાચવવા સારું મંડળો રથપાયાનું પણ સંભળ્યું છે. નફા ખાતર મકાનો બાંધનારી મંડળાઓની પ્રવૃત્તિ ગ્રામ્ય ગૌણનો નાશ કરે તે સામે એ ચાર રથપાત્ર નિષ્ણુતોના ઉદ્ધાર નિરાય શા સામના થયા છે? ને અમેરિકામાં તો ખુદ હવામાં ખપ્પર ટ્રેસપાસ ચાલે છે તેનું શું? ખાનગી માલિકીના રેડિયો પરથી જાત-જાતની વેપારની ચીજોની જાહેરખબરો જે હવાઈ હુમલા કરે છે તે દુશ્મનોના હુમલા કરતાં થે ફૂર હોય છે, કેમ કે દુશ્મનો તો તૂટી પડે કે બાગી બન્યા પણ આ મિત્રો તો સદંતર ચલાવ્યા જ કરે છે! જરા નિરાંતથી ને સન્તોષથી તમારા રાતના જમણને ઇનસાફ આપી આરામ પુરસીમાં તમે આસાનીથી અટકી તમારું પ્રિય પુસ્તક વાંચતા પડ્યા હો ત્યાં “અજીજીના અકસીર ઇલાજ માટે ડોક્ટર પોટરની પરપટી વાપરો” એમ છુલંદ અવાજે સંભળાય તો વાનગરથ ચવાનો વિચાર તમને ન આવે? મને તો લાગે છે કે આ કારણસર જ અમેરિકાનો યોગ તરફ વધારે ને વધારે ઢગતા બન્યો છે.

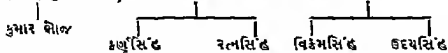
ટ્રેસપાસ તો એક સાધારણ ને અદ્ય ગુનો છે એમ રજે માનતા! એ કેટલો વિસ્તૃત અને મહાન છે એ મેં કંઈક અંશે બતાવ્યું છે ને આગળ વધીને કહું છું કે કોઈ મોટા ગુનાના આચરણ પહેલાં ક્યારેક ને ક્યારેક તો ટ્રેસપાસનો ગુનો થયો હોય છે જ. ટ્રેસપાસ એ બાણ કે મોટા ગુનાઓની દુનિયામાં દાખલ થવાનું સિંહદાર છે. ખીજી રીતે કહીએ તો લોર્ડ મેકોલેએ આપણને બોલેલા ઇડીઅન પીનલ કોડના બધા ગુનાઓની એ માતા છે. એટલું જ નહિ પણ ટ્રેસપાસમાં એટલું સર્વ-વ્યાપકપણું છે કે જગતાં, બેંધતાં, સ્વપ્નામાં, કંઈ પણ કરતાં, જાણેઅજાણે આપણાથી ટ્રેસપાસ થયા જ કરે છે. ટ્રેસપાસ ન કરવો એ લગભગ અશક્ય જ છે. અરે ટ્રેસપાસ ન કરવાની અશક્યતા ખીજી આપણા ભોંકાએ તેને માટે દેશી શબ્દ જ નથી રાખ્યો. તમે કહેશો કે તમે ખૂન ક્યું

નથી, વિશ્વાસનો પણ ધાત કયો નથી, તમે ચોરી કરી નથી કે કાઢતી ખોટી સહી કરી નથી, તમે લૂંટારા કે બહારવટીઆ નથી, તમે હંમેશા આંવકવેરા આપ્યો છે ને જૂઠું બોલ્યા નથી. આ બધું તમે કહેશો પરંતુ ટ્રેસપાસ નથી કયો એમ કહી શકશો ? તમે ટ્રેસપાસ કયોના એક નહિ પણ અનેક કિસ્સાઓની ગણતરી કરવામાં આવે તો સૌથી દિલ-સોજ ન્યાયમૂર્તિ સમક્ષ એ ત્રણ ધરખમ ધારાશાસ્ત્રી પણ તમને એ આરોપથી બચાવી શકશે નહિ. હું તો ત્યાં સુધી કહું છું કે જન્મીને તમે પહેલો શ્વાસ લેો ત્યારથી માંડીને તમારા છેલ્લા શ્વાસ પર્વત તમારાથી સતત ટ્રેસપાસ થયા જ કરે છે અને ત્યાં એની અવધિ પૂરી નથી થતી. કહે છે કે સ્વર્ગમાં પ્રીરતી માન્યતા મુજબમાં કશા યુના થતા નથી. પણ તે ટ્રેસપાસ સિવાયના એમ ન હોય તો સ્વર્ગનાં દ્વાર પર સેઈટ પીટરને એવડી મોટી ચાવી લઈ શા વારતે ઊભા રહેવું પડે ? હિન્દુ માન્યતા મુજબના સ્વર્ગની મને ખબર નથી. એ વિશે તમે કાઈ યોગ્ય બાણકારને પૂછી શકો.

પુરાતન ઓક તત્ત્વવેદના યાસિસના મત પ્રમાણે સૃષ્ટિનો ઉદ્ભવ પાણીમાંથી થયો હતો અને હેરેકલ્લાઈટસના મતે અગ્નિમાંથી થયો હતો. હિંદી તત્ત્વજ્ઞાને સર્જનનાં અનેક તત્ત્વો દર્શાવ્યાં છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, પંચમહાબૂત, પુરુષ અને પ્રકૃતિ વગેરે વગેરે તેની સમજૂતીરૂપે અપાય છે. પુરાણોમાં જુદા જુદા અવતારોની કથા આવે છે અને કાચબા ને વરાહથી પૃથ્વી ટકાવાયાનું કહેવાય છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને રિચિતિનાં આમ અનેક કારણો અપાય છે પણ મારા નવ્ર મત પ્રમાણે તો સૃષ્ટિના ઉદ્ભવનું એક જ અખર મહાન કારણ છે ને તે ટ્રેસપાસ. આપણી પૃથ્વીએ સૂર્યમાંથી છૂટી પડનાં ટ્રેસપાસ કયો ને માનવજીવનનો આરંભ થયો. ટ્રેસપાસથી જ આ વિરાટ આકાશ ભરેલું છે. જુદા તારાઓ ને ગ્રહો ટ્રેસપાસ કરે છે, ટ્રેસપાસ કરવાથી જ હરતીમાં આગ્નિ છે ને વધારે ટ્રેસપાસ કરે ત્યારે તેઓમાં ફેરફાર થાય ને નવી સૃષ્ટિઓ સર્જાય છે, ને નવાં જીવન જીવાય છે. એક મહા ટ્રેસપાસમાં જ આપણો જન્મ છે, તેમાં જ આપણું જીવન છે ને તેમાં જ આપણો લય છે. નમસ્તે મહા-દેવ ટ્રેસપાસાય. મહા-કાય ટ્રેસપાસાય ! નમસ્તે ! કાયદાની સાધારણ સમજની એણીમાં મેં જરા અસાધારણ સમજ

ઝમડામાં સંગ્રામસિંહને દેશવટો મોઝવવો પડેલો ત્યારે સંગ્રામસિંહને આશ્રય આપ્યો હતો ને કન્યા આપી હતી. ત્રીજી રાણી રાવ બાધાજીની પુત્રી ધનબાઈ અને ચોથી હાડા નર્મદની પુત્રી કરમેતી કરીને હતી. એટલે શ્રી જંજીસરિયાને મતે,

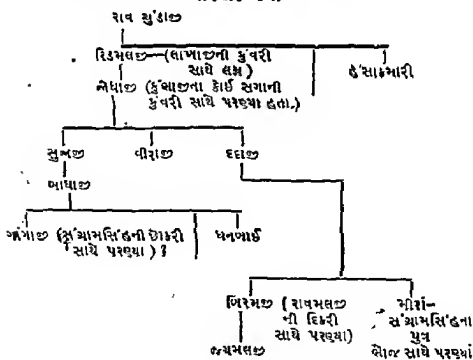
* સંગ્રામસિંહ-કુંવરબાઈના, સંગ્રામસિંહ-ધનબાઈના સંગ્રામસિંહ-કરમેતીના

રાણા સંગ્રામસિંહના સમયમાં બારતમાં મોઝલ સામ્રાજ્યની જડ ધલાંતી હતી. બાબર અફઘાનેને દરાવી આગળ વધતો હતો. રાજપૂતોમાં

* એવાડ અને મારવાડનો વૈવાહિક સંબંધ અરસપરસ ચાલ્યો છે. એની વીચત રવ. તનસુખરામભાઈએ આપી છે. એ અનુસાર નીચે પ્રમાણે એનો કોઠો બનાવ્યો છે એ ભેતાં એમનો મત કુમાર મોજ, રત્નસિંહ અને કર્ણસિંહ ધનબાઈના પુત્રો હતા એવો જણાય છે.

મારવાડ-વંશ

તે સમયે ચિતૌડની મોલખાલા હતી. રાણો સંગે ખૂબ પરકમી હતો. ઇતિહાસકારો કહે છે કે જુદા જુદા યુદ્ધમાં એણે એક હાથ, એક પગ અને એક આંખ ગુમાવી હતી અને એના શરીર ઉપર ૮૦ તો જખમોની નિશાનીઓ હતી. ગુજરાત ને માળવા એણે જિત્યાં હતાં. ગ્વાલિયર, મહેરી, અજમેર, આણુ વગેરેના રાજાઓ એનો દુકમ માથે ચઢાવતા હતા. એણે બાજરને હિંદમાંથી હાંકી કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો. બધાં રજાપૂત દલોને સંઘટિત કર્યાં અને ઈ. સ. ૧૫૨૭ના ફેબ્રુઆરીની તા. ૨૩મીએ બન્ને લશ્કરોનો ભેટો થયો. રાણો ખૂબ બહાદુરીથી લઘ્યો છતાં મોગલો-

[૫. ૧૮૨ની રીપ ચાલ] મેવાડ-વંશ

લાખાણ-દસાકુમારી (સુડાણની પુત્રી.)

મોલખા

કુંભાણ

ઉલાણ

રાધમલણ

એક દીકરી (જે વિરમલ સાથે પરણ્યાં હતાં)

સંભામસિંહ (લાખાણની બે પુત્રીઓ સાથે પરણ્યા હતા. બીજી રાણીઓ ઉપરાંત; જેમાંની એકનું નામ ધનબાઈ હતું.)

સંભામસિંહ-ધનબાઈના

ગોળ

રત્નસિંહ

કર્ણસિંહ

સંભામસિંહ-કરમેલીના

વિક્રમસિંહ

ઉદયસિંહ

પ્રતાપસિંહ

અમરસિંહ

ઝગડામાં સંગ્રામસિંહને દેશવટો ભોગવવો પડેલો ત્યારે સંગ્રામસિંહને આશ્રય આપ્યો હતો ને કન્યા આપી હતી. ત્રીજી રાણી રાવ બાધાજીની પુત્રી ધનબાઈ અને ચોથી હાડા નર્મદની પુત્રી કરમેતી કરીને હતી. એટલે શ્રી જંજીસરિયાને મતે,

* સંગ્રામસિંહ-કુંવરબાઈના, સંગ્રામસિંહ-ધનબાઈના સંગ્રામસિંહ-કરમેતીના

કુમાર ભોજ
કર્ણસિંહ રત્નસિંહ વિક્રમસિંહ ઉદયસિંહ

રાણા સંગ્રામસિંહના સમયમાં ભારતમાં મોગલ સામ્રાજ્યની જડ ધસાંતી હતી. બાબર અફઘાનને દરાવી આગળ વધતો હતો. રાજપૂતોમાં

* મેવાડ અને મારવાડનો વૈવાહિક સંબંધ અરસપરસ ચાલ્યો છે. એની વીગત રવ. તનસુખરામબાઈએ આપી છે. એ અનુસાર નીચે પ્રમાણે એનો કોટો બનાવ્યો છે એ ભેતાં એમનો મત કુમાર ભોજ, રત્નસિંહ અને કર્ણસિંહ ધનબાઈના પુત્રો હતા એવો જણાય છે.

મારવાડ-૫૨૧

રાવ મુંડાજી

રિડમલજી (લાખાજીની કુંવરી સાથે લગ્ન)
મેધાજી (કુંભાજીના કોઈ સગાની કુંવરી સાથે પરણ્યા હતા.)
હંસાકમારી

સુબજી વીરાજી દલાજી

બાધાજી

અંગાજી (સંગ્રામસિંહની છોકરી સાથે પરણ્યા) ધનબાઈ

ગિરમજી (રાવમલજીની દિકરી સાથે પરણ્યા)
બચમલજી
મીરાં-સંગ્રામસિંહના પુત્ર
ભોજ સાથે પરણ્યા

એણે બોગવ્યું નથી. એ માતપિતા વિનાની, બાઈબાંકુ વગરની, પતિ વગરની બાલાને ગ્રેમની ભૂખ રહી ગઈ છે એ જોતાં વધારે તો નહિ પણ પાંચછ વર્ષ એણે પતિસુખ બોગવ્યું હશે એમ લાગે છે.

મીરાંને એમના પતિ અને સસરા તરફથી કંઈ કષ્ટ પડ્યું નથી, તેમ રત્નસિંહ તરફથી પણ કોઈ જાતનો ત્રાસ એમને ન હતો. રત્નસિંહે પિતાને પગલે ચાલી મીરાંને એમના માનમોબા પ્રમાણે રાખ્યાં હતાં પણ કમનસીબે સન ૧૫૩૧માં રત્નસિંહનું મૃત્યુ થયું ને રાજ્યધુરા વિક્રમના હાથમાં આવી.

વિક્રમની હામર આ વખતે નાની હતી પણ કરમેતી રાજ્યપ્રપંચમાં નિપુણ હતી. એ વિક્રમને નામે ખટપટ કરતી અને વિક્રમને ચઢાવતી. વિક્રમની આજીવ્યાજીવ નીચ ખિદમતગારોની ટોળા જમા થઈ હતી. એની નાની વય, દુષ્ટ માતાના દલકા સંસ્કાર, અને ચઢામણી તેમજ નીચ પરિજનવર્ગ દ્વારા એમાં રાજ્યનું યતું ઉમેરણું-આથી વિક્રમ ધર્મધર્મના બાન વગરનો, લાગણીહીન ને ઉચ્છ્રંખલ બન્યો.

મીરાંને જે દુઃખો પડ્યાં હતાં તે આ વિક્રમસિંહ તરફનાં હતાં અને એની પાછળ કરમેતીનો હાથ હતો. મીરાંના રજવાડાનું, એની સેવા-પૂજા અને સાધુસંતાના સત્કારાદિનું ખર્ચ કરમેતીને ખૂંચ્યું. એણે વિક્રમનું એ તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું. મીરાંનો આજીવિકાની રક્ષા કમી કરવામાં આવી. સાધુસમાગમ કૃળની પ્રતિજ્ઞાને લાંછનરૂપ છે એમ કહી સાધુઓને ન આવવા દેવાનું ફરમાન નીકળ્યું. મીરાંએ અત્યાર સુધી આવી જોડકાં જોઈ નહોતી. એના નિર્દોષ માર્ગનો આડે માત્ર પ્રપંચનો બોગ બની, વહેમનો માથો રાણો આવતો હતો એ મીરાંને ખબર હતી એટલે તેણે ખોટાં ફરમાનો ધ્યાનમાં લીધાં નહિ. તેણે મક્કમપણે પોતાને માર્ગે ચાલ્યા રહ્યાં. પણ એમ કરવાથી મીરાંને રજવાસમાંથી રૂપસદ મળી. મીરાં જુદાં રજાં એથી શું તુકશાન ? રજવાસનાં ઢેલાંક આવશ્યક બન્યો પણ હવે તો છૂટી મયાં. મીરાં મોકળે મને છૂટથી ભજનકીર્તન કરવા લાગ્યાં. જેમ જેમ ખટપટ વધતી ગઈ, જોડકાં વધતી ગઈ તેમ તેમ મીરાંની દબતા પણ વધતી ગઈ. રાણાને લાગ્યું મીરાં મારું અપમાન કરે છે. એણે એને મતે હડીલી મીરાંને સુધારવા અંપા

તથા ચંબેલી નામની દાસીએને એની દેખરેખ રાખવા મૂકી અને પછી તો ઉદાખાર્ધ નામની પોતાની બહેનને પણ રાખી એમ કહેવાય છે. પણ આ બધાં મીરાંને સુધારવાને, ઠેકાણે લાવવાને બદલે બીલટાં મીરાંની ભક્તિના રંગમાં રંગાર્ધ મયાં.

રાજમદ ને લક્ષ્મીમદથી નહોર - બનેલો રાજવી મીરાંના પ્રેમમદનો નશો ન જ હતારી શક્યો ત્યારે એ વધારે હોં ભરાયો અને એને મારી નાંખવાના નિશ્ચય પર આવ્યો. એક વખત એણે અમૃતને મિથે હેર મીરાંને પીવા માટે મોકલ્યું. મીરાં એ કપટ સમજી ન શકે એવાં મોટા ન હતાં. એરના પૂરા વહેમ સાથે એમણે એ પીધું—એમને ગિરિધર-લાલછ પર પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. તે સમજતા કે પોતે મરશે તો રાણાને સિર નિર્દોષ અને બક્તહૃદયી સ્ત્રીહત્યાતું કલંક ચોંટશે એટલું જ નહિ પણ એથી અનેકો સાથે વૈર બંધાશે; મીરાંને પોતાને તો એથી કંઈ વુક્કશાન હતું જ નહિ. નહોતો એને જીવવાનો મોહ કે નહોતી એને મરણની બીતિ; એને તો સદેહે કે વિદેહે વિષ્ણુ સમીપ જ રહેવાનું છે એવી શ્રદ્ધા હતી. અપાર શ્રદ્ધા કહો કે બીજું ગમે તે કહો એને એર તે અમૃત થયું. એ જ રીતે નાગપ્રેયણનો પ્રયોગ પણ નિષ્ફળ નીવડ્યો.

મીરાં રાજ રાતે સાધુઓ ભેગા કરી ભક્તિને બહાને રંગરાગ હાલે છે એવો રાણાને વહેમ તો હતો જ તેમાં એક વખતે ઉદાખાર્ધની વિનંતિથી મીરાંએ એને ગિરિધરના સ્વરૂપનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવ્યાં અને એમની સાથે ગોષ્ઠિ કરી. આ વખતે રાણાને કોઈ લઈ આવ્યું. રાણાએ કોઈ પુરુષનો અવાજ સાંભળ્યો અને એનું મગજ હાથમાં ન રહ્યું. જીરસામાં ને જીરસામાં તે બિધાડી તરવારે મીરાંના ખંડમાં ગયો. પણ જ્યેષ્ઠ તો કોઈ પુરુષ મળે નહિ ! એણે મીરાંને જેની સાથે વાત કરતી હતી તેને બતાવવા કહ્યું ને ધમકી આપી. મીરાંએ આંગળા ચીંધી. રાણાને કોઈ દેખાયું નહિ. મીરાંએ કહ્યું: “મેરી આંહો સે દેસ્તીય” પણ એ નિષ્કુર રાજવી પાસે મીરાંનાં પ્રેમલ નયનો ક્યાં હતાં ? એને તો કોઈ બધંકર સ્વરૂપનાં દર્શન થયાં.

—અપૂર્ણ

દવ

હોજ દવ લાગ્યો કુંઝરમાં, મારા દેહલિયા કુંઝરમાં !
 કાળો પહાડ કસુંબલ બનિયો ન્હાતો જ્વાળ-લદરમાં.—હોજ
 કામવેલથી ગૂંથાયેલાં,
 ગલીકૂંચીઓયકી ભરેલાં;
 મોહ-વાદળાંએ પોષેલાં વન ચેલાં કંઈ વરવાં.—હોજ
 બિઠ્યો બભૂકી જડ થડ-સંચય,
 પત્રેપત્ર બન્યું જ્વાલામય;
 દુષ્ટ અગ્નિ રેલાવે છે લય માયાના આલયમાં.—હોજ
 કાળગુફાઓ જુમ-અંધારી,
 મહીં પાવકે પાંખ પ્રસારી;
 ભરમીભૂત યતી ગોઝારી છાયાઓ પળભરમાં.—હોજ
 પ્રતિકંકર ચંગતી ચિનગારી,
 ખડક ખડક પાવક-પિચકારી;
 દીપ્ત રંગની વાગી ન્યારી; ઝાળ ચડી અંબરમાં.—હોજ
 બન્યો પહાડ પડછંદી વેદી,
 જ્વાળા આભ-કિનારી છેદી;
 અનંતને આસ્થેથી ઠેદી કરતી નિજ અંતરમાં.—હોજ

૩-૧૧-૩૪

પૂજાલાલિ

આબોહવા પ્રેમની

જાગી રમ્ય પરાદના સરદના શીળા તુષારે દ્રવી,
 આછેરો મકરન્દ પુષ્પ દલનો ગુદમાન્તરેથી દર્ધ;
 મારાં સુષ્પ સરોવરે પ્રથમના આસ્થેયના સ્પર્શથી,
 આછી ભિમિ જાવાળી ગીત જગત્યુંઃ એવી હવા આજની.

જેવી કે સિશિરાન્ત ધ્વનિવરની આશા જગાવી કરી,
 ઓત્સુક્યે અરણોદયે પ્રણયની તાલીન વૃત્તિ કરી,
 મારા હિતપલના દલેદલ વિષે હિતકર્ય આછો ખરી,
 સંગે ડોલનનૃત્યમાં ઝુકવતીઃ એવી હવા આજની.
 ના કેં ઝંખન, જાગૃતિ, સ્મૃતિ કશુંઃ રે વિશ્વસૌંદર્યની
 પ્રાયુત્પન્ન સુધા અજાણ્ય હૃદયે નિર્વાજ છંદોરતી,
 જેને સ્પર્શ જતું અનુક્રમ સહસા સંતુષ્ટ આનંદનું,
 રહેજે ગીત ગવાઈ હિન્નદ મનેઃ એવી હવા આજની.
 કાં આ જીવન વેલ મરત ન લસે આડી જીભી કાલતી
 ઝંખેલી અતિ સાનુકૂળ મળતાં આમોહવા પ્રેમની.^૧

પારાશર્ય

નિકૃષ્ઠ

સ્વીકાર અને નોંધ

આત્મવિનોદ'માં (પ્રા. અતિસુખસંકર કે. ત્રિવેદી) ૩૬
 શુજરાતી ને એક કેળવણીવિષયક અંગ્રેજી એમ ૩૭
 લખાણો છે. શુજરાતી લખાણોની ઠીક સંખ્યા ત્રૈમાસિક 'સાહિત્યકાર'ના
 તંત્રીપદેથી લખાયેલી હોઈ પ્રાસંગિક છે, જો કે તેમાં પણ કેાઈ વાર
 ઉપયુક્ત માહિતી કે સુવિચાર વાંચીએ છીએ. પહેલું 'નવ્યમાનસ' નીતિ-
 વિચારની, ચોથું ને દસમું ધર્મની, સી-રાતિ-વિષયક ત્રણ છે તે સમાજ-
 હિતવિચારની, તથા હારય, નાયકનાયિકા ને કાલિદાસ વિશેનાં સાહિત્યની
 દૃષ્ટિએ ધ્યાન ખેંચે છે. ત્રણચાર રચને પોતાના કે પરિચિત પ્રાધ્યાપકો-
 નાં સંસ્મરણ છે તે એવાં વિશેષની જૂથ જગાડે તેવાં માનવભાવયુક્ત
 ને નિરાડંબર છે. યથાપ્રસંગ નિર્ભયપણે ને સર્વત્ર સ્થિરતાથી સાદી
 શૈલીમાં લખાયેલું આ પુસ્તક કર્તા તરફથી આપણને લાંબે વખતે મળતી
 ગ્રન્થકાર સાહિત્યસેવા તરીકે અભિનન્દનીય છે. તરંગમાં (પ્રા. મોહન-
 લાલ પા. દવે) છે તે ચૌદમાંની છેલ્લી સાતે તો એક કે જીવન પ્રકાર-
 ની મનોહર નિબંધિકાઓ છે; કતોએ એ સાહિત્યપ્રકાર ઋણુકલાથી

૧. 'સદા' નામક અપ્રકટ કાવ્યગ્રંથમાંથી.

સેવ્યાનું કેટલાકો આ એમના સંગ્રહમાંથી જ કદાચ પહેલી વાર જાણશે. જાકીની રચનાઓમાં પણ એવી જ રસ-કલ્પના-તરંગોની મધુરી સેર-સવતી અનુભવી સહૃદય વાચક કૃતાર્થ અને છે એમ કહેવામાં અત્યુક્તિ નથી. સ્વ. વ્યોમેશચન્દ્ર જ. પાઠકશુકૃત સમાજનાં મૂળમાં પહેલા મુખ્ય લેખો જ્ઞાતિ તથા લગ્ન વિશે છે, પછીના ત્રણમાંથી (નલિનીની નવલ-કથા, યમલગ્ન, સિદ્ધિ અને શુદ્ધિ) એમનો લાક્ષણિક મીઠો વિનોદ-રસ ટપકે છે અને હોલિકોત્સવ વિશેનું છેલ્લું લાવણ્ય એ વિષય પરનાં બહુ થોડાં સુવાચ્ય ને સદ્બોધક ગુજરાતી લખાણોમાંનું એક છે. આખા ય પુસ્તકમાં વિષય તરફનો ઉપગમ ('એપ્રોચ') સ્વાભાવિક ને આકર્ષક, દૃષ્ટિબિન્દુ વિચારકશેષન અને તેથી અપરતંત્ર, વિદ્વાત લઘુભાર રીતિએ વિનયોગ પામેલી, વિચારણા સમતોલ ને તત્ત્વરપર્ણી પણ ઘણી વાર સ્પષ્ટ વક્તૃત્વથી દીપતી અને શૈલી સદૈવ રસાળ હોવાથી, આનન્દ ને માર્ગ-દર્શન ઉભય માટે એ ફરીફરીને વાંચવું ગમે તેવું બન્યું છે.

'વસન્તવિલાસઃ એન ઓલ્ડ ગુજરાતી કાથ' (પ્રા. ઠાન્તિલાલ જ. વ્હારા) તથા પ્રેમાનન્દકૃત 'દરામરકન્ધ' (પ્રા. મનસુખલાલ મ. ઝવેરી) એ બંને આપણા મધ્યકાલીન સાહિત્યનાં સુસંપાદનો છે—પહેલું સર્વ અભ્યાસીઓ માટે હોઈ, તેમાં એ રસાન્વિત કાવ્યની વાચના ને ભાષા, કર્તૃત્વ, ઇત્યાદિની વિદ્વાતયુક્ત સમીક્ષા યઈ છે તેમ જ અર્થઘોષક ટિપ્પણો અપાયાં છે; અને બીજું વિદ્યાર્થીઓની જરૂરિયાતને અનુલક્ષી યએલું હોઈ, એ પ્રકારના સંપાદનની સુગમ રીતે ને સ્પષ્ટતાથી, ઉપોદ્ધાત તથા ટિપ્પણ આપે છે. આ બંને કાવ્યોની સારી માર્ગદર્શિકાઓ પણ બે યુવાન અભ્યાસીઓએ (ઇ. દવે : ઇ. જોષીપુરા) ભાવનગરથી પ્રગટાવી છે.

'મનુષ્યની સર્વાંગીણ કેળવણી' (જોપાળદાસ જી. પટેલ) એ, ડો. એલ. પી. નેકેસ કૃત એ વિષયના 'વિચારપ્રેરક' તથા 'અરૂઢ સ્વતંત્ર વિધાનોથી' બરેલા પુસ્તકનું સરળ ને સુબોધક ભાષાન્તર છે. એનાં તેર પ્રકરણોમાં શિક્ષણવિચાર પ્રસ્તાવનાકાર રા. મણિલાલ લક્ષ જેએ છે તેમ નાગરિકમાત્રને માટે છે અને એ રીતે વપરાશે એમ આશા રાખીએ.

સન્ત કબીર (કિ. ચાવડા), આપણી આત્મસંસ્થાઓ (મણિલાલ પ્ર. વ્યાસ) તથા (મરોઠી) પિતાપુત્ર સંજન-ધ (યશવન્ત રા. દાતે) એ

તથા વડોદરા રાજ્યની જુદી જુદી માળાના નવા મણકાઓમાંનો પહેલો એ મહાસન્ત વિશે આધારભૂત માહિતી ખાસ કરી બાળકોને રસિક પદ્ધતિ તથા શૈલીમાં આપે છે; બીજે પુસ્તકાલયાદિ નવા જમાનાની ગ્રામ-સંસ્કૃતિમાં બીજા કેમ રોપાયાં તેની રજુઆત સહેલી ભાષામાં કરે છે, અને ત્રીજાનાં સવાચારસોથી ય વધારે પાનાંમાં વિષયનો આદિકાલથી અદ્યયાવત્ ઇતિહાસ છે અને વિચારણા ને ચર્ચા કુટુંબસંસ્કૃતિ અને બાળ-કેળવણી વિશે વિદ્યાર્થીપૂર્વક તેમ જ વ્યવહારમાં હિતારાય તે વર્તમાન તેમ બાવિ સમાજને કલ્યાણકર નીવડે તેવી, ધર્મ છે.

[આ પુસ્તકોની નોંધ હવે પછી આવશે: અર્જુન-ઉર્વશી, સ્વાતિ, મંદૂકા, ડોલરિયો, પસલી, પૃથ્વીનાં આંસુ, પરાજ, મન્દિરને પગથિયે, To Europa]

સ્પીકાર:-અન્દ્રને: ભગીરથ મહેતા, મુંબાઈ (૩ આના); શ્રી સોમનાથ શાંતક: ભાઈશંકર ક. શુક્લ, મોરબી (ર. ૦૧); શ્રી કચ્છ લોદાણા કેળવણી-ફંડનો પાંચમો અહેવાલ; પાંખડીમાં રાયલા, મુંબાઈ (ર. ૨૧); એડ્વતનો શિકારી: જુગતરામ દવે (નવજીવન પ્ર. મંદિર ર. ૦૧)-સ્પીકાર-પૂર્તિ (લગભગ, ચાલતે ધંત્રે): 'દિગ્દર્શન' વગેરે જુજ. વર્ના. સોસાયટીનો નવો ગ્રન્થ; વરધોડો, રશરતના થોડા (ત્રિપાઠી લિ.) કાલિન્દી; ત્રિગર અને અમી, ૧૧ મેડુના મુક્તકો; પુરાતન દક્ષિણ મુજરાત; રાજપીપળામાં નવી વસાહત-નો પિલાસ; Indo-Anglican Literature

દેવનિ

ભારતીય પ્રજાનો નવેસરથી ઇતિહાસ (મહેશ્વર)

ઈસવી ૧૯૩૬ના જુનમાં શ્રી રાજેન્દ્રગણેશ્વરે દેશના-ધવોને ઉદ્દેશીને એક નિવેદન પ્રકટ કર્યું હતું. એનો આશય એ હતો ભારતીય પ્રજાનો ઇતિહાસ ભારતીય વિદ્વાનોને હાથે જ લખાવો જોઈએ. જો આપણે ઇતિહાસ જાણવા માટે અપરદેશીય વિદ્વાનોને જ આશ્રય શોધવો પડે તો એ આપણી વિદ્વાનોને જ નહિ પરંતુ આપણી અસ્મિતાને પણ હીના-રૂપ લાગવું જોઈએ.

રાજેન્દ્રગણેશ્વર નથી. એઓ તો કર્તવ્યપરાયણ છે, એટલે આ વિચારણાને વ્યવહારમાં અવતારિત કરવા એમણે ભારતીય ઇતિહાસ

પરિષદની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી, વારાણસીવાસી શ્રી શિવપ્રસાદ ગુપ્તાએ પરિષદને માટે મંદિર અર્પણ કયું અને રાજેન્દ્ર બાણુની ટહેલનો દેશના ધનવાનોએ ઘટતો પુરસ્કાર કરવાનાં વચન આપ્યાં. દેશના ખ્યાતનામ વિદ્વાનોએ સહકાર આપ્યો. વિદ્વાનોનો સહકાર ચાલુ છે, પરંતુ રાજેન્દ્ર બાણુ કારાવાસમાં નજરઆડે થયા પછી ધનવાનોનાં વચન બહુ અંશે અમુક અવયાગાંઢયા અપવાદ બાદ કરતાં હજુ અણપૂર્ણ જ રહ્યાં છે.

પરિષદને સુકાને નેએ સુકાયા છે તેમાં સર જહુનાથ સંસ્કાર પ્રમુખ પદે છે, અને એમની સાથે બીજા વિદ્વાનો તેમાં છે; મુખ્યતઃ ડૉ. હીરાનન્દ શાસ્ત્રી, રિયાસતકાર ગોવિન્દરાવ સરદેશાઈ, ડૉ. પ્રભોધકુમાર બાગચી, પ્રા. નીલકંઠ શાસ્ત્રી, કુમાર શ્રી ડૉ. રઘુવીર સિંહ, ડૉ. રમેશચન્દ્ર મજૂમદાર, પ્રા. મોહમ્મદ હખીખ અને પંડિત શ્રી જયચન્દ્રજી વિદ્યાલંકાર છે. પરિષદે કુલપતિપદે રાજેન્દ્રબાણુની વરણી કરી છે.

આ વિષયમાં રાજેન્દ્ર બાણુના એક પત્રનો ઉત્તર લખતાં સર જહુનાથે ઇતિહાસનાં આરસ્યક અંગો, પરિષદે સ્વીકારવા માટે, ગણાવતાં કહ્યું છે કે દેશનો ઇતિહાસ ને સર્વ કાળ માટે પ્રામાણિક અને એવો આલેખવો હોય તો ને કંઈ બન્યું હોય તેનું સંપૂર્ણ રીતે યથાર્થદર્શન કરાવવું જોઈએ; અને વાસ્તવિક પરિસ્થિતિના આધારે અનુમાન ઉપરથી આદિનાં વિધાનમાં પણ શેશમાત્ર અત્યુક્તિ ન થવી જોઈએ; દેશના ઇતિહાસમાં ને કંઈ વિગઢિત હોય તેને પ્રચરત આલેખવાનો પ્રયત્ન ન થવો જોઈએ, પરંતુ એ ઇતિહાસમાં અગણિત પ્રચર્ય રથાનો છે એના આલખેનથી એ વિગઢિત પ્રસંગોની હીણપત્ત ચોતે જ ટંકાઈ રહેશે એવી શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ. રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ આલેખાયેલા ઇતિહાસનો એ જ અર્થ હોય. આમ રાજેન્દ્રબાણુની ધર્મપર વૃત્તિએ અને સર જહુનાથના પ્રામાણિકતા-ત્રેમે પરિષદના કાર્યનું સ્વરૂપ-નિર્માણ કયું છે.

આ ઇતિહાસ આશરે વીસ પ્રયોગોમાં પ્રકટ થશે. કદાચ એ ઉપરાંત વિશિષ્ટ વિષયો ઉપર પ્રબન્ધો, 'મોનોગ્રાફ'-રૂપે, પ્રકટ થશે. પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી અદ્યતન કાળ સુધીની એ ઇતિહાસ-કથા આલેખાશે. મોહન-ને-ઉદાયી મોહનદાસ આંધી એ એની પરાપર કાલસીમા નિર્ણીત થઈ છે; એમાં ભારતીય પ્રજાની, ભારતીય સંસ્કૃતિની, ભારતીય અસ્મિતાની અને ભારતીય આત્માની આપવીતી અને પરવીતી આલેખાશે.

‘કમ્પિન્ગ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા’ની રચનામાં લખ્યો છે એ વ્યય થયો છે. એક જ પારસી દાતાએ એ માટે એક લાખ રૂપિયા આપ્યા હતા. રાજેન્દ્રપ્રાસાદની ટહેલ પૂરનારાઓના ઉત્સાહમાં એમના કારાવાસ પછી એટ આવી ગઈ છે.

વીશ અન્યનું ભરતવાક્ય લખાશે ત્યારે ભારતીય પ્રજાના ઇતિહાસ-પ્રેમનો, ભારતીય ધનવાનોનાં ‘બિરુદ’-પ્રેમનો કેવો ઇતિહાસ લખાશે, ગહિત કે પ્રશસ્ત-કે પ્રશસ્ત ?

વાસરિકા

તા. ૧૨મી જુન; રથળ, બાવનગર; સમય, સરકારી મથરાત (એટલે, નવા ટાઇમની) ... બરાબર મહિનાથી અહીં છું છતાં આ પ્રલંબવિશ્રાન્તિકાળ યાને ‘લોંગ વેકેશન’ છતાં માનસી માટે અહીં આવી અક્ષરે આજ સુધીમાં લખ્યો નહિ, લખીશ પણ નહિ. આ પરિણામ પ્રમાદનું નથી, ઉન્માદનું છે: એટલે એમ કે એક પુસ્તક છપાવવા પાછળ એવો દિ’ ને રાત્ર મંજો છું કે બીજું કશું સૂઝે તેમ જ નથી-લગનોમાં મહાલવા જવાનું સુધાં નહિ; (જો કે હવેનાં તો લગન પણ સરકારી છે ને ? કયા અર્થમાં, એ સમજી લેજો) ... પરિણામે સંપત્તિ અપાવશે (કોને ? તમારા આ ‘માનસી’નેરતો !) તે આ વિષત્તિથી ગળાયો ન હોત તો કેટકેટલાં લખાણ નિકષ-ધ્વનિ-ખંડો માટે લખવાનાં હતાં. એમાં બીજું ઘણું હોત તેમ આ થોડું પણ ખરું: (૧) જેમાંનાં ઘણાં-ખરાં લખાણ પોતે પ્રગટાવવામાં ‘માનસી’એ માન ગણ્યું હોત તે, “ સવેદનશીલ માનસનો સર્જનશીલ ” ઉતારવામાં સુનિમિત્ત બની, આપણા સંસ્કારજીવને સમૃદ્ધ કરવા કોડીલા, ખચીત જ દીર્ઘાયુધ્યને પાત્ર નવી ત્રિમાસિક શ્રેણી ‘દાદ્યુની’નો વિસ્તૃત પરિચય; (૨) એવો ને ચર્ચાયુક્ત પણ-પરિચય સંગ્રહરૂપે હમણાં મહિના પર જ સંઘર્ષ જોએલાં આપણી વનોઢયુલર સોસાયટીના આશ્રયે અપાયલાં છ વિદ્યાવિસ્તાર-વ્યાખ્યાનોનો, જેમાં સંસ્કૃતતા એ વિષયોનું તેમ ગુજરાતી વિષયોમાં કવિ ને કવિતાનું, નવલપ્રકાર વારતવવાદ તથા ધર્મચિન્તનનું

કેટલુંક ઉત્કૃષ્ટ અ-વેષણ-મનન-લેખન આપણને આપણા પાંચ-છ જિંદગી કક્ષાના વિદ્વાનો, તરફથી મળ્યું છે; (૩) જુલાઈમાં ઉજવાશે તે, હોમીઓ-પથીના આઘ દ્રષ્ટા હાનેમાનની શતાબ્દી વિશે પણ (માય-એપ્રિલના, પ્રસિદ્ધ હોમીઓપથી-ગ્રેમી, આ અંકના એક માનનીય લેખક રા. નવ-નીતલાલ વકીલ-સંપાદિત, 'હોમીઓપથી આઉટલુક'ને આધારે)-પણ 'લખવાતું' હતું. એ વિષય પર ખાસ કરીને તો એટલા માટે લખત કે, એ ભિષગરની કેટલીક દવાઓએ જ જાણે મને ગયાં નવદસ વર્ષ તો જીવતા રાખ્યો છે એમ ઘણી વાર લાગે છે; એટલે મારી પર તો હીક પણ આ તમો સૌની માનીતી વાસરિકા પર પણ તેતું ઝણુ મળાય. તેથી એને પ્રુવ્યનામે પણ થોડાં પાનાં બરવાં લાજમ હતાં જ ને ? હતાં; પણ હવે તો એ ગયાં-હતાં ન હતાં. શાન્તે પાપમ્ ! શાન્તે પાપમ્ ! !

વિ. ઠ. વૈ.

મન્દિર-વૃત્ત

૧. ગતાંક પછીની આ (કુલ ૩. ૭૫ની) વિશેષ મદદ સાબાર સ્વીકારી-એ હાએ: દી. બ. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી, ૩. ૨૫; રાજીઓચો પ્રેમજીભાઈ કા. દવે, હાટલાલ કેસવજી, દલપતરામ મં. મકનદાસ, બહેરામજી સો. લાલલાલ અને 'એક બંધુ'-દરેકના રૂ. ૧૦.

૨. આ અંક ઉતાવળે પૂરો કરવો પડ્યો હોવાથી, પૃષ્ઠ સંખ્યા ઘટાડીને કેટલાંક અગત્યનાં લખાણ મુલતવી રાખવાં પડ્યાં છે.

જાવનગર: ૧૮-૬-૪૩

વિ. ઠ. વૈ.
સં. 'માનસી'

શ્રી ધન મુખલાલ મહેતાનાં સર્જનો

છેલ્લો ફાલ

△ પ્રવાહી તેટલી જ પહેલદાર શૈલીમાં
કુશળ શબ્દશિક્ષીની કલમે લખાયલી
રસ, રહસ્ય અને રંગભરી વૈવિધ્ય
અને વાસ્તવિકતાથી છલકાતી વીસ
વાર્તાઓ અને બાર નાટિકાઓ

આકર્ષક રૂપરંગ   ✽   મૂલ્ય રૂ. ત્રણ

મીઠી નજરે

△ સાહિત્ય અને ચિત્રકલા : રંગભૂમિ અને તૃપકલા
વિષયક વિશદ વિવેચનો સાહિત્ય અને કલા જીવનનાં
સરભરણો અને પ્રાસંગિક કાવ્યોને સંગ્રહ
સંપાદક : શ્રી વિ. ક. વંદના
'હળવી કલમે' સૌર્ષક આમુખ સાથે

કલામય મુદ્રણ   ✽   મૂલ્ય રૂ. બે

રંગલીલા

શ્રી નટવરલાલ પટેલ, રમણલાલ નીલકંઠ, લગીરદાર
લયોતીન્દ્ર દવે, ધનમુખલાલ મહેતા અને ચન્દ્રવદન મહેતા

આ છ લેખકોનાં હાસ્યરસિક લખાણોમાંથી
મુંદર પ્રસંગો જીવજી લઈ તેમની એક
ખીન સાથે ખાતીમળ ગૂંથણી કરેલું
રમેલું હાસ્યરસથી છલકાતું પ્રદસન :

મુંદર રૂપરંગ   ✽   મૂલ્ય ચોદ આના

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબઈ ૨

ધ. ડોનાલ્ડઝ ટ્રાન્સપોર્ટ કું.

ટેકરવિલ, ગોવાળીઆ તળાવ રોડ
મુંબઈ.

ટેલીફોન નં. ૪૨૪૭૭ અને ૨૨૯૮૧
તારનું સરનામું : " દાબ્રાસ "

કલ્યાણની જાણી જાતની ટેબલ ઇટે
અને સાત પાટીનો જાણી પ્રકારનો
ચુનો મોટા પ્રમાણમાં પૂરો પાડનાર

ઓરીએન્ટલ હોલેજ એન્ડ

કન્સ્ટ્રક્શન કંપની

' સી ' બ્લોક, ગોવાલિયા ટેન્ક બીલ્ડીંગ,
ગોવાલીયા ટેન્ક રોડ.

ટેલીફોન નં. ૪૨૭૩૯

લાલ માટી-ખત-રબલ સ્ટોન્સ-મુરમ
ખડી-રેતી વગેરે કિફાયત ભાવે ઉત્તમ
માલ સમયસર પૂરો પાડનાર
અમારી સ્પેશીયાલીટી

લાલ માટી-ખત-રોક કટીંગ અને એક્સકેવેશન.

નાજીક સવારી

વિનોદકાન્તકૃત આ પ્રસિદ્ધ નિબન્ધિકાસંગ્રહમાં ૨૪
રસમય રચનાઓ ઉપરાંત નિબન્ધિકાવિષયક ઉપોદ્-
ઘાત તથા માહિતી-સમાજ દિપ્તિઓ છે. દોઢ રૂપિયે એનો
દરેક ખરીદનાર માનસીનો પણ મદદગાર બને છે.

“એ જીવંત અમૂર્તોના સંપર્કથી વિજયરાય
નિપક્ષ ઉદારમતવાદી રહી શક્યા
છે. જેના દોષ બતાવે છે તેના ગુણ
પણ ધણા ને સારી રીતે જુએ છે.
સંપ્રજ્ઞાતપણે ચોતે ઘડેલા વિવેચનના
આદર્શને પ્રયત્નપૂર્વક એ વળગી રહે છે.
એ આદર્શની આંખે જ ચોતે દુનિયામહેસને
નીરખે છે-બહારથી નહિ પણ અંદરથી.”
આ. મજરાય મુ. દેસાઈ (‘ઉલ્લુ’
મંથરય વાદ્યમય)

મા. વિજયરાય
ક. વૈદ્યકૃત
વિવેચનસંગ્રહ

જુઈ

અને

કેતકી

અઢી રૂપિયા

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ નં. ૨

પ્રેમનું સૌન્દર્ય અને સૌન્દર્યના પ્રેમ—

ની

દષ્ટિ અને દર્દભરી

શ્રી કિશનસિંહ ચાવડાની

સોળ દૂકી વાર્તાઓનો સંગ્રહ

卐 કુમકુમ 卐

૩૨૮ પાનાં પંદરની જેવા રૂપરંગ બદી રૂપિયા

શ્રી કિશનસિંહ ચાવડાના જેવી રચનાઓ વાચવામાં આવે છે ત્યારે એમ યાદ છે કે આ એનાં પાશુંને, આ એની ચોટિ, આ એની માનસગાત્રી સાચદિયોએ અને આ એના ફલાણા પાત્રની દુઝારો છની વચ છે —પ્રા બ. ક. કાદેર

બહારના રૂપરંગની જેમ આંતરસૌન્દર્યે પણ પંદરનીના વર્ગના આ નવલિકા સંગ્રહ જેવા અયવા આને મળતા જાય શ્રુતો શુભશતી નવલિકાસાહિત્યમાં વિરલ છે —પ્રા વિજયરાય વૈષ

જેમણે જીવન જીવ્યું છે, માન્યું છે, જિંદગીમાં તેજગયાની સતાફક્કી ખેડી છે, નૃત્ય, સંગીત સૌન્દર્યનો મહિસા કરતા પણ બલવત્તર નરો અનુભવો છે એવા નવલિમંદરોના વર્ગમાં શ્રી કિશનસિંહનું ધ્યાન છે ‘કુમકુમ’ જીવાણે બટેડી જિંદગીમાં યતી વેદનાનું રૂળ છે —શ્રી ધનમુખલાલ મહેતા

આપણા સાહિત્યમાં ‘દાન્ય’ ‘મૃમદેતુ’ના અપવાદ સિવાય પાત્ર, રચણ અને પ્રસંગોનું આટલું વૈવિધ્ય બીજા મહં પણ વાર્તામરના એક પુસ્તકમાં ન મળે આ વૈવિધ્ય એ શ્રી કિશનસિંહ ચાવડાની વિશિષ્ટતા છે એ તો ચોક્કસ

—શ્રી ગુલાબદાસ બોઠર

પ્રકાશક

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

બુકસેલર્સ પબ્લિશર્સ પ્રિન્સેમ સ્ટ્રીટ મુંબઈ

માનરો

વર્ષ ૮ : ગ્રંથાંક : ૩
સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૩

પૂર્વસંખ્યા ૩૧

સંચાલક :

પ્રા. વિજયરાય કલ્યાણુરાય વૈદ્ય

નાલપરા : સુરત

પ્રકાશનસ્થાન

બાળાંદ પ્રેમ સ્ટેશન રોડ : ભાવનગર

USE:—

CAMEL

Products.

" INKS " for
fountain
Pens
Writing
Copying &
Stamping
in
Colours.

GUM
PASTE
Chalk
Brilliantine
Sealing-wax
Tailors' Chalk
&
Tooth-Powder.

(Stocked by all
reputed Dealers)

Mfrd by:—

DANDEKAR & Co. (Tel: 61158)

BOMBAY 28.

ધ ડોનાલ્ડઝ ટ્રાન્સપોર્ટ કું.

ટેકરવિલ, - ગોવાળીઆ- તળાવ - રોડ
મુંબઈ.

ટેલીફોન નં. ૪૨૪૭૭ અને ૨૨૬૮૧
તારનું સરનામું : “ હાથાસ ”

હલ્યાણની જાતની બાતની ટેળલ ઇંટો
અને સાત પાટીનો જાત પ્રકારનો
ચુનો મોટા પ્રમાણમાં પૂરો પાડનારા

ઓરીએન્ટલ હોલિંગ એન્ડ

કન્સ્ટ્રક્શન કંપની

‘ સી ’ બ્લોક, ગોવાલિયા ટેન્ક બીલ્ડીંગ,
ગોવાલીયા ટેન્ક રોડ.

ટેલીફોન નં. ૪૨૭૩૬

લાલ માટી-ખત-રબલ સ્ટોન્સ-મુરમ
ખડી-રેતી વગેરે કિફાયત ભાવે ઉત્તમ
માલ સમયસર પૂરો પાડનાર
અમારી સ્પેશીયાલીટી

લાલ માટી-ખત-રોડ કટીંગ અને એક્સકેવેશન.

નવે વર્ષે નવું વાચન

વિજયરાય કઃ વૈદ્ય-કૃત

શુભશાંતી સાહિત્યની રૂપરેખા
[અંપ્રસંગકાળથી આજ સગીના સગ-
સગ ૩૦૦ લેખકોનો ૪૦૦ પાનાંમાં રંગ
દર્શી પરિચય] ૧-૧૨

શુભવેદકાલનાં જીવન અને સંસ્કૃતિ
[સંશોધન અને સમાજચિત્ર] ૨-૦

લીલાંસૂકાં પાન
[નર્મદયુગ વિશેના ૨૦ નિબંધો] ૨-૦

નાણુક સવારી
[ભાક્ષણિક હજીવી નિબંધિકાઓ] ૧-૮

તાર્થ અને કેતકી
[વિચિત્ર શૈલીનાં વિવેચનો] ૨-૮

જગદેશ્વરજી

કવિશ્રી ન્હાનાલાલે રચેલું મંસાર અને
સંન્માસનો સમન્વય સમન્વયનું તદ્દન
નવું નાટક ૩-૦

ધરતીની પુત્રી

શમ, રાવણ અને સીતાનું નવી દૃષ્ટિએ
મૂલ્યાંકન કરતી કઠણ પ્રભુચક્રા ૨-૦

દ્યારામ-રસસુધા

રાસ-ગરબા અને ગીતોનો સંગ્રહ. રા.
શંકરપ્રસાદ રાવળ-સંપાદિત ૬૪ પાનાંના
વિદ્વત્પૂર્ણ નિબંધો સાથે ૧૨ સુંદર
રૂપરંગમાં; ૩-૦

બ. ક. ઠાકોર-કૃત

નવીન કવિતા વિષે વ્યાખ્યાનો
નવીન કવિતાનાવના સમન્વયનું, દર્શાવત
તથા દલીલોથી ભરપૂર પુસ્તક ૨-૦

કેટલાક કાવ્યસંગ્રહો

સંવેદના [નન્દકુમાર પાઠક] ૧-૮

રાવણુદયે [સ્વપ્નરથ] ૧-૮

ખિન્દુ

(સમપ્રસાદ શુક્લનો સોનેટ-સંગ્રહ ૧-૦

લાલુકાર [બ. ક. ઠાકોર] ૧-૦

નવી સંપૂર્ણ આવૃત્તિ ૪-૦

કદયાલિકા [ખખરદાર] ૨-૦

રાખિડા [ખખરદાર] ૨-૮

ધાર્મિક પંડ્યાનાં કાવ્યો ૨-૮

આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ

[બ. ક. ઠાકોર] ૨-૪

કેટલાંક નાટકો

શરતના ઘોડા [મયવંત પંખ્યા] ૧-૮

બરધોડો [ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક] ૧-૪

રણસંઘામ [ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક] ૧-૮

સોવિયેટ નવજીવાની [બ. ક.

ઠાકોર] ૧-૦

ભાલવિકાગ્નિમંત્ર [બ. ક. ઠાકોર] ૧-૮

દેમલેટ [દંસા મહેતા] અનુવાદ ૨-૦

સરી ઝણું ચૂરત [અમે બધાં

ઉપરથી] સાત દૃશ્યોમા ૧-૪

લગ્નની જોડી [આચાર્ય અન્ન-કૃત

પ્રદક્ષિણ] ૨-૦

કવિશ્રી ન્હાનાલાલ દલપત-

રામના અંધોના આંધેલા સેદા

લેહે-આપવા લાયક, અથવા ધર્મી

વસાવવા લાયક સુંદર રૂપરંગમાં તેપાર

કે પુસ્તકો-એની વીગતો, તથા અમારા

નવા સુચિપત્ર માટે એક પોસ્ટકાર્ડ લખો :

એન. એમ. ત્રિપાઠી, લિમિટેડ

બુકસેલર્સ : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ, ૨

રૂસ્તમ કે. મેસમેન

પેન્ટર અને હાઉસ-ડેકોરેટર

કુખાસ મેન્શન : ૫, વોલ્ટન રોડ,

એપોલો બંદર

મુંબાઈ નં. ૧

ટેલીફોન નંબર.....૩૬૦૪૩

અમે બનાવીએ છીએ જી. આઈ. ને ડબલ્યુ. આઈ.

બેન્ડઝ અને નિપલ્સ

પિત્તળનાં બધી જાતનાં સેનિટરી ફિટિંગ તથા કોમ-

પ્લેટેડ સાવર-કોકના સ્પેશિયાલિસ્ટ.

ભાવો, કોમ્પીટિટિવ : આજે જ લખો:—

બાબુભાઈ નરોત્તમદાસ અને કંપની

૩૦૮, તારદેવ રોડ; નાના ચોક : મુંબાઈ ૭.

વિ ધ ય દર્શ ન

વ. ૮, અં. ૩ : પૂર્ણસંખ્યા ૭૧

સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૩ (ગ્રામ, ખ્રિસ્. ૪૩)

મુર્જન અને નિબંધો

અનુભવનાં ગેલુ (પ્રા. ગોરા : જવનવા-સમાજલખાં)	...	૧૬૧
નગરી એક— (ગાથ)		
'કુ-દામ'	...	૧૭૨
૧૬૧ માપાળને (ગાથ)		
'પાશાદર'	...	૨૧૧
સંસ્કરણો		
દિ. જ. કમળાવ ધિ. ગરેલી	...	૨૧૩
પુસ્તક (મર્મપુત્ર ગ્રામલેખ)		
આશર' દુર્ભેદો	...	૨૧૪
'ચોટ' નાણું (ગર્ભાધર)		
પ્રા. રમણજીઈ દ. ગરેલ	...	૨૨૫
નદી એલનાસ (નાણા)		
જાણવાય પ્રા. ગોરાલી	...	૨૩૨
શિરપત્રને સન્માનનો અર્થ		
કુનિગાર મ. જુ	...	૨૩૮
વાસવિકા (પાંચ ગાલીનોપ)		
દિ. ૧. રે	...	૨૪૨

નિ ઠ ધ

૧. ગરેલુ' અને એક પૂર' (કમ્પોઝીટ દ. ગરેલ)		
પ્રા. રેવાણ દ. મોર	...	૨૪૫
૨. ૧૭ રેવાણનાં ગ્રન્થ આલખમી		
પદમુખવ દ. ગરેલ	...	૨૪૭

કવનિ .

૧. દી. બ. ઝવેરીનાં શંકરમંચો (વિ. ક. વે.)	...	...	૨૧૭
૨. આ. ઠાકોર-લાલનગરમાં	"	...	૨૧૭
૩. અમત	"	...	૨૧૯
૪. ઉપદેશન	"	...	૨૧૯
૫. સ્વ. મુ. શ્રી વિઠ્ઠલશયભાર્ય	"	...	૨૭૨
૬. નિકપૂર્તિ	"	...	૨૭૩
૭. મન્દિરવૃત્ત	"	...	૨૭૫
૮. ત્રેતાળીશનું અન્વયસ્થ વાહુમય	"	...	૨૭૬
૯. શુદ્ધિપત્રક ('દવ' તથા 'નગરી એક—'સુ')	...	...	૨૭૬, ૨૮૨
૧૦. ગુણભૂતિ વિદ્વન (ડો. અ. દિ. મહેતા)	...	...	૨૭૭

માનસી અંધગ્રેહી; સંસારક વિ. ક. વેદ. દરજ મહોદ્ધો; નાનપરાઃ સૂરત. લવાનમઃ શ. ૫૭ દેરાવર શ. ૬; ૪૨૬, શ. ૧૧૧. રાખાઓઃ (૧) મુંબાઈ, મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી લિમિટેડ, પ્રિન્સિપલ સ્ટ્રીટ. (૨) સૂરતઃ પ્રતાપ પ્રેસ, કચ્છીક. (૩) વડોદરાઃ સાધના પ્રેસ, સંવત્સરા. (૪) પોરબંદરઃ શ. ધર્મોદર ક. મદઃ રામટોકરી. (૫) લાલનગર આનંદ પ્રેસ, સ્ટેશન રોડ.

મિસ્ત્રી રશ્મિદ ગફુર

હમારતને લગતા લોખંડના સામાન જેવા
કે એંગલ, ટીક, રોલ્ડ સ્ટીલબીમ
ગેલવેનાઈઝડ અને પ્લેન શીટ્સ
વગેરે માલ પૂરો પાડવાના અને
તે બેસાડી આપવાના
કંટ્રાક્ટર

નં. ૧૨૩. ટેકસ્ટ્રીટ :   મુંબઈ ૮.

માન સી

વર્ષ ૮, એકેડી [સપ્ટે. ૪૩]

અનુભવનાં વેળુ

[પ્રા. બળવન્તરાધ ક. કાકોરના જીવનગરમાં ૬૪ વામલા પે. છી-રાતાબ્દી-સમા-
રંભના પ્રસંગના તેમના જીવનનો સારભાગ : તા. ૧-૧૦-૪૩ ના 'દૂલછાળ' માંથી]

'મારા જેવા લેખક જંદુને સન્માનવાના છો એ બોટાદ રોડને
જાણ્યું. દસ વર્ષ પર આ બન્યું. હોત તો પાછો ચાલ્યો જાત, આગળથી
જાણત તો ના પાડત. કેટલાય વખતથી આવી માગણીને ના પાડતો
આવ્યો છું, રનેહીઓસજળનોને નારાજ કરતો આવ્યો છું.

'ઠારણ કે ગુજરાતી ભાષાનો મહાકવિ એક પ્રેમાનંદ જ : એ
મારું રધાપી મત : મહાકવિ જેવા હુકાળ આપવામાં જે પ્રજા વધુ
ચીકણી ને કુપણ તે તેટલી વધારે ફરેલ છે. એ દષ્ટિ આવા સમારંભોને
પણ બ્રામ્ય પડે છે. ટકે શેર ભાણ ટકે શેર ખાખ' જેવી રીત રાખનાર
પ્રજાએ કરેલ ઔરવ વજનદાર કે કરેલ દાવડાં ન ગણાય.'

'વધારે જાણું ઠારણ : સાચો સાહિત્યકાર કોણ ? જેની કૃતિ કરતાં
જીવના જિંદગી ને જિંદગી રહ્યા કરે તે જ; જેમ જેમ વધુ સજીવન ને સદૃશ
કૃતિઓ સર્જતી આવે તેમ તેની ભાવના ને નિશાન ઉચ્ચતર થતાં જાય.

'મારે માટે અને મારી કૃતિઓ માટે આવશ્યકી સામગ્રીઓ ઉઠાવ-
નારા અહીંના વક્તાઓની ખાયા મારા ચિમળાતર ફરવને પણ પીગળાવે
છે. સર્વનો પ્રભો પ્રભો પાડ માનું છું.

‘આપણા કાશ્મીર કવિ નર્મદ કહી મયા છે કે મુબઇની બોલી કંઈક વધારે પારસીબોણી : સુરતની બોલી હવાકાતું હેર’ હાક એવી : ચરોતરમાં લેંબડો પેંપળો વગેરે ઉચ્ચારણે બ્રહ્મ બોલી : હાલારાદિની બોલી અઢાણી એટલે પૂરતી કામલ નહિ : આવા મોટા દોષ વિનાની બોલી, જેમાં ઉચ્ચારણો શુદ્ધ ગુજરાતીને વધુ સમીપ, પોતે ભાવનગરમાં સાંભળી. આવા પ્રમાણપત્રનો, આવી ભાષાવિશુદ્ધિનો દાવો ભાવનગર આજે કરી શકે કે કેમ તે નક્કી કરવા આંદોની અવતર બોલીનો તેટલો પરિચય નથી. પણ એકસરખી અને વધતી જતી કેળવણીના પ્રભાવે પ્રાંતિય બોલી-દોષો ઝાઝા થાય.

‘માત્ર બોલીની વિશુદ્ધિ એ મોટી બાબત નથી. ભાવનગરને એક આશીર્વાદ દેવા સ્વયંદેવ છું. કેટલાક ભાવનગરીઓ પોતાનું પ્રિય વતન મુબઈ જેવું મહાન મોદક ને બમકદાર અને એમ મહેચ્છા સેવતા હશે; કેટલાક એ અમદાવાદ જેવું વધુમાં વધુ મિસોવાળું અને તેમ છત્છતા હશે. આવી રથૂળ મોટાઈ કે સમૃદ્ધિમાં હું માનતો નથી, વસતીસંખ્યા, હુલર-ઉલોગાદિ સમૃદ્ધિ વગેરેથી મળતી મોટાઈ કરતાં સંસ્કૃતિધામો ગણાતાં નગરોનું ઝોગવ વિશેષ છે. ભાવનગર ગુજરાત કાઠિયાવાડની પ્રજાનું સંસ્કૃતિધામ બને એ આશીર્વાદ છે.

‘ભાવનગરી યુવકો ને યુવતીઓ ! આતું કાંઈ પણ એવ વા પ્રેય અકસ્માત મળતું નથી, સંનિગોની બહીસ હોતું નથી, ઉત્સાહી હઠ મનતાં અને કર્તવ્યપરાયણ યુવકયુવતીઓની પરંપરા પાંચસાત દાયકા લગી, વતનપ્રેમને માત્ર આધિગા અરજુટ લાગણી જેવો રહેવા ન હોતાં, આવા ધ્યેય પાછળ પૂરતાં જ્ઞાન, તપ અને સંઘમળથી મંડ્યા રહે તો જ અમૂર્ત બાવનામાંથી વારતવિક સિદ્ધિરૂપે પરિણામપરિપાક જન્મે.’

ત્યાં ત્યારે ભૂમિગેથે જલજમીનતણાં ભૂત બે સ્પષ્ટ રૂપે
લીલામાં સિદ્ધ થેને નિજનિજ રચતાં ક્ષેત્ર અંતે વિરામી,
ક્ષોણીકરી લક્ષ્મીએ અરધઅરધ બેઠી લોધી ગોલરેખા,
ને તેના ઉત્સવાયે નિરમિત ક્યુ" ત્યાં નવ્ય કો એક આમ,
જણે અદ્વૈત પામ્યા અધરધુમલને સાંધતી રનેદમુદ્રા ।

એ પૂર્વાબ્ધિનારે હરિત રવિ બને સાગરે નિત્ય નાહી,
ને દેવી ઘોસુતા ત્યાં નિજ વિતુલ્લભનાં રંગતુલ્યો ઉપાસે,
ત્યાંદો નક્ષત્રરચામી જલપટ સુદરે પૂર્ણ સૌભાગ્યચન્દ્ર,
ને લાખોલાખ વારાગલ નિત્ય વિહરે મોહના વ્યોમપાટ.

એ પૂર્વાબ્ધિનારે અચિરત છલકે નીરનો ફેનશયિ,
ભિન્નભોવા શું સેના હથવણી ધસતી સ્વેત કેસાવલીએ,
ને સામે ભૂમિકેરી ધનહરિત વનશ્રી, રહી જૂઝી હુંડે,
મુમે શું બીજી સેના મજલણી ગરવી ભિન્નકથા શુંડે હુંડે,
ચો બનેનાં મચે ત્યાં નિત્ય નૃપકથનાં દંગલો મંગલો કેં ।

એ પૂર્વાબ્ધિનારે જલતલ વિહરે મારેયનાં નૃપનૃપ,
આકાશે પંખીઓની ચાલસઃ પળતી . પંખિઓ હરકુજાંતી,
ને ભૂમિને પટ ત્યાં મનુજગણતણી કેંકે લોડે પતાકાઃ
કોણ ભર્યો અનન્ય વિવિધ ઇલ જગે છવનોદાસ ભવ્ય ।

ભારતે પુણિચીતીયે જળસાગરને વટે
રચાયા નવલક્ષમે વિધાતા નવ્ય કેં નટે.

[૩]

આ પૂર્વ તીરે તપદોષી પુરા સમે
અગસ્ત્ય ઓળંગે તથા મહાભૂષિ,
દ્વીપાન્વરેમાં વસતા અનેક
રથાને રથાને આર્યનું વીર્ય રચાયું.

આ પૂર્વ તીરે જ્યહોંથી અનેક
ભૂપાલ તેજસ્વી સુપ્રભુ હંસ શા
વિશાળ આ સાગરને 'વગાડતા
થઈ ગયા સાગરપાલ સભ્ય.

આ પૂર્વ તીરે જ્યહોંથી અનેકધા
આર્થવની લલ્લસમાન સંસ્કૃતિ,
સૌન્દર્યથી ભારતી ધર્મસર્જના
પૃથ્વી-પ્રવાસે પળી પૂર્ણ નૌકા.

આ પૂર્વ તીરે ત્વહીં પાછી એકદા
આવી અગ્નિ સંસ્કૃતિ-ચક્તિ-ઓટ,
ને પશ્ચિમાચાથી પળેલ પ્રાણીઓ
સુધાત આંહીં ઉમટ્યાં સહસ્રથા:

આ શબ્દ ને શરય સમૃદ્ધ ભૂમિ
ભૂપાલ કેં દુર્બળથી કુશાસિત
અરક્ષિતા શી કર એમને પડી
જો જેન ભૂખ્યા મકર-મુખે પડે.

એ ગૌ-ખુશ શા લગુ દેશની પ્રભ
દારિદ્ર્યને પંક સુદીનહીન
છવાત શી આ વટવટ-દેહે
ચડી ગઈ છું જલમાં ખુલ્લી
અનેક હા કેં વડવાઈ સાહી.

સુધાતરોની સુધ રહેજ જ્યાં યમી,
ત્યાં કામ ભૂમિ પ્રતિ તેમને યથા,
કામાતરોને લય ના ન લાગ્ય,
અલગ્ય લીલા કરી તેમણે ધણી.

તીરેતીરે દુર્ગ એણે રચ્યા કેં,
રથાનેરથાને ન્યૂદ એણે રચ્યા કેં.
ને અંધારે પાંચળા શાસકોને
જાંધીરૂંધી પૂર્ણ સ્વાયત્ત કીધા.

એવાં બહોળાં દીર્ઘ એ દંડલોમાં
નાની એવી એક કો મુદ્દવેદી
પૂર્વે તીરે નબ્બ ગામે- રચાઈ.
પાશ્ચાત્યોની-સૌ પ્રભ ખીચ ત્યાંહીં,

ને અંતમાં જારત આપું આદરી,
સુવૃક્ષ તે આંગલ અરણ્યસિંહે
આ કોળિયો એક મૂકયો જ બાકી
સમાંદિત ક્રાન્તિસીંહે દેશ કાળે.

અહો, કયા કારમી એ સિમરત
પુરાણ આ આર્થ પ્રભની ભૂમિ
આકાન્ત યે દુરસુદુરવાસીથી,
વિધિતણી શું લખુ જન મુદિએ
મૂર્છા. દણ્ય કામ વિથાળ દરવીની.

છેડી રહ્યા યાસકના જમવને
મહે ભર્યા લોહિતવર્ણ ન્યોમે;
ને શૂંખતા પકવ સુસોદકરી,
મધ જડાઈ પ્રતિ અંગઅંગે.

તો શું. અહીં આ નવબ્રામતીરે
આશ્વાસની એક રહી નિરાશની,
પિનાશના સાગરમાં અગાધ
તરી રહ્યો દ્વીપ શાશ્વત એક.

એ કે લકંતો પવન હાં વિદેશનો,
છતાં ન તેને ઘર લેય હાંસી,
પૂચ્છીપટે એકલ એ પ્રભ દત્તી,
ત્રિશબ્દનો મંત્ર રટત નેહ-
સ્વતંત્રતા, સર્વસમાનતા અને
મનુષ્ય સર્વે વણી બન્ધુતાનો.

નવ બ્રામ-પુદુચેરી-પોંડિચેરી બની વસ્તુ,
ભારતે બહુ ભૂમિમાં મુક્તિની પીઠિકા સમૃં.

[૩]

એ પીઠે દિન એક પૂર્વ દિશથી આજગીને અભિષેક
આ ભૂમિસુત ભૂમિનો પથ તણ આપ્યો; શું કે કષ્ટ
પેખતો નિજ લોભ બિયર દણ ધાન્યાર્થ એના નવા
રોષે કે અવસાન અન્ન, ધરતી પાકી રહે જ્યાં લગી.

એ તે કષ્ટ, આત્મવંત કષ્ટોની ભૂમિનો પુત્ર ને,
 દેવેચ્છા સહ પશ્ચિમે ગઈ, ધર્યો સો જોતિષી સિદ્ધિના
 સામયે બળવાન સંસ્કૃતિતણા અંકે, ત્યહી જાણ્યો
 તીખાં લોહસર્પાં ધરાવદરનાં દ્રવ્યોસર્પાં નીર પી,
 એના ચિત્તકલેવરે વચનમાં પાશ્વાત્મ સંસ્કારની
 મુદ્રા અંકિત થે, અને જળદળ્યું એ રત્ન પાસા ગ્રહી,
 મેધામાં, પ્રતિભાગુણે, સુર સમી સુદ્ધિતણા દીપને,
 બણે પશ્ચિમ સંસ્કૃતિજસાધને આકંઠ એણે પીધો.
 ત્યાંના સૌ જડવાદ, રચૂસતસતા ને રાજસી વૃત્તિનાં
 નેમાં નર્તન નગન, ભૂત પ્રવૃત્તિનાં નાયતો માનવી;
 કિન્તુ એ જલમાં પરાજય કર્યો આત્માતણે, હા, રહ્યો
 નેયું, ખિન્ન થયો અને વળી ગયો આત્માનુસંધાનમાં.
 ને પાછો નિજ ભૂમિના યુગલૂના આત્માની લક્ષ્મીતણા
 સંકારો પ્રતિ નેત્ર માંડી ઉતર્યો પોષીત્ય એ સાગરે;
 નેયું: “આહ, તમામ જીવનતણી મૂડાતિગૂઢા બધી
 રિદ્ધિસિદ્ધિની ખાણ તો જગતમાં આ એકલી ભૂ-ઉરે”
 કિન્તુ એ રસખાણું મુખ હલું સીડાયલું પશ્ચિમી
 પંખના નખઠનંબને, યુગળલે આ આત્મવંતી પ્રભ
 પાશ્વાત્મીતણી જળમાં ઢળી હતી કે રૂદ્ધ સિંહી સમી,
 હીના હુઃખરિદ્ધિતા અજલ હા, પ્રત્યેગ બંધાપલી ।
 એણે નેયું, દ્રવ્યો, દુષ્ટ્યો, હુલ્લનો સંજોશ જીત્યો અને,
 “માતા માનવજાતની અવસા આ હીના જો. જ્યાં લગી,
 ના ના મુક્તિની આશ છે મનુજને સૌ જોતિષી પાસથી.”
 ચિન્તી ભારતજંઘણેકનપથે ચક્રિત પ્રયોજ રહ્યો.
 એની દષ્ટિ નિયોજતી પથ રહી ચાલુકમ શી વેધક,
 એનો પ્રાણ યુગી રહ્યો નિર્દરતા કણે બની કુંડલિ,
 એની તેજસવંતી વાગ જળકી બણે ભવાની-અસિ,
 બણે હુમ ત્રિશૂળ ભારતકરે પાણું રૂપું આ યુગે ।
 બણે કાઠ વિરાટહરત ઉતર્યો જંજાનો જવાલા લઈ,
 અંધારાં ભડકાવતો, જનકરે જીયેલ ઢંઢોળતો,
 આત્માના પ્રભુના, જગત્ ઉપરવા, આદેશ ઉદ્ઘોષતો
 ‘મુક્તિ મુક્તિ’ પુઠારતો ફરી વળ્યો સ્વાતંત્ર્ય-વૈતાલિક.

નગરી કોઈ, અનેક નગરી સમસે પાછા દેખ્યાં, એ કંઈ
પાછી વાદળમાં વિસાઈ, યગથી રવાતરના ધામની
એણે યોજિત દક્ષ હૃદય પ્રતિભાના સિદ્ધ સંસ્કારથી
પાછી સૂની ધરી યદ્ય, હૃદયમાં એ ખોજી જાંઘું રહ્યો.

"ના ના, કેવલ બાહ્ય મુક્તિ મનુને ના મુક્ત સાચ્યો કરે,
આત્મામાં યદ્ય મુક્ત માનવ મહિ આ જીવને જીતે,
આત્માના બલથી ધરાતલતણાં બીજાં બહોને મહે,
ત્યારે માનવમોક્ષ છે પરમ આ હાસ્યના પાસથી."

"ક્યાં છે એ બલ આત્મનું?" દૈયમાં એણે નિદાણું વળી.

"ના ના, આ મુજ હીવડે જગતનો અંધારે એલાય ના."

ચિન્તી એમ, "જનો ધરતીના નિદ્રા દેખ્યા ત્યાં લગી"

એણે- "આત્મસૂચ" લાવ નિરખી લેવું." વિચારું" મને.

જે મુદાં ઉરછગિતે પદ્ય શહો એણે નવી ખોજનો

તે પૂરાં પ્રમથમાં કમે સિખર સાં સૂર્યોદયે બોમમાં

ને તે ટોચથી રજતત્ મધુરવા આદેશ એને મળ્યા

તેવા માનસ જીવનાં જલ ન જે કો માનવીએ લણાં,

જી'શ જીવ', મનુષ્યની પદ્મીથી અરપૂષ્ટ હૈમાદિની

એ ભૂમિ પ્રતિ માંડવાં પિપ્પ ધરી ય'લી ગમા એદના !

ઘેરો હીન જનાતિનો રવ રહ્યો એને નિમંત્રી યુગ:-

"બધો, તું વિષ્ણુ કોણ પાર લઈ જશે મનમૌકા હવે?"

"ભરો પાર જરૂર, માત વસુધા છે રત્નગર્ભા સાથ,

આ નોકા પ્રભુની સુકાની વિષ્ણુ ના સૂની રહેશે કદા"

ને એણે મુખ ફેરવી ગિરિ ભરતી માત્રા સમૂહાં શહી,

લોપાથે ગિરિપાદની અટવીમાં થું ઘોડામાં રવિ.

ગાઠે વિમિર ઢાંકેલી નિશામાંહે કપાવણી

ભારતે રટણા બગી, બગેરે ઉર સોગણી.

[૪]

રે, આ નિશા નહિ જ કેવલ હાસ્યકેરી.-

આ 'ચક્રનેમિકમથી અડતીપડતી

ભૂમિ પડે ફરતી સાસકવમકેરી

નર્મ્યા એકંતો દિવસ અનંતની રાત્રિ ધરી.

રે, આ નિશા પણ નિગૂંદતણ ચ એથી,
 પૃથ્વીતલાટ વિધિઅંકિત સુદ્રિઠા રી
 થાઈવ્યકેરી—જડ રૂપની પીઠિકા જે
 ચેતન્ય ન્યાં રુદુરુદું સ્વરૂપ રુદુલિંગ માત્ર.
 પૃથ્વીપદથા તત્તુ વિષે પ્રગટલ પ્રાણ
 ને પ્રાણમાં પ્રગટિયું મન, માનવીમાં
 જે શોધમાં નિકળ્યું શાશ્વત તત્ત્વકેરી
 અજ્ઞાનમું કઠણ અંધ તમિસ્રઅયું.
 એ અંધને કર ચઢેલ શું ચણિઠા કો
 દર્શાવતું પથ ગયું, પણ નેત્રમાંકે
 પૂરી શક્યું નહિ જ દહિ સ્વયંપ્રકાશી
 સ્વાયત્ત નિમિત્તિમથી રુદુ સુદ્રિકેરી.
 પૃથ્વી પરે મનુજજીવન પ્રાણજીવન—
 આવેગશાસિત રહું વિલસત ઉમ,
 ને ચિત્તની રચિત કૌશલ્યુક્ત રિદ્ધિ
 આરોગતું બસ ગયું રક શું હુધાર્ત.
 એ ઉમ બમ લયુ જીવનના વિલાસે
 ના તૃપ્તિ લાથી કંઈ માનવઅંતરોને
 ને પૂર્ણ શાશ્વત સનાતન તત્ત્વકેરી
 જોને પશ્યાં પરમ દીર્ઘ તપઃપથે કે.
 પૃથ્વીપટે સરણિ કે નવલી રચાઈ
 કેકે દસાપચ અહી જતી અદ્વિટોચે,
 જે માનવીની લયુ હેત્ર-ધરાયી ફરે
 જીવે દુરહતમ ગૂઢ રહી ઘણાને.
 આનંદ-સત્ય-ચિત્તિના ગિરિમંદિરથી
 ધંટારવો ધરતી-કણુ રજા સુષુતા,
 યા જીવની ગિરિચુદાથી અહી પ્રતીપ
 આદેશના અવતર્યા જન હીપવાહ.
 ભક્તિરસે પરમ મરુત, પ્રકુલ જાને,
 કર્મે સુઠોરાલ ધરી ગિરિમંદિરે એ
 પ્લોંચે ગદ્ગદ જનની એક અખંડ મેણી
 પૃથ્વીતણુ પરદરી અહી અંગ-વચ્ચ.

ને પેલી અન્ન શુક લોકની બદ્ધ મેણી
કાકુષ્ઠ—પ્રેમ—અભિદાન—મનુષ્યસાન—
સદ્ભાષ—સામ્ય—જનઆતિ વિલેપ—મંત્રો
બોધતી સ્મિતરે વિચરી રહી રવકપસિદ્ધ.

એ સિદ્ધમેણી જગજગની વિમુક્ત
મૂકી ગઈ ધરતી એની જ એવી બદ્ધ,
આ બદ્ધ મેણી જગજગનમાં પ્રવૃત્ત
સાધી રાખી ન નિજ દેવ સમય સિદ્ધ.

આનંદ—ચિત્—સત્ત્વ—ધામ શું અદ્વિટોએ
રહેશે અને ધરતીજીવન પંકમમ ?
શું માનવીકર થયી સદુ ભાવનાઓ
રહેશે અસિદ્ધ અધુરા બલ-જ્ઞાનથી વા ?

"ના ના. ન એ જ બલતુ રજુ નિત્ય કાલ.
આ જે અપૂર્ણ કરણ તપ-દેહ પ્રાણ
ને ચિત્તતુ મનુષ્યને મળ્યું તે ત્રણેનાં
સંપૂર્ણ દિવ્ય ચિત્તિનો વિનિવેશ રાક્ય.

"જે માનવી હુદય બગી રાકે અસીપ્સા
ને ઝોલવા સતત તત્પર ધનદંત
તે ને બને, નિરસતી અતિ જીર્ણમાની
તે દિવ્યતા જતરવા અહીં છે પ્રસન્ન !"

"આ કાણુ, કાણુ થયે ?" જગકણુ જોડે,
સૌ નેત્ર વિસ્મિત બની દિક્રાન્ત ટુટે,
ને ન્યાંથી દણિ જનકેરી દતારા એને
પાછી ફરેલ ત્વહીથી—ત્રિરિટાયથી તે
દીસે રકુરંત રવર રિનગ્ધ ગગાર થાય.
અને જે જગની રાત્રે નવતાં ઉપપ્રાણીઓ,
તેમણે નિરખ્યા છે એ જવાનો ભવ્ય સાચિયો.

[૫]

જોયો આને નવનપદમાં જોયોનાકઆશિકોને
જોઈ રહેતાં અખિલ નસના ફરતા દૂર પ્રાન્તો

સાથી હીમ પ્રખરતમ ચંદ્ર પ્રકારાંત સૂર્ય
સૂર્યોદયે, ઉડુગણુભર્યાં જ્યોતના કેન્દ્ર જોવા:-
જોવા પુરવીપટ અટત કે' શુભ વેળુપ્રદેશ
નાના-નાના જલકણુ ચુસી કંઠને ઠારનારા
યાત્રી સામે દિવસ ખુલતાં કે ખુલે મિષ્ટ સિન્ધુ
બાપો આખી સિતિજ બરીને ઉચ્છવતો સુનીર:-
જેવું ઘેરાં વનવન કંઈ કંટકોથી બરેલા
ધૂમીધૂમી ફાવ પર ફાવે અંગ અંગે કિન્નેલા
જૂંગો સામે સમર જલમાં મત્ત મીઠા પરાંગે
પૂર્વ ખૂલે અરુણવરણું ભવ્ય કુહારવિંદ:-
તેવી તુલિ કંઈ કંઈ જોનાને મળી એ સુયોધ-
જ્ઞાનાર્થને અખુટ ચિત્તિનો શું મળ્યો ભવ્ય કોમ,
કર્મક્રોડાંગણુ અટતને દિવ્ય કે કાચદેરા,
ને બાવોમિજલજુરતને તુલિકાસાર પ્રજ્વલ-
અને કે નવલી યાત્રા નવા એ તીર્થધામની
મંડાઈ પૃથિવીરૂપે નવા કે પથગામની.

[૬]

દિમાદ્રિની એ દિમવંત ટુકે
તપોત્રિમાં તપ સુરકત તામનો
રમેલ ચૈત્યાંતર યજ્ઞકુંડે
અમિરિખા એક યજ્ઞ પ્રવીસ
લસી રહી હીરક રમ્ય કાંત.
ને એ પ્રકાર પ્રજટપો રાતે:
એ ટૂંક ને અદ્રિતમેઠી બેને
સાંધી રહેતો, ગિરિયાનિકાને
આરણ્ય રો ઉજ્જવલ દીર્ઘ પંથ.
" જુહી રહે જે દંડતાથી પંથ
કાંતાર ને ખીણ ક્રાલપૂર્ણ
આ હાલ માંગે, પરચૈત્યદ્વારે
નિઃસંસાયે આ પથથી- પ્રવેશ. "
કેકે ચણી લીટી સ્ત્રીમરી વાણી-
આશાસની, પ્રેરક, સન્નિદાત્રી,

નવાં નવાં ઘોતલ સ્ફુરનારી,
આ મત્સ્યભૂમિ પર દિવ્યતાળી.

ને સર્વ જાણે નિજ સર્વ અર્પી
વિરાટને હસ્ત સમસ્ત વાર
આ નાનકા જીવનનો જનો કે
ચંદ્રે ગયા એ રવિદીપ્ત થયે.

ચંદ્રે ગયા જમ ચંદ્રે ગયા એ
એ ભૂધૃષ્ટી ભૂધૃષ્ટર પ્રદેશે,
નિહાળતાં દંગ મધ્યાં દુગે સો
એ દેડીના યોજનની અપૂર્વતા.

અપંથ આ દારુણ શો પ્રદેશ,
તેમાં રચ્યો રડિ વિધ આ પ્રવેશ ?
વિચારતાં વિસ્મય—મઝિતપૂર્ણ
ધારી બેઠે સ્વચ્છ પ્રકૃષ્ટ અંતરે.

કમેકમે દુર્ગમ ભૂમિ ભેદની,
અરણ્યની કાંઠ પ્રચંડ ઉદની,
ભમિસૂના સામરને ઉદ્ધામવા,
ખીલે ખીલે દંડસેતુ બાંધવા.

ચંદ્રે જહુ' ભૂધૃષ્ટ, ધરાતપ્ત આ
ગુરુત્વના કર્જણને પડે કડી,
જહાવની પર્વતશૃંગભલાને
ચેતન્યના વાજપદી વિહારી.

પાતિવ્યનો પુરથી સમાન ભાર,
મનુષ્યમાંનાં સહુ તાવદેરી-
અગ્નિવના ને અગ્નિચેતનાની
અપાર ગુણોની મદાકતાર,

એ સર્વને કાંધ ધરી ચંદ્રે જહુ' ન
એ સર્વનાં અર્થ આજે કંઈનો
સમાવી ને સર્વની ગુદ છરસા-
તની જવણતુ જ્યોત ભઠાવની ઘણે,

ને સર્વ સુલિલણી પાર લાવે
વરોધ તે માનસમાંથી ન્દેલી
અંધારણે વારિપ્રવાહ પૂરેથીને
કાળે થઈ અંધાર સીધાં ઝીલવો.

એ નિહાળી ક્ષેત્રભાગીની યાત્રા,
ને લક્ષ્મીની નિમ્નભાગીની યાત્રા,
તખા થઈ માધ્યમ રહેવું-એ તે
કોણ બન્યું, કંઈ વિશે, કદા બન્યું ?

યાં યાં અવધાં દાઢણ યુદ્ધ ત્યાં દરો ?
તમિલ ને તેલંગી તીવ્ર સાંગો,
જડલ ને જિવનની લુભઓ
યાં દ્વંદ્વમાં મૃત્યુખરમાં મચી દરો ?

એ કાલુ બહે ? તદિ કાઈ બહે,
એ એકો આ સગળી મનુષ્યતા
થઈ પૂરી એકલ જન્મ પૂરો
તેની ક્યા તે પાલુ કાલુ બહે ?

તેની ક્યા કેવળ તેલ બહે
એકાદ એ તેલથી સંજમાં ગયું,
તેજ સઈ મા રમરમિ દરતો
એણે પથે સારથિધારી પ્રીધું.

ને એક દી એ નિરિરપિય મંદિર
કળી લકષ્મી કાર, સુમંદ્ર પંડા
રમી પડી, ન્યોતિલા મિદે પડી
નવાની સૌ રડી દિવ્ય રૂપિંગા.

ને સૂર્યનો પૂવન રશ્મિરાશિ
સસાધનો ત્યાં ગગને ઘસી રહ્યો,
આ રૂપિંગા ને રનિરાગકેસો
સુયોગ ન્દેણે મનુષ્યતિએ લલો.

ખીલી લાકમાં કે કપડો સુધખ,
ખીલી લાકમાં કે લમણો સુધખ,

સોહી રહું માનસ પૂરચીકે
સદોદ્ભવ્યાં અંબુજકેરી કીએ.

અંબુજે અંબુજે શુંભ્યાં વૃંદાનાં વૃંદ ભુંગનાં,
પાંદડી પાંદડી ફેર્યા પરાગો દિવ્ય ચૂંમના.

(૭)

અહા તમસ પુંજ, યોર ધમસાણુ, આકન્દના
હુડી પળપળે રજા ગગનમાં શુભાસ કર્યા !
ધરાતસ સમરત મુલ્યકર રકવ લીંપી રહ્યો,
પળેપળ ગરી રજા ચમતભૂ દુદામિ બગે.

અરે તિમિર આ વિશે 'કચકચ'ત આકોશમાં
કયાં કમલ ઈશતાં ? કમલતા પરાગો કર્યા ?
પ્રભુ ? પ્રભુનાં નામ તો ઉચરવા સુણાયે બધા ;
બધાય જગતા નવા જનમ કાજ મંથી રજા ;
બધાય નિજને જ યોધ પ્રભુના ગણાવી રજાં ;
તમહીં પ્રભુ કમહીં ? કમહીં પ્રભુ ! કોણુ ફેરો, કોણુ

અરે મનુજની મતિ તિમિરતેજના ઊદને
સફે ન પરખી દજ, નદિ જ પ્રાણબંધા પરે
સફે કરે જમાવી કોણુ બલસિદ્ધ આદર્શનું :
દતા પ્રજાસ કાલ તે તુજ સમા ઢળે રહેજમાં.

ખરે, તુજ સમાન સૌ, નિમતભો મરુતુ વંડ કો
લક્યો ગગન ગેબથી, ઝખટમાં મરા લીધ સૌ.
ગણી અકમ નતને મદમદેલ જે ભમિયા,
હગાવી પળમાં દઈ જ ધરણી પરે દાખિયા.

અહો, કણ્ઠલે કરી અખુટ ધાન્ય લોકે સર્વાં,
અહો, રજરજે કરી અખુટ દ્રવ્યને સંઘસાં,
અહો, અણુઅણુ કરી જનન લાલ તાબ-કર્માં,
ચુંધી, ચમદી, કુંદી, દાળી, સરખી પ્રભુ દીન કે
મદીલ થઈ માનવી મગજ ખોલ બેઠો ખરે.

તમહીં ગગન લીંધી વજ્ર ઉતયુ' વિધાતાનું શું !
મુલબંદમ, અભયન, ઇશકંત લોહી બધું ;

કરાજ રણભૂમિના અતલકૂંપ પેટાળમાં,
પળેપળ હરાઈ અસ્ખલિત વેગ ઝહેલું યધુર.

જયો પર જયો મજ્યા, મનુજ કૂલીકાલી રહ્યો,
પરાજય પરે પરાજય ચડ્યા, સિરે હસ્ત દે
'નસીબ' વદી હાંફતો, મનુજ તાહરી શી ગતિ !
બધું જ પ્રભુએ દીધું, મનુજ તાહરી શી મતિ !

'અમે જગત છતીને નવલ સૃષ્ટિ દેશું' રચી.
'અમે જગ બચાવશું' હનુજ હુદ પંન્નધરી.'
'તમે અમુર સને', હિંસક તમામ, ના ના અમે
અહિંસ બાલથી પ્રભુની રચના આદો રચાવશું !'

બધાય પ્રભુદૂત ! યુદ્ધ પ્રભુનું જ ગેલી રહ્યા !
અને હુદય વીતરે નિજ અહં શું બાઝી રહ્યા
બુના તમસબળને જ નિજ ઈંદ માની રહ્યા,
વિમૂઢ શિશુતા પરે પ્રભુ શું અદ્ભુતારી રહ્યા ?

'અરે, વિજય કોણનો ?' વિજયમત્ત હૈયે ધડી
સવાલ ઉપને, 'મનુષ્યતાણી સકિત આ છતતો ?'
અને ધડીક આગળા ઉઘડનાં અહંના ફેફડે
જરા દિરણુ કોઈ દૂરતમ જ્યોતિનું ધૂપણું.

નહો, મનુજની મતિતણી નથી બધી આ ગતિ.
પ્રયણ અરિનું ચ તે કુસલ ચિત્ત બૂરે ધડી,
હુદે અજનું સાવ યે મકરદંડ્રમાંથી વળી.
સુકાન સદુ જગનું કર અદર્ય કો ધારતો ?

પણ મનુજની સ્થિતિ ? વધ નિમિત્ત રહેલું જ શું ?
પ્રભુકર નિયે થઈ કરણ માત્ર રહેવાનું શું ?
અરે, પણ નિમિત્ત તો પ્રભુકરે નથી કોણ રે ?
પ્રભુ જય દિયે, દિયે અજય તે ચ સ્વીકાર્યું શું ?

નિમિત્ત સદુ છે જ હરાકરના. મરે એક ને
રહે સજીવ અન્ય બે ચ પ્રભુકરે નિર્માણ છે.
દિસે હણવ એક તે ન હણનાર, તે તો પ્રભુ.
હણાયલ હણાયલા પ્રભુધકી જ રે કથારના !

નસીબ રહી જિન્દગી ગણતરી ધરાવ્યેલ તે.
નસીબ થઈ યત તો જિરવની મણી ઈરાની.
અને મદ વિષે કુલ્હી મનુજ પ્રાન્ત છે ને બન્યો,
શિરે ઝલુમતી જ છે પરશુ રામની નશુત.

જયદો લગ મનુષ્યને મદ દરો અદાનો, દરો
દરે લકુષતા, દરો મલિનતા, ગુમાયા દરો,
પ્રપંચ વળી દંભ, દુષ્ટ કંઈ ગુણ સિખ્યા દરો,
ત્યદો લગ વળી વળી કુટન બાદુ એ દાનવી
સદા ચ દલ્હતી જરો પરશુ રામની ઉમ ચે.

અને યુગયુગે, પ્રતિસાદ, કાયકે કાયકે,
ધરાતલ સુધર્મનાં પ્રગટરો કુરુક્ષેત્ર કૈં,
અદો કુસુમ ઈરાના દરપદો રાકે નેદ ના
શિરે પરશુ ઈરાકેરી ઝિલ્લાની તેલે રહી,
સુધર્મ કુરુક્ષેત્રમાં ફે પરશુ ધરાના હસ્તમાં ફે
અવરચ પ્રભુ રોપને રામન નિત્ય પોદે નદો,
ધુમે ગગનતાલુકે પ્રખર રુદ્ર તે ચે બની.
નહોં કમલઆસના હસની બિણ્ણલક્ષ્મી સદા,
ધુમે ખપર લેઈ તે સદય ઉમ કાલી બની,
રાસી શિર પરે ધરંત દરકુઠ માલા હુરે,
નૃમુણ્ણતણી, જે વિષે અમૃત પાવંતીઓઠનું
દલાદલ રાકે જ તે જલધિરેઝ કણે ધરી.

પ્રભુ નિરખવો ? ખરે સમજવો ? ખરો ધારવો ?
મુકી મનુજચિત્તની લધુક સુષ્ટિ ખ્યાલો ભરી,
દયા, મધુર ભાવ, કોમલ ગુણોની, આદર્શની;
સદા અબલ અર્ધ નશુત તરંગિતાં તેજની,
વંચે ચદ, મનુષ્ય, જ્યાં વિલસતો પ્રભુ પૂર્ણ ત્યાં.

પરા પ્રભુતણી જગત્ નયવતી તું પ્રજા લહે,
વિદેશ સદુ ધર્મણીતું ત્યદો મૂળ સાચું અહે,
સમરત દુઃખ જીવતો પરમ જ્યાંદિ આનંદ તે,
અન્યે બલ, ઉમ તેજ ભરી દિવ્ય-સન્-તા ત્યદો,
પરાત્પરની સુષ્ટિ એ ધારવીપૂઠ રપશી રહી,

ન દૂરતમ જ્યોતની શુદ્ધ વિશે, મનુષ્યો તણી,
નસેનસ વિશે મ તે ઉતરતી ક્રિયાવંત યે;
પરાત્પરની દિવ્યતા નદિ અમૂર્ત દૂરે રહી,
મનુષ્યતણી કાપમાં ઉતરતી બની મૂર્ત તે.
પરાત્પરની દિવ્ય શક્તિ મનુચિત્તના સંગમે,
બની અધિક વેગવંત જગતંત્ર પ્રેરી રહી,
પ્રગાદતમ મૌનથી નગ સમાન દુર્ધર્ષ યે.

હરો નદિ, હરો પ્રભુ ? મનુજકેરી સારાંકતા,
પરે ન અવલંબતી પ્રભુતણી ક્રિયા મૂઠ આ
મનુષ્યતણી કિલ્લે અંતર અધૂરી સદ્માવના
પરે ન અવલંબતી પ્રભુતણી કૃપા, સૂર્ય સો
રવચં સ્ફુરત જ્યોત ધસ નિજ સૃષ્ટિ જૂંઝ્યા કરે.
મનુષ્યકર પાંગળે નિજ કૃપાણુ અર્પો ધડી
લડાવી નિજ યુદ્ધ સૃષ્ટિ નિજ તે રચાજ્યા કરે.

જડત્વ તમસેથી ભગૃત બનેલ જે કો હરો,
ઉરે શુષ્કત જેહને નયન નમ્ય ખૂંધ્યાં હરો,
કુદાર્થ અથડાર્થ ચિત્ત કબકેલ જે કો હરો,
અને પ્રલયપૂરથી બચી ગયેલ જે કો હરો,
પ્રભુની પરમા કૃપા સમજરો અને જીલરો,
પ્રભુતાણું વિધાન ભૂમિ પર રચાપવા. હ્રુતતા
જગતરત્ન કાર્ય કે પ્રગટ ચિત્ત તેને યરો:

અને હૃદયની શુદ્ધા મહો કૃતાયંતા માણુનો,
કરી દુલસી ભિમિથી અખરનાદ ઉદ્ગારતો,
મનુષ્ય પ્રભુનાં ધરા પર રચાયલાં ધામમાં
અનોખું કંઈ એક ધામ ઉરરખરાંથી ભણુરો;
અને જલદ-આગમે જ્યમ મયૂર નાચી ઉઠે
પ્રકુલ્લજર તેહને લલિત મૂક વાચા કુટે:

ધરાપટ પરે ખરે સુખગ એક ધન્યા પુરી
સદુ નગરીઓ વિશે નગરી એક પોંડીચરી.

ફરી ત્રાપજને

૩૨ બહુ હતો, આશા નહોતી ફરીય ફરી કદી,
 અતીવ અમતા તારા શીળા સુધામય અંકમાં;
 જરિય ન'તી આશા કે તારા સુપુષ્પિત પદલવે,
 અધિક જીડવાનું આવેશે યશે મન-પંખને. ૧
 ફરી દિન મળ્યા આ આત્માને નવા સમભાવના,
 દિન અધિક બે લાખ્યા સ્નેહી સહે સહવાસના;
 ફરી જીધડતાં અન્ત:-પદ્યે પરોઢ છુવારની,
 વિભવ નભની લાખી દ્વાણી દલેદલમાં નવી. ૨
 મળ્યા જીવનની તાલાવેલી, સુધા અનુભૂતિની,
 વદન પ્રજ્વળીતું જોતાં તો લસે ઉર પોયણી;
 સ્વજનમિલને જાગે વેગે સૂરાવટ કમ્પની,
 પ્રજ્વલ-પમરાટે મૂછોમાં ઢળે અભિ તોપથી. ૩
 ટહુરવ અહો ઓચિંતાના ફરી શ્રવણે પડે,
 નવજીવન આમન્ત્રેઃ હૃદય મુખે અમકી ઉઠે;
 અશિયિલ શિરે ખૂંકે ગુદ્મોઃ પરે તરતો ચશી,
 મન વિહગની માયા માળે ખુલ્લે ગતિ પદ્મની. ૪
 ઝડપ રજનિની સંગે શીળા વહારી પરંપરા,
 શિર પર ચડે એનો એ આ મૃગાંકન ચન્દ્રમા;
 તદપિ નવલાં અન્ત:તરવે વધી ગર્ભ ચારુતા
 પુલકિત બહુ સ્પર્શે ના જ્યાં સમીર વનાન્તના. ૫

૧. લેખકના સંગ્રહ 'સંસ્કૃતિ'માં 'ત્રાપજને' નામક માધ્ય છે તેના અનુસન્ધાનમાં.

વિજન કરતાં મેદાનોમાં વચે તરવૃન્દમાં,
 સુખ નોંદરના ગાળા ધાલી સૂતાં કંઈ ગામડાં;
 મૃદુ દલખણે શિખેં ટોળે તરે મળી કુંજડાં,
 તહીં રખડતાં ક્ષેત્રે ક્ષેત્રે સહોદર સંગમાં. ૬
 નજીક કઠવા, ત્યાંથી આવે અલંગ મણાર ને,
 અનિલ જલધિ દક્ષિણાદાં ઊઠે અભિનંદને;
 તટ પર ધસી મોખાં પાછાં છલી અદર્કાં ધિસે,
 સુખ અનુભવે અન્તાઃપ્રાન્તે અનાગત હિંમવે. ૭
 જલધિ પરના વાયુ સંગે મળી મૃગ સામટાં,
 હરિત મયદાને ટેલે ને રમે તરુ છાંયડાં;
 શશી પૂનમનો સિન્ધુઅંકે વિનર્તિત પ્રેખતાં,
 સ્થિર ખડ રહે ના કેં ઝાઝ્યાંઃ જૂલે શિર સામટાં. ૮
 જલધિ જલ છંદારે, ઠાંઠે પડી તહીં વેણુમાં,
 અવશ્ય કરતાં દિગૂ પ્રાન્તોનાં બુલાયલ મીતડાં;
 બહુ સરી ગઈ પૃથ્વીમાઝો, સરે, વળી ઊતરે,
 રજત નખળો ક્ષીણેન્દુ ત્યાં અખોલ નિશાક્રયે. ૯
 અતલ નભની, તેમજ્જોની, અનારત સૃષ્ટિની,
 ગહન કરતાં વાતો, જોતાં પ્રિયા નયને ભરી;
 અતલ મમતા, એ ઓદાર્યે જઈ સહુ બિરંમરી,
 વરદ નિરખે શિખેં જાણે વશિષ્ઠ અરુન્ધતી. ૧૦
 અધિક મમતા ઉત્કંઠા ને પ્રલોભનથી ભરી,
 પ્રણય સુખની તૃપ્તિનો કેં ન તાગ શકે મળી;
 કપમ દહી કશું કયા આભારે નથી પરતરખને,
 ફરી સ્વજનના શા આવેશે સહુ સહચારને ? ૧૧
 અવધિ નથી આયુની ઝાઝીઃ ન ઇશ વિભૂતિની,
 અક્ષર ભરતીને કેં માઝા, સુધા અનુભૂતિની;
 અતલ અગતી કોતાં કોતાં, ધરાહિં નહીં જંડરી,
 મહુ દિશ ઝરે હેયે મારે અનર્ગળ માધુરી. ૧૨
 જીવનભર અંખેલી છાયા સુધામૃત રમેહની,
 ફરી શિર ઝૂકે, એ આ ગાયા અનાદૃત નેહની;

ચિર પરિચિતા તેતે ભાવા નવી ઋણુતા ધરે,
 નવ્વતર ઊઠ્યે હેયું અહો મલકી ઊઠે. ૧૩
 કદી નવ શકું આભારે હું અનુગ્રહ એ કહી,
 અવિરત ઝરે કાં કે વર્ષા: શમે ગતિ શબ્દની;
 દલ દલ વિષે ના કંપેલી અનુત્તર તુમિથી,
 પુલકિત લતા આપાઢીની લચી બહારી ઊઠી. ૧૪
 વધુ નહિ શકું થંભી, ઓહ આ ટહુરવ આવતો,
 વડની વડવાઈ-હીડોળે-જતો લધ વાયરો;
 જલાધજળ આઝોટે-સોટે તરંગિત ચિત્તકું,
 તરલ હર કંપેલી ઊઠે-જતું અનુભાવણું
 સ્વજન સુખની આંખાવાડી.... ૧૫

('મદ્રા' નામક અપ્રકટ કાવ્યસંગ્રહમાંથી)

દી. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ જવેરી

સંસ્મરણો

સ્વ. રણછોડદાસ ગીરધરભાઈ મારા દાદા થાય. ગુજરાત અને
 કાઠીઆવાડમાં ઇ. સ. ની ઝોગણીસમી સદીના મધ્ય ભાગની
 આસપાસ પાશ્ચાત્ય રીતે અપાતી પ્રાથમિક ગુજરાતી કેળવણીના પાપા તેમણે
 નિશાળો સ્થાપી કેવી રીતે નાખ્યા એ ગુજરાતની કેળવણીના ઇતિહાસનું
 પહેલું પ્રકરણ સુવિદિત છે. એ ધાટી ઘરની પ્રાથમિક કેળવણી એટલે
 એટલા પર બેસી, યા રસ્તાની ધૂળ પર બેસી લાકડાની પાટી, સંકેદો ને
 લેખણ કે વતરણી વડે શિખનારા વિદ્યાર્થીઓની ગામડી નિશાળિતો મૃત્યુ-
 થંટ, ધીમે ધીમે એ નિશાળો બંધ થતી ગઈ, જોકે નિશાળમરણ કરવું,
 પુત્રને પહેલી વખત નિશાળે બેસાડવાનો ઉત્સવ ઉજવવો એ રીત તો હજી
 પણ કોઈ કોઈ જગાએ હરતીમાં છે, તેથી એવી ગામડીશાળાઓને આજી
 રહેવાની જરૂર હતી. કારણ એ વિધિ, નાળાબેર, ગોળધાણા, ગુરુજીને
 અપાતી શીખ વગેરેને માટે સરકારી નિશાળના વડા મહેતાજીઓ

તેવાર પણ ન હતા અને તેમ કરવાની તેમના ઉપરીઓ તેમને રજા પણ આપે નહિ. માટે એ રૂઢો ભરતી ભરતી પણ જીવતી હતી. એવી એક રૂઢ ભરતીમાં નવા દહેરા (શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીના ઘર) પાસેથી હેલાં પંદર વીસ વરસથી જ હટી ગઈ છે. એ નિશાળોમાં જીવનમાં ચીવટપણું સાહજિક રહેતું હતું. કારણ આવી ગામડી નિશાળોમાં બહાવવાનો ધંધો વંશપરંપરાનો હતો એટલે જ્યાં સુધી તેના ચાલકો માટે બીજી ગોઠવણ ન થાય ત્યાં સુધી હરનિર્વાહને માટે એ નિશાળો ચલાવવી પડતી જ.

મારા પિતાથી ન્હાના બાપ સ્વ. મનમોહનદાસ ઝવેરી હતા. તેઓ કવિ હતા. તેમના બેગા મારા દાદા તથા દાદી રેવામા રહેતાં. કારણ મારા કાકાને ભરતીમાં રહેવાનું રચાયેલું હતું. મારા પિતા ભરતીની બહાર સુરતમાં રહેતા. ભરતી ટેકરી પર આવેલું શહેર છે, મારા કાકાનું મકાન એવી એક ટેકરીના ઢોળાવની ટોચ પર આવેલું છે. તેની નીચેના ભાગને હેઠાણું કહે છે. અને હેઠાણાને અને ઉપલાણાને જોડતો એક પથરનો બાંધેલો પગથિયાવાળો રાહદારી મારગ છે, કે જ્યાં દરરોજ સેંકડો સ્ત્રીપુરુષોની આવરજવર રહે છે, કારણ નર્મદાને કિનારે જવાનો એ બાજુ એ એક જ રસ્તો છે. ભરતીની એ બાજુની વસ્તીને ન્હાવા, કપડાં ધોવાં, પાણી લેવા જવાનો એ એક જ “ઢોળાવ” એટલે એ રસ્તો આખો દહાડો ભરેલો જ રહેતો અને હજી પણ રહે છે. હું એ જ રસ્તે નર્મદામાં નહાવા જતો ને ગઈ છું. મારા કાકાનું મકાન આગ્રમાણે ટેકરીની ટોચ પર આવેલું હોવાથી ત્રણે દિશાએ નર્મદા નદીનું અદ્વૈતાત્મ દર્શન થવા જ કરતું. નર્મદાનો પુલ, સામી બાજુ અંકભેશ્વર તરફનાં લીલાં ખેતરો, અગાડીમાંથી જ્યારે જોઈએ ત્યારે આંખને ઠંડક આપતાં પવનનું તો પૂછવું શું? એ મકાનના પાછળના ભાગમાં ભરતીના એ લતામાં જણીતું જૂતનાથ મહાદેવનું દહેરું આવેલું છે, કે જોના આજે પણ ધણી ગણતો છે.

તે સમયની હમારા કુટુંબની રહેણીકરણી સાદાઈના મૂર્તરૂપ રજીસ્ટ્રેડદાસ હતા. સવારમાં વહેલા ઉઠતા, દાતણ પાણી કરી કપડાં પહેરી, ધોવાનાં અને રનાનબાદ પહેરવાનાં ધોતીઆં, અંગુષ્ઠો લઈ તેઓ પોતાના ઘરથી આશરે ૧૨ ૧૫ મિનિટના ચાલવા જોડેલો રસ્તો કાપી રતન તળાવ નામના સુંદર તળાવ પાસે એક બાવાની જગા જોતું નામ મોહનબાગ છે

ત્યાં જતા. કૂવામાંથી પોતાને દાઢે પાણી કાઢી રનાન કરતા. પોતાનાં પોતીઆં પોતાં (ભાવનગરમાં જીને “અગોટીઆં કરવાં” કહે છે, તે) અને પછી તે ધોયેલાં કપડાંની પોટલી લઈ સાત સાડાસાત વાગે ઘેર આવતા અને પાઠ-પૂજા વગેરે નિત્યકર્મમાં રોકાતા. એમના દાઢ નીચે રહી કેળવાએલા મહારા મહોટા બાઇઓમાંના એક સ્વ. મનનભાઈ પણ પોતાનો દેહ પડતાં મુઠી એ જ કમ જળવળી રહેલા, મોહનજાગના સાધુઓ પણ સેવા વૃત્તિવાળા હતા. આપણા દેશમાં રિવાજ છે તે મુજબ તેઓ શહેર બહાર એકાંતમાં જામલ સેવતા, માત્ર એકાદશીએ ગામમાં આવતા અને ભક્તોને ઘેર જઈ એકેક પેસો તથા સીધું લઈ પાછા ફરતા. એમને ત્યાં આચ્છદ્ય-ઉત્સવ હોય તો માલપુડા-દામોરજીને ધરાવી ભક્તોને ત્યાં આપી જતા. એવી જ એક જગ્યા એ જ રતન તળાવના કાંઠા પર ખાખ ચોક નામે આવેલી છે. હમારી મોઢવાણીઆની ગણિતે તેને અપનાવી લીધી છે. ત્યાં ખાખી બાવાઓ રહે છે, અને દરરોજ સાંજે ત્યાં મારા સદરજી સ્વ. ભાઈ મનનભાઈ જતા અને તેમના મિત્રો વગેરે સૌ ત્યાં બેસી રાતગોઠી કરતા અને રાત્રે આઠેક વાગે છૂટા પડતા. એ જગ્યાનો નિર્વાહ આ સેવકો જ ચલાવતા. બાવાઓની સોખત એટલે એમાંના કેટલાક તંબાકુની ચલમ પીતાં શીખેલા અને બીજાઓ શીશીવારી તથા પતરાજી ખાતર ગાંજેની ચલમ પણ પુકંતાં-એમ ખતાવવાને કે હમે એવા સશક્ત છીએ કે હમને એતો નિશો ચડતો નથી. પણ એ બોટું હતું. માલક પદાર્થનો નિશો ચડ્યા વગર રહે નહિ અને એ વ્યસન છૂટે નહિ. એટલે એઓ તેના ભોગ થઈ પડતા અને ઘેર પણ તેમજ દરતા.

તે વખતનાં જાળમે તથા યુવકોનાં જીવનનો ચિતાર આપવા માટે આ લોકીકત જણાવી છે. એ પછીના વખતમાં એટલે જેમ જેમ પાશ્ચાત્ય રીતના પાયા પર રચાએલ કેળવણી આગળ વધતી ગઈ અને હુલ્કો અંગ્રેજી કેળવણી લેતા થયા તેમ તેમ તેઓ વધારે ભયંકર વ્યસનના ભોગ થઈ પડ્યા તે સંબંધી લોકીકત આગળ જતાં આવશે.

આ તો તે સમયનું વાતાવરણ કેવું હતું તેનો કાંઈક ખ્યાલ આપવા સખ્યું છે.

મારું પ્રાથમિક શિક્ષણ શરૂ અને સુરત વચ્ચે વહેંચાઈ ગયું હતું.

નવા દહેરા પાસેની પ્રાથમિક નિશાળમાં થોડું ઘણું એટલે ત્રીજી ચોથી ચોપડી શીખી હું લાલ બજારની મહોટી સ્કૂલમાં ગુજરાતી સાત ધોરણ પૂરાં કરવા ગએલો. હેડમાસ્તર મોધરા તરફના હતા. બહુ સખત સખ કરતા. ઘેર બોલાવતા અને કામ કરાવતા. આ નિશાળમાં મારા બેડીઆ પ્રોફેસર બજવંતરાય કલ્યાણરાય દાકાર હતા. મારો અને એમનો નિશાળ બવાનો રસ્તો એક જ હતો અને હમે રસ્તામાં મળી જતા. ઉમરે ન્હાતા પણ શરીરનો યાંધો ને ઘાટ તો ભવિષ્યમાં એ જાને ડેવાં થશે તેનો સાચો ખ્યાલ આપતાં હતાં. બોલવામાં હાલની જ ઘાટી અને એજ ધીમાશ. એમના સગા મામા ગુલાબરાયને મારા કુટુંબ બેડે પરિચય સારો હતો તે પણ હમારા બે વચ્ચેની એક જાતની સાંકળ હતી. આશરે ૬૫-૬૮ વરસની એ મિત્રતા હજી સુધી જળવાઈ રહી છે, એ પ્રશ્નનો પાડ.

સૂરતમાં ગુજરાતી ડેળવણી નવાપરાની સ્કૂલમાં તથા ત્રિપુરાશંકરે માસ્તરની સ્કૂલમાં લીધેલી, પણ તે તૂટક તૂટક. સૂરતની તે સમયની સઘળા નિશાળોમાં ત્રિપુરાશંકર માસ્તરની સ્કૂલ બહુ વખણાતી. એ ત્રિપુરાશંકર જેઓ જ્ઞાતિએ નામરખાદાણુ હતા તેઓ છોકરાઓની સારી સંભાળ લેતા. મારા પિતાશ્રી તે વખતે એમનાં ઉપરી એટલે ડેપુટી એન્સુકેશન ઇન્સ્પેક્ટર હતા તેથી માત્ર પર નજર વધારે રાખે, એ સ્વાભાવિક હતું.

ગુજરાતીકેળવણી પૂરી કરી હું બચ્ચની હાઈસ્કૂલમાં અંગ્રેજી કેળવણી માટે દાખલ થયો. તે વખતે એ હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્તર પ્રોફેસર મોહનલાલના પિતાશ્રી રા. બા. પાર્વતિશંકર મણીશંકર દવે હતા અને તેમના હાથનળે આસીસ્ટન્ટ તરીકે રા. સા. છળીલારામ દીક્ષિત જે હાલના ચોરીએન્ટલ ટ્રાન્સલેટર બાઇ બ્યોટીન્ડ્ર હરીદર દવેના સગા થાય. એ છળીલારામ સ્નાન, સંધ્યા વગેરે તથા શ્રાદ્ધણેને કરવાનાં પાઠ-પૂજનના બહુ રસીયા હતા. સંસ્કૃતનું જ્ઞાન ઊંચા પ્રકારનું હતું અને નર્મદા નદીનો પવિત્ર કિનારો મળેલો એટલે એમણે એક નર્મદા મંડળ સ્થાપ્યું અને તે મંડળનું કામ એ કે, સાંજના નર્મદાને કિનારે મળી સૌએ ત્યાં સ્નાન સંધ્યા કરવાં અને રાત્રે નવ-દસ વાગે નવ ચોટીને ઓવારેથી નીકળી ભૂતનાથ મહાદેવનાં દર્શન કરી પછી વિખેરાયું. દર સોમવાર મહાદેવનો વાર એ મંડળ ઉજવતું અને શિવને પ્રિય મોદકનું જમણુ જમતું. એ મંડળમાં ખાડાણ સિવાય દમારી જ્ઞાતિના લીણીઆઓ

પણુ જોડાયા હતા. અને. “દર નર્મદે”ના ઉચ્ચાર સિવાય પરસ્પરને વધાવી લેતા બૃહતા ન હતા. તે વખતે બહુમતી પ્રાથમિક શાળાઓમાં કવિતા શીખવનાર સુરતના વિસનગરા નાગર કવિ દક્ષપતરામ દુર્લભરામ હતા. એમની તે સંમયના કવિઓમાં કાંઈક ગણતરી હતી. યજ્ઞ ભાષાનાં ‘કાન્ધેનું’ એમને જ્ઞાન સારું હતું, કારણ તે વખતે એ ભાષા શીખવાની ફેરન હતી. એઓ જેપૂર વગેરે સ્થળે જઈ એ ભાષાના પ્રધાનનું સંશોધન કરી આવેલા અને એમણે કાવ્યને લગતાં પુસ્તકો પણ બહાર પાડ્યાં છે. કનૈયાલાલ મુનશીએ અમર કહેલા દા. કેવળરામ, ધીરજ કાકા વગેરે કવિ દક્ષપતરામ ઉપરાંત એ મંડળના સભ્ય હતા. તે સમયના ધાર્મિક જીવનનું આ એક પાત્રું બહુ આગળ તરી આવતું હતું અને સ્નાન સંધ્યા પ્રત્યે એઓ ઉદારીન રહેતા તેમને આગળના મારતું હતું. છપ્પીલારામના ગયા બાદ એ મંડળ અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયું. જેમ ખાખચોકમાં જેસનારાઓને માંગની લત લાગી હતી તેમ નર્મદા મંડળવાળાઓને શિવને પ્રિય “સરદી” (ભાંગે) પીવાની લત લાગી હતી.

હમારું કુટુંબ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયી હતું. ઘરમાં કાઠોરજીની મહોત્તી સેવા હતી અને હજુ પણ છે; છતાં હમારી બહેનોને શિવ સંપ્રદાય તરફ મમત્વ વધારે હતું.

અંગ્રેજોનાં જે જ ધોરણ હું બચ્ચમાં શીખી શક્યો. પછી મારે બાવનગર જવાનું થયું. રા. જા. પાર્વતિચંદ્રે જોડે, એઓ સુરતના હતા. એટલે, હમારે ઘર જેવું હતું. હું એમને ત્યાં ધણી વખત જતો અને એમના ધર્મપત્ની-પ્રોફે. મોહનલાલની માતૃશ્રી-મારા પર બહુ હેત રાખતાં. એમની નિશાળમાંથી ખરી મારે બાવનગર જવાનું નક્કી થયું તેથી એમને બહુ ખોટું લાગ્યું.

વખતોવખત સુરત રહેવાનું થતું હોવાથી એક કાયદો એ થયો કે સુરત જીલ્લાનાં ધણીખરાં મામડાં મારા જેવામાં આવ્યાં. નિશાળોની પરીક્ષા લેવા મારા પિતાને ગામડે ગામડે ફરવું પડતું. તે વખતે મને પોતાની સાથે રાખતા. વરસના આઠ મહીના ફરવું પડતું. ચોમાસાના ચાર મહીના સુરતમાં માળવા પડતા. તે વખતે સુરત રહેતી ડેટલીઠ રહેતા પણ જેવામાં આવી. મુસાફરી માટે બે બળદોની બેડવાનું મહોટું શીગરામ રાખ્યું હતું; તે શીગરામમાં જેસી ગામેગામ જતા. રસ્તા સારા નહિ.

ધરેડીઆ રસ્તા. ખાડા તો એવા હોય કે તેમાં પૈડાં પડતાં, હમે અંદર બેઠેલા માણસો ઉછળાએ. અને આવી કપરી મુસાફરીઓ કરી મારા પિતાનું શરીર સુદૃઢ બની ગયું હતું. પાછળથી કામનો બોજો વધી પડવાથી એમને એક મહદનીશ આપવામાં આવેલો તે હાલના ગી. ન. જી. શેખ. ખી.એ. એલ. એલ. ખી. (અમદાવાદના) ના પિતા ખાનસાહેબજનમહમદ શેખ. તેમને સૂરત કોલ્લાના દક્ષિણ ભાગમાં ફરવાનું હતું. તેમની જોડે પણ હું જતો. ઉઠવાડા વગેરે એજ રીતે જોએલાં. કારકુનો, સિપાઈઓ હમારી સાથે 'ક'પ' માં રહેતા, જમતા ને સૂતા એટલે એ રીતે એકાંત લાગતું નહિ. બરૂચ છોડવા સાથે મારા જીવનનું પહેલું પ્રકરણ પૂરું થયું ને ખીજનાં મંડાણ મંડાયા. બરૂચ છોડતું પડ્યું તેનું કારણ મારે જાદુ દિગ્ગીર થવા જોઈએ : મને creditable નથી. તે વખતે જે મદારા સોજતીઓ હતા તેઓ ખરાબ લતે ચડી ગયા હતા અને મારી આસપાસનું વાતાવરણ ક્રિસિસ-દુષિત-ગંદું થઈ ગયું હતું. અને મારા ઘરનું વાતાવરણ Spleenish હતું. મારા ખાતુશ્રી સૂરત રહેતા હતા. એટલે મને ઉછરવાનો ખાર મારાં સૌથી મહોટાં બહેન-જેઓ નાનપણમાં વિધવા થયાં હતાં, અને જેઓ મારા વડીલોની ગેરહાજરીમાં હમારું બરૂચનું ઘર ચલાવતાં હતાં તેઓ સ્વભાવે કરડાં અને સખત હતાં. અને રકુલમાં જતી વખતે લાં ખાવાનું વગેરે લેવાને માટે ઘેરથી પૈસા આપવાની વિરૂદ્ધ હતાં. કુટુંબમાંના સોજતીઓ છુટે હાથે ખાવાનું ને હું જોયા કરું એ ડીક લાગતું નહિ, અને તેથી તેનું ખાવાનું લેવા જેન જેન પ્રકારે એક બે પૈસા વધારે નહિ-ખોટી રીતે લેવાની લાલચ હું અટકાવી શક્યો નહિ. મારાં બહેન ઘરનો હિસાબ રાખતાં અને જાદુ ચોક્કસ હતાં, જે કે પૈસા ઉઘાડાં ખાનામાં રાખતાં. છતાં એક-બે પૈસા પણ ખૂટે તો તેઓ પકડતાં. મને પૂછતાં મેં કબૂલ કર્યું, આથી મને આવી સોજત છોડાવવી એવો તેમનો વિચાર થયો.

આ સિવાય ખીજનું પણ કારણ હતું. જે કે હમો મુકાબલે ઉમરે નાના હતા છતાં કેટલે ખોટે રસ્તે ચડી ગયા હતા. હમને સૌને ખીડી ખીવાની સખત મના હતી છતાં પીતા હતા. જેમને ખીડી ખરીદવાના પૈસા ન મળે તે નેતર પીતા. સજામતી નેતરના કાણુમાંથી ધૂમાડો નીકળતો તે નાક વાટે

મેં મારાં પાત્રા વિશે મારો મત ટાંક્યો નથી છતાં પણ શ્રી મંમને એમ લાગે છે કે રૂપાંતે જગત્સ્તીથી મોટાને ઘેર મોક્ષલવામાં મેં ઠાઈ હીન પ્રકારનો સંતોષ માણ્યો છે, એટલે કે રૂપાંત પતનમાં હું રાખ્યો છું. આવેશમાં આવી જઈ આ લાગણીઓનું મારા પર આરોપણ કરવાને શ્રી મંમને ઠાઈ પણ કારણ મારી નવલિકામાંથી મળતું નથી. તેમનો આરોપ ગેરસમજને લઈને જ કરાયો છે. આથી આગળ જઈ શ્રી મંમની એક અક્ષર ગેરસમજનો દાખલો લઈએ તો રૂપાંતે બીજા આગળ વિશે એમની આગળ જે ફરિયાદ કરી છે તે. મેં મારી નવલિકામાં લખ્યું હતું કે: "તેમાંથી પાંચેક બાળકોને નાનીમોટી ઉંમરે યમને સ્વાધીન કરી રૂપાંત નિશ્ચિન્ત થયેલી." આ વાક્યનો અર્થ એ મહારાજ એમ કરતાં લાગે છે કે રૂપાંતે તેનાં પાંચેક બાળકોને મારી નાંખેલાં! શ્રી. મંમની અણુ-સમજ, ગેરસમજ અને અજ્ઞાનના આવા નાના દાખલા ટાંકવામાં કંઈ અર્થ નથી, એટલે એ બાબત તો આટલેથી જ પતાવું છું.

હવે તાર્કિક પ્રશ્નો પર આવીએ. મેં ઉપર જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે મારી વાર્તાથી શ્રી. મંમની નીતિની ભાવનાને આઘાત લાગ્યો છે. રૂપાંતે એમનું હૃદય સર કપું છે, એટલે એ મહારાજ એમનો ભાવના પ્રમાણે આદર્શ સ્ત્રીના સર્વે ગુણોનું રૂપાંત પર આરોપણ કરે છે. એમની માન્યતા પ્રમાણે રૂપાંતે આટલી રૂપાળી છે તે અવશ્ય પતિભક્તા, સૂચીલા પોતાના પતિદેવને કોઈ વાર કડવા વેલુ ન કહે તેવી મીઠાબોલી, વત્સલ, ગુણિયલ ગૃહિણી હોવી જોઈએ. એમની કલ્પનાજનિત રૂપાંત એમને મારી નવલિકામાં મળતી નથી, એટલે તેઓશ્રી સીધો મારા પર આરોપ મૂકે છે કે મેં રૂપાંતે અન્યાય કર્યો છે. પણ આ બાબત જે સત્ય છે તે શ્રી. મંમને જ વ્યક્ત કર્યું છે. તેમના કલ્પના પર હાજર થતી રૂપાંત વિશે તે મહારાજ લખે છે કે: "એ આ દુનિયાથી પર એવી એક નવી જ દુનિયાની રૂપાંત હોય એવી હતી." વસ્તુતઃ શ્રી. મંમની રૂપાંતે મારી રૂપાંત નથી. શ્રી. મંમની રૂપાંતે ઠાઈ નવી જ દુનિયાની છે; મારી રૂપાંત આપણી જૂની પુરાણી દુનિયાની છે. શ્રી. મંમની રૂપાંતે એક આદર્શ સતી છે, મારી રૂપાંતે એક સામાન્ય સ્ત્રી છે. શ્રી. મંમની રૂપાંતે ઠાઈ મધ્યમવર્ગના સ્વચ્છર્યુત્તર ધર દીપાવે તેવી ગૃહિણી છે; મારી રૂપાંત સંસાર-

નો. બાર એકલે હાથે વહેવા મથતી એક ગરીબ સ્ત્રી છે. સારાંશ કે શ્રીં ગંગાની રૂપાં નન્દનવનનું પારિગત છે, મારી રૂપાં કાલવપ્રાયમાં ઊગતું કમળ છે.

સતીત્વ એક ભાવના છે, પણ સ્ત્રીત્વ એક હાકલ છે. વાસ્તવવાદી કલાકાર આકાશના તારા તરફ મીઠા માંડી રાખવાને બદલે અશુભમતું સત્ય ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરે ત્યારે શ્રીં મંમ જેવા આદર્શવાદીઓ ધર્મ અને નીતિને નામે દુનિયા મળતી મૂકે છે. કાંઈ પણ કલાકૃતિને લૌકિક નીતિની દૃષ્ટિએ જોઈ એને ધૃષ્ટ અગર અનિષ્ટ જાહેર કરવામાં કલાતું માન સચવાતું નથી. કલાતું માપ રસદૃષ્ટિવડે જ કાઢવું જોઈએ. મારું કહેવું એમ નથી કે કલા અને નીતિને કાંઈ જ સંબંધ નથી. એથી ઊલટું મદાન કલાકાર જે રીતે નૈતિક પ્રશ્નોનું હાલ જોઈ શકે છે તે રીતે ફક્ત નીતિવાક્યોનું રટન કરતા નીતિપૂજકો જોઈ શકતા નથી. વળી સોફમાન્ય નીતિમાં પણ ફેરફાર થવા કરે છે અને તેથી સત્યાન્વેષણ મારે પરંપરાગત નીતિના ધોરણો વિશે નવીન દૃષ્ટિબિન્દુઓ કલા તથા વિવેચનમાં રજૂ થવાં જ જોઈએ. સતીત્વની ભાવના એ હિન્દુઓનો પરંપરાગત વારસો છે, એટલે જ લોકો એને અનાપાસે વળગી રહે છે એમની નજરે સતીત્વ જેવો બીજો કોઈ ઉચ્ચ આદર્શ નથી. પરંતુ કાલની બીજી બાજુ તપાસીએ તો એમ નથી લાગતું કે સતીત્વની ભાવનાને લઇને આપણે પુરુષાત્તન ગુમાવી બેઠા છીએ ? જો સતીત્વની ભાવનાએ આપણી સ્ત્રીઓને ઉન્નત કરી છે, તો એ જ ભાવનાએ આપણા પુરુષોને અવનત કર્યા છે. કારણ કે સ્ત્રીનો પ્રેમ એ સ્ત્રી વસ્તુ છે કે તેને મેળવવાને તથા તેને ટકાવી રાખવાને અયાગ પ્રયત્ન કરવાની પુરુષને સ્વાભાવિક વૃત્તિ થાય છે. પણ જ્યાં સતીત્વની ભાવના છે ત્યાં અરીણી જેવા નાલાયક પુરુષો પણ સતીના પાલનથી ઢંકાય છે. રૂપાં મ્હોટાને શરીર સેધિ છે તેમાં શ્રીં મંમને એમ લાગે છે કે રૂપાં પોતાના દેહને ઉકરડે ફગાવી દે છે. પણ પુરુષાર્થદીન અરીણીની પત્ની તરીકે રૂપાં જેવી સ્ત્રી આપું જીવન વિતાવે તેમાં એમને કાંઈ જ અથોચ લાગતું નથી. સ્ત્રીના પ્રેમ જેવા ઉત્કટ પ્રેરક બળને આપણે આપણા જીવનમાંથી લગભગ રહેતાતક કપું છે. આપણે એ વીજળીને શીયામાં ઉતારી છે, અને એ શીયાને અમરાષ્ટ્રએ ચકાવી દીધો છે. મતલબ એ છે કે સતીત્વ

જેવી હિચ્ચ બાવના વિશે પણ જે મત હોય શકે. એટલે જો વિવેચક પોતાની નીતિવિષયક સંકુચિત ખ્યાલોથી જ દોરવાઈને કલાને કસોટીએ ચઢાવે તો તેમાં વિવેચનનું સાક્ષ્ય થતું નથી.

અલગત્તં મારા તથા શ્રી મંમના નૈતિક દૃષ્ટિબિન્દુમાં ફેર છે. મને લાગે છે કે એમને મન પતિતા રૂપાં ધૃણાને પાત્ર છે, મારે મન પતિતા રૂપાં કરુણાને પાત્ર છે. શ્રી૦ મંમને રૂપાં માટે માન છે, એટલે દેઓશ્રી એને ધૃણાજનક પરિસ્થિતિમાં જોઈ શકતા નથી, અને તેથી જોર-શોરથી જાહેર કરે છે કે રૂપાંના પતન માટે કોઈ જવાબદાર હોય તો તેનો સમ્બંધ જ ! રૂપાંને માટે મને પણ માન છે, પણ જીવનમાંથી મળતા દુઃખદાયક સહ્ય માટે મને એથી પણ વિશેષ માન છે, એટલે રૂપાંને સુખી કરી મન મનાવવા જેવી કાયરતા હું કરી શકતો નથી. ન્યારે હકીકત આમ છે સારે શ્રી૦ મંમને એમની અંધારી મારી આંખો પર ચઢાવવાનો શો હક્ક છે ?

પરમ નીતિમાન શ્રી૦ મંમને મારી નવલિકામાં ન્યાં ત્યાં રૂપાળા સ્ત્રીઓ પ્રત્યે કુદૃષ્ટિ જ દેખાય છે. મેં લખ્યું છે કે : રૂપાંનું રૂપ રસિક જોનારને મુગ્ધ કરે તેવું હતું. આ વાંચીને શ્રી૦ મંમ પોકારે છે કે એવી રસિકતા લાજ કેમ મરતી નથી ? સુંદર સ્ત્રીને સુંદર કહેવામાં પણ રસિકતાની જરૂર પડે છે એ વાત શ્રી૦ મંમ ભૂલી જાય છે. એક સ્ત્રીનું રૂપ જોઈ કોઈ પુરુષના મનમાં સ્વાભાવિક અહોભાવ થાય તો તેમાં શરમાવા જેવું શું છે ? એક પુરુષનું રૂપ જોઈ કોઈ પુરુષ મુગ્ધ થાય તો તેમાં શ્રી૦ મંમને કાંઈ વાંધા ભરેલું ન લાગે; પરંતુ એક સ્ત્રીનું રૂપ જોઈ જો કોઈ પુરુષ મુગ્ધ થાય તો તેમાં એ મહાશયને ઘણું ઘણું શરમાવા જેવું જણાય છે. કારણ કે શ્રી મંમ એવા મતના છે કે રૂપાળા સ્ત્રીના રૂપથી મુગ્ધ થવું અને તેના રૂપનો ઉપમેગ કરવાની ઇચ્છા રાખવી એ સરખેસરખું છે. એમને મન સૌન્દર્યપિપાસા અને દેહલાલસામાં કાંઈ જ ભેદ નથી. તેઓશ્રીનો એવો ખ્યાલ છે કે સૌન્દર્યવતી સ્ત્રી તરફ એક જ દૃષ્ટિથી જોઈ શકાય છે અને તે વિષયનૃણાની. શ્રી૦ મંમ આત્માના રંગ છે અને જીવનમાં ઘણું ઘણું જોવા જેવું એ જોઈ શકવા હોય એમ લાગતું નથી. વસ્તુતઃ સ્ત્રીના રૂપ પ્રત્યે ઉપભોગની દૃષ્ટિથી જ નહીં પણ

આરાધનાની દૃષ્ટિથી. પણ જોઈ શકાય છે. લગભગ દરેક પુખ્ત વયે પહેંચેલાં પુરુષને સીધી અગર આડતરી રીતે સ્ત્રીના રૂપમાં રસ હોય છે. મને કહેતાં જોઈ થાય છે કે શ્રી.મંમ પણ આ મોહમળથી અલિપ્ત રહી શક્યા નથી. તેઓથી કદાચ રૂપાળી સ્ત્રીઓ આગળ આંખો નમાવી દેતા હશે, છતાં પણ સ્ત્રીના રૂપે તેમના હૃદયનો કબજો લઈ લીધો છે, અને વાત એટલે સુધી ગઈ છે કે તેઓથી રૂપાળી સ્ત્રીની બાબતમાં સત્યાસત્ય પારખવાની વિવેકશુદ્ધિ પણ ગુમાવી બેઠા છે. શ્રી.મંમને એમ લાગે છે કે મારી વાતોનો હેતુ સ્ત્રીભક્તિના રૂપને હલકી નજરે જોવાની દૃષ્ટિ, સાહિત્યની દુનિયામાં, જમી કરવાનો છે. મારી નવલિકા ઠાઈ એક રૂપાળી સ્ત્રી વિશે છે. તે અમુક સંયોગોવશાત્ બન્યું થાય છે. આમાં એ મહાશયને સમસ્ત સ્ત્રીભક્તિનું અપમાન થતું લાગે છે. શ્રી.મંમને એ સત્ય વિદિત નથી કે દુનિયામાં ઘણી રૂપાળી સ્ત્રીઓ સંયોગવશાત્ બન્યું થાય છે? સ્ત્રીના રૂપ પ્રત્યે ભક્તિભાવથી છલછલ થતું શ્રી.મંમનું હૃદય એમ કહેતું લાગે છે કે જે સ્ત્રી રૂપાળી હોય તે સદાસર્વદા પવિત્ર અને સદૃશી જ હોવી જોઈએ!

હવે શ્રી. મંમએ મારી નવલિકાની કલાની દૃષ્ટિએ કરેલી ટીકા પર આવીએ. અત્રે શ્રી.મંમનું દૃષ્ટિબિન્દુ માનનીય છે. એમનું વક્તવ્ય એ છે કે જે સંયોગોને લઈને રૂપાં રહેતાને ઘેર જવા ચાલી નીકળે છે, તે સંયોગો રૂપાંના પતન માટે પૂરતા નથી. એમના ધારવા પ્રમાણે રૂપાં નવલિકામાં રજૂ કરેલા ખોટા રૂપીઆના પ્રસંગ પછી પણ પોતાનું શિયળ રક્ષી શકી હોત.

જે સંયોગોને લઈને રૂપાંને પોતાની ટેક હોડવી પડે છે તે સંયોગો આ રહ્યા. વીસ વીસ વરસના કપરા જીવનથી રૂપાં કાયર થઈ ગઈ છે. આખા કુટુંબનો બોલો એને શિર દોવાથી એને ઘણું જ માનસિક ત્રાસ પડે છે. રૂપાં દેવામાં એટલી દૂખી ગઈ છે કે દૂરીથી તેનાથી પગભર થવય તેમ નથી. માની સ્વભાવ હોવા છતાં તેને સેવુદારો આગળ ગમ ખાઈ જતી પડે છે. રૂપાં મન અને વચનથી સતી નથી, એટલે ઠાઈ પણ સંયોગોમાં બાઈ ન જ થાય એવું નથી. આટલાં વર્ષ સ્વમાનની લાગણીથી પ્રેરાઈને એણે પ્રબોધનો પાછાં દેવાં હતાં. ખોટા રૂપીઆનો પ્રસંગ તેને

મોટા આગળ તદ્દન માનભંગ કરી નાખે છે. જે દિવસે આ બનાવ બને છે તે દિવસે કહ્યાકંઠાસને લઈને રૂપાની ગાનસિક રિથતિ સમતુલામાં મંથી. પુરુષાર્થદીન અરીણી જ ખોટો રૂપીઓ લાવી તેને માનભંગ કરવામાં કારણભૂત થાય છે. રૂપાની નિઃસહાયતા ઢાંકી રહેતી નથી. એ કારી ધાની તાત્કાલિક અસર એવી થાય છે કે રૂપાને તેનું શરીર કાના હાથમાં જઈ પડે છે તેની બિલકુલ દરકાર રહેતી નથી. એટલે રૂપા મોટા જેવા કદરૂપા પ્રરૂપને ઘેર જવા ચાલી નીકળે છે.

આમાંના કેટલાક સંયોગો શ્રી મંમને માન્ય નથી-જેમ તેમને મારા પોત્રો પણ માન્ય નથી. તેઓશ્રી એમ માને છે કે વીસ વરસે દરેક કોડે પડે તો રૂપાને તેનું કપડું છવન સદી જવું જોઈએ. પણ વસ્તુતઃ લાંબી માંદગીથી કંટાળી જઈને આપધાત કરતાં સ્ત્રીપુરુષોની સંખ્યા જૂળ નથી. એટલે રૂપા જેવી સામાન્ય સ્ત્રી સામાટે કાયર ન થાય ? રૂપાનાં છોકરાં બિના રોટલા માગે અને તેથી ઘરમાં કંઠાસ થાય એ વાંત શ્રી. મંમને મળે ઊતરતી નથી. એમના માનવા પ્રમાણે ગરીબનાં છોકરાં સદાસર્વદા સંતોષી હોય છે, અને બાળહક તવંગરનાં બાળકોનો જ ઈર્જાર છે. શ્રી. મંમને એમ લાગે છે કે માત્ર એક રૂપીઆ ખાતર રૂપા સામાટે દેહ ઉકરડે ફગાવી દે ? તેઓશ્રી વહેપારી લાગે છે, કારણ કે એક રૂપીઆમાં તેની મામૂલી કિંમત સિવાય બીજું કંઈ તેમને જણાતું નથી. જે મારી નવલિકા ધ્યાનથી વાંચવામાં આવે તો જણાશે કે ખોટી રૂપીઓ તો એક નિમિત્ત માત્ર છે, રૂપાનું પતન અને એક રૂપીઆ જેવી નાની રકમ વચ્ચે મહત્વનો સંબંધ નથી. અરીણી ખોટો રૂપીઓ લઈ આવે છે એ પ્રસંગમાં રૂપાની પૂરેપૂરી નિઃસહાયતા વ્યક્ત થાય છે. દરીથી એક વાર રૂપાનો ધણી તેની કમઅક્ષલનો પુરાવો આપે છે, અને વિધિનું ફર હાસ્ય રૂપાને મૃતપ્રાય કરી નાખે છે. રૂપાનું મનએટલું ઉજળું થઈ જાય છે કે રૂપીઓ કાંઈ બીજી રીતે મેળવી શકાય તેમ છે એ વિચારવા જેટલી પણ તેને સાન રહેતી નથી. અને કદાચ જે રૂપા શ્રી. મંમની તીવ્ર વ્યાવહારિક બુદ્ધિ વાપરીને જેંસ છોડી આપત તો પણ તેના આર્થિક પ્રશ્નો નિવડે આવે તેમ ન હતું. જે શ્રી. મંમ રૂપાના મનોહવનને સમભાવપૂર્વક સમજવાનો પ્રયત્ન કરશે તો એમને જણાશે કે “ખોદું નાણું” ના અન્તમાં કંઈ

અસંગત નથી.

મારી વાર્તાનો ખ્યાલ કરવામાં બહુ લંબાણ થઈ ગયું છે. એ નવલિકાની તરફેણમાં મારે કંઈ લખવું હિચિત નથી. એટલું કહી લઉં કે મારી નવલિકા ઘણી જ કાળજીપૂર્વક લખાઈ છે, કારણ કે તે એક પ્રયોગ કરવાના ઇરાદાથી લખાઈ છે. આ વાર્તામાં મેં Irony ભારોભાર ભરી છે, કારણ કે હું માનું છું કે ગુજરાતના નવલિકા તથા નવલકથા સાહિત્યમાં કદાચ દૃષ્ટિએ જે શિથિલતા જોવામાં આવે છે, તે દૂર કરવાને Irony એક સારું સાધન છે. પાશ્ચાત્ય સાહિત્યમાં છે તેમ આપણા સાહિત્યમાં Irony નું તત્ત્વ પરંપરાગત નથી. તેથી આપણી રસવૃત્તિ Irony ઓળખવા નેટલી કેળવાઈ નથી. એટલે શ્રીમ મંમ જેવા વાચકો મારી વાર્તાનો મર્મ વિશે ગૂંચવાડમાં પડી અવગે બીજે ચઢી જાય એ સ્વાભાવિક છે. પણ શ્રી મંમ જેવા વાચકો વિવેચન કરવા કમર કસે ત્યારે તેમણે થોડુંક 'શિષ્ટાચારનું' જ્ઞાન રાખવું જોઈએ, એમ તો કહેવું જ જોઈએ.

ભાષણાલય પ્ર. દેહાદરી

નદી ખેડનારા

[આ નાની નાટિકા અત્યંત સરળ, સુંદર અને કઠણ છે. એની મહત્તા એના વસ્તુવિધાન તથા પાત્રલેખનમાં છે. પ્રારબ્ધના બળ આગળ માનવી બિચારો દયાપાત્ર હોય છે. પાલી-એક માછીમાર માતા, પોતાની દૃષ્ટિ સમક્ષ જ, એક પછી એક, એના કુટુંબીઓને-પતિ, પિતા, પાંચ યુવાન પુત્રો સર્વેને જળ-ઓપમાં સમર્પી જતાં જુએ છે. હજી છાકરો જીતિયો ખેપેથી પાછો ન આવતાં પ્રવાહમાં ધસડાઈ આવેલાં એનાં વસેા માત્ર મળી આવે છે. જીવન મૃત્યુના બીજણ સંઘામ ખેલતી સંઘમમૂર્તિ માતા અધીરતા સેવે છે. સાતમા દોહરા પાંચિયાને કુટિર બદાર જવાની મના કરે છે. પરંતુ ભાવિ પ્રત્યક્ષ છે...અને ન જાતરાનું બને છે. પ્રકૃતિ અને માનવ સ્વભાવના સંઘર્ષે પાલીના પાત્ર દ્વારા અતિ નાનુકાઈથી રજૂ કર્યાં છે. ભાષા અને વાતાવરણ પણ ભાવ તથા રસને અનુરૂપ છે—વંત્રી]

સ્થળ : ચાણોદથી થોડે દૂર રૂંદ પાસે કરમંગા અને નમંદાના સંગમને

આરે જાણેલી જાણી કરાણ ભેખડો ઉપરનાં માછીમારોનાં તાડછાંચીં છાથેલાં બુપડાં.
સમયઃ વર્ષાનો બ્યેક સંધ્યા. પાત્રેઃ પાલી—સાત દીકરા અને બે દીકરીઓની
૨૬ મા. રૂપલી—ગોરી દીકરી. ખેમી—નાની દીકરી. પાંચિયો—સાતમો દીકરો.

(ચાલેલ અને અનસૂયા વચ્ચેની રમણીય કુદરત વર્ષામાં રોડ સ્વરૂપ
ધારણ કરે છે. મુશળધાર વરસતો મેષ, આકંઠ વહી જતી સંયમપૂર્ણ નર્મદા-
ની તોફાની ઓરના સંયોજને અંગે તાંડવની ભવાનકતા, અને દષ્ટિ પ્રથમે પહેલેથી
એટલો વિશાળ પટ, બેનારને ધરીભર સાદસણીઠ બતાવી મૂકે તેવાં હોય છે.

પાલી ધરતી બહાર કૃષિયામાં કોઈને ત્યાં ગયેલી છે. માસલેટના દીવાના
આછા પ્રકાશમાં બે દીકરીઓ વરસાદથી અને પવનથી ફાટી ગયેલા સડને
સાંધવામાં શેકાયેલી છે. બહાર પવન અને વરસાદનું તોફાન આજે અસહ
ગનતું ભય છે. એકાએક એક પ્રચંડ કડાકા સાથે આસમાન મડમડે છે અને
કાંઈ મિનિટા સુધી વીજળી અચિરત ઝળકે છે.)

રૂપલીઃ—(બયથી) અક્કી જોને મા કેમ ના'વી ?

ખેમીઃ—મા તો એ... પેલા મેલિયાની છાપરીમાં બેઠી.

રૂપલીઃ—અક્કી મેલિયાને તો મરતા આવે છે, તું જાણે છે કે ? પેલાં
નોરતામાં મા જીભી હશે તેને કહે છે 'જા બાઈ જા, દીકરા
હંભાળ્ય !' ત્યારની મા આપણા છીતિયાને અને પાંચિયાને
વીણા નથી મૂકતી.

ખેમીઃ—અરે આટલા મોટા છોકરા તે કાંઈ ઘરમાં બરાબ રહે ? એ તો
માડી કે' કે ના કે' તોય ખેમે જવાના જ.

રૂપલીઃ—ખેમી, માન ન માન પણ છીતિયો ગયો છે ત્યારથી માનું
ચિત્ત ટેકાણે નથી. કાંઈ ને કાંઈ જમડયા જ કરે છે.

ખેમીઃ—(બયની આરાંકાથી) રૂપી, બહેન, પેલો ધનિયો સવારે લખામાનું
પોટલું આપી ગયો છે. કહેતો હતો કે છીતિયો એમની જોડે ખેમે
ગયો'તો પણ પાછો એમના જોવામાં આવ્યો નથી.

રૂપલીઃ—(ચમકે છે) હોય બહેન હોય, આપણું નસીબ તો ફૂટેલું નથી
ને ? ઘડી પછી માડી આવશે તો ખૂરી મરશે, બાઈ આ ધરના
હુઃખનો ય હવે ક્યાં છેડો છે ?

(ખેમી કપડાંની પોટલી છોડે છે. બન્નેની નંદર એકી સાથે છીતિ-

યાનાં કપડાં પર પડે છે તે સાથે તેમનાથી ત્રીસ પગાર જાય છે.)

રૂપલી:—ઓય મા...રે આ તો છીતિયાનાં જ છે ! અરે ભગવાન, અમારા ગરીબનું શું થવા બેકું છે ? ઓ છીતિયા રે (રડે છે. ખેમી રૂપલી સાથે આંધુ સારતી પ્રવાહમાં તણાઈ ગયેલા ભાઈનાં કપડાં સામે જોઈ રહે છે.)

(દરથી પાંચ પાંચ જુવાન દીકરાનાં મોતથી અરધી ગાંડા જેવી બની ગયેલી કાંધક બગડતી આવે છે.)

પાલી:—માતા ને પાતા, સુંઆ જદાં મને જ ખાવા બેદાં છે ! મેં મોઢએ કયે ચોમાસે નાળિયેર નથી ચઢાવ્યું તે રાંડ મારાજ દીકરા ભરખે છે ? અહી તારે બીબના ભરખને ? મેં તારું હું બગાડ્યું છે ?

રૂપલી:—ખેમી ! આ કપડાં જટ સંતાડી દે. જા લઈ જા અહીંથી.

ખેમી:—(કચવાટ તેમજ ગભરાટથી) પણ ક્યાં સંતાડું ખેન ?

રૂપલી:—ક્યાં શું ? ઉપર ઘાસના પૂળા પાછળ, જા નાખી આવ.

(ખેમી જટપટ પોટલું ઉપર ફેંકી આવે છે. (પાલી પ્રવેશ છે)

(ઘરમાં વળી પાછી મૃત્યુની શાન્તિ પથરાઈ જાય છે. આછા પ્રકાશમાં નીચે પાથરેલો ધોળો સડ કાંઈ શયના કકેન જેવો દેખાય છે. સાંધનારાં ઓ જાણે એ શયને સાચવી રહ્યા હોય તેવા લાગે છે. બહાર વરસાદ જોરથી તૂટી પડે છે. વાવાઝોડથી બહારનું ખાલી વાસેલું બારણું એક મોટા અવાજ સાથે ખુલી જાય છે અને પાણી ઘરમાં પેસી જાય છે. તે સાથે ભીંજાયેલા પાંચિયો જાળ અને છુંબડાં સાથે પ્રવેશ છે.)

(છેક ઘઉંવરણો નહિ તેમ છેક સીદી જેવો રયામ પણ નહિ એવો પાંચિયો પૂરા પંચીસ વરસનો જુવાન છે. એને માથે કાળા વાંકડીઆ ઝીણા વાળ છે. હાથે રૂપાનું કડું અને કાને ચાંદીનાં લવંગિયાં શોભે છે. એની નાજુક હડપ્પી ઉપર આવેલી આછી મૂઢરેખા એને માછી યુવાનોમાં કાંઈ ઓર મોહક બનાવે છે. આટલા ચોમાસામાં ય એના મુખ પરના બેદરકારી બધો હાસ્યના અજવાળાં ઓસર્યો નયો.)

(એના પ્રવેશે ઓરડાની સ્થાપિત સ્મશાન-શાન્તિનાં પાણી હાલી છે. પાણી એને જોઈ દિલ્લું હસે છે. રૂપલી ખેતી એને કાંઈક ભય અને કાંઈક આશ્ચર્યથી જોઈ રહે છે.)

પાંચિયો:—(એકાએક ખડખડટ હસી પડે છે) કેમ અસા જ્યાં મરી પરવાયો હું ? કેમ કાંઈ ખોલતાં નથી ? માણુદ મુંઆ છો કે મડાં ?

(હજી ૫ કાંઈ જવાબ દેતું નથી. પાંચિયો બીજું કાંઈ ખોલે તે પહેલાં પાણીનો અરાગ સંબળાય છે.)

પાણી:—પાંચિયા !...દીકરા !

પાંચિયો:—(પાસે આવી ખેસે છે) પાણી ! માડી ! કેમ ખોલતી નથી ?

પાણી:—(પાંચિયાને વાંસે હેતનો હાથ ફેરવે છે) પાંચિયા ! દીકરા ! હજી છીંતિયો ના આવ્યો !

પાંચિયો:—અરે માડી એ જ છે ને ? એ તો કાલે આવશે. એની આ ખેપ તો માડી બહુ લાંબે છે એટલે પાછા આવતાં વાર જ લાગવાની.

પાણી :—(એક જાડો નિઃશ્વાસ નાંખી બહાર ઘેરાયલા ધનધોર વાદળ સામે જોઈ રહે છે.) (થોડીવાર) બેટા, તારા ભાઈઓ લાંબી વાટે જ ગયા હતા. આજ પાંચ પાંચ વરસથી એક પછી એક આ ડાકણે બરખી લીધા છે. મારો છંછેલો લાકડો કાઢ્યા ગયો તે ગયો; કામસો પેલા નાગયામાં નાવડું લઈ ગયો તે બરખાઈ ગયો; મારો ભઈજી બદાદર મારોજ છોડનાં લાપટ વાગી ને મધ રેવાએ ચાલ્યો ગયો ને ધનિયો બાકી હતો તે રાતની હેલ પાછી વાળતાં તાણુમાં હોડી સાથે જ તથાઈ ગયો. છીંતિયાની ફરર મને અમઘી થાય છે બાઈ ! હવે તો આ નથી ખમાતું.

પાંચિયો:—માડી રે માડી ! એ તો ગરાસીયો થોડીએ અને માછી હોડીએ. એ તો એમ જ ચાલે. મારનાર રાખનાર તો બગવાન છે. પાણીમાં રહેવું ને એનાથી જ ભાગતા ફરવું આપણી માછીની જતને *

* ન્યાસ પાસેની એક નાની ખાડી જે નર્મદાને મળે છે.

સ્વીટેલા રાંઠને છાંડે એને માછીની ભાષામાં મારો છાંડે એમ કહે છે.

કેમ પાલવે ? લે, ચાલ, હવે કાંઈ ખાવા આવે છે ? મારે તો હજી ગણપત શેઠનાં લાકડાં સામી પારથી ભરી લાવવાં છે.

પાલી :--(દુઃખથી, અસહાયતાથી પાંચિયા સામે જોઈ રહે છે. પછી ખેમી સામે જુએ છે, ખેમી અને પાંચિયો ચૂપચાપ અડાળીમાં ચાલ્યાં જાય છે.)

(માળિયા પર ખિલાડાં વઢે છે. તેમની ધમાચકડીમાં ખેમીએ સંતાડેલું ભીનાં લુગડાંનું પોટલું ધમ દઈને નીચે પાલી સામે પડે છે.)

પાલી :--રૂપી, જોને આ શાલું પોટલું પડ્યું ?

રૂપી :-- (એના મુખ પર ગભરાટ છે. થોડી વારે સ્વસ્થ થઈ) મૂર્ખ એ ખિલાડાંની જત ! નખખોદિયાં બહુવા વગર રહેવાનાં જ નહિ. અહીં મા, કાંઈ નથી એતો; એતો અમથું.

(હતાયજો પોટલું ત્યાંથી લઈ ઉંચે મૂક્યા જતાં લીલું બંધન છૂટી જાય છે ને અડધું વેરાયલું પોટલું નીચે પડે છે. મા દીકરી બંનેના મુખમાંથી 'હતિયા !' ની કારમી ચીસ નીકળી જાય છે, રૂપી ભીંતે દસડાઈ પડે છે. પાલી નિશ્ચેતન મૂર્તિ સમી જડ થતી જાય છે. પાંચિયો ખેમી ચમકીને અંદર દોડી આવે છે.)

x

x

x

(થોડા દિવસો પછીની એક સાંજ.)

(ગાંડી થઈ ગયેલી પાલી ઘડીમાં ઠાગાપોચા માથુસનું હેયું બાપથી કંપી હોં તેમ ખડખડાટ હસે છે તો ખીજી પજો પથરને પીગળાવે જોટસી કરુણ રીતે રડે છે. સૌ માછીનાં અંતર એના દુઃખને રડે છે.)

(ઘાટની નાવડીનો વારો આજે પાંચિયાનો છે. આજે પણ વરસાદ અને પવનનું તોફાન એટલું ભયંકર છે.)

(દૂરથી વરસાદમાં પાલી. ધેલજામાં હસતી હસતી હાથના તથા મોંના ચાળા કરતી આવે છે.)

પાલી :--(ધેલજામાં) જો અહીં મારો ઈજ્જો જા...ય ! હે...લ્લી લાક ધમ દેખાય ! (દૂર સુધી જોઈ રહે છે. પાણી અને તોફાનના ભેરે ભોખડ પંરનું લેટકો રહેલું એક પ્રચંડ વૃક્ષ મોટા અવાજ સાથે નીચે પડી પ્રવાહમાં તણાઈ જાય છે તે જોઈ

પાલી જોરથી હસી પડે છે) અલી હાય રે નાગવો આવ્યો
અ તો ! ન્હાસ રે કામલા ન્હાસ મારા ભાઈલા !...એ
...લીધો...ઓ મારી મા...રે ! (મોટેથી રડી પડે છે.)

રૂપી :—મા, અલી, આપણા ઘરના વાડામાં જઈએ. એ પાંચિયો પણ
તને ત્યાંથી દેખાશે,

પાલી :—પાંચિયો ! હેં અલી ! હા...હા...હા...હા... (ખડખડાટ હસે છે.
પાલી ભયથી ધ્રુણ હોંટે છે.) અલી ! ના કશું તો થ ગયો. મૂંઓ
હવે તો માનતો જ નથી.

રૂપી :—ચાલ માંડી ચાલ. એ તો હમણું આવશે.

પાલી :—(સાંભળતી ન હોય તેમ સામે નદી તરફ જોવા કરે છે. એકા-
એક) અલી મોઝ અનાગણી તેંય તારા ભાઈને પાછો ના
વાળ્યો ? (કાંઈ યાદ આવ્યું હોય તેમ ઉત્સાહથી.)

અલી, પાંચેય વાળ્યા દીકરા મારી રેવા મા,

છઠ્ઠાએ વાળ્યો દાદ રે.

જૂંડી તારો ના આવ્યો પાર.

(મોટેથી રડી પડે છે. રૂપી પણ દેવું જોઈ બેસે છે. થોડી વારે
જંને વાડામાં જાય છે.)

પાલી :—(નદી સામે ક્યાં સુધી જોઈ રહે છે. થોડી વારે) અમી! આજ
મને સપનું આવ્યું છું. આપણે પાંચિયો એની મંછીને
પંડ્યો. એ એની વડુ યજ્ઞને આવી. પછી ? હા...હા...હા...
(ક્યાં સુધી દરયાજ કરે છે.) અલી પાંચિયો હેલ વાળવા
ગયો તે મૂંઓ આવ્યો જ નહિ. મેં તો જૂમ પાડી ' પાંચિયા !
પાંચિયા ! '

ઘેરા અંધકારના ચરમાં યજ્ઞને કાનના પડદા ફાડી નાંખે એવો
વાદળનો ગડગડાટ ચાલે છે, વીજળ ચમકે છે, અને એ સાથે વહી જતી
રેવામાં પવનના અપાટાથી નાવડીમાં કુવા-જથ્થાનો કડકડ બૂમ કરતાં
નીચે આવવાનો પ્રચંડ અવાજ આવે છે. ગણે વીજળીનો આંચકો લાગ્યો

હોય તેમ માન્દીકરી ચીસ પાડી ઉઠે છે. પાલી 'પાંચિયા! પાંચિયા!'
કરતી જોસથી ધૂધવતા પ્રવાહ સામે દોડી જાય છે.

ફરીથી પાછો ધોધમાર વરસાદ વટી પડે છે.

[સૂચિત]

મુનિકુમાર મણિશંકર ભટ્ટ

શિ. ૨ છ ત્ર ને

સન્માનનો અધ્યૈ

ગુજરાતી સાહિત્યની અર્ધા સૈકાથી ચે વધારે વરસો સુધી એકધારી
અને અવિશ્રાંત સેવા કરતાં કરતાં ત્રીજી પૂરી કરનાર જે પ્રખર
વિદ્વાનનું બહુમાન કરવા આ સમારંભ યોજવામાં આવ્યો છે
તેમાં મારો દૃઢ સૂર પૂરાવતાં હું પુલકિત બનું છું. દૃઢ શબ્દ વાપરવામાં
આત્મસ્થાધા નથી. અને ન જોશો એટલું અત્યારે માગી લઉં છું.

આજના સમારંભની યોજના એવી છે કે પ્રેક્ષકર ઠાકોરના આ
મન્ગાન-સમારંભમાં ભુદાં જુદાં દષ્ટિગિન્દુથી અનેક વક્તાઓ પાંચ પાંચ
મિનિટ જોતે તેમાં મારે પ્રેક્ષકર ઠાકોરના એક આત્મજન તરીકે જોડવું.
ખીજ રોતે આજે કાંઈપણ જોડવાની મારી પાત્રતા નથી. સમસ્ત ગુજ-
રાતના અર્ધમાં એક ગુજરાતી તરીકેનો મારો અર્ધ ધણો ન્હાનો કહે-
વાય. મેં એવા તે શા ગ્રંથો રચ્યા છે, એવો તે શો મારો અભ્યાસ છે કે
અસ્તંગત જમાનાના લગભગ છેલ્લા અવશેષરૂપ એ મહાનુભાવને સન્માન-
વાના સમારંભમાં હું મારો દાવો આગળ ધરી શકું. પણ તેમના આત્મ-
જન તરીકે જોડવાનું ફરમાન થાય ત્યારે એ આજા મારે માથે ચઢાવ્યે
જ છૂટકો.

પણ એ કામ ધણું વિકટ છે. તેને ધણું વિકટ કહેવાને એકથી
વધારે કારણો છે. પ્રથમ તો એ કે સાહિત્ય એ બુદ્ધિગમ્ય વિષય છે.
સંબંધ એ હૃદયગમ્ય છે. પ્રેક્ષકર ઠાકોરને મન એમે શું છિયે કે અમારે

૧. લેખક તથા જીવનચરિત્રી સાહિત્યસમાના સદસ્યથી આ આગમન
પ્રકટ કરી રાજીએ છીએ. સમારંભ વિશે આ અંકમાં ધ્વનિ-ખંડમાં નોંધ
છે તે પણ જોવી. — સ્., માનસી

મન તેઓ શું છે તે પ્રદર્શિત કરવા માટે બાપા એ ચોગ્ય વાહન નથી. બીજું પ્રો. ઠાકોરના જમાનામાં લાગણીનું પ્રકટ આવિષ્કરણ એ દૂષણ લેખાતું. અમારો કૌટુંબિક સંબંધ તે અમારા હૃદયની પવિત્ર બાબત છે, તે સંબંધનાં સ્મરણે અને અવશેષે અમારો અમૂલ્ય અને પૂર્ણનીય વારસો છે. એ સંબંધનું સ્વરૂપ જ તેની મોટી જ્વનિકા છે, ત્રીજું કારણ એ છે કે અર્ધ સૈકાથીએ વધારે વરસ લગી ચાલેલ અને દૃઢતર થતા ગયેલ એ સંબંધને આજે ઘણાં વરસ થયાં છે. એ પ્રત્યેક વરસના ઘણા પ્રસંગો છે. પ્રત્યેક પ્રસંગની ઘણી વિવિધતાઓ છે, અને પ્રત્યેક વિવિધતા પાછળ પ્રો. ઠાકોરની લાક્ષણિકતા રહેલી છે. એ સર્વ એટલું વિપુલ છે, એટલું ધનિષ્ઠ છે કે જે વક્તવ્ય માટે મને પાંચ મિનિટ આપરામાં આવી છે તેના કરતાં ઘણી વધારે અપાછ હોત તો પણ તેને ન્યાય આપી શકત નહીં, એ અંગત અનુભવોની છાપ એટલી ઊંડી અને પ્રબળ છે અને તે કરાવનાર પ્રોફેસર ઠાકોરનું વ્યક્તિત્વ એટલું પ્રબળ અને વિવિધ છે કે તેને તાદ્દશ કરવા માટે મારી લેખનીમાં જોર નથી તેમ મારી વાણીમાં પ્રવાહ નથી.

જે સંબંધ વિશે હું બોલું છું. તેની શરુઆત આજથી ત્રેપન વર્ષ અને આઠ માસ પહેલાં થયેલી નોંધાય છે. તે હતો, મુખર્ષ્ય યુનિવર્સિટીના કોન્વોકેશનનો દિવસ અને તે દિવસે કાન્તે રાજકુમારને સંબોધન એ કાવ્ય પ્રો. ઠાકોરને આપ્યું અને પ્રો. ઠાકોરે ગોએટે (Goethe) નું પુસ્તક 'શકિસ્ટ' કાન્તને આપતાં આ પ્રમાણે લખ્યું હતું.

28-1-1890

Convocation Day.

'My dear' Shanker,

This year both of us enter upon our fields of work. There is no doubt now, after the publication of વસંતવિનય etc., to YOUR main persuit in life. Don't exchange it for any other. For it is one of the holiest, and the Call from within is clear. I have no such call to attend to, so like a weakling I wish to wander a little about the precincts of the Temple of Life. You also will do well to tarry outside a little

longer, not aimlessly like myself, but to be better equipped. Don't attempt as yet an Eagle flight. Drink a deep draft from perennial founts ere yet you strive to assuage the thirst of others. Unravel the mysteries of your Art by becoming a faithful disciple of the "Grand old masters". But especially reverence the suns of our modern life, one of whom is Goethe. He will make your gifted sight see clearer visions; the touch of his wand will sweeten the music of your lips; your poet's heart will expand and melt under the magnetism of his. May he exalt your Ideal. May the wail of humanity attune your inmost heart-strings. May you live a life of earnest song.

Ever yours,
Balvant

સાહિત્યરસિકો જોઈ શકશે કે આ પત્રમાં અને 'રાજહંસને સંબોધન' એ કાવ્ય તથા તેની સંગ્રહના બાગ તરીકે નહીં હયાથેલી "આહી પ્રવાસ બાકીનો" થી શરૂ થતી પંક્તિમાં વિચાર તેમ જ સાગળીનું ટેલું બધું સામ્ય છે !

આપણા સાહિત્યમાં અમર રહેવા સર્જાયેલી ઐતિહાસિક મિત્રતા-ઓમાંની એક તે કાન્ત-સેહેનીની છે. હમણાં કહ્યો તે કોન્વોક્શનનો પ્રસંગ, તેમ જ

Poor Ariel sends this silent token
Of more than ever can be spoken.

એ પંક્તિઓવાળા અમારા ઘરમાં સટકી રહેલી આપણા આજના મહેમાન અને કાન્તની સંયુક્ત છબી, કાન્તના 'પૂર્વાલાપ'નો 'ઉપહાર', 'રાજહંસને સંબોધન' અને 'રતિને પ્રાર્થના', પ્રો. કાઠારનાં 'અં સૌ નર્મદા ભટ્ટ' અને 'મેક્લિવિલાપ' એ કાવ્યો અને તેમના નાટક 'જિગતી જુવાની'નું અર્પણ અને પ્રો. કાઠારની જ એકલી અને અવિરત મહેનતના

પરિણામરૂપ 'કાન્તમાલા' એ બધી બાબતો આજના યુગરાત્રી સાહિત્યના અભ્યાસીને એટલી બધી પારચિત છે કે તેનો ઉદ્દેશ્ય માત્ર બસ યશે.

સને ૧૯૨૮ની સાલમાં બહુકાકાની ઇચ્છાથી પૂણાની ડેક્કન કોલેજમાં બધુવા ગયો. અને ત્યાં જ મારા બા. યુગ્રી ગયાની ખબર આવી. બહુકાકા મને પોતાને ઘેર લઈ ગયા. તે ઘરમાં દીપક અને પ્રભોધને તો માતું દુઃખ જૂલાવવાતું હતું જ તેમાં એકતે ઉમેરો થયો... ગૃહસ્થો! વીગતમાં બિતરબું મારે માટે મુરકેલ છે એ આપ સમગ્ર શકશે અને મને ક્ષમા કરશે, પણ બહુકાકાના જે વાતસલ્યતું મેં એ કાલે દર્શન કર્યું તે માટે નદી, નાળાં, નીક કે નિર્ઝરની ઉપમા મને હીન-અરે છેક દુર્બલ-લાગે છે. તેને માટે તો નાયગરાના ધોધની કલ્પના કરવી પડે. તે કાલે મને ખાતરી થઈ કે હું આપાછતો આત્મજન છું. અને તે કાલથી માતું તેમને માટેનું સંબોધન આપાછ જની ગયું.

૪. સ. ૧૯૨૨-૨૩ની સાલમાં પ્રો. ઠાકોરનું 'બિગતી જુવાની' છપાતું હતું અને 'પૂર્વાશાપ' છપાવા માટે તૈયાર થતું હતું. એ કાલનો આખો પત્ર-વ્યવહાર રસિક છે. એ બન્ને પુસ્તકોના વિધેયો અને વિધાનો વિશે પાનાનાં પાનાં-પાનાં ભરી કાગળો લખાતા. પત્ર-વ્યવહાર એ માત્ર વ્યવસાય જ નથી પણ એક કલા છે અને પ્રો. ઠાકોર તેના સિદ્ધિસ્ત કલાકાર છે એવી પ્રતીતિ ઉપરનો પત્ર-વ્યવહાર વાંચનાર સહુ ટાંછને યશે. 'બિગતી જુવાની' બહાર પડી પણ ચૂક્યું પણ 'પૂર્વાશાપ'ના લેખક તે બહાર પડ્યો તે જેવા હાજર નહોતા. હતા કેવળ ત્રણ માંડુ અને હતા આ આપાછ કે જેમણે દૂર રહે-રહે પણ અમને એણું ન આવે નેની સતત અને કાળજીભરી તકેદારી રાખ્યા જ કરી. કાન્તનો જખમ એમને કેટલો અને કેવો જાડો લાગ્યો છે તેતો તેમની આજ્ઞાધીની પ્રવૃત્તિઓ જોલી રહી છે પણ પોતાનો જખમ જૂલી કાન્તનાં આત્મકોના જખમ રૂઝવવા તેમણે અમારા ઉપર જે રોહ ન્યોછાવર કર્યો છે તે અમારા જીવન-માંથી કદી જૂંસાય કે જૂલાય તેવો નથી.

ગૃહસ્થો! આપ મને વાજબી રીતે પ્રશ્ન કરશો : આજના પ્રસંગે હું મૃત્યુઓનો જ ઉદ્દેશ્ય શા માટે કર્યો કરું છું. હું ફરીને કહું છું કે પ્રો. ઠાકોર એ ગયા જમાનાના પ્રતિનિધિ છે. તેમના સમવયરો, સહયોગીઓ,

રનેહીઓ, એ બધા મોટે ભાગે ગયા છે. એ બધાની પદ્માદ્ભૂમિકા આગળ પ્રો. દાકારને સમજવા સહેલા પડશે તેમજ પ્રો. દાકારદ્વારાએ આપણે એ જમાનાની જ્યોતિની ઝાંખી કરી- શકીશું. એ છે આજના પ્રસંગનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ.

એ બાપાજી ૭૫ વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે તે માટે ગુજરાત તેમનું સન્માન કરે છે. મારે એ વિષે કાંઈ કહેવાનું ન હોય. આ પ્રસંગે મારું સ્થાન તેમના ઉછંગે હોય, તેમની સન્મુખ નહીં. આ પ્રસંગ બધા માટે આનંદનો છે. અમારે માટે સવિશેષ આનંદનો છે કેમ કે તેમના એ ૭૫ વરસના સદાયુવાન જીવનમાં મારા પિતાને ગયે વીસ વરસ થયા છતાં અમારે માથે હજી છત્ર છે એવું બાન જેમનાવડે સદોદિત રહ્યું છે એવા શિરજવના બુદ્ધમાનનો પ્રસંગ આનન્દમનક ન હોય તો ખીન્ને કયો હોય ? એટલા માટે જ 'મેં પ્રારંભમાં મારો દૃઢ સૂર પૂરાવું છું' એમ કહ્યું છે. અને મને આશા છે કે હવે આપ તેમાં સંમત થશો.

વિ. ક. વૈ.

વાસરિકા

એનીમિયા શાથી ?

તા. ૧૫મી નવે. '૪૩ : આ વખતે સૌથી પહેલું તો જાતને આટલું જાહેર કરું છું કે ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા લખવાના ત્રમ-પરિશ્રમાદિને પરિણામે મને "એનીમિયા" નથી થયો, નથી થયો, નથી થયો. એ રોગનાં મૂળ શરીરમાં નંખાયાં એ તો સુરતની બહાર, અહારમી જીલાઈએ બપોરે એક વાગ્યે; પણ એ શોધ્યા જેવાં નથી. શાસ્ત્રોમાં ઋષિઓ ને નદીઓનાં મૂળ શોધવાનો જેમ નિષેધ છે, તેવું કાંઈક આ બાબતમાં પણ સમજવું. પરંતુ તાત્કાલિક કારણ તો હતું આઃ તાવ-ઉપશ્વા રોગનો જનક નીવડ્યો તે-હું સુરત આવ્યા બાદ ૧૯મીથી સાંજે સાંજે ચાલુ થયો છતાં મેં ન છોડી મારી ફરજો ને ન કરી દાક્તરી દવા, એક મહિના સુધી. આ બીજું તો ખર્ચની બાંધ; ને પહેલું ? એ શાથી ? આંતરમનમાં ઊંડે ઊંડે કાંઈક એમ હશે કે આ યુગનો સાહિત્યનો

દેસેળિઆંકા બની, હેઠી ધડી સુધી માન રથાનેથી ન ચસું તે ન જ ચસું. પણ એવી અમરતા નસીઅમાં નહિ, એટલે સત્તરમી ઓગસ્ટથી થયો છું જિજ્ઞાસાવશ. ફરીથી કોલેજકાર્યને, પૂરેપૂરો 'માનસી'ને, નવા પુસ્તકના લેખનને વશ ક્યારે થઈશ ? ન-જાને, ન-જાને, ન-જાને.

“પ્રભુ પધાર્યા”

તા. સદર: પુસ્તકો વિશે તમે-તમે સર્વ નહિ તો કેટલાક-વિદ્યાર્થી-ઓના અભિપ્રાય કરતાં મારો અભિપ્રાય વધારે વજનદાર ગણ્યતા હશે, પણ મારું તેવું નથી. ખરી આચાર્યપદતાવાળા વિદ્યાર્થીભિત્રોના વિચારો મારે મને માન છે; તેથી જ તેમનામાથી એકના આ મહિને જ મળેલા પત્રમાંથી ઉપલા પુસ્તક સંબંધી (એ કેળું, એ તો ગણ્યો છ ને? ન ગણ્યતા હો તો તમારે વાંકે; કેમ કે એના લેખક નથીન વા-સવા, નથી એક કંડિકા સરખી કદી નીરસ લખતા-પછી લખતા હોય 'ફૂલજાન'માં કે સુન્દર કોઈ પુસ્તકરૂપી મોતી-થાળમાં.)—સંબંધી ઉતારો કરું છું:

[એ નવલમાં લેખકની] લાક્ષણિક ક્ષમે આલેખાયકું કેતુકમય અંશોથી સારૂ પ્રદેશનું વાતાવરણ વાચનારને રચનાળનું બન મુલાવે છે એ એક વિશિષ્ટતા; અને પુરુષવર્ગ પર વર્ચસ્વ ચલાવતી છતાં જલ્દેરાની રમણીઓનાં ફૂંળી લામણી અને કેમસ ભાવોથી ભરેલા હૃદયના તુરંખ વિષ્ણુ સ્ત્રીહૃદય જગત-ને કોઈ પણ ખૂણે એકસરખું જ દોાય એ સત્યતા પ્રતીત કરાવે એ બીજી વિશિષ્ટતા.

પછી પત્રલેખક એવા ભાવાર્થનું ઉમેરે છે કે સર્ગકાએ ગુજરાતી જ સંસારચિત્રો દોરવાનો “ ચીકો અને જડતા છોડી ” અન્ય સમાજોનાં સત્ય-સૌન્દર્ય પોતાની રચનાઓમાં પ્રકટિત કરી, એવી દરદર્શિતા દારા આપણા સાહિત્યમાં સામાન્યતઃ વર્તીતી વૈવિધ્યની ખોટ પૂરવી જોઈએ. ... આ વાજખી મન્તવ્ય પરથી આપણા પ્રસિદ્ધતર નવલકારોમાંના એકની ફરિયાદ યાદ આવે છે કે આપણું જીવન-વર્ણન જ સંકુચિત હોઈ પોતાની નવલોમાં તેમણે એકાંધના પીરસવાની ચાય છે વગેરે. પણ એ તો એમની વ્યક્તિમત મર્યાદા નથી ? તેમને ગુજરાત બહાર ફરવાની-એટલે, અલપ-અલપ જઈ આવવાની નહિ પણ અમુક ઠીક-ઠીક સમય સ્થિતિએ રહેવાની-તક જ નહિ મળેલી તેનું એ પરિણામ. બાકી તો, હમણાં ઉપલી જલ્દી જીવનની નવલમાં જો કે કતી કદીએ દેશમાં ગયા નથી. તેમ

ફેટલાં ય વયોથી 'ધૂમકેતુ'ની ફેટલીક સુન્દરતર નવલિકાઓમાં આંપણે
ક્યાં હિમાલયપ્રદેશ વગેરેનાં ખિનચુગરાતી જીવનચિત્રો નથી, માણ્યાં ?

રસખિન્દુ પર મતખિન્દુ

તા. રરમી : પુસ્તક અવંશોકનાથ મધ્યુ ન હોય છતાં એ
વિશે લખવું કર્તવ્યરૂપ લાગે, ત્યારે મારા જેવાને માટે વાસરિકા કેતુ
સોરું આઈતું સાધન છે. ('આઈતું' એટલે ? હું તો એ શબ્દ
કિશોરાવસ્થામાં પારસી સાહિત્યકારોનાં પુસ્તકમાંથી શીખેલાં; તમે તો
એ પ્રકારનું વાચન જાણ્યે ત્રિપ મધ્યુ હશે, એટલે શબ્દકોષનો જરા
ઉપયોગ, જરૂર લાગે તો, કરી લેશો.)...ચિ.—એ 'રસખિન્દુ' (રમણદાસ
વ. દેસાઈ) તેના શિક્ષક પાસેથી આણેતું. હમણાં ત્રણ કે ચાર વાગ્યા
પછી ઊંઘ આવતી જ નથી, ત્યારના 'હળવા' વાચનમાં એ વાપરું તો
જણાયું કે ખાર રચનાઓમાંની, એ એટલો જ સંગ્રહ વિચારતાં, ત્રણ
નવલિકા તરીકે સારી છે ('સંગીત-સમાધિ' 'સદ્ગ ધંધો' 'કદરો પ્રેમ');
અને પહેલી જે ('પરાધીન પુરુષ' 'અચનુ' ઘર') સાધારણ-સારી ગણાય
તેવી છે. બાકીનીઓ લખવા ખાતર લખી નાખ્યાનો ગ્લાનિકર અનુભવ
ધાય છે; તેમાં જે, એ પુસ્તકના દરેક વાંચનારે વિચારી લેવું કે હરિજન-
વિષયક (આ વિષય તો બેસક, કલાત્મક નવલિકા સર્જવા માટે લેવાય,
પણ) જે સર્વાંશે કલાત્મક લખાણ એમાં તે ચલણી છાપનાં છાપાંમાં
તુર્તનાં લખવા માંડતા શિખાઉની કલમમાંથી સરી પડેલું હોય તેવું જ
નથી ?...સંગીતવિષયક રચનાનો સંગીતરવામી સારંગધર જે એટલો
વેદનશીલ કે શિષ્ય જૈનનાથના ગાતાં ગાતાં વંકાતા મુખથી ત્રાસી તેણે
એની સાથેનો સંબંધ ધડ દૃઢને કાપી નાંખ્યો, તો એ જ ગુરુની વેદન-
શીલતા પાછળથી એટલી બધી ખૂટી કેમ ઘર્ષ ઘર્ષ કે વ્યક્તિ તરીકે દુરાચારી
અનુયામી તેણે પોતાની કક્ષાને અપમાનિત થતી માની નહિ, અનુભવી નહિ ?
કે પછી, આના પરસ્પરવિરોધ સામર્થ્યયુક્ત મનુષ્યોમાં તો ખાસ હોય છે,
તેનો લખણો આને ગણવો ને કર્તાના પાત્રલેખનથી મંજીર ખામી ન
ગણવી ?

આત્મસંતોષની એક લહર

તા. રપમી નવે. આ મામુના ' ધ ધોઓસોદિકલ સુવમેટ 'માંનો

પ્રાચીન મિસર અને હિંદુ વિશેનો લેખ આજે વાંચીને, કાવેદકાલીન જીવન-સંસ્કૃતિના પુસ્તકમાં સ્વીકારાયેલો મત માદ આપ્યા વિના રહી નહિ. લેખનું તેમ પુસ્તકમાંના એ પ્રકરણનું તારતમ્ય મુખ્યત્વે એ છે કે મીસરની સંસ્કૃતિનાં કેટલાંક અંગ-મનુષ્યોની મુખ્યાકૃતિ, વર્ણ વગેરે; પંચાંગપદ્ધતિ ને ડાચી પાસથી લિપિલેખન; માતૃકેન્દ્ર (‘મેટ્રિઆર્કલ’) કુટુંબસંસ્થા; સ્થાપત્યકલા તથા રાશિચક્ર; ધર્મ અને રાજ્ય તથા પુરોહિત દ્વારા દેશશાસન જેવાં અંગ-હિંદને, મુખ્યત્વે પ્રાગૈતિહાસિક તથા અનુ-ગામી દક્ષિણ ભારતને, આશારી છે. આ મત વિદ્વાનોએ અગાઉ પણ દર્શાવેલો જ. અહીં એની તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું છે એટલા સાદુ કે એ વિશેષ પ્રચાર પામે છે; કેમ કે રા.એસ.એન ચક્રવર્તીના પૂર્વોક્ત લેખનો આધાર આપણી યુનિવર્સિટીનું જુલાઈ-જનવાઈ હોઈ, નવા વિદ્વાનોને પણ એ માન્ય છે. આ જગ્યાને પુસ્તકનો કર્તાને સન્તોષ થાય જ ને? તેથી જ આ નોંધ.

શુક્રિયા ! અને—

૩૦મી નવેં. શુજ. સા. રૂપરેખાનો સહક્રમતાથી સત્કાર કરનાર પત્ર-મિત્રો ‘ધ સાર્વજનિકન’ ‘ફૂલજાળ’ તથા ‘સા. પરિ. પત્રિકા’ પ્રત્યે શુક્રિયા (યાને અનુગૃહીતોસ્મિ યાને ચેંક મૂ.)એ ચોપડીમાં મૌલિકતા જેવું ઝીઝું નથી, નવી દૃષ્ટિ નથી, એવી જે પ્રામાણિક ટીકા જરા ઉતાવળે ચર્ચ છે એ સાચી હશે? અવતરણોની સર્વથા આવશ્યક (પણ સવિવેક એમાં રહેવાના પ્રયત્નવાળી) વિપુલતામાંથી, એથી ય. અધિક વિપુલતા છે ટીપોની (‘ફૂટનોટ્સ’ ની-જેમાંની કેટલીક તો ણીજી વિવેચકોના અભિપ્રાયનાં અનુલક્ષણુ એટલે ‘રેફરંસીસ’ની નવી પણ વાચનામાંનાં (‘ટેક્સ્ટ’માંનાં) વિધાનની ઠાં તો પૂર્તિરૂપ છે, કાં તો ખાસ જરૂરી ને પ્રસ્તુત ગાદિતી આપે છે-એમાંથી તો મૌલિકતાના અભાવનો આભાસ એ માનનીય તરણુ વિવેચકને (જોતી આ માસની સા. પ. પત્રિકા) નહિ થયો હોય? વળી, નવી દૃષ્ટિ કે નવા મૂલ્યાંકન, જે આખી હજાર વર્ષની વાક્યપરિચાસરેખા “ગામરમાં સાગર”ની હથે દોરવાની ફરજ હતી, જેમાં અને તેટલી હકીકતો નોંધવા સાથે લેખકે યશઃશક્તિમતિ એ વાક્યમયનો પરિચયાત્મક ને રસવિવેચન સહિતનો વૃત્તાંત આપવાનો હતો, તેમાં અપરિહાર્ય ન ગણાય; અને શક્ય પંથુ

થી રીતે ?... ટીપોમાંનું 'કેટલું' લખાણ વાચનામાં, લીધું હોત તો, 'સાડું' એ સૂચના તો આખી હાથપ્રત શ્રમપૂર્વક મારી વિનંતિ પરથી જે મિત્રે જોએલી, તેમની પણ હતી. એ બહુ થોડા સ્થળે સ્વીકારી રાક્યો; કારણ, ટીપોમાંનું ઉપર જોયેલી લઈ તો ઉપલું એ મુખ્ય લખાણ (જે રસલક્ષી-શૈલીમન્ત બનવાની રીતે એ જાણે એની મેળેજ લખાણું ચાલ્યું તે ગરાબર લક્ષમાં લેતાં),-લખાણુ જે રરુરિપુષ્પાને પંથ નહિ તો અધરસિક-તાને જ પન્થે પજારે એવી અને ખાતરી હતી ... છેલ્લું: આધુનિક યાને સગકાલીન સાહિત્યને ઓછી જગ્યા આપ્યાના ફરિયાદીઓ એ બાબતનો પ્રસ્તાવનામાંનો વીગતવાર ખુલાસો વાંચ્યા કે યાદ રાખ્યા વિના જ બાક્યે ગયા છે. આવુ ચલુ એ મારો ગુન્હો ગણાય કે કેમ એ તો એ લોકો કરતાં મુસતર વાચકો સમજી લેશે.

નિકષ

પહેલું ગાને એકપૂરું

ઋગ્વેદકાલનાં જીવન અને ઋગ્વેદનાં વિજયસય કલ્યાણસય વેદ (એન. એમ. વિપાલી એન્ડ કંપની, મુબમ્બી પૂ.કે.કે. ૧૨૪૨૬૪. કિં ૩.૨-૦-૦: ૧૯૪૧)

૧

પ્રાચીન-મહાભારતકાલીન ભારતીય ઇતિહાસ માટે આપણી પાસે પુરાણો અને ઋગ્વેદ એ જ સાધનો છે. આ બંને સાધનો પરસ્પરપૂરક છે. પુરાણોમાં કેટલાંક વિષ્ણુવદી વિદ્વાનો મળે છે તેથી આપણા ઇતિહાસ-સંશોધનના પ્રારંભકાળે જ યુરોપીય વિદ્વાનોએ પુરાણોને અશ્રદ્ધે જાહેર કર્યા છે. ઋગ્વેદમાં કંઈક ઐતિહાસિક તત્ત્વો છે એમ તો પહેલેથી જ સ્વીકારાયું છે, પણ એના ઐતિહાસિક ઉદ્દેશોનાં અભ્યાસ આજે પણ હજી પ્રારંભકાળમાં જ છે છતાં ઋગ્વેદના અભ્યાસથી, ભારતીય આર્યો, ધરાની આર્યો અને યુરોપીય આર્યોની સાથે એક દૃઢગ્રંથસમ્બંધ ધરાવે છે એટલું તો સર્વમાન્ય બન્યું છે. આથી ભારતીય આર્યોનો ઇતિહાસ

સમસ્ત આર્થ જાતિના ઇતિહાસના પ્રારંભથી જ શરૂ થએલો ગણાય. પણ સમસ્ત આર્થ જાતિ એક કાળે કોઈક રથે એક સાથે રહેતી હતી અને સમાન ભાષા બોલતી હતી એટલે જ વિદ્યાત્મક નિર્ણય હજી સુધી થઈ શક્યો છે. એ જાતિ કયા રથે રહેતી, કયે કાળે એક સાથે રહેતી વગેરે પ્રશ્નો વિશે હજી કોઈ એકમત્ય રચાપી શકાયું નથી. સમસ્ત આર્થ જાતિનું મૂળ પ્રભવસ્થાન મધ્ય એશિયા, મધ્ય યુરોપ, ઉત્તર યુરોપ કે વાયવ્ય ભારત હતું એવા વિવિધ મતો આજે પ્રવર્તે છે. સામાન્ય માન્યતા એવી થઈ ગઈ છે કે ભારતીય આર્યો, હિન્દમાં બીજે ક્યાંકથી આવ્યા છે. આ મત લગભગ સ્થાપિત થઈ ગયો છે એમ મનાય પણ એ સ્થાપિત મતથી વિરુદ્ધ જર્મન, ભારતીય આર્યો હિન્દમાં આગન્ટુકો નથી, પહેલેથી હિન્દમાં જ રહેતા એવા મતનું પ્રતિપાદન એચાર ભારતીય વિદ્વાનોએ બહુ જ વિદ્વતાથી અને ભારપૂર્વક કર્યું છે. આવા વિદ્વાનોમાં શ્રી અવિનાશચંદ્રદાસ અને શ્રી પાવગી મુખ્યત્વે ઋગ્વેદના જ અભ્યાસકો છે અને શ્રી અક્ષયકુમાર મહુમદાર મુખ્યત્વે પુરાણોના અભ્યાસક છે. ખાસ કરીને આ વિદ્વન્નિપુટિના મતનું વિવે.પૂર્ણ સંદોહન તે શ્રી વિજયરાય વૈદ્યનું 'ઋગ્વેદકાલીનાં છવન અને સંસ્કૃતિ' નામનું આપણું એ વિષયનું પહેલું પુસ્તક છે.

એ પુસ્તકમાં વિજયરાયે ઋગ્વેદકાલીની ઉત્તરપૂર્વ મર્યાદા ઈ. સ. પૂ. ૨૩,૦૭૨થી ઈ. સ. પૂ. ૨૫૦૦ સુધીની સ્વીકારી લાગે છે અને આ વીશેક હજાર વર્ષના લાંબા માળામાં ભારતીય ઇતિહાસ, છવન અને સંસ્કૃતિએ કેવી ચડછિતર અનુભવી છે અને અન્તે કેવો વિકાસ સાધ્યો છે તેનું રાચક શૈલીમાં આલેખન કર્યું છે. આ વિષય જ થોડો અર્ચાસ્પદ છે, તેથી એમણે મૂળ અને ટિપ્પણોને પ્રકરણવાર જુદાં છાપ્યાં છે. દરેક પ્રકરણનું મૂળ લખાણ સળંગ વાંચી જતાં ઋગ્વેદકાલીન છવન અને સંસ્કૃતિનું સ્વરૂપ બહુ જ સુરેખ આલેખાયું છે એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી.

આ ગ્રંથમાં મથવામાં આવેલાં વસ્તુના એ ભાગ પડી શકે તેમ છે:- ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ. ઋગ્વેદકાલીન ભારતીય સંસ્કૃતિની વીગતો વેદોને આધારે આમાં સુન્દર આપી છે. પણ અહીં જ ઇતિહાસ આપ્યો છે તે આપણા બહેલાઓને પણ નવો લાગે તેમ છે તેથી એનો સાર આપવાની

૧૩૨ છે. ૧

૨

હાલનો પંજાબ પ્રાન્ત અને તેની વાયવ્યનો સરહિંદ પ્રાન્ત, એટલા વિસ્તારમાં ઋગ્વેદનો સપ્તસિન્ધુપ્રદેશ પથરાયેલો હતો. આજથી લગભગ પચીસ હજાર વર્ષ પહેલાં ઉત્તર હિન્દનો ભૂમિવિન્યાસ (topography) આજના કરતાં જુદો હતો. આજના રાજપૂતાના અને બંગાળગિહારને સ્થાને — એટલે કે સપ્તસિન્ધુની દક્ષિણે અને પૂર્વે — એ વખતે વિશાળ યુગયુગજૂના સમુદ્રો હતા. તેમાં દક્ષિણ બાજુનો સમુદ્ર તે રાજસમુદ્ર કે રાજપૂતાનાસમુદ્ર અને પૂર્વબાજુનો તે ગંગાસમુદ્ર. અસામાન્ય ભૂકંપને પરિણામે આજથી વીસેક હજાર વર્ષ પર એ જળમાંથી થળ થયું. દક્ષિણે તે પૂર્વે સમુદ્રપરિવેષિત અને ઉત્તરે તે પશ્ચિમે ગિરિમાલાવેષિત એવા આ સપ્તસિન્ધુપ્રદેશમાં આર્યો અનાદિકાળથી રહેતા. તે કાળની પ્રજા એકંદરે સ્વયંપૂર્ણ હતી, અને તેનું જીવન આજથી વીસપચીસ હજાર વર્ષ પરના એ સમયમાં પણ સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિની શાવનામાં એટલું પ્રાણવાન સુવિકસિત અને પ્રગતિમાન હતું કે આજની સૌથી ‘સુધરેલી’ પ્રજાઓને પણ એ ભાવનાના વિપવ-માં ફેટલાક ખરેખર અનુપમ પાક પકાવી શકે. આવા એ આર્યો સપ્તસિન્ધુપ્રદેશમાં જ અનાદિકાળથી રહેતા; તેથી પૂરવીના ઇતર ભાગોમાં આજે જ્યાં જ્યાં અન્ય આર્ય જાતિઓ મળે છે ત્યાં ત્યાં તે જાતિઓ કેમ અને ક્યારે ગઈ તેનું વર્ણન આર્યભાનાં ચાર પ્રકરણોમાં અહીં આપવામાં આવ્યું છે.

આજથી આશરે આઠીલાખ વર્ષ પર, આર્ય દેશમાંથી આર્ય જાતિના મનુષ્યોનું સૌથી પહેલું નિષ્ક્રમણ હાલના યુરપ બહુ થયું હતું. તે વખતે સપ્તસિન્ધવી આર્યોની એક ટોળાએ, પોતે અન્ય કરતાં સંસ્કૃતિમાં પહોત રહી ગયા હતા તે કારણે, પોતાનું મુલસ્થાન સપ્તસિન્ધુ તજીને, ભ્રમણ આદર્યું. તાવવ્યના જમીનમાર્ગે થઇને આ સાહસિકો કેટલેક કાળે હાલના પશ્ચિમ એશિયાની ઉપલી કારના પ્રદેશોમાં પહોંચ્યા. ત્યાં, તેમની

૧. હવે આપેલા સારમાં થણાં સ્થળોએ મૂળના જ શબ્દો અવતાર્યા છે, અન્ય તરજુમીમાં મૂક્યા વગર જ.

સાથે મેંગોલિયન અને તુરાનિયન સમણુરીય ટોળીઓનો સંપર્ક થયો; અને એ બે જાણીતાં મિત્રશ્રુતી ટેક્ટિક જાતિ ગતી. આ જાતિ રુધિરમાં મુખ્યત્વે અનાયૈ હતી, પણ બાપા અને સંસ્કારમાં આયૈ હતી. આની આ ટેક્ટિક જાતિ કાળે કરીને યુરપમાં જાળને વસી.

એ પ્રથમ નિષ્ક્રમણ પછી બે લાખ વર્ષે સમસિન્ધુમાંથી દર્યુ અને હાસ નામની બે આયૈ જાતિઓનું બીજું નિષ્ક્રમણ થયું. આ જાતિ આયૈ જાતિઓ હતી. તેમાંથી દર્યુઓ બ્રમણુદીન, અસંસ્કારી, શિકારી અને પશુપાલની વૃત્તિવાળા હતા; હાસો, સામાજિક જીવનવિકાસની દૃષ્ટિએ મુસંસ્કારી અને સાચા કૃષિકાર પણ ધર્મવિષયમાં દેવવિરોધી અને યજુ-વિરોધી હતા. આ જાતિ વર્ગે સાથે, વધુ સંસ્કૃત આયૈ જાતિઓને પાર-વાર વિગ્રહો થયા કરતા. એ લાખા વિગ્રહોને અંતે પરાજિત થયેલા હાસો અને દર્યુઓમાંથી કેટલાંક ટોળાં સમસિન્ધુમાંથી ઉત્તર કે વાયવ્ય તરફ ગયાં. તેમણે હાલના કાર્પીઅન સમુદ્રની દક્ષિણે અને પૂર્વે, એકબીજાના સડકારથી, તેમ જ કદાચ એ તરફની આયૈ જાતિઓની પણ મદદથી, વિગ્રહના અનુગામી રાત્રો દરમિયાન, અસુર સંસ્કૃતિનાં મળ નાખ્યાં. આવી રીતે અસુર જાતિઓનો વિકાસ કાર્પીઅન સમુદ્રને કાંઠે થયો. આયૈનું એ બીજું અને સ્પષ્ટતર નિષ્ક્રમણ.

પણા જૂના કાળથી સમસિન્ધુમાં એક બીજા આયૈ જાતિ રહેતી. એ જાતિના લોકો અત્યંત ગ્વાપી, મજબૂત તથા વરુ જેવા લોભિયા છતાં ચાલાક, શરા, સાહસિક અને અભિમાની હતા. એવા આ લોકોને તે કાળે 'પણિ' શબ્દથી ઓળખતા. આ પણિઓ તે કાળના વૈરો હતા અને ખુરકી અને તરી જાતિ રસ્તે દરદરના દેશો સાથે સાહસિક વ્યાપાર ચલાવતા, પણ ત્યારે ગંગાસમુદ્ર અને રાન્તસમુદ્ર નહીં થયા અને ઉત્તર અને દક્ષિણ હિન્દ જમીનથી જોડાઈ ગયાં ત્યારે આ સાહસિક પણિઓ વિન્ધ્યમાં થઈ દક્ષિણમાં ભીત્યાં. વિન્ધ્યમાળા ઓળંગ્યા પછી પણિ-સંસ્થાનો અમુક અમુક શનકી લગી કમચઃ જનરયાનમાં, હાલના ગુજરાતમાં અને સૌરાષ્ટ્રમાં, ત્યાંથી કાંઠે કાંઠે નીચે મહીસુર રાજ્યના પ્રદેશોમાં, પછી મલખાર કિનારે અને છેવટે સામા પારને કોરામાંડલકિનારે સ્થપાયાં હતાં, આ સાહસિકો ત્યારે મલખાર અને કોરામાંડલમાં અિર

થયા ત્યારે ત્યાં ચોક્કસાવિડ અને પોક્કસાવિડ નામની જાતિઓ વસતી હતી. એ બે વર્ગોએ એક પ્રકારની સ્વકીય દ્રાવિડ સંસ્કૃતિ ખીલવી હતી. આવી આ જાતિઓ સાથે, કાળક્રમે, ઉત્તરમાંથી આવેલા પશ્ચિમોના સંપર્ક થયો અને તેમના બળવાથી જે નવી જાતિ નીપજી તે આખા હિન્દમાં અમણી બની. ત્યાર પછી, હિન્દના પશ્ચિમ કાંઠાના સમુદ્ર વાટે થઇને હિન્દ બહાર સ્થપાએલું સૌથી પહેલું પશ્ચિમસંસ્થાન હાલના ઇરાની અખાતના કાંઠા પરના પ્રદેશમાં આવેલું હતું; અને પછી ત્યાંથી આગળ વધીને એ ક્ષેત્રએ પ્રાચીન મેસોપોટોમિયામાં પોતાનું બીજું વિદેશી સંસ્થાન વસાવ્યું. કાળે કરીને, સંન્નિગવશાત પશ્ચિમોન આ બે થાણાં છોડવાં પડ્યાં, પણ એ છોડીને તેમણે પોતાનું ત્રીજું થાણું અત્યારના સિરિયામાં છેક યુરોપી ભૂમધ્ય-સમુદ્રના કાંઠા લગી નાખ્યું. એ ત્રીજું પશ્ચિમસંસ્થાન એ જ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ ફિનિશિયા દેશ. તે પછી આ પશ્ચિમોએ આફ્રિકામાં કાર્થેજમાં પોતાનું ચોથું સંસ્થાન જમાવ્યું. આ પશ્ચિમોની સાથે જ ગએલા ચોક્કસાવિડોએ આઘી-આમા-મેસોપોટોમિયામાં-પોતાનું સંસ્થાન વસાવ્યું અને સુમેરિયન સંસ્કૃતિ વિકસાવી. તે પછી, આજના લગભગ દશેક હજાર વર્ષ પહેલાં, પોક્કસાવિડો-લું પણ એક નિષ્ક્રમણ થયું. આ પાંડયોએ જઇને આજનાં મીસરમાં નીલનદીને કાંઠે પોતાની વસાહત જમાવી અને ત્યાં મીસરની અવનવી સંસ્કૃતિ વિકસાવી.

વળી, ઇ. સ. પૂ. ૪૫૦૦થી ૨૫૦૦ સુધીમાં હિન્દની વાયવ્યમાં થઇને આર્યોનાં બીજાં કેટલાંક નિષ્ક્રમણો પણ થયા હતાં, જેને પરિણામે ઓશિયા માઇનરના ઉત્તર ભાગના પ્રદેશના મિટનીઓ, કોરસીઓના, હિટ્ટાઇટો, ફિગલિયનાં અને લિડિયના નામે પાંચ જાતિનાં* થાણું સ્થપાયાં હતાં આ જાતિઓ પણ મૂળે આવ હતી.

અને છેલ્લું ઐતિહાસિક આર્ષનિષ્ક્રમણ ધર્મભેદને લીધે થયું તેને

* આ જાતિઓ મૂળ આર્ષ જાતિ હતી એમ તેમની સંસ્કૃતિના જે અવશેષો આજે મળ્યા છે તેના ઉપરથી સ્પષ્ટ જ છે. જ્યુલપત્તિની દૃષ્ટિએ પણ મિટનીઓને વેદિક મેત્રાયણો સાથે, હિટ્ટાઇટો અથવા હિટ્ટાઇઓને આર્યો સાથે અને ફિગિયનોને લુગુઓ સાથે એકજ ગણવામાં બાધ આવે એમ લાગતું નથી. કોરસીઓનો સંબંધ ખસ જાતિ કે કુશજાતિ સાથે હશે ?

પરિણામે પાછળથી જે જરૂરસ્તકર્મોએ થયા તે અગ્રિપૂર્વક આયોજીતમાં જઈને વસ્યા.

આ બધાં નિષ્ક્રમણો ઈ.સ.પૂ. ૧૦,૦૦૦ સુધીમાં થઈ ગયા હતાં. આવી રીતે જેને આજે ફિલિપ્પાઈન, એસિરિયન, ફિનિશિયન, સુમેરિયન ઇન્ડિયન અને ઇરાનિયન સંસ્કૃતિઓ કહે છે તે બધી મૂળ સમ્પ્રદાયોની આર્યસંસ્કૃતિમાંથી જ ઉદ્ભવી છે એવું આ મતમાં સ્વીકારવામાં આવ્યું છે.

પણ સમ્પ્રદાયોમાં જે આર્યજીવન સમૃદ્ધ અને સંસ્કૃત વળાકારતું હતું, તેમાં હવે પતન આવ્યું. એ કાળના સમાજને દોરનાર મુનિઓનું વલણ ધીમે ધીમે નિવૃત્તિમય થતું ગયું અને અંતે દુન્યવી વાતોમાંથી તદ્દન વિમુક્ત થયું. આવા નિરક્તિના અને નિવૃત્તિના પથમાં એક પછી એક અધ્યાત્મિક હજાર મુનિઓ પડ્યા. તેને લીધે પ્રજામાં સંસ્કૃતિના જનકો અને દેતાઓ રહ્યા નહીં. પ્રજા અનીતિમય જીવન ગુજારતી થઈ અને અંતે શરમભરેલા પાપકુંડમાં પડી. આ પતનમાંથી તેનો પ્રબોધકાળ પણ તુરંત આવ્યો. પ્રજાને આવા પતનકૂપમાં પડેલી જોઈને કેટલાક ઋષિવરોને પ્રજાજીવનની પુનર્ધટના કરવાની જરૂર લાગી. પણ એમને માર્ગદર્શન કરાવે એવું કોઈ નહોતું. તેથી તેઓ પામીર અને તિબેટના પ્રદેશમાં રહેતી દેવજાતિના રાજા બ્રહ્મા પાસે ગયા. બ્રહ્માએ તેમની વાત સાંભળીને, તેમને નિવૃત્તિમય જીવન મૂકીને પ્રવૃત્તિમય જીવન ગાળવાની સલાહ આપી. આ સલાહ માત્ર એકવીસ ઋષિઓને ગળે ઉતરી. તેમાં આવણે જેને સમર્પિતો કહીએ છીએ તે મરોચિ, અંત્રિ, અંજિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ, કૃતુ અને વસિષ્ઠ પણ હતા. બાકીના ઋષિઓ વનમાં જઈને રહ્યા. પણ આ એકવીસ ઋષિઓએ જેને પાછળથી પ્રજાપતિઓ મળવામાં આવ્યા તેમણે, સમ્પ્રદાયોનાં આર્યજીવનની પુનર્ધટનાનું કામ માથે લીધું. તેથી બ્રહ્મા પોતે, એ એકવીસ પ્રજાપતિઓ સાથે, ત્રિવિષ્ટપને માર્ગે યજ્ઞને સમ્પ્રદાયોમાં આપ્યા. અને ત્યાં તેમણે ધીમે ધીમે ત્યાંના આર્યોની સંસ્કૃતિની પુનરુત્થાપિત સાધી. આ રીતે ઈ. સ. પૂ. ૨૬૦૫ ની આસપાસમાં આર્યોનો આ પ્રબોધકાળ શરૂ થયો. તે પછીનાં દોઢસોક વર્ષ સુધી આર્યજીવનનો સુવર્ણરંગી સ્વપ્નમય ચાંદ્યો. એ કાળ દરમિયાન વર્ણશ્રમમર્મની વીગતવાર પુનર્વિચારણા કરાઈ, આત્મિકી, ત્રણ વર્ણો અને દંડનોત્તિ, એટલે અધ્યાત્મજ્ઞાન, ધર્મજ્ઞાન, કૃષિ અને વાણિજ્ય તેમજ

પંચની સંકુલ સંસ્થા પણ આ જ કાળે પુનર્જીવન પામી. આ જ મુગમાં ચારે વેદો એના વેદાંગો અને ઉપવેદો તેમ જ બીજી કેટલીક વિદ્યાઓ પણ પ્રચારમાં આવી.

આની રીતે ઇ. સ. પૂ. ૨૬૫૦માં જહાએ આ નવવિધાન ક્યું અને ત્યારે જ પુરાણોક્ત વૈરાજવંશની સ્થાપના કરો. એ વંશના પહેલા રાજા જહા પોતે, અને પછી એના વંશમાં સ્વાયંભુવ મનુ, પ્રિયવ્રત, ઉત્તાનપાદ, ધ્રુવ, પૃથુ અને દક્ષ વગેરે પ્રતાપશાળી રાજાઓ થયા. આ વંશનો ઇ. સ. પૂ. ૨૮૦૦માં અન્ત આવ્યો અને પછી આપણે જોને સૂર્યવંશ અને ચન્દ્રવંશ કહીએ છીએ તેની સ્થાપના ઇ. સ. પૂ. ૨૮૦૦માં ચક્રિ આ બંને વંશના તેમજ વૈરાજવંશના પ્રધાન રાજાઓનાં ચરિતોનો ટૂંક સાર આ ગ્રંથમાં અપાયો છે. વચમાં એક પ્રકરણમાં દેવા-સુરસંગ્રામનું બુદ્ધિગમ્ય વર્ણન અપાયું છે અને પછીના એક પ્રકરણમાં વેદકાલીન દ્વારશાદી વિગ્રહનું વીગતવાર વર્ણન અપાયું છે. અહીં જોને ક્રોએદ-કાલીન ઇતિહાસ કહેવાય તે પૂરો થાય છે અને પછી તે કાળની સંસ્કૃતિનું નિરૂપણ શરુ થાય છે. એટલે પછીનાં પ્રકરણોમાં વેદકાલીન ધર્મભાવના, સમાજરચના, રાજ્યભાવના અને શાસનપદ્ધતિ, શુદ્ધવિદ્યા અને કાવ્યવૈભવ-નું નિમનવાર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ બધાં પ્રકરણોમાં એકત્રિત કરેલી માહિતી વીગતવાર અને રસિક છે તેમ પ્રમાણશુદ્ધ પણ છે. ખરી રીતે ગ્રંથનો આ ભાગ અત્યંત મહત્વનો છે, એમાં ચર્ચાર્પદ વિધાનો ખાસ નથી. એ કાળનાં જીવન અને સંસ્કૃતિને લગતી બારીક ચીમતો, રસિક રીતે, આ પ્રકરણોમાં સમગ્રવચામાં આવી છે.

૩

પણ ઉપર આગેલા આટલા સાર ઉપરથી થે એટલું તો સ્પષ્ટ થશે જ કે આ પુસ્તકમાં અનેક નવીન લાગે એવી વાતો સંમહાર્ષ છે. ખરી રીતે, બાર ત્રીય ઇતિહાસસંશોધનમાં થે સ્પષ્ટ આંદોલનો આવી ગયાં છે. પહેલું આંદો-લન તે મુખ્યત્વે યુરોપીય દષ્ટિએ બંધાએલા નિર્ણયો. એ નિર્ણયો મુજબ આપણાં પુરાણોમાં તેમજ ક્રોએદમાં ઇતિહાસિક તત્ત્વ છે જ નહીં અને આપણા આ પ્રાચીનતમ, મન્યો, હિન્દના પ્રાચીન ઇતિહાસના સંશોધન માટે જરા પણ આધાર રાખી શકામ તેવા નથી. આથી જ આપણે ઇતિહાસ ચન્દ્રગુપ્ત

મૌર્યના એટલે મહાન સિદ્ધંતરના કાળથી જ શરૂ થએલો ગણાતો. તે કાળ પહેલમી પુરાણોક્ત ઇતિહાસ બધો જ અગ્રદેય ગણાતો. આવી સ્થિતિમાં પાઈન્ટર અને વીન્સેન્ટ સ્મિથે પુરાણોની નજર પ્રતિષ્ઠાનું કંઈક પુનઃ-સંસ્થાપન^૧ કર્યું. આ બન્ને વિદ્વાનોએ પુરાણોમાં પણ ઐતિહાસિક વીગતો છે એમ સ્વીકારીને, એ પુરાણોક્ત ઇતિહાસને ભુદિગમ્ય કર્યો: પણ આ બન્ને વિદ્વાનોને કેટલાક પૂર્વગ્રહો એવા તો નહા છે કે એમનો સ્વીકારેલો ઇતિહાસ બહુ બહુ તો, સૈથુનામવંશ સુધી જાય છે. એનાથી આમળનો ઇતિહાસ તો હજી પણ અસ્પષ્ટ, અગ્રધેય અને અનેક ગુંચોથી ભરેલો ગણાય છે: પણ પુરાણો સાવ અગ્રદેય નથી એવું આદોલ્ફ શરૂ થયું તેની સાથે જ ઋગ્વેદનો આપણો અભ્યાસ પણ વધ્યો. અને પછી ટાઇક વિદ્વાનો એવા પણ નીકળ્યા કે પુરાણોક્ત બધો જ ઇતિહાસ સાત્ય છે એમ તેમને લાગ્યું. એમને માત્ર ભારતની નજીકીર્તિને પુનરુજ્જીવિત કરવાની આ મુશ્કેલી તક હતી. તેમણે દાખ્ય ગણાય એવા ઉત્સાહથી કે ઉત્સાહાતિરેકથી બધી આર્ષસંસ્કૃતિનું મૂળ પ્રભવસ્થાન હિન્દ જ છે અને પુરાણોમાં આનેલો ઇતિહાસ કઠીબદ્ધ સત્ય છે એવું પ્રતિપાદિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ એને પરિણામે આપણા ઇતિહાસને ભારતીય દૃષ્ટિએ જોવાતપાસવાનું આપણને મુશ્કેલું. આમ આપણા ઇતિહાસને માત્ર વિદેશી દૃષ્ટિએ જોવા-તપાસવાનું પહેલું આદોલ્ફ શાન્ત થયું તે પછી આપણા જૂના ઇતિહાસને ભારતીય દૃષ્ટિએ સંસ્કારવાનું બીજું આદોલ્ફ પ્રચરિત થયું. પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસનો કેઈક જ અભ્યાસક કે સંશોધક આજે આ બીજા આદોલ્ફની અસ્પૃશ્ય રહી શક્યો હશે. આવી સ્થિતિમાં, આપણો પ્રાચીન ઇતિહાસ જોનાથી વધુમાં વધુ ગૌરવાન્વિત બની શકે તેવા સંભાળ્ય મુદ્દાઓને એકત્રિત કરીને એની પુનર્પાટના કરવાના જે એ-ત્રણ સમર્થ પ્રયત્નો થયા છે તેના સાર-રૂપ આ ગ્રન્થ છે: એટલે એમાં ઉપરકહ્યાં બીજા આદોલ્ફનો ઉદ્દેશ કેટલેક રંગે દેખાય છે. પરંતુ આ ગ્રન્થમાં, અમુક હકીકતો ગ્રન્થકર્તાના

૧. પણ જે કામ, આ દિશામાં, સીતાનાથ પ્રધાને કર્યું છે તેનું કામ હજી બીજા કેઈ વિદ્વાને કર્યું નથી. એ વિદ્વાને પુરાણો અને વેદનો એટલો તો સુંદર સમન્વય રાખ્યો છે કે એના નિષ્કૃતિ લગભગ બધા જ અન્તિમ ગણાય એવા બન્યા છે. જુઓ એનું Chronology of Ancient India..

પોતાનાં અનુમાનથી પ્રેરિત છે. છતાં, એનો ધણો-ખરો ભાગ અન્ય સંશોધકોના નિષ્કૃષ્ટ ઉપર જ મંડાયો છે તેથી, આ હિરેકથી નીપજતા દોષનો ભાગ આપણા ક્ષેત્રને ભાગે એાછો જાય છે. વિજયના પ્રયમાવેશમાં કદાચ કોઈ વીર થોડીક મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરી જાય તો તે જેમ ક્ષમ્ય ગણાય, તેમ પ્રાચીન ભારતના ગૌરવપ્રેમીનું યાચ તો તે પણ ક્ષમ્ય ગણાય.

૪

દાસ, પાવણી અને મનુમદાર આપણા સહૃદય અને સમર્થ સંશોધકો છે એમાં શંકા નથી. એમણે જે કયું છે તેને આધારે જ બીજાં અને આગળ વધવાનું સૂઝશે એમાં પણ શંકા નથી. છતાં મારે નોંધવું જોઈએ કે હૃદય અને શુદ્ધિની સમતુલા રાખીને પુરાણોનો અને ઋગ્વેદનો અભ્યાસ કરનારને એમના ઠેટલાક નિષ્કૃષ્ટો સ્વીકાર્ય થાય તેવું નથી. આની વીગતવાર ચર્ચા અહીં અરથાતે છે, પણ પ્રાસંગિક ઠેટલુંક લખવાનો લોભ ખાળા શકાતો નથી, તેથી લખું છું કે આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસનાં સંશોધનમાં નીચેની બાબતો તરફ દુર્લક્ષ આપવું પોસાય તેમ નથી.

(૧) ઋગ્વેદનો કાળ એટલે આ ગ્રન્થમાં સ્વીકાર્ય છે તેમ સીરા-ખાવીશ હજાર વર્ષનો ગણો હોય કે ન ચે હોય પણ એટલું તો એકસ છે કે ઋગ્વેદનાં સૂક્તોનો રચનાકાળ, નદી નહીં તો ય ત્રણચાર હજાર વર્ષના પટ ઉપર પથરાયો હતો. એ અતિ દીર્ઘકાળનાં જીવન અને સંસ્કૃતિ વિશે, જો આપણે ઋગ્વેદ ઉપરથી જ નિષ્કૃષ્ટો બાંધવા હોય, તો સૌથી પહેલાં તો ઋગ્વેદનાં સૂક્તોનો સમવાનુક્રમ નક્કી કરવાનું આવશ્યક છે. આજે તો ઋગ્વેદનાં મંડળોનો સમવાનુક્રમ પણ નિશ્ચિત રીતે નિર્ધારાયો નથી. છતાં મને લાગે છે કે ઋગ્વેદનાં સૂક્તોનો અમુક કાલક્રમ ગોઠવવાનાં સાધનો આપણી પાસે છે અને એ સાધનો જ્યાં સુધી અક્ષય પૂરવાર ન થાય ત્યાંસુધી એનો અભ્યાસ કરવાની આપણી ફરજ છે. મને એમ લાગે છે કે ઋગ્વેદના રચનારા ઋષિઓનો કાળક્રમ, (ગમે તેટલો સ્થૂળ તો સ્થૂળ) ગોઠવવો શક્ય છે. એકાએક ઋષિને આપણે આનુક્રમિકામાં આજે ગોડવી ન શકીએ તે જૂદી વાત છે, પણ પુરાણોના રાજવંશો અને ઋષિવંશોની મદદથી તેમ જ વેદાંગિમાં, બ્રાહ્મણ આરણ્યક ઉપ-

નિષદમાં અને મહાભારતરામાયણાદિ ગ્રન્થોમાં આવતાં ઐતિહાસિક નામોના, ઉદ્ભવોની મદદથી, જગવેદના કાપિઓની કામચલાઉ આનુપૂર્વી ગોઠવવાનું. મને તેદન શક્ય લાગે છે. આ કાર્યમાં વેદો પોતે તથા બૃહદ્વેદતા જેવા એના આનુપંગિક ગ્રન્થો પણ મદદરૂપ નીવડવાનો સમ્ભવ છે. વળી, વેદમાં અનેક સ્થાને જેને આપણે ઐતિહાસિક કહીએ તેવાં નામો તેમ જ પ્રસંગોના ઉદ્ભવો છે. આવા ઉદ્ભવો ઉપરથી પણ સૂક્તોની આનુપૂર્વી ગોઠવવામાં સરળતા થવાનો સમ્ભવ છે. પણ મને એટલું તો ચોક્કસ લાગે છે કે જગવેદકાળનાં સમાજજીવનનાં ઠાંધ પછી પાસાંનો અભ્યાસ કરતાં પહેલાં, આવી આનુપૂર્વી નિશ્ચિત કરી લેવી આવશ્યક છે: તો જ આપણા નિર્ણયો સપ્રમાણ થવાનો સમ્ભવ છે.

(૨) આનંદેશ કરતો તેમ જ અન્ય વિદ્વાનોનો મત છે કે આર્યો હિન્દ બહારથી અહીં આબ્યા હોવાનો જરા પણ પૂરાવો વેદમાં નથી, છતાં વેદનાં સૂક્તોની ભૂગોળ નિર્ણાત કરવાની જરૂર છે. જગવેદનાં સૂક્તોમાં, સપ્તસિન્ધુ (એટલે હાલના પંજાબ અને વામન્ય સરહિન્દ) ઉપરાંત ઠેઠાં સંયુક્ત પ્રાન્ત અને અર્ધુદાયણ મુધીના ભૌગોલિક પ્રદેશોના ઉદ્ભવો છે, ઉપરાંત એ સિવાયના કાશ્મીર, કાશ્મીરિસ્તાન, અફઘાનિસ્તાન, સાઈબીરીયા, ઉત્તર ધ્રુવ તેમ જ મધ્ય એશિયાના વિવિધ પ્રદેશોના અને ઇન્ડિયાના પણ ઉદ્ભવો આ સૂક્તોમાં હોવાનો ખાસ્સો સંભવ મને લાગે છે. તેથી જગવેદનાં સૂક્તોની જેમ કાલક્રમાનુસારી તેમ જ ભૂગોલાનુસારી આનુપૂર્વી, શક્ય તેટલી ચોક્કસાઈથી ગોઠવી લેવી જરૂરી છે.

આ પ્રમાણે જગવેદનાં સૂક્તોનો દેશકાળ નક્કી થઈ જાય પછી જ એનાં જીવન અને સંસ્કૃતિ આપણાં દષ્ટિશ્લક્ષમાં જરાજર ઊતરી શકે.

(૩) વળી પુરાણોમાં વંશો, વંશાનુચરિતો તથા જીવનવિન્યાસના અધ્યાયો હોય છે તેના ઉપરથી, જીવનાત્મક દષ્ટિએ જૂદા જૂદા કાળને લગતા ઇતિહાસ તથા ભૂગોળનો નિર્ણય કરી લેવો જોઈએ. દા. ત. પુરાણોમાં સપ્તદ્વીપોનાં વર્ણનો છે. આ સપ્તદ્વીપો એટલે આપણી અધ્યારે અસ્પૃતી આખી પૃથ્વી 'એવો' અર્થ સમ્ભવિત હોય અને મને લાગે છે કે છે, તો પણ એટલા બધા વિસ્તારનું ભૂગોળજ્ઞાન આર્યોને, તેમના પૂર્ણવિકસિત રાજ્યસત્તાના કાળે જ થયું હશે. છતાં આ સપ્તદ્વીપોનાં નામો પ્રાચીનતમ હોવાનો પણ સમ્ભવ છે. પ્રાચીનતમ કાળમાં (દા. ત. ત્રિવ્રતના કાળમાં)

સમઢીપો પામિરની આસંપાસમાં જ હોય અને પછી જેમ જેમ આર્થ-સંસ્થાનો વધતાં ગયાં તેમ તેમ તેનાં તે જ નામવાળા નવા પ્રદેશોનો આપણી ભૂગોળમાં ઉમેરો થતો આવ્યો હોય એવો પર્યુસમ્ભવ છે. તેથી જેમ પૌરાણિક ઇતિહાસના તેમ પૌરાણિક ભૂગોળના ક્રમિક વિકાસનો અભ્યાસ કરી લેવો બહુ જ જરૂરી છે.

અને આવી રીતે નિર્ણયિત કરાયેલાં ઋગ્વેદ તેમ જ પુરાણો ઉપરથી ન્યારે આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસનું સંસ્કરણ આપણે કરીએ. ત્યારે, પુરાણોક્ત તેમ જ અન્ય ઇતિહાસાખ્યાનાદિ અન્યોક્ત, આપણી પ્રાચીન પરંપરાએ ઠાકીતઝઢીતે સ્વીકારેલી કેટલીક વીગતોને આપણે ભૂલવી ન જોઈએ.

(૧) પુરાણોક્ત સ્વાયંભુવવંશ અને વૈવસ્વતવંશની વચ્ચે પરંપરાનો ભંગ થયો હતો. એ બન્નેને એક જ પરંપરામાં સાંકળવા યોગ્ય નથી.

(૨) બધી જ આર્થજાતિઓનાં માનસને હજી આજ સુધી ભયતસ્ત કરી દે છે એવું એક પ્રલયપૂર જેમ બીજે તેમ પુરાણાદિમાં પણ વર્ણવવાયું છે.^૧ આ પૂર રાજસમુદ્રના લોપથી થયેલું પૂર ન હોઈ શકે, કેમ જો એ પૂર તો મનુ વૈવસ્વત, યમ વૈવસ્વત અને નોઆહ વગેરેનું સમઢાલીન હતું. તો શું આ વ્યક્તિઓ રાજસમુદ્રના લોપ વખતે થઈ ગઈ હતી ? એમ ન હોય તો આર્થજાતિ-પ્રમાણિત પૂર બીજું હોવું જોઈએ. એ પૂર જો મનુ વૈવસ્વતના વખતમાં આવ્યું હોય તો સ્વાયંભુવવંશ અને વૈવસ્વતવંશ વચ્ચેની પરંપરા, એ પૂરજનિત ભયનાસખ્યાકૃલતાદિ કારણે ઘોઢીધણી પણ તૂટી ગઈ હોવી જોઈએ. તેથી કરીને પ્રશ્ન એ થાય છે કે વૈવસ્વતવંશનું નિવાસસ્થાન તે જ શું સ્વાયંભુવવંશનું નિવાસસ્થાન હતું કે મનુ અને યમે પોતાના અનુયાયીઓને, તેનાં મૂલસ્થાનમાંથી કાઢી બીજાં અમલદ સ્થાનમાં દોર્યા હતા ?

(૩) મધ્ય એશિયાની ફિનિશિયન, સુમેરિયન જાતિઓ જો મૂળ આર્થ હતી તો પછી એ જાતિઓના તેમ જ યુરોપિયન અને ઇરાનિયન જાતિઓના પરંપરાગત ધર્મેતિહાસાદિને આપણા ધર્મેતિહાસાદિ સાથે સરખાવવો જોઈએ. એ સરખામણીએ જોતાં, આ જાતિઓનો, આપણી

૧. જેમ આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસનું એક સીમાચિહ્ન મહાભારતયુદ્ધ છે તેમ એનું બીજું અને પ્રાકૃમહાભારતકાલીન સીમાચિહ્ન તે આ પૂર છે.

આર્યાજાતિ સાથેના સંપર્ક પૂર પહેલાંનો હતો કે પૂર પછીનો હતો તે પણ નક્કી કરી લેવું જોઈએ.

(૪) આ અન્યમાં જે સમયાનુક્રમનો સ્વીકાર થયો છે તેના વિશે તો મારે કહેવું જોઈએ કે પુરાણોની પોતાની દૃષ્ટિએ એ સમયાનુક્રમ કયો હોઈ શકે તેનો નિર્ણય કરવાનો પ્રયત્ન મેં અન્યત્ર કર્યો છે; તેના પરિણામો સાથે આ સમયાનુક્રમને તજજ્ઞોએ સરખાવી જોવા જેવો છે. પણ અહીં સ્વીકારાયેલા સમયાનુક્રમને માટે એક પ્રશ્ન તો સહજ થાય છે. જો આયો મૂળથી જ અહીં વસતા હતા અને જો આપણે પુરાણોક્ત ઇતિહાસ ઈ. સ. પૂ. ૨૬૫૦થી જ શરૂ થયો હતો તો પછી ઈ. સ. પૂ. ૨૩,૦૭૨ થી ઈ. સ. પૂ. ૨૬૫૦ સુધીના ઇતિહાસની પરંપરા કયાં ગઈ? એક જ પ્રદેશમાં ખાસ કોઈ મહાન હિપદ્રવ વગર નિરંકુશપણે વિકસેલી સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ પહેલાં વીસ હજાર વર્ષ પછી જ શરૂ થાય તેવું કારણ શું?

(૫) આયોના પ્રબોધકાને બ્રહ્મા ત્રિવિષ્ટમમાંથી સમસિન્ધુમાં આવીને રહ્યા એમ માનીએ તો એને માટે શો આધાર છે, બ્રહ્માનું મૂળ સ્થાન પામીર હશે એમ તો મને પણ લાગે છે, પણ સમાનધર્મી આયોનાં જીવનનું પુનર્વિધાન કરવાનાં કારણે જ માત્ર, બ્રહ્મા પોતાનું મૂળ રાજ્ય સ્થાન છોડી દે અને સમસિન્ધુમાં આવીને વસે અને પછી એનો વંશ ત્યાં જ ચાલુ રહે એવું ધારવામાં ચોક્કસ મટલી છે? મને પોતાને એવું ધારવાને એક પણ આધાર ઝગવેદમાં કે પુરાણમાં દેખાતો નથી.

(૬) પશ્ચિમો જાળર વેપારીઓ હતા તે સાચું પણ દિનિલિપિમાં જવાં માટે, હિન્દના વાયવ્યપ્રદેશમાં યમને નહીં, અને પહેલાં દક્ષિણમાં

૧. જુલો માર્ચ લેખો: (1) The Manvantara: Indian Historical Quarterly, September, 1942. (2) The Manvantara-caturyuga Method: Annals of BORI, Silver Jubilee Number: (3) Chronology of Kali Dynasties: The Poona Orientalist, Oct.' 42-Jan. 43.

૨. પામીર રાજ્યમાં જ બ્રહ્મા રાજ્ય સ્થાપ્યો છે. બ્રહ્મા-જગમ-ખામ એવા ક્રમ પછી, પૈરાશીમાં જ અને પ તે અલગ થાય છે તે આધારે પામીર અને પછી કાશ્મીર, કાશ્મીરાદિમાં મળતો ઇંદ્ર સજ્જતો પામીર થયું એમ હું ધારું છું.

જઈને પછી ત્યાંથી હિન્દના પશ્ચિમ કિનારાથી દરિયા વાટે ફિનિશિયામાં તેઓ ગયા એવો દ્રાવિડી પ્રાણીયામનો ક્રમ સ્વીકારવાની જરૂર શી છે? ચોલપાંડ્યોની અસર મધ્ય એશિયામાં થઈ હોય તો તે અસર પશ્ચિમ દક્ષિણમાં જઈને વસે તે પછી જ થઈ હશે એમ માનવાને શો આધાર છે? એમ પણ શા માટે ન બન્યું હોય કે પશ્ચિમો તેમ જ ચોલપાંડ્યો મૂળ સપ્તસિન્ધુમાં અથવા તેની આસપાસના કોઈ ઉત્તર હિન્દના પ્રદેશમાં રહેતા હોય અને એ ત્રણે જાતિઓનાં કેટલાંક ટોળાં વાયવ્ય માર્ગે મધ્ય એશિયામાં ગયાં હોય અને બીજાં ટોળાંઓ કાળાનુક્રમે દક્ષિણપથમાં થઈ નીચે મયાં હોય?

અગ્વેદના કાલનો ઇતિહાસ નિશ્ચિત થઈ શકે તેની પહેલાં આ અને આવા બીજા કેટલાક પ્રશ્નોનું નિરાકરણ આપણે કરી લેવું પડશે. તો જ કંઈક ચોક્કસ કહેવાય એવા નિર્ણયો આપણે બાંધી શકીશું એમ મને લાગે છે.

૫

પણ વિજયરાયનો આ મન્ય, આગલા સંશોધકોના નિર્ણયો ઉપર જ મંડાયો છે અને તેથી ઉપલા પ્રશ્નો એને પણ લાગુ પડે છે. છતાં ગુજરાતી ભાષામાં આવા મન્યની ઉપયોગિતા કહી બાક તેમ નથી. એક તો જુદા-જુદા ત્રણ કે ચાર સંશોધકોના પરસ્પરપરક નિર્ણયોને ચોક્કસ વિવેકથી સાંકળીને ક્રમબદ્ધ તવારિખ આપવાનો આ સખળ તેમ જ સહૃદય પ્રયત્ન છે અને તેથી પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસ જીવન અને સંસ્કૃતિનો આખો પ્રશ્ન આપણાં દૃષ્ટિક્ષેપમાં સારી રીતે ઊતરી જાય છે, અને બીજું, જે કંઈ હકીકત અહીં અપાર્થ છે તેમાં સ્વજાતિગૌરવ તથા સ્વદેશગૌરવ પદેપદે તરી આવે છે. છતાં, લેખકની નિખાલસતા એટલી બધી છે કે અમૂલ એમણે કશું લખ્યું જ નથી તેથી કરીને મૂળ મન્યથી જુદાં પાડીને, પોતાનાં આધારસ્થાનોને એમણે દરેક પ્રકરણને અંતે પરિશિષ્ટમાં અને એટલાં લાઘવથી પણ સ્પષ્ટતાથી અને ચોક્કસાદથી મૂક્યાં છે. આથી બે હેતુઓ સધાયા છે : મૂળ મન્યની ચાલુ શૈલી ઘણાં સ્થળે રંગદર્શી ચમકારા ભારતી દેખાય છે તેથી તે સામાન્ય વાચકને રોચક નીવડે તેવી છે, તો દ્વિપણો પંડિત-વર્ગને ઠીકઠીક સંતોષ આપે તેવાં છે. આમ સામાન્ય જનને તેમ જ

પંડિતજનને એકીસાથે સંતોષ આપી શકે એવો આ અર્થ છે. પ્રાચીન હિન્દનો જ માત્ર નહીં પણ પ્રાચીન 'સુધરેલાં' જગત સમસ્તનો ઇતિહાસ, ખરેખર, સમજવા જેવો છે અને તેનો અભ્યાસ, ખરેખર, કરવા જેવો છે, એવી પ્રેરણા તો આ અર્થ વાંચ્યા પછી દરેક વાંચનારને થાય તેમ છે. અને હું ધારું છું કે આવા અર્થોનો આશય આપી વધુ બીજો કોઈ નહોઈ શકે. આ આશયમાં, કહેવું જોઈએ કે, વિજયરાય સાંગોપાંગ સફળ થયા છે. ગુજરાતીમાં તો આ વિષયનું આ એકપૂરું પુસ્તક છે અને એનો જેમ અને તેમ વહેલો સત્કાર કરીને, અન્યકર્તાએ બતાવેલી દિશામાં આપણે આપણો અભ્યાસ વધારીએ તો જ આવા અન્યકારો પ્રત્યેનું આપણું ઋણ આપણે ફેડી શકીએ.

અન્યના મૂળ ભાગમાં (અકરણોમાં) વિજયરાયની વિશિષ્ટ શૈલીની ધણીખરી લાક્ષણિકતાઓ તરી આવે છે. કંઈક સંકુલ અને તેને લીધે કવચિત ક્લિષ્ટ બની જતી પણ ધણે ભાગે તો તો ય પ્રસાદિક રહેતી, રંગદર્શી ભબકની અંધ અધારનવાર ચમકાવતી, સમૃદ્ધાન્ત (loose) અને વ્યુદાન્ત (periodic) વાક્યોના વિવિધ પ્રયોગો કરતી, કવચિત સારા વક્તાની છટાપી સમતુલાયુક્ત (balanced) દીર્ઘ વાક્યો ધડતી તો કવચિત સ્પષ્ટતા ખાતર લઘુ વાક્ય-પ્રયોગો કરતી, ક્યાંક પ્રસાદયુક્ત, ધણે સ્થળે દીર્ઘ અને ઓજસ્યુક્ત અને કવચિત જ માધુર્ય કે લાલિત્યયુક્ત બનતી, ક્યારેક લાઘવથી અર્થઘન ચૂતી તો ક્યારેક વક્તવ્યને અનુરૂપ વિસ્તીર્ણ પટ ધારણ કરતાં પ્રસાદિક બનતી વિજયરાયની રીતિ, ખરેખર અનેક વિશિષ્ટતાઓવાળી છે. ઇતિહાસ અને સંશોધનના અન્યમાં રીતિનું મહત્ત્વ, સામાન્ય રીતે, ઓછું ગણાય છતાં આવા સામાન્ય જનને રોચક બનવાના ઉદ્દેશથી લખાયેલા અન્યમાં તો લેખકે રીતિને ખાસ લક્ષ રાખીને વિકસાવવી જોઈએ. એ દ્રષ્ટિએ વિજયરાયની અહીંની રીતિમાં અભિનવ પ્રસાદ સાવંત્રિક છે એટલે વિશિષ્ટ વિષયને વિશિષ્ટ રીતિમાં મંજિત કરતો આ અન્ય સર્વથા આવકાર્ય છે. અન્યને અન્તે આપેલી સૂચિ જોઈએ તેટલી વ્યાપક નથી છતાં એના તરફ ધ્યાન એટલા માટે દોરણું પડે છે કે આવા અન્યમાં સૂચિનું મહત્ત્વ બહુ મોટું છે એ સામાન્ય રીતે આપણે ત્યાં સ્વીકારાવું નથી. સૂચિ તો આવા અન્યનો આદર્ય છે. તેના વગર આવા અન્યો છપાઈ જ ન શકે એવી પ્રયા પશ્ચિમમાં તો પંડી

ગર્ભ છે; આપણે ત્યાં પણ એવું જલદી સ્વીકારાય એ ઇષ્ટ છે.

ડાહરાય રંગીલદાસ માંકડ

નોંધ: પ્રા. ડાહરાય માંકડે લખેલી સ્વ. કે. ડ. કુવના પુસ્તક 'સાહિત્ય અને વિવેચન'ની વિસ્તૃત સમાયોચના 'માનસી'ના ૧૯૪૩ના ઉત્તરાર્ધમાં ભેવી એવું અનુલક્ષણ ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખામાં (પૃ. ૨૬૮) અપાયું છે. પણ એ લેખ રમણસંકાય-કારણે દમણમાં નહિ છાપી શકાય; માટે અવ્યક્તિ-ઓએ એને માટે ૧૯૪૪નું 'માનસી'નું દ્વિતર ('કાષ્ઠ') તપાસવું; એમાંથી એ જરૂર મળશે.—સં. માનસી.

કનુ દેસાઈનાં ત્રણ આલ્મબો

નૃત્યરેખા : રંગચિત્રો : રંગલહરી

'માનસી'ના વસંતપંચમી, ૧૯૯૨ના અંકમાં થી, કનુ દેસાઈના 'જીવનમંગલ' નામના આલ્મબનું વિવેચન કરતાં (એ લેખ પછીથી મારા સંપ્રદ 'મીડી નજરે'માં પ્રસિદ્ધ થયો છે.) મેં લખ્યું હતું કે :

કનુ દેસાઈ હજી પોતાને પ્રયોગદશામાં માને છે એ ગુજરાતની ચિત્રકલા માટે આનંદનો વિષય છે. જુદી જુદી દિશામાં એમના પ્રયોગ ઓછી-વધતી સફળતા પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે પોછી દિનપ્રતિદિન દલતા, સમૃદ્ધતા અને મૌલિકતાને વધુ પ્રમાણમાં વધતી જાય છે. એટલે જાણીએમાં આથી વધુ કલામય કૃતિઓ તેમની પોછીમાંથી પ્રગટ થશે જ એવી ગુજરાતને ખાતરી છે.

આ કથન પછોની આ ત્રણે ચિત્રાવલિઓ છે અને એ જોતાં આ કલાકારની પોછીમાં ઉપર જણાવેલ ત્રણે ગુણો વધતા પ્રમાણમાં આવ્યા છે એ જોનાર સદૃશ જોઈ શકશે. દલાકારે પોતે પણ જેમ જેમ પોતાની ચક્તિઓ વિકસતી ગઈ તેમ તેમ અમુક કાર્યક્ષેત્રોને પ્રાધાન્ય અપ્યું અને અમુકને ગોણ ગણ્યાં. અને એમ કરવામાં એમણે યોગ્ય જ ક્યું છે એની કોણ ના પાડી શકશે? પુસ્તકોનાં કવર-જેકેટો પ્રત્યેની એમની ટાળછ ઓછી થતી ગઈ છે અને છાયાચિત્રોને પણ એમણે પોતાની કુસ્તહની લેણે મારે રહેવા દીધાં છે; કારણ કે છાયાચિત્રો આખરે પણ

બહુધા કારીગરી છે-કલા નથી. એ ચિત્રપટ્ટારોને બદલે ચિત્રકાર પોતાની કલાને ચિત્રપટ્ટા દીપાવવામાં ઉપયોગમાં લીધી છે અને અત્યાર સુધીમાં પૂર્ણિમા-નરસી ભગત-રાધિકા-ભરતમિલાપ-વસંતસેના અને રામરાજ્યનાં ચિત્ર-પટ્ટામાં તેમના સન્નિવેશે (સેટિંગ્સ) ચિત્રપટ્ટાની એ દિશામાં અતિ મહત્વનું કાર્ય કરેલું છે.

આપણે ત્યાં 'સળમે' એવા લગતાં હવે 'ના' અર્હભાવમાં માનનાર સર્વજ્ઞો સહકારના ઉચ્ચ અને સર્વસ્વીકાર્ય સિદ્ધાંતમાં માનના નથી અને જુદી જુદી વ્યક્તિઓની જુદી જુદી શક્તિઓના 'ક્રેઝોરિડિ-નેશન'ને (પરસ્પર સાહચર્ય) તુચ્છ ગણતા આવ્યા છે એને પરિણામે તો આપણી રંગભૂમિ અને અન્ય ક્ષેત્રો વિકાસ સાધ્યા વગરનાં રહી ગયાં છે એ સત્ય કોઈથી ભાગ્યે જ અગણ્ય રહી શક્યું છે. પણ ચિત્ર-પટ્ટની કલા અને તેનો ઉદ્યોગ આવતાં આ સહકાર અને પરસ્પર સાહચર્ય અનિવાર્ય ઉપયોગનાં થઈ પડ્યાં છે એટલે એમાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રના નિષ્ણાતો એ કલામાં સારો જોવા વિકાસ સાધી શક્યા છે.

અહીં કાંઈક અપ્રસ્તુત છે છતાં કનુ દેસાઈએ ચિત્રપટ્ટાના સન્નિવેશને પોતાની કલાનું એક અંગ માન્યું છે એટલે કહેવાનું પ્રશ્ન યાય છે કે રશિયન 'એસે'ના (નાટ્ય-રાસકના) ક્ષેત્રમાં જ્યાં સુધી ડિયાબીલાફે પ્રવેશ નહોતો કર્યો ત્યાં સુધી ત્યાંના તે ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરનાર આગેવાનો બધાંમાં જ માથું મારતા પણ ડિયાબીલાફે એ બધું ફેરતી નાખ્યું અને સંગીત, અભિનય, સન્નિવેશ અને વસ્ત્રાભૂષણો એ નાટ્ય-રાસકનાં નિરનિરાળાં અંગો માટે એણે નિરનિરાળા નિષ્ણાતોને રોક્યા. એ સમયના તેને સન્નિ-વેશમાં મદદ કરનાર ચિત્રકારો જે-વા, બાફ્ટ્ટ, નિકોલસ રોએરિક, મોરેચિન વગેરેની કલા સુરોપ-મસહૂર બની ગઈ. કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું કે માત્ર કનુ દેસાઈ જેવા એકાદ બે નહિ પણ પચીસ-પચાસ પ્રથમ શ્રેણીના ચિત્ર-કારો પોતાની પીછી રંગભૂમિ અને ચિત્રપટ્ટના સન્નિવેશ અને વસ્ત્રાભૂષણ તૈયાર કરવામાં રોકી લેશે, હિતાદ ગીતો રચનાર ગીતો રચશે અને ગાયકો તેમાં પ્રાણ પૂરવા તત્પર થશે, જુદી જુદી પ્રખ્યાત ઉચ્ચ નાટકો અને ચિત્ર-પટ્ટાત્મક સરજનાર ઉત્પન્ન થશે ત્યારે સુખરાત તેમ જ હિંદુસ્તાનનાં

રંગભૂમિ અને ચિત્રપટ્ટા પાશ્ચાત્ય રંગભૂમિ અને ચિત્રપટ્ટા સાથે હરી-
કાષ્ઠમાં ઘીતરશે એટલું જ નહિ પણ વિજય પણ પ્રાપ્ત કરશે. આપણે
ત્યાં હજી સન્નિવેશનું મહત્ત્વ ધણું ઓછું મનુષ્યો સમજે છે. બંધે વિશે
સુપ્રસિદ્ધ લેખક આરનોલ્ડ હારોલ્ડ એક રથને લખે છે: “અભિનયની
રેખાઓ અને સૂક્ષ્મ કારીગરીની તાદરશ જણાઈ આવે એવી યોગ્ય પદ્ધતિ
જાણી કરવી એ સન્નિવેશનું મુખ્ય કાર્ય છે.” અહીં તો સાધનને અભાવે
રવીન્દ્રનાથ અને ઉદયશંકર પોતાની કૃતિઓમાં રંગભૂમિ ઉપર ભૂરા કે
કાળા પડદા લટકાવ્યો એટલે અનેકાનેક કહેવાતા નિષ્ણાતો છાપરે ચઢી
ચઢીને બાંધ પુકારવા લાગ્યા કે ખરી કળા આ ભૂરા અને કાળા પડદામાં
જ છે, અન્યમાં નહિ ! હશે.

‘નૃત્યરેખા’ ‘રંગચિત્રો’ અને ‘રંગલહરી’ એ ત્રણ ચિત્રાવલિ જોતાં
એટલું જણાઈ જાય છે કે એમાંનાં જુદાં જુદાં વિધાનોમાંથી આ કલા-
કારની પીંછી ‘રેખાચિત્રો’માં વધારે સફળ થતી જણાય છે. વારતવભૂમિ
કરતાં ભાવનામય ભૂમિ પ્રત્યે એમને વધુ આકર્ષણ છે. ચિત્રોના અનેક
વિષયોમાં એમને નૃત્ય, ગરબા, રાસ, વેણુવાદન વગેરે પ્રિયતર વિષયો છે.
‘રંગચિત્રો’ ના પ્રાસ્તાવિક ઉદ્દેશમાં જેમ કહેવામાં આવ્યું છે. તેમ
કનુભાઈની કલાનું સ્વાસ્થ્ય બંધી જેવું સરલ અને મધુર છે. વીણાની
ઝીણવટો અથવા વાલ્લસમુદાયની રમઝટથી તે મુક્ત છે. આંધી કરીને જે
ચિત્રનો વિષય પ્રચંડ ભાવોની ફલક માગી લે છે તે ચિત્રમાં આ કલાકારની
પીંછી યશ પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી, જે યશ એને સરલતાથી વરે છે એમના
અન્ય જીવનના સામાન્ય પ્રસંગો વર્ણવતાં ચિત્રોમાં. માત્ર એક દૃષ્ટાંત આપું :
‘નૃત્યરેખા’ માં ‘હાલુ’ ચિત્ર ‘પ્રલયનૃત્ય’. આજ્ઞામર્માના આગળના ઉદ્દેશ-
માં થયેલ ચુસ્તતાની ગદ્યમાં કરેલું ‘એનું’ વર્ણન ક્યાં અને એનું આલેખન
ક્યાં ? માત્ર કાળી પદ્માદ્ભૂ ઉપર સિંદૂરિયા રેખાઓથી તેંપાર થયેલ એ
ચિત્રમાં આકૃતિની સપ્રમાણતા સચવાઈ નથી એટલું જ નહિ પણ એ
જોતાં ‘જગતને વૈશ્વાનર ઘેરી વળ્યો છે...’ વગેરે સજ્જવર્ણન કેવળ
અર્થવિહોળું લાગે છે.

કનુભાઈની કળા સોજે પાંખડીએ ખીણે છે તે આવા ‘પ્રલયનૃત્ય’ આલે-
ખતા મળ્ય અને મહાન વિષયોનાં ચિત્રોમાં નહિ પણ—માત્ર એક ચિત્રનું

સૂચન કરું છું-‘રાસધૂન’ જેવાં ચિત્રમાં. એ રેખાચિત્ર છે. નાના ગોળ ચિત્રમાં એક પુરુષ બંસી બળવે છે. બીજે પુરુષ ઢોલક ગળવે છે. બે સ્ત્રીઓ એ બંસીના સૂરે, એ ઢોલકના તાલે રાસ-ધૂને ચડેલી છે. એકના હાથમાં મંજરા છે. બીજીના હાથમાં દાંડિયા છે. ચિત્ર જોતાં જ, રાસ બ્યારે પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યો હોય ત્યારે હિત્વન્ન થતી ગતિ અને એ ગતિથી રાસ ખેલતાં યુવક-યુવતીઓના ધોવનના તનમનાટ અને સ્વયંભૂ પ્રકટતા નૈસર્ગિક સૌંદર્યની તેજઃપ્રભા જોનારનાં હૃદયને હરી લે છે. શું ચિત્રમાં કે શું શિલ્પકૃતિમાં, નૃત્યમાં રહેલ ગતિને પકડી લઇને સ્થિર કરવી અને તે સ્થિરતામાં ગતિનાં પૂર ખતાવવાં એ ચિત્રકારો અને શિલ્પીઓનો મોંઘો મનોરથ છે. એ ગતિનું તાદૃશ આલેખન કરવાની ધૂનમાં જ આપણા ચિત્રકારો અને શિલ્પીઓએ ‘નટરાજ’ના ચિત્રમાં કે શિલ્પકૃતિમાં ધણે ઢંકણે બે કરતાં વધારે હાથ કદોયા છે. પણ માત્ર બે હાથ અને બે પગ વડે કરીને જ ચિત્રમાં કે શિલ્પમાં ગતિ ખતાવાય એમાં જ કલા-કારનો વિનય છે. આપણે ત્યાં કનુભાઈએ ‘રાસધૂન’ ઉપરાંત, ‘મયર-નૃત્ય’, ‘બંસીતાલે’, ‘અણુ’ન અને ઉર્વશી’ (જે ‘નૃત્યરેખા’માં આવવું જોઈતું હતું પણ આવ્યું છે ‘રંગલહરી’માં), અને ‘ઉત્તરાણું’ નૃત્ય’ તેમજ ‘ભાગ’ (જે પણ નૃત્યનાં ચિત્રો છે છતાં પ્રસિદ્ધ યાપ છે ‘રંગચિત્રોમાં’), રસિકલાલ પરીએ એમના ‘દેવદાસી’માં (‘ચિત્ર-સાધના’ના આદ્યમંત્રમાં) તેમ જ જગન્નાથ અહિવાસીએ અને બાનુ રમાતે પણ એમનાં એક કરતાં વધુ ચિત્રોમાં એ પ્રકારનો વિનય અમુક પ્રમાણમાં-ચિત્રકારોને યશ અપાવે તેટલા પ્રમાણમાં-પ્રાપ્ત કર્યો છે.

‘નૃત્યરેખા’માંનાં ચિત્રોમાં ‘પ્રલયનૃત્ય’ ઉપરાંત ‘નરસિંહ-રાસદર્શન’ પણ કાંઈક નબળા કૃતિ જણાય છે. આ કેવળ સસિલચિત્રમાં સમતોલતા બરાબર સચવાઈ લાગતી નથી. ત્રણે કૂબ્જને એક બાણુ લઇ લેવાથી કદાચ આમ પરિણામ આવ્યું હોય. નરસિંહની કરતાંજ પણ બરાબર નથી લાગતી. ગતિની ઘણી ઊણપ છે.

‘ઋતુ-નૃત્ય’માં વિપ્લવી બળ્યતા ધ્યાનમાં લેતાં આકૃતિઓમાં શુન્નરાતણે કરતાં કનુભાઈની લાક્ષણિક ભાવનામય સ્ત્રીઓ આલેખાઈ હોત તો ઠીક થાત. ‘વર્ષામંગલ’માં પશ્ચાદ્ભૂના ચેરા રંગમાં ત્રણે સ્ત્રી-

ઓનાં વસ્ત્રોના હળવા અને ચળકતા રંગ બંધબેસતા નથી. વળી, ગરબાનું મંડાણ જોતાં ત્રણ આકૃતિ કાંઈક જોાછી લાગે છે અને તેમાંની એક સ્ત્રીની ઉંચે હાથે પણ જરા વિલંબિત તાળી નિરખતાં આશ્ચર્ય થાય છે. 'ટીપણી'માં 'પરપે'ફ્ટિવ' (પથાદર્શન) વગરનું તદ્દન 'ફ્લેટ' ચિત્ર-વિધાન સુંદર રીતે ચીતરાયેલું દૃષ્ટિગ્રાસ્ય થાય છે. જેમણે સ્વ. અમૃત શેરગિલનાં આવાં 'ફ્લેટ' વિધાનનાં ચિત્રો જોયાં હશે તેમને લાગશે કે આવું વિધાન પહેલી નજરે જોતાં જેટલું સહેલું લાગે છે તેટલું નથી. સિદ્ધહરત કલાકારની પીછી જ આવી ચિત્રો રમ્ય બનાવી શકે. કનુભાઈનું આ ચિત્ર અતિસુંદર છે.

'મધુર-નૃત્ય' અને 'બંસીતાલે' એ બંને રેખાચિત્રો છે અને કલાકારની લાક્ષણિક શૈલીનાં હોઈ રમણીય છે. પણ પહેલા ચિત્રમાં મોરનું આશ્લેખન નમળું છે. પક્ષી અને પ્રાણીનાં આશ્લેખન ઉપર આપણા નહિ જેવા ચિત્રકારોએ જ ધ્યાન આપ્યું છે. એ આપણી પરુપક્ષીઓ પ્રત્યેની ઉદાસીનતા બતાવે છે. ઇંગ્લંડમાં લેંડસીઅર જેવા ચિત્રકારો તો પ્રાણી-આશ્લેખનમાં આલમમશહૂર થઈ ગયા. ખીલું ચિત્ર પણ નૃત્યની એક ક્ષણને પકડી લઈ આકર્ષક દ્રશ્ય બોલું કરી દે છે. પણ કનુભાઈ જેવા સંગીત-નૃત્યના જાણકારે નામમાં 'બંસીતાલે' જેવું નામ કેમ પસંદ કર્યું હશે? માત્ર શબ્દ લાક્ષિત્યથી લોખવાઈ જઈને ધણા લેખકો અર્થનો ભોગ આપે છે એ દીક નથી. બંસી, પાવો, વીણા, સિતાર, દિલરબા, તાઉસ, સારંગી એ બધાં સૂરનાં વાદ્ય છે; અને સૂરની ધૂન હોઈ શકે કે એનો નાદ હોઈ શકે. 'બંસીધૂને' કે 'બંસીનાદે' રાખ્યું હોત તો ઉચિત ગણાત. પખવાજ, મૃદંગ, ખોલ, ઢોલક, તમલાં, કરતાલ, મંજીરા એ તાલનાં વાદ્ય છે અને એમને માટે એમ લખી શકાય કે 'મૃદંગતાલે' પણ ખબર, આ તો બાપાની વાત યઈ.

'રંગલહરી'ની ચિત્રાવલીમાં બે રેખાચિત્રો છે. બાકીનાં સલિલ-ચિત્રો છે. 'ગંગા-વસુના' અને 'ઉપા-નિશા' ચિત્રકારનાં શાંતિનિકેતનનાં સંસ્મરણો લાગે છે. 'તું' અને 'હું' તથા 'દિવ્ય સંગીત' એક જ સૂર કાઢનાર બે ચિત્રો છે—એક જ મધુર ગીતની જાણે બે કડી હોય! પ્રણયી એક ને એક પણ પ્રણયપરીત નિરનિરાળી! 'દિવ્ય સંગીત'માં

ચિત્રકારે ગ્રામના મુખના ભાવ સરસ આલેખ્યા છે.

‘ગીતમાધુરી’ શુદ્ધ દૃષ્ટિકોણથી આલેખાયેલ ચિત્ર છે. એવા શુદ્ધ શુદ્ધ દૃષ્ટિકોણે લેવા પશ્ચિમમાં સામાન્ય છે પણ અહીં તે અસામાન્ય ખરું. ‘અશુન-ઉર્વશી’માં પુરુષનું નૃત્ય કલાકારે અસાધારણ કૌશલ્યથી ચીત્યું છે; આડી પુરુષના નૃત્યમાં પણ સ્ત્રીત્વ આવી જાય એ દોષ સારા સારા નૃત્યકારોમાં પણ જોવામાં આવે છે. પાછળ રહેલ સન્નિવેશનું આલેખન એ ચિત્રની બે આકૃતિને વધુ સફળ બનાવે છે અને કલાકારની ચિત્રપટોના સન્નિવેશ તૈયાર કરવાની પ્રતિભાશાળી શક્તિનો અમ્હો ખ્યાલ આપે છે.

‘વર્ષો’ લાક્ષણિક ગુજરાતી ચિત્ર છે જ્યારે ‘લહર’ એ કનુભાઈએ પોતાની જાદુગરની ઝોળામાંથી કાઢેલ, શુદ્ધ જ પ્રકારની શૈલી બતાવતું અતિમોહક ચિત્ર છે. સાધારણ રીતે આ ચિત્રકાર વાસ્તવિકતાના આલેખનમાં બહુ સફળતા પ્રાપ્ત કરતા નથી પણ એ કથન આ ચિત્રથી અસત્ય કરતું જણાય છે. પાછળની પથ્થાદબૂ, વૃક્ષનું થડ અને તેની બે ત્રણ શાખા અને થડને અડાંગીને ઊભેલી યોવન ઝરતી ગુજરાતણું ! કેટલું સરલ અને સ્વચ્છ આલેખન અને છતાં કેટલું હૃદયના તાર અને તરફોને ઝળઝળાવી મૂકે તેવું ! ચિત્રકારને આપણે પૂછી શકીએ કે આવાં અન્ય ચિત્રો ક્યારે ?

‘રંગચિત્રો’ની ચિત્રાવલિમાં ‘પ્રકાશ અને છાયા’ તથા ‘ઉન્માદ અને વિપાદ’ એ બે પ્રતીકચિત્રો છે છતાં કનુ દેસાઈની લાક્ષણિક શૈલીથી ભિન્ન પ્રકારનાં-કાંઈક બંગાળી અસર બતાવતાં ચિત્રો છે. ‘મિલનસ્થળ’ હિન્દુસ્તાની ધાર્મિક પદ્ધતિનું પણ જરા નબળું આલેખન જણાય છે અને સ્ત્રીની આકૃતિમાં પણ સપ્રમાણતા અને વેગનો અભાવ લાગે છે. કનુની સચોટ રેખાઓ આમાં નથી.

‘ઉત્તરાનું નૃત્ય’ રેખાચિત્ર છે અને સરસ છે. એમાં નૃત્યનો પ્રકાર શાંત છે જ્યારે ‘જગ’માં એ હેલે ચઢેલ છે. બે જ સ્ત્રીઓ અને એક પુરુષનું આલેખન છતાં ચિત્ર ભર્યું લાગે છે. ગતિનું ભાન યથેચ્છ થાય છે. પથ્થાદબૂ ચિત્રની મોહકતામાં એર વધારો કરે છે. આ બે ચ ચ ચિત્રો

‘ફેરકો’ જેવા જ લાગે છે. આ ચિત્રાવલિમાં ‘જાગ’ સૌથી વધુ સ્થાનમાં યુક્ત ચિત્ર છે.

‘એકાકી’ સોમાલાલની શૈલીનું રમરણ કરાવે છે અને ‘મુરલી’ કનુના પ્રિય વિષયનું નવું સ્વરૂપ છે. ‘શશિ સંગીત’ અને ‘સૌંદર્ય’ એ આ ચિત્રાવલિનું સૌથી વધુ કોમળ ભાવ જગાડતું ચિત્ર છે અને ઉમર ખાન્નાની રૂબારૂ બાન કરાવે છે. “તું, હું, શશિ અને સંગીત; એટલું મળ્યે આ પૃથ્વી પણ સ્વર્ગ બની રહે” કાર્ષક આવી જીર્મિઓની પરંપરા જગાડતું આ રમ્ય ચિત્ર આપણને પ્રશ્ન પુછાવે છે કે એ ‘રૂબારૂ’ને આલેખતાં આવાં જ ચિત્રો આ કલાકાર કેમ ન દોરે? અને કાર્ષ સાહસિક પ્રકાશનસંસ્થા એને પુસ્તકાકારે પ્રગટ કેમ ન કરે?

‘રંગચિત્રો’ ના આમુખમાં લખ્યું છે તે પ્રમાણે ‘શેષડ-લાઈટ, પરસ્પેક્ટિવ, ઓઈલ પેઇન્ટિંગ. લાઈટ સ્ટડી વગેરે કલાકારના શૈલી અને આવશ્યક મનાએલા અભ્યાસક્રમો’ કનુભાઈએ વર્ણવેલ છતાં એમણે આટલી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી એ એમની પ્રતિભા અને નૈસર્ગિક શક્તિનું પરિણામ. પણ એથી એ કલાના ક્ષેત્રમાં વિહરવા ઇચ્છનાર એમ રખે માની લે કે આટલું વર્ણવે કરવાથી એઓ પણ આટલી પ્રભુતા આ કલામાં પ્રાપ્ત કરશે. ઇંગ્લેન્ડના આધુનિક ચિત્રકારોમાંના એક અમગણ્ય ચિત્રકાર સી. આર. ડબ્લ્યુ. નેવિનસન પોતાની આત્મકથામાં લખે છે કે મેં મારા અભ્યાસમાં ચિત્રકલાને એક પણ પ્રકાર-ઓઈલ વોટર કલર-ટેંપેરા-પેસ્ટલ-બ્લેક એન્ડ વ્હાઈટ-એચિંગ-લિથો વગેરે-આફી નથી રાખ્યો અને તે દરેક પ્રકાર શીખવાથી-તેમાં જિંદા જીતવાથી મારી શક્તિ વધુ વિકસિત થઈ હોય, દહતર અને વિશાલતર થઈ હોય એવી મને ખાતરી થઈ છે. આપણા શીખતા ચિત્રકારો આટલું યાદ રાખે.

ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા

* પેલા મુગલ બાદશાહે પોતાના મહેલમાં લખાણુ દર્શાવે તે પ્રમાણે
“મૈ ૧૬૬૫ થી ૩૬૬ જહાનરત, દમીનરતો, દમીનરતો દમીનરત.”

દ્વ નિ

દી. બ. ઝવેરીનાં સંસ્મરણો

દીનાન બહાદુર કૃષ્ણસાલ મોહનસાલ ઝવેરીના સાહિત્ય, શિક્ષણ તથા સમાજની સેવામાં જોતજોત જીવનની પોણી શતાબ્દીના શુભ પ્રસંગે અમે અમારા ગયા માર્ગના અંકમાં (ને પછી રૂબરૂ) ટૂંકેલી વિનંતિને માન આપી, તેમજે લખી આપેલાં પોતાનાં સંસ્મરણોની લેખમાળા આ અંકથી શરૂ કરીએ છીએ. એ પ્રકારના અસ્પષ્ટન યુજ્જ્વાલી સાહિત્યમાં એ લેખો એક કરતાં વધારે દૃષ્ટિએ કેવો કીમતી ઉમેરો કરે છે એ તો વાચકો તુરત જોઈ શકશે. માળાનો બીજો મણકો પણ આવતા અંક માટે તૈયાર જ છે અને પછીના સર્વ પણ, 'માનસી'ના એ અત્યંત માયાળુ મુરખી, એમનાં એક સો ને એક કહી શકાય તેટલાં રોકાણોમાંથી વખત દાઢીને પણ, લખી આપશે એવી અમને પાકી આશા બસકે ખાતરી છે; અને અંકઅંકના વાચકો પણ રસિક માહિતી ને અનુભવપૂર્ણ દૃષ્ટિબિન્દુ તથા વિચારમયતાવાળાં એ સંસ્મરણો રસથી ને ધ્યાનથી વાંચી એનો પૂરો સાબ પામશે એ વાતની પણ ખાતરી છે.

પ્રા. દાકોર ભાવનગરમાં

સપ્ટેમ્બરથી ડિસેમ્બર દરમિયાન પ્રા. બળવંતરાય ક. દાકોરની પોણી શતાબ્દી રચે રચે ઉજવાઈ તેની નોંધ લેતાં આનંદ થાય છે. શિક્ષિત યુજ્જ્વાલે એ પ્રસંગીએ જેવો સાચા દિલનો ઉત્સાહભર્યો યુથ્વાનુરાગ દર્શાવ્યો તેવો આપણા સાહિત્યજીવનમાં કવચિત જ નજરે પડે છે. અનેક કારણે, અનેક દૃષ્ટિએ, આપણા અર્વાચીન વાક્યમયનાં અતિરથી ગણાવા-ને પાત્ર એ આપણા અનન્ય સર્જક તથા ચિન્તકની સેવામાં અમારો નાનો શો સન્માનાર્થ પણ અર્પીએ છીએ.

ભાવનગરમાં યોગ્યએલા એ પ્રવૃત્તિના સમારંભમાંનું રા. મુનિકુમારનું વ્યાખ્યાન આ અંકનું એક વિશિષ્ટ અંગ બન્યું છે એ વાચકો જોઈ શકશે.

૧. સ્વ. આ. આનંદરાંકર ધ્રુવનો આ રાષ્ટ્ર ઉપમા વર્ષના ઉત્સવ માટે વપરાવો થટે. કેટલાકે વગર-વિશ્વ-વાપરેલો 'મહિમહોત્સવ' તો ૧૦મા વર્ષના એવા પ્રસંગ માટે, અમને યાદ છે કે, સ્વર્ગરથે યોજેલો એટલે તે એ ઉત્સવ માટે વાપરવો યોગ્ય છે.

સમારંભમાં સાતઆઠ બાપકોએ તથા વ્યાખ્યાનકારોએ જુદેજુદા દષ્ટિ-
બિન્દુથી પ્રા. કોટારના જીવન, વ્યક્તિત્વ અને વાકમયસેવા વિશે બાપણે
ક્યાં કે વ્યાખ્યાનો વાંચ્યા હતાં.^૨ તેમનાં પોતાનાં એ પ્રસંગનાં ઉચિત
અર્થગર્ભ વચનોમાંથી થોડાંક સુલભ હતાં તેનાથી અમે આ વખતે અંકનો
પ્રારંભ કરીએ છીએ, જે બધી ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર ભાગ્યે જ હોય.

બાવનગરનો મુખ્ય પ્રસંગ નો કોલેજમાં રા. યશવંત સ. પંજાએ
બેઠ કરેલા સ્વ. ગોવર્ધનરામના તૈલચિત્રનો ઉદ્ઘાટન-સમારંભ હતો. એ
ચિરયસારવી સાહિત્યરસામીના “અક્ષરદેહની સેવા કરવાનું સદ્બાગ્ય” ગદ્યા
ચાળીસેક વર્ષમાં જેમને જુદે જુદે સમયે સાંપડેલું^૩ તે એ દિવસના માનવન્તા
મહેમાને “શ્રી ગોવર્ધનરામના સર્જનરાશિનું ગૌરવ આપણા સાહિત્યમાં શા
પ્રકારનું છે” એ દર્શાવતું જે સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યાન કર્યું તેમાં તેમણે આ પેઢીનાં
યુવક-યુવતીઓને ગોવર્ધનરામની તથા એમના ગ્રન્થમણિની ખરી મહત્તા
સમજાય એ દષ્ટિએ વ્યાખ્યાનવિષયના વ્યક્તિત્વ, સમયાદિ વિશે; એ
કૃતિની એ જમાનામાં જે આત્મીય ભાવ તથા અભિનિવેશથી ચર્ચાઓ
થતી એનું સ્વાનુભવમાંથી પણ રસિક ઉદાહરણ આપી એ વિશે; કૃતિની
અમરતા આભારી છે એ તો, સૌથી અધિક અંશે, એમાંના સ્ત્રીપાત્રોની
સજ્જવનતાના પ્રભાવે એ પોતાના મન્ત્ર્ય વિશે; એમ ત્રિવિધ પ્રકારનાં
વિચારણીય વચનો સરલ પણ સગૌરવ, અસરભરી બાપામાં ઉચ્ચાર્યાં હતાં.

૧. ‘સ્પીકર્સ’; ‘વક્તા’ ‘ઓરેટર’ માટે વાપરામાં અધિક ઔચિત્ય રહેલું
છે. ખીલું, બોલનારે લખી આવ્યું હોય ને સુસ્ત્રમાં એ વાચે તે ‘વ્યાખ્યાનકાર’
અને કોલેજનો ‘લેક્ચરર’ તે ‘વ્યાખ્યાતા’ એ એ પણ વિચારવા-પાળવા
જોવા લાગે છે.

૨. એ સમાનો અઢેવાલ ૩૦-૬-૪૩ના ‘બાવનગર સમાચાર’માં છે. એનો
૧૫-૨૦-૪૩નો અંક પણ જોવો.

૩. “સમાચાર સાંપડ્યા છે.” એમ રોજરોજ છાપી મારતા આપણા
છાપાંચાણને પણ શું કહેવું? સાંપડે તે તો પુત્ર રત્ન કે સદ્બાગ્ય કે કીમતી નૂની
દારપ્રત. નિરાશા (‘સદ્બાગ્ય’ : ૧૭-૧૨-૪૩; પૃ. ૪), સત્યખટપટો કે ધાર-
સંહારની ખબરોમાં એવું-તે શું બળ્યું છે કે એ લોકો આ મૂલ્યવાન સુભવાચક
સંપદને એમ દાલવાં-ચાલવાં દેને ચઢાવવાના રસિયા બની બેઠા છે? એ જ
તરેહનો છે ત્રણેયો ચાલુ યએદો ‘સુન્દર’ સંબંધ પરનો આત્માચાર. જ્યાં ‘સરસ’
કે ‘મન્નુ’ જેવા સંબંધપ્રીય જ ચોચ છે ને ખુશીથી વાપરી શકાય, ત્યાં
‘સુન્દર’ લખવાં ધણી વાર સુલેખકો પણ સરમાતા નથી.

તેમણે રથાનિક મહિલામંડળની સભામાંની પ્રતિભાવર વખતે પણ " ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અલગવનને લગતા પ્રશ્નોની તલરપર્શી ચર્ચા કરી હતી." (' ભાવ. સમાચાર ')

અંગત

ખરી રીતે જીજ્ઞાસના ત્રીજા અઠવાડિયાથી શરૂ થએલા ને આજે ડિસેમ્બરના બીજા અઠવાડિયામાં પણ અર્ધમંજીર રૂપે તે આજુ છે તેવા આ લખનારના ' કોનિક મેલેરિયા ' તથા ' એનીમિયા ' વાળા મંદવાડનો ઉલ્લેખ અહીં કરવો પડે છે તે બે-ત્રણ કારણે: (૧) એ દુઃસહ ઉપાધિ-ને પરિણામે કુદરતે તેની શિક્ષણ-સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિને મજબૂર ગાળાના મોટા ભાગ સુધી રથગિત કરી તેથી 'માનસી'-પ્રકાશન ખોરવાયું ને આ અંક ખાસો ત્રણ માસ મોડો પ્રકાશિત થાય છે. (૨) તેના (તેમ જ પુત્રીના પણ) લાંબા મંદવાડે તેને આર્થિક દૃષ્ટિએ ઝોલી કરજદારી દશાએ પહોંચાડેલ છે કે તેનાથી 'માનસી'ને ટકાવી રાખવા માટે પોતાની પગારી કે અનુપંગી આવકમાંથી પંદરની પાછ પણ કંટલાક વખત સુધી આપવી અશક્ય છે. તેનાં પુત્રકોની ટૂંકી આવકમાંથી, અલગવત (જો કે અમાઉ કરતાં ઓછું) બનશે તેટલું ત્રિમાસિકની ખોટનો જીડો બનતો જતો ખાડો પૂરવામાં વપરાશે જ. (૩) ઉપર (૧)માં નોંધ્યું એ જ કારણે તંત્રીનાં અવગોળો ને અવગોળનોંધો આવતા અંક પર મુક્તવર્ષા પડ્યાં છે.

આ મુખ્યત્વે અંગતભાવી ખુલાસો જરા લાંબો થઈ ગયો પણ અમારા માયાળુ ને સહનરીલ વાચકો-ખાસ કરી, માદરો-પ્રત્યેની' ફરજ તરીકે એ કથો છે.

ઉપદેવનિ

તા. ૨૪મી નવેમ્બરે શ્રીઅરવિન્દનો^૧ ૧૭મો સાક્ષાત્કારદિન હતો. એ મુભગ પ્રસંગ પછીના મહિનામાં જ આ અંકમાં 'સુન્દરમંત્ર'

૧. (ક) આ રીતે જ એ પુણ્યનામ તેના દરકોઈ વાપરનાર લખણું બેઠ્યું. કથાવત્ હાલ તીત થઈ ચૂકેલ 'અરવિન્દ ધામ' દલ વારંવાર સામયિકોમાં નજરે પડે છે એ જરા પણ ચેત્ય નથી. (ખ) તેમની પ્રવૃત્તિ તથા આશ્રમ વિશે જે-જવળાદાર આશ્રેપ દિ તાલેતરમાં થયા છે. (તા. ૨૮-૧૨-૪૩ ના 'શુજશાલી'માં), એ બદ્ધ બેદનનક ગણાય. પછીના અંકમાં એ લખાણ સામેનો સંયમયુક્ત વિરોધ પણ જણાયા છે.

પોંડીચરી તથા પૃથ્વીયોગ વિશેનું, ઉત્તતભાવે બધું કાન્ય પ્રકટ કરી શકીએ છીએ એ અમારું સદ્ભાગ્ય છે.

પરાક્રમી તથા વિદ્યાકલાના મહાન પોષણદાર મદારાજન વિક્રમની દિ-સદસાબ્દીના ઉત્સવ દેશમાં ચલા ને ચાલ છે એનું ખાસ સન્તોષપૂર્વક સ્મરણ અહીં એટલા સારુ કરવું ઘટે છે કે દેશ અસાધારણ વિપત્તિમાંથી પસાર થતો હોવા છતાં (વિપત્તિનિવારણના કાર્યને ઉવેળીને નહિ પણ એ યથાશક્તિ કરવાની સાથે સાથે) આપણા સંસ્કારણવનના કર્તૃવ્યરત નેતાઓ એ પ્રદેશમાં પણ તાત્કાલિક તેમજ સ્થાયી પ્રવૃત્તિ કરવાનું ચૂક્યા નથી.

અવૌચીન ગુજરાતના એક મહાપુરુષ, એક અપ્રતિમ વિદ્વાન પં. ભગવાનલાલ ધ્વન્દ્રજીનું આવવું મુંબાઈ યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતસંશોધન-મંડળના પ્રશંસનીય પ્રપાસથી ખુલ્લું મુકાયું તે પણ ગયા થોડા માસના નોંધપાત્ર બનાવોમાંનો જ એક ગણાય. એ સંસ્થાએ પોતાની મુકાબલે દૂંડી દારકીદિમાં પોતાના ક્ષેત્રમાં (અ.ય કાયોથી, ત્રૈમાસિક મુખપત્ર દ્વારા) જે સરસ સેવા કરી બતાવી છે તે આપણા સૌના આનન્દ-નો વિષય હોવો જોઈએ અને છે. એવાં બીજાં કાયો કરી, એ સવિશેષ યશોભાગી પણ ભવિષ્યમાં યશો એવી આશા રાખીએ છીએ.

ભારતવર્ષનો રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ ઇતિહાસ લખવાની ધન્ડીઅન હિરેટા-રિક્લ ટ્રેવિસવાળા (ડો. રાજેન્દ્રપ્રસાદ, સર જ. સરકાર વગેરેના નેતૃત્વ હેઠળની, આ પત્રના ગતાંકમાં વાચકોને પરિચાયિત) તેમજ એક બીજી, એમ બે યોજનાઓ તો આ વિષયમાં દેશ સમક્ષ રજૂ થએલી હતી જ. હવે રા. ક. મા. મુનશીની એવા ઇતિહાસ માટેની યોજના ગયા ચરણમાં જાહેર થઈ છે, એટલે ફક્ત સંખ્યા બને છે ત્રણની. “અધિકસ્થાધિક” ક્લમ્” એ ન્યાય આ વસ્તુરિચિતને લાગુ પાડવો? ભગવાન અનન્તરૂપ વિશ્વ સર્જી આનન્દ માણે છે તો એના ભાગ્યશાળી અંશે જે આપણે, તે બહુરૂપ ઇતિહાસવિશ્વ સર્જ્યાનો આનન્દ કાં ન માણીએ એમ સમજવું? પ્રશ્નોના ઉત્તર તો ત્રણેનાં પરિણામ પરથી જે મળશે તે જ સાચા. ‘નીવડચે વખાણ’.

પ્રગતના ‘સર્વતોમુખી સમુદ્ધાસ’માં પોતાનો હિરેટો આપણું લોક-સાહિત્ય તો સંસ્કારિતાયુક્ત પણ દોઈ, એ “તદન અનુચિટ અને મૌલિક પ્રવાદે કાળાન્તરથી વહેતું” આપણું “સદા ય સચવન” સ્તોતરૂપ સાહિત્ય:

આવું દૃઢતાયુક્ત મન્ત્રધ્મ રજૂ કરતાં રા. મેઘાશ્વીનાં ઠક્કર-વસનજી વ્યાખ્યાનો ઓગસ્ટમાં આપણી યુનિવર્સિટીના આશ્રયે અપાયાં હતાં. એમાં વિશાલ વાચનના ફલરૂપ જે ભરપૂર માહિતી, સચોટ વાદસરણી તથા દિગ્મતમરી, અપરતંત્ર ને ઠેઠેક અંશે અભિનવ દૃષ્ટિ છે તે એને ગ્રન્થરચ રૂપે વાંચવાનો સહજ તેટલો જ ક્ષમ્ય લોભ જાગ્રત કરે છે.

પૂર્વે ચતુર્થ ૧૯૪૩નું વર્ષ આપણા સાહિત્યિક જીવનમાં એક ગણનાપાત્ર વિવાદ વડે ગાજી રહેલી બનાવ-પરંપરાને કારણે યાદ-આર રહેશે. વર્ષના પૂર્વાર્ધમાં જ હવેતો સુપ્રસિદ્ધ ઘર્ષ ચૂકેલા રા. બીખા-ભાઈ શિ. શુકે 'લુહિપ્રકાશ'ના સહજ પ્રકાશને જાણે સહસ્રગણી બતાવી મૂકતો વીજકડગડો કર્યો કે પેલાં (અ)ત્રેમાનન્દી નાટકાદિ તો છે શાસ્ત્રી નાથાશંકરની જ કૃતિઓ. ત્યાર પછી આગળ ચાલેલ, એ તથા વિરુદ્ધ પક્ષનાં ગાજવીજ ને વૃદ્ધિધારા હજી જોસમાં ચાલુ છે. '૪૪નું વર્ષ' પણ, ગઈ પેઢીના વિચિત્ર વારસારૂપ આ વિવાદ દેખશે એમાં શંકા નથી. આ વિષયમાં અમારે રસ લેવાનું શરૂ થયું 'કોમુદી' ત્રૈમાસિકમાંના (હવે, 'પ્રભાતના રંગ' એ પુસ્તકમાં પણ વાચકોને સુલભ) સંવાદ 'ત્રેમાનન્દ અને નાથાશંકર'થી; એ રચનામાં તેમ જ એ સામયિકમાં અન્યત્ર યજ્ઞેન્દ્રા હાથપ્રતો સંબંધી આમહને આ સમયમાં પં. કેશવ-રામ કા. શાસ્ત્રી સરખા મધ્યકાલીન સાહિત્યના માનનીય નિષ્ણાત પણ ટેકવે છે એ હકીકત વાચકોના ધ્યાન પર લાવી, એ વિદ્વાનના આ સખ્દો જાણી વિષયરસિકોનું ધ્યાન ખેંચવું આવશ્યક ગણીએ છીએ:

હું હાથપ્રતોના પ્રશ્ન કરતાં પણ તત્કાલીન સંવાદવર્ણ-શબ્દપ્રયોગો વગેરે ઉપર તે તે કૃતિની પ્રામાણિકતાનો નિષ્કર્ષ કરવો વધુ આવશ્યક અને ન્યાય માનું ધું. ('ગુજરાતી' તા. ૫-૧૨-૪૩, પૃ. ૧૬૦).

પં. કેશવરામ શંકારપદ કૃતિઓમાંની અમુક રવ. છોટાલાલ ન.બદની હોવાનું માને છે એ જુદી વાત, પરંતુ તેમણે સૂચવેલો (ને ૧૯૪૨-૪૩ની ગુજ. સા. સભાની કાર્યવહીમાં અમલમાં ચૂકેલો) આન્તર પ્રમાણોનો માર્ગ જ આ વિષયમાં અભીષ્ટ છે. આપણા એક 'સુદાન વિદ્વાન પ્રા. પ્રસન્ન વકીલના આ વિષયના શ્રમયુક્ત પ્રયાસો પણ માનાઈ છે-જેમ, રા. નટવરલાલ ઈ. દેસાઈ તથા 'ગુજરાતી'ની ઉપયોગી કામગીરી પણ જુલાવી જોઈએ નહિ.

કાળજલે લિજરતી બનેલા પત્ર અને પત્રકારબાન્ધુ, 'નવચેતન' સ્કાર રા. ચાંપશી વિ. ઉદ્દેશીને સંગીન સાહાય્યરૂપે જે દ્રવ્યસંપાદન એમના માસિકના બે દસકા જેટલા સમયના મનોરંજનપ્રધાન, અમુક અંશે અભ્યાસોત્તેજક પણ, કાર્યની કટરચનાસી લેખે શિક્ષિત યુજરાતે કરાવ્યું તેનાથી સન્તોષ વ્યક્ત કરવો એ પણ અમારાં આ વખતનાં આનંદદાયક કર્તવ્યોમાંનું એક છે.

ગયા કેટલાક માસમાં નીચળેલાં અવસાનોથી—મુશિક્ષક અને સુયોગ્ય 'દાનત'શિષ્ય કરુણાશંકર ભારતર; 'પત્રકારિનાં ઋણિરાજ'નું સર્વથા હિયિત ગિરુદ પામેલા, મોટું રીઝુકાર બાણુ રામાનન્દ ચેતઈ; ધણાક એશિયાત્ર પ્રદેશોના મહાન શ્રમઘણી તથા યશોધન પુરાતત્ત્વવેતા સર એરેલ રટાર્ઠન; અર્વાચીન યુરપના બાવનામકતોના શિરોમણિ; ઈં કિરટોફે સરખી મદાનવક્ત્રના કર્તા રોમેં રોલાં; અને 'મશહૂર હાસ્યકાર' હન્ડ્યુ. હન્ડ્યુ. જેકમ્મનાં અવસાનોથી તે તે ક્ષેત્રની પ્રવૃત્તિને ગએલી ખોટની નોંધ ખેંદપૂર્વક લઈએ છીએ.

તા. ૨૫મી ડિસેમ્બરથી વડોદરામાં શરૂ થશે એ પંદરમા સાહિત્ય સંમેલનની સર્વસામાન્ય તેમ જ પ્રકાશનવિભાગની પત્રિકાઓ મળી છે: એ માટે કાર્યવાહીના આભારી છીએ. સંમેલન સંબંધી લેખ કે લેખો આવતા અંકમાં છપાશે.

વિ. ક. વૈ:

સ્વ. મુરબ્બી શ્રી વિઠલરાયભાઈ

(પ્રા. વિઠલરાય મહીપતરામ મહેતા, અવસાન: ૧૨મી ડિસેમ્બર, ૧૯૪૩.)

Fear no more the heat o' the sun

Nor the furious winter's rages;

Thou thy worldly task hast done,

Home art gone and ta'en thy wages:

તે તો ગયા, આપણું સૌનું જે સાચું ઘર છે, તે પ્રભુને ઘેર ગયા—તેના પરમ શાન્તિદાયક સાન્નિધ્યમાં, ત્યાં-એ 'શૂંભિ અધિક વિકાસ'ની છે ત્યાં-અધિક અધિક વિકાસ' પ્રશુકૃપાએ સાધવા. પોતાનું સંસ્કાર-

૧. પ્રસંગોપાત્ત અમારા પાચકોને કહી લઈએ કે એ માસિકમાં 'આયમત' અંગવાળે 'નો ખ.' અને છપાય છે એ તેઓ જરૂર વાંચે. લેખકતા મુખાલ્લ-નિવાસ એ સંબંધી છે. ખ. રમે (સૂરત વિરોગે) 'માનસી'માં માર્ચ ૧૯૪૪થી છપાશે.

સેવાનું કાર્ય જાતી કતવ્યનિશ્ચયી સિદ્ધ કરીને, ગુજરાતમાં વિરલ થતી જાય છે તેવી અમર અંગ્રેજી સાહિત્ય પ્રત્યેની પ્રીતિ સમૃદ્ધ ને નૈસર્ગિક સ્પૃહાથી કેળવીને, સાહિત્યાનુરાગી શિષ્યોમાં એ વર્ષો ને વર્ષો લગી અંગ્રેજી સાહિત્યના પ્રાધ્યાપકપદેથી એકસરખી તન્મયતાથી એ પ્રીતિ, એ જ્ઞાન, એ સંસ્કારપોષણ સંક્રાન્ત કરીને, રાજ્યના વિદ્યાવિહારીનું સ્થાન પણ શોભાવીને, અમારા વિહારાયભાઈ અમને છોડી ગયા. પાંચઠ વર્ષ પર સ્વ. માનચંકરભાઈ વિદેહ થતાં અહીંના સર્વ જ્ઞાનપિપાસુઓએ વૈદિક વાક્યમયનો એક સમર્થ વિદ્વાન ખોયો હતો; સમસ્ત શિષ્ટ ગુજરાતની પણ એ જેવી તેવી ખોટ નહોતી. તેમના જવાથી હવે અતર વિદ્યાવિષયમાં ભાવનગર સુનું લાગવા માંડ્યું હતું. જા; આજે તે વધારે સુનું લાગે છે, અમારો આ વહાલસોયો પ્રેરણાદાર અમારી વચ્ચેથી પાછી વયે પણ જતાં.

એ આત્માની પુણ્યરમૃતિ પ્રત્યે હવે એમના પ્રત્યેક પરિચિત તેમ જ નિકટના સંસ્કારિતાના પ્રેમીની તથા સેવકની એ જ દરજ રહે છે કે તેમણે જીવનભર જે કાર્યસિદ્ધિ કરી ખતાવી તેમાં જ ઓતપ્રોત રહેવું, આ જીવનના સૂરજતાપ અને બચાવક શિયાળુ વાયરા તેમ જ આધિવ્યાધિ ને ઉપાધિ ત્રિચર ચિત્તે સહેતાં સહેતાં પણ.

-વિ.

ભાવનગર : ૧૨-૧૨-૪૩

નિકષ-પૂર્તિ

ઘડાંક બાદ મહેલાં પુસ્તકોની મોટીનાની નોંધો, તેમ જ પ્રશ્ન-સ્વીકાર; આવતા અંક પર મોકૂફ રાખવાં પડે છે; દરગ્યાન, એમાંનાં મુખ્ય-તંમનાં નામ ને કતાંઓ પ્રત્યે વાચકોનું લક્ષ દોરવાની દરજ બજાવી લઈએ:

૧. નવીન દલિતા વિષે વ્યાખ્યાનો (પ્રા. જ. ક. ઠાકોર)
૨. મારી બિનજવાબદાર ઠંઠાણી (ખેયાલાલ મા. મુનશી)
૩. ધર્મહાસની રૂપરેખા (અનન્તરાય પ્ર. પટ્ટણી: દીવાનસાહેબ, ભાવનગર રાજ્ય)
૪. ધરતીની પુત્રી (કિશનસિંહ ચાવડા)
૫. જિર્મિલા (મુકુન્દ પારાસય)
૬. પ્રભુ પધાર્યા (મવેરચંદ મેઘાણી)
૭. ચારણો અને ચારણી સાહિત્ય (" ")
૮. સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રના વિકાસની રૂપરેખા (પ્રા. રા. લલરાય રં. માંકડ)
૯. દયારામ-રસસુધા (સંકરપ્રસાદ છ. રાવળ)

૧૦. શ્રીમત સયાજીરાવ ગાયકવાડ, આ. ૧,૨. (ચિમનલાલ ડેકટર)

૧૧. રૂપ. મોતીલાલ ન. અમીન: હજન અને કાર્ય (ચુનીલાલ સાહ)

૧૨. આપણું હિન્દુસ્તાન (પુસ્તકાલય ત્રિભુવન)

ઉપરાંત, નવાં 'નવજન' કાર્યાલયનાં પુસ્તકોમાંનું 'અદિ'સાની કેળવણી.'

સહયોગીઓ : આ ચાર સહયોગી પત્રોના, દિવાળી-અંકો

મળ્યા છે: 'ગુજરાતી' 'એ ઘડી મોજ' 'દાંડિયો' 'અભિરુચિ' (મરાઠી). એ પ્રયેકે, આ વિષય કાળમાં પણ રાક્ય તે વધુમાં વધુ પ્રયાસે સુચાચન તથા ચિત્રો સહિતના સારા અંકો આપી વાચકો પ્રયેકરજ બળવા છે એ માટે એમને અભિનન્દન. ... સૂરતના 'નૂતન શિક્ષણ' નો નવેબર અંક (એ તેનો એકસોમો અંક હોઈ) વિશેષકે તરીકે કાઢવામાં આવ્યો છે. સુબવસ્થિત અંકયોજનાથી રચાયેલા એ વિશેષાંકમાં શિક્ષણના ભાવનાશીલ તેમ જ વ્યાપકારિક અનુભવલક્ષી જ્ઞાનવાળા લેખકોનાં મનનનો નિચોડ સરસ છે. એમાંનું ટેટલુકે સ્થાપી મહત્વનું, પણ છે. ઉત્તમ વિશેષાંકના એ અનુકરણીય નમૂના માટે તંત્રીઓ હરમાઈ ત્રિવેદી તથા અન્નવદન ચૂ. શાહ ધન્યવાદને પાત્ર છે. ... સાહિત્યપરિષદની માસિક પત્રિકા નવેસર પ્રકટ થયા માંડી છે. તેના પહેલા ત્રણ અંક જોતાં, તે ભવિષ્ય માટે-ખાસ કરી, સારા સમયમાં કદ વધારી શકાય ત્યારે-ધણી આશા આપે છે. હાલ પણ, ચિન્તતપૂર્ણ ને સુચચાવન્ત દ્વંડા 'લેખો ને અવલોકનો એ એનાં વિશિષ્ટ અંગો છે ... મો. સ્તાલિનનું લેખકો માટે લાક્ષણિક પદ છે "આત્માના ઈન્નેરો." એ પદને પોતાના વિશિષ્ટ રીતે સાર્થ

૧. એને 'સાતક' કહેવામાં આવ્યો છે. સરૂતના નિષ્ણાતો જરા નકો કરી આપે તો સાક' કે વધારે સાચો શબ્દપ્રયોગ તો 'સાતતમાક' છે કે કેમ; અને એમ હોય તો એકસોમા અંક માટે આપણે એ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અમારી સમજ પ્રમાણે તો, એકસોમો એક જ અંક સાતક કહેવાય નહિ પણ ૧૦૦ અંકનો જ સમૂહ, તે જ 'સાતક.'

૨. આવા સંદર્ભમાં કોપાનું કાપાન્તર 'આત્મા'થી કરીએ છીએ, પણ, આ શબ્દ (આત્મા) "નિત્ય: શુદ્ધ: પ્રલમાત્મા રાવોડદ" એ વિશુદ્ધ નિષ્કલ આત્મ-૦૨૪ માટે (spirit માટે) રાખી, ઉક્ત કોપા (જીવાત્મા) કે એના સમાનાર્થ ભાવો કે સ્વરૂપો ઇત્યાદિ દર્શાવવા, પ્રા.વિ. ૨. ત્રિવેદીએ વાપર્યો છે (ઉપરુક્ત નૂતન-શિક્ષણાંકમાં, પૃ. ૧૮૨મે) તે 'સંવિત્' (સકલ-સકળ આત્મા) ચાલે કે કેમ એ વિચારવા જેવું લાગે છે. આ સૂચના સ્વીકારાય તો પછી 'એન્જીઅર્સ' એક

કરતા એમના ગુજરાતી અનુયાયીઓ 'લોકયુદ્ધ'ના સોવિયેત-ક્રાન્તિ-અંકમાં, (વ. ૨, અ. ૧૯) એ દષ્ટિ તથા પ્રદેશોના સાહિત્યકારોને-"હાયમાં કલમ, ખંભે બંદૂક" રાખનારાને-તેમ જ કલાસેવકોને બૂલ્યા નથી, તેમની યુદ્ધસમયની પ્રવૃત્તિ આદિને ખ્યાલ અહીં મળે છે એ સ્વાભાવિક છે. અંક-વિષયને લગતી હિપયુક્ત માહિતી તથા વિચારો અંકમાં સારા પ્રમાણમાં છે.

સમકાલીન તથા ગયા વર્ષની મરાઠી વાક્યમયપ્રવૃત્તિ વિશે આધારભૂત ને રસપ્રદ માહિતી 'મહારાષ્ટ્ર-સાહિત્યપત્રિકા'ના ચાતુ-સાંગલી સાહિત્ય-સંમેલનના પ્રસંગે પ્રમટેલા-અંકમાંના (ઓક્ટો. '૪૩) તથા લેખોમાંથી મળે છે: 'ગેથ્યા સતરા વર્ષાંતીલ સારદોપાસના' 'ગેથ્યા વર્ષાંતીલ અખ્ય-ક્ષીય બાપણે' તથા લલિતવાક્યમયવિષયક 'વાર્ષિક સાહિત્યસમાવેશન' સ્થાપીભાવ એ 'સેન્ટિમેન્ટ' છે કે 'ઇન્સ્ટિટ્યુટ' એ વિશેનો અભ્યાસ-યુક્ત લેખ પણ નહત્વનો છે.

વિ. ફ. વે.

મંદિર-વૃત્ત

૧. આ અંક (અ. ખ.નાં ૫૭૦ સહિત) દસ જ ફોર્મ એટલે કુલ ૮૦ પાનાંનો કરવાનો હતો. એ મર્યાદા ઓળંગ્યા છતાં બીજાં તેમ જ તૃતીયાં લખાણ સમાવી શકાયાં નથી એ માટે લેખકો દરગુજર કરશે એવી આશા છે.

૨. ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૪માં પહેલી તકે પ્રકટ થયે એ આવૃત્તિ (ડિસે. '૪૩ના) અંકમાં એ લખાણોમાંથી બને તેટલાં છાપીયાં જ. માર્ચ ૧૯૪૪નો અંક માર્ચની આખર લગીમાં સૌને પહોંચાડવા દરેક ચલન થયે જ.

૩. મતાંક ધણી મળેલી આ વિરોધ મદદનો સાબાર સ્વીકાર કરીએ છીએ: એક મુસ્લિમ 'આનસી'પ્રેમી, ડા. ૭૫.

૪. એમની જેમ, ઈશ્વરકૃપાએ ધનાદય હોય અથવા આવા સમયમાં પણ ખુશી-થી સારી શકો આપી શકે તેવા, અધ્યયન વર્ષના હપલા થરના શિક્ષિત ગુજરાતીઓ ત્રેમાસિકને એની વધે જતી વાર્ષિક સંક્રામણમાંથી છૂટકારો મળે તેટલી મદદ સંસ્કારસંવર્ધનના આ નાના (પણ ધણા સમજી શિષ્ટોની નજરે આ કારમા માળમાં પણ સંસ્કાર-સાતત્યને ખાતર આવરણક) પ્રયાસને વારંવાર કરતા રહેશે એવી શ્રદ્ધા છે.

ધ સોલ' નો ભારતીય પર્યાય (લલિત, લલિતેતર હમય) વાક્યમયના ને કલાના પણ ઉપાસકો માટે 'સંવિત્-શિષ્ટીઓ' જેવા સુપદ રૂપે યોગ્ય સંગ્રહ.

૫. ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખાની મુખ્ય ન.ખ. આ અંકના છેલ્લા પૃષ્ઠા પર છે. એનો દરેક ખરીદનાર 'માનસી'ને પણ કેટલોક સીધા અધિક લાભ કરાવશે એ હકીકત તરફ સૌનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. વંત્રીનાં ગયાં પાંચ વર્ષનાં પુસ્તકોમાંનાં નાનુક સેવારી, શ્રુત્વેદકાલીન છત્રન અને સંસ્કૃતિ તથા લીલાંસુકાં ખાન તેમ જ રા. ધનમુખલાલ કુ. મહેતાકૃત મીઠી નજરે: એ સર્વેને પણ આ છેલ્લું કથન લાગુ પડે છે. મતલબ, જેઓ 'માનસી'પ્રીત્યર્થ મધ્યમ કે મોટી (રૂ. ૨૫) થી માંદીને હરકોઈ) રકમ વાપરવા ખરેખર અસક્ત હોય તેઓ એ પુસ્તકોનું જીમણું માત્ર રૂ. સવાનવમાં (૮. ખ. અલગ) ખરીદીને પણ ત્રેમાસિકના નિભાવમાં સંસ્કારી સન્નનો વરીકે પોતાનો ભાગ ભરી શકે તેમ છે જ.

૬. હિસેબરના અંકની મુખ્ય સામગ્રી: કાળો (પૂનલાલ તથા રતિલાલ છાયા); ૨૫. પ્રો. વિક્રમરાય (ઈન્દુપ્રસાદ મહેતા): વિસ્તૃત ચરિત્રરેખા; દી. ખ. જાણેરીનાં સંસ્મરણો; ચિકિત્સાસંકટ: વિનોદાત્મક નવલિકા (ભાઈલાલ પ્ર. કોઠારી); પ્રાધ્યાપકો કે. હિં. કામદાર, વિ. ર. ત્રિવેદી, હી. ર. કાપડિયા તથા ડૉ. બદ્દમુખનાં ગ્રન્થાવલોકનો.

જાપનગર: ૨૨-૧૨-૪૩

—સંચાલક માનસી

ત્રેતાળીસનું ગ્રન્થસ્થ વાઙ્મય

ગુજરાત સાહિત્યસભા તરફથી કરાવાતી એ વાર્ષિક સમીક્ષા માટેનાં ૧૯૪૩નાં ગ્રન્થપ્રકાશનો, ચયાવિષય, આ ત્રણ સમીક્ષકોને લેખકો અને-કે પ્રાચીનોએ મોકલવાં એવી લેખી વિનંતિ અમેને એ સંસ્થાના 'માનદ' [? 'માનાદ'] નેઈએ-સં. માનસી) મંત્રી તરફથી કરવામાં આવી છે: (૧) લલિતવાઙ્મય પ્રા. 'માનપ્રસાદ' [? માનુસંકર] શા. વ્યાસ (પ્રભુ-[હુવન નહિ પણ]-સવન, રી. પી. ટંક સુંબાઈ ૪). (૨) 'સામન્સ' [સિવાયનું] લલિતેતર વાઙ્મય: પ્રા. દલમુખલાલ મ. કાજી (સિવિલ સ્ટેશન, રાજકોટ). (૩) લૌતિક શાસ્ત્ર ('સાવ.સ') ડૉ. રમણિક કે. ત્રિવેદી ('પંકજ', પ્રતાપગંજ; વડોદરા)

શુદ્ધિપત્રક

આ અંક ઘણી હતાવમે જાપવો પર્યો હોઈને, કેટલાક લેખોમાં સામાન્ય છાપ-ભૂલો કહાય ઠીક સંખ્યામાં તથા ગંભીર ભૂલો પણ કોઈ કોઈ માલુમ પડશે. એથી વાચકોને અગવડ પડશે એ માટે દિલગીર છીએ, પરંતુ એવે રથને તેમને સહેજ થમ લેવાથી, ભૂલ સુધારી લેવામાં પણ હરકત નહિ આવે એમ માનીએ છીએ.

અથા અંકમાંના રા. પૂનલાલના કાવ્ય 'દવ'ની આઠમી પંક્તિનો પહેલો જ ૨.૭૨ ખોટો છપાઈ જવાથી કવિને યથેવા અન્યાય માટે ક્ષમાપ્રાર્થી છીએ. એ શબ્દ 'દુષ્ટ' નહિ પણ રુષ્ટ નેઈએ. આ અંકમાંના [અનુસંધાન, પૃ. ૨૮૨]

મુણ્મૂર્તિ વિદ્વાન

(ભાવનગરની ૫૦ વર્ષની નૂત્તી, રમતગમતો તેમ જ સંસ્કારપોષણની પણ પ્રવૃત્તિ કરતી, જ્ઞાતિની સંસ્થા નાગર છમખાનામાં એક સભા તા. ૧૮-૧૨-૪૩-ના રોજ, તેના લાંબા સમય સુધી એક અગ્રણી સેવક હતા એ આ.વિકલરાય મ. મહેતાના દુઃખદ અવસાન નિમિત્તે શોક પ્રદર્શિત કરવા મળ્યું હતી. તેમાં એ સંબંધી મુખ્ય કરાવ રજૂ કરતાં ડૉ. અ. દિ. મહેતાએ વાંચેલું 'વ્યાખ્યાન' (સ્વર્ગસ્થને અષાયથી એ એક મુયોમ્ય નિવાપાંજલિ દોવાથી) અહીં છાપ્યું છે. એમાં જે 'આદર્શપત્ર'નો ઉલ્લેખ આવે છે તે ૧૯૧૮માં લજવાયણ સંસ્થાના રજતપર્વ ('સિંધુવર ન્યુબિડી')ના પ્રસંગે બનેલા એ પત્રો વચ્ચેના એક ખેદકારક બનાવને લગતો છે, એટલો 'ખુલાસો સર્વે' બિનસ્થાનિક તથા નાગરેતર વાચકોની બહુ માટે કરવો આવશ્યક છે. લેખમાં 'મુ. માનસાર્થ માર્ગ' વરીકે ન્મતુ' નામ આવે છે, તે ભાવનગરના એક પ્રસિદ્ધ વયોજ્ઞ દોહર (હાલ નિવૃત્ત) તથા ધર્મશત સદગુરુ, સમર્થ વેદાન્તી ચતુર્વેદવિદ તથા ધીઓસોફિસ્ટ શ. શ. શ્રી માનસાર્થ જોરીશ્વર ઓઝાનું છે, આ અગત્યનો લેખ સંભેગવશાત્ છેલ્લો મૂકવાની જરૂર પડે છે એ માટે લેખક તથા વાચકો હરગુજર કરો એવી આશા છે.—સં. માનસી]

અજની સભામાં સ્વ. વિકલરાયનાઈના દુઃખદ દેહાવસાન માટે શોક પ્રદર્શિત કરતો કરાવ મારે વાંચવો એવો આદેશ છે. તે કરાવ વાંચતાં પહેલાં મારે સદ્ગત માટે કંઈ કહેવાનું છે તે કહી લઈશ. પ્રત્યેક જ્ઞાતિજનનું હૃદય આજે શોકની લાગણીથી ભરેલું છે અને સ્વાભાવિક રીતે જ એ લાગણીને શબ્દો દ્વારા ગતાવધાનું મન થાય-જે કે ગમે તેટલો પ્રયાસ કરીએ તો પણ ખરેખરી અંતરની લાગણીને વ્યક્ત કરવા માટે શબ્દકોપના શબ્દો પણ અધૂરા લાગે છે.

સામાન્ય રિયતિના કુટુંબમાં જન્મી સ્વાવલંબન અને સ્વાશ્રયથી

એઓ! ગ્રેજ્યુએટ થયા, પણ એટલેથી અટકવું એમના જેવી ભવિષ્યની મહાન વિભૂતિ માટે શક્ય ન હતું. એમ. એ. થયા અને એલએલ. બી. થયા. જુનાગઢ કોલેજમાં ફારસીના અધ્યાપક થયા. એ બાપાના તેઓ અધ્યાપક હતા એટલું જ નહિ પણ એ બાપાના નિષ્ણાત તરીકે મોલવી-ઓ અનેક વાર દુરાનના અભ્યાસમાં પણ એમની સહાયતા લેતા-એમનો આધાર ટાંકતા; પણ વતનની સેવા કરવી એ એમનું ધ્યેય હતું. એટલે અનુકૂળ સંજોગ મળતાં શામળદાસ કોલેજમાં અંગ્રેજીના અધ્યાપક થયા. એ જ કોલેજમાં પ્રિન્સિપાલ થઈ શક્યા હોત પણ ડેટલાંક કારણોને લીધે પ્રિન્સિપાલ ન થતાં વિદ્યાધિકારી થયા. કોલેજે જે વિદ્યારતન-નરરતનને ગુમાવ્યું તે પ્રાથમિક અને માધ્યમિક ડેળવણીની સંસ્થાને સાંપડ્યું. કોલેજમાં અમુક જ વર્ગને એમની શક્તિનો લાભ આપી શકાયો હોત પણ ડેળવણીખાતાના ઉપરી અધિકારી થવાથી રાજ્યની સારી જે સામાન્ય જનતાને એમની શક્તિનો લાભ મળ્યો. આર્થિક અસહાયતાને લીધે મોર્ષ વિદ્યાર્થી શિક્ષણવિહોણો રહી ન જાય તેનું તેઓ ખાસ ધ્યાન રાખતા. એમની મહત્વચક્તિ ડેટલી હતી એ આપણને એમની જુદી જુદી બાપાઓ ઉપરના પ્રભુત્વ ઉપરથી સમજશે. પ્રારંભમાં ફારસીના નિષ્ણાત હતા છતાં જીવનના ઉત્તરાર્ધમાં સંસ્કૃત શીખી સંસ્કૃતમાં લખાયેલાં પુસ્તકો વાંચતા એટલું જ નહિ પણ વેદ અને ઉપનિષદ જેવા સંસ્કૃત ગ્રંથોનું વિવેચન અને લાખ્ય પણ સંસ્કૃતમાં વાંચતા. એ ખાતબની ખરી પ્રતીતિ તો આપણને મુ. માનભાઈમામા પાસેથી મળી શકે. રા. નાનાભાઈ (નૃસિંહપ્રસાદ) બટ્ટે એમના માટે શું કહ્યું છે તે કહું. વિદ્યાધિકારી તરીકે મુ. શ્રી વિઠ્ઠલરાયભાઈ નિમાયા ત્યારે નાનાભાઈએ કહેલું કે: વિઠ્ઠલરાયભાઈ, તમને તો અંગ્રેજી બાપાનો જ મહાવરો છે. જ્યારે ડેળવણી ખાતાનું સંચાલન તો ગુજરાતીમાં કરવું પડશે. તમારાથી નહિ થઈ શકે એમ મહને લાગે છે. થોડા જ સમયમાં એ જ નાનાભાઈએ કહ્યું હતું કે વિઠ્ઠલરાયભાઈ તો ગુજરાતી બાપામાં પણ પારંગત લાગે છે અને ખાતાના ઉપરી તરીકે, ડેળવણીકાર તરીકે તો એક અનોખી ભાત પાડી છે.

તેમના સંસ્પર્ગમાં જે આવતા તેના ઉપર તેઓ પોતાના સૌજન્ય, બાવનામય ઉચ્ચ આશય અને જીવનની સરલતા માટે ન જૂંસાય તેવી છાપ પાડી શક્યા હતા. નાગર જીમખાનાને થોડા આગોળગામી કરી ઉત્તમ આદર્શના

શિખરે પુહોંચાડનાર મુરખીઓમાંના તેઓ એક સુખ્ય હિતેષી હતા.

સેવા એ એમના જીવનનો મહાભંગ હતો. પછી બસે તે વ્યક્તિ માટે હોય, સંસ્થા માટે હોય રાજ્ય કે દેશ માટે હોય. “સેવા” વિશે એમના શા વિચારો હતા, એ બતાવવા હું અત્રે એમના જ શબ્દો ટાંકોશઃ “અખિલ વિશ્વ એ પ્રભુનું મંદિર છે. સેવા એ એની પૂજા છે. અત્યંત સામાન્ય સેવા એ પણ દિવ્ય પૂજા છે. જીવનનો ખરો ઉદ્દેશ સેવા છે. તેનો આધાર ઇચ્છા શક્તિ ઉપર, હૃદય બળ ઉપર રહે છે. પૈસા પર નહિ. સ્વાર્થને બદલે સમાજનું હિત બ્યારે આપણે વિચારીએ છીએ ત્યારે જ આપણે સાચા મનુષ્ય બનીએ છીએ. દુનિયામાં આપણે લેવા અને સંગ્રહ કરવા નથી આવ્યા પરંતુ આપવા અને વાવવા આવ્યા છીએ. બીજા પાસેથી સેવા સ્વીકારવા નહિ પણ સેવા કરવા આવ્યા છીએ.

“આ ભાવના દ્વારા માનવજીવન અદ્ભુત પવિત્રતા પ્રાપ્ત કરે છે. આપણા શાસક સ્વભાવને રચાને મુદ્દતા દેખાય છે. જીવનકલહમાં પ્રલક્ષ સહાયતા ઓછા પ્રમાણમાં મળે તો પણ ચિકિત્સા પ્રસંગે મળતું પ્રીતસાદન અમૃતસિંચન સમાન છે.”

આવા એમના વિચાર અને આચરણે સંસ્થાને શારીરિક-માનસિક-નૈતિક અને આધ્યાત્મિક એમ બધા પ્રકારની પ્રગતિઓનું કેન્દ્રસ્થાન બનાવી મૂક્યું. ‘આદર્શપત્ર’ના સમયે તોફાને ચડેલી સંસ્થાની નીકોને સહીસલામત કિનારે પહોંચાડવામાં પણ એમનો અગ્રભાગ હતો. સ્કાકિટિંગની પ્રવૃત્તિઓમાં બ્યારે પોતે રસપૂર્વક ભાગ લેતા ત્યારે પણ એમના આદર્શો અને સિદ્ધિતાદારા સેવાનો મહાભંગ એઓ શિખવતા હતા.

ગાંધીની રૂઢિઓ અને ધારાધોરણમાં સુધારા કરવામાં પણ સુખ્ય માર્ગદર્શક હતા. તેઓ બ્યારે બોલવા બોલા થતા ત્યારે કેમ જાણે પ્રજા તરફથી તેમને પ્રેરણા મળતી હોય એમ જ લાગ્યા કરતું. ઘોઠ દુર્ઘટ કે દુર્વિનિય વિષયને દર્શાવે અને હલીતો સાથે બ્યારે તેમની વિનોદવાળી ભાષા અને શૈલીમાં સમજાવતા ત્યારે સંબંધનારાને બહુ જ આકર્ષક અને હૃદયગામી લાગતા. ક્ષણજીવી હકીકતો કરતાં અવિચલ સિદ્ધાંતો ઉપર એઓ હંમેશાં વધારે ભાર મૂકતા. વિચારપ્રીતતા અને શુદ્ધિબલવતું સંમિશ્રણ કરી સુવર્ણમય ગંધર્ભ માર્ગને એમણે ‘હંમેશ

બંધક થયો છે. આવેગનું સંયમન કરી, મનનપૂર્વક કાર્યનો નિશ્ચય કરવો એ એમની શાંત સપ્રકાશ અને સુવ્યવસ્થિત ઇચ્છાશક્તિનું લક્ષણ હતું. તેમનામાં લોકાપવાદથી બચાવેલ સ્વતંત્રતા, તેમ જ સુખદુઃખનો સ્વરૂપ જ વિચાર હોવાને લીધે નગ્ન સત્ય પ્રદર્શિત કરતાં કદી પણ અચકાયા નથી છતાં પણ એમની વિષય રમૂ કરવાની સૈદ્ધીએ ને વ્યક્તિપ્રભાવને લીધે એ નગ્ન સત્યો કદાપિ કોઇને કોર કે કઠિન લાગ્યાં નથી.

પ્રાથમિક શિક્ષણ અને શિક્ષકોને થતો અન્યાય તેમનાથી ઘડીબર સાંખી શકતો નહિ. શિક્ષકોની આર્થિક સ્થિતિ સુધારી એમનું રથાન ઉચ્ચ અને ગૌરવવંતું બનાવવા પણ એમણે એ કાર્યમાં સિદ્ધિ મેળવી હતી.

શ્રીશિક્ષણ અને પ્રૌઢશિક્ષણને પણ મહત્વનું લેખી શક્ય પ્રયાસો કર્યા છે અને પરદેશમાં પણ દરેક સમયે આપણા રાષ્ટ્રના શ્રીશિક્ષણ અને પ્રૌઢશિક્ષણનો કાર્તિધ્વજ અચૂનમ રાખ્યો છે.

કોઇ એન્જીએટ શિક્ષક નોકરી માટે આવે તો તેને સામેથી કહેતા કે ૬૦) રૂ.થી ઓછા પગારમાં રહેવા હા પાડશે તો બીજો જ મહિને નોકરી માટે અયોગ્ય ઠરાવી તમને રજા આપી દઈશ. આજે એમના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળી ફક્ત શહેર કે મહાલના શિક્ષકો જ નહિ પણ ગામડે ગામડે દરેક શિક્ષક એમના સુકૃત્યોને સંભારી રહે છે.

એક પ્રખર કેળવણીકાર તરીકે જીવીવામાં બરાબેલી 'વર્લ્ડ કોન્ફરન્સ'માં તેમણે આપણા દેશનું ગૌરવમયું ઉચ્ચ રથાન રથાપિત કર્યું હતું. વિદેશથી પાછા ફર્યા ત્યારે કેળવણીનો પ્રવાહ વહેરાવવાનો સંકલ્પ કરી એ જ કાર્યને પોતાના જીવનનું ખોય બનાવવાની દીક્ષા લઈ તેની સિદ્ધિને માટે તેમણે અનુકરણીય એકાગ્રતા સેવી હતી. આજે આપણે તેમની સેવાઓનું પૂરેપૂરું મૂલ્ય આંકી શકીએ તેમ નથી પણ એમણે રોપેલાં વૃક્ષનાં ફળ બધાં જ ભવિષ્યની પ્રજા ભોગવશે ત્યારે જ ઇતિહાસ તેની ખરી કિંમત આંકશે. એક સામાન્ય મનુષ્ય કર્તવ્યનિષ્ઠતા અને સતત પરિશ્રમથી કેટલી જીંવી શકે છે તેમણે પહેલી જો એમણે એમણે એક ઉત્કૃષ્ટતા આપી રહ્યાં છે. કર્તવ્યની દૃષ્ટિથી જાનનો જન્મ યયેશે છે એમ માની કર્તવ્યને એમણે હંમેશ જાનની માતા સમાન ગણ્યતા.

પૂર્વની રક્ષક અને પશ્ચિમની વિકાસક સંસ્કૃતિના પોતે બહિષ્કૃત

ઉપાસક હતા. પશ્ચિમના પાર્થિવતાવાદ કરતાં પૂર્વના આધ્યાત્મવાદને એમણે ઉચ્ચતર સ્થાન આપ્યું હતું, છતાં એક ત્રાહિત દ્રષ્ટાની દૃષ્ટિથી બન્ને સંસ્કૃતિની ન્યૂનતાઓ પારખીને કહેતા કે “ સૃષ્ટિની પ્રગતિનો મહામન્ત્ર ત્યારે જ સિદ્ધ થશે કે જ્યારે પશ્ચિમવાસીઓના પાર્થિવ વિકાસની યમુનાનો સુભગ સંગમ પૂર્વવાસીઓના જીવનના આત્મવિકાસની ગંગા સાથે કોઇક દિવસ થશે. ”

કેળવણી ઉપરાંત ઉદ્યોગના ક્ષેત્રમાં પણ એમની દૃષ્ટિ દિશાસૂચક અને દીર્ઘ હતી, એ આપણા કોષ્ટથી અગણ્ય નથી. એમના ગુણોને લીધે એમનામાં એક પ્રકારનું સોહસુખકત્વ નજરે પડતું એ એમના માનસિક બળનું ચિહ્ન હતું એટલું જ નહિ પણ એમની આધ્યાત્મિક વૃત્તિનું બાહ્ય દર્શન હતું. ખુદ વિશ્વવંદ્ય ગાંધીજી પણ એમની શક્તિ અને ગુણોથી આકર્ષાયા હતા તેમજ અનેક વાર એમની સાથે ચર્ચાઓ કરતા અને સામાન્ય માણસને આશ્રમમાં ન મળતી અનેક છૂટ અને સમવડ એમને મળતી હતી.

તેઓ અવિભક્ત કુટુંબના આદર્શ નિયંતા હતા. સ્વાર્થત્યાગ અને “ others first, self last ” એ સૂત્રનું પાલન જાણે કે એમની એક hobby (પ્રિય પ્રવૃત્તિ) હતી. એમની ખાનગી નોંધપોથીઓ, એમણે લખેલા પત્રો અને એમની પ્રકટ અને અપ્રકટ યોજનાઓનો અભ્યાસ કરતાં એમના વિષેના ખ્યાલોનો ખરાબર તાજો મળી રહે છે.

સત્ય પ્રતિ આમ્રહ, ઉચ્ચારણો, નૈતિક ધારણાઓ અને એ સર્વેને અમલમાં મૂકવા માટેની સમભાવ-દૃષ્ટિવાળી પ્રેમ અને સ્નેહની સુવર્ણસાંકળની સાધન-સંપત્તિ એ સદ્ગતના જીવનની ગુરુકુંડીઓ હતી. એવી શક્તિશાળી વિરલ વ્યક્તિને સંભારી સંભારી અંજલિ આપતા આજે કોનું હૈયું રડતું નહિ હોય !

હરાવ ધડીને તો ફક્ત આજે આપણે તર્પણ કર્યું છે. એમનું સાચું શ્રાદ્ધ જો રાતિએ કરવું હોય તો એમનું કંઈક રમારક કરવું જોઇએ.